

Л. М. ТОЛСТОЙ

Л. М. ТОЛСТОЙ

ТВОРИ В ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ — 1958

Л. М. ТОЛСТОЙ

Том I

**ДИТИНСТВО
ОТРОЦТВО
ЮНІСТЬ**

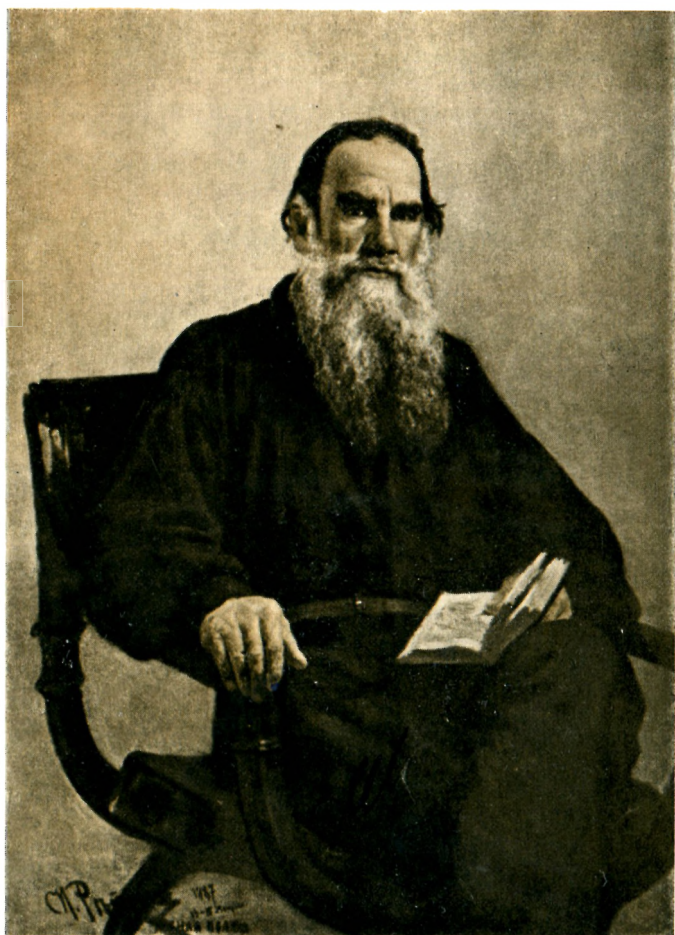
Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ — 1958

**Переклад за редакцією
М. В. Путрі**

**Портрет Л. М. Толстого
роботи І. Ю. Рєпіна**

Переклад здійснено за виданням:

**Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в четырнадцати томах.
Том первый. М., Гослитиздат, 1951.**

Wm. Lloyd Garrison

ТВОРЧИСТЬ ЛЬВА ТОЛСТОГО

Світова громадська думка давно поставила Толстого в ряд найвидатніших майстрів монументального мистецтва, творчість яких визначила основні етапи в розвитку художнього слова. Художні твори Толстого становлять цілу епоху в історії російського і світового мистецтва та літератури і мають всесвітньоісторичне значення.

В. І. Ленін любив і високо цінив Толстого. М. Горький у своїх спогадах про Леніна наводить таку варту уваги сцену:

«Якось прийшов до нього (до Леніна) і — бачу: на столі лежить том «Війни і миру».

— Так, Толстой! Захотілося прочитати сцену полювання...

Посміхаючись, примруживши очі, він з насолодою витягнувся в кріслі і, стихивши голос, швидко говорив далі:

— Яка брила, га? Який материй чоловічище! Ось це, батечку, художник... І — знаєте, що ще дивовижно? До цього графа справжнього мужика в літературі не було.

Потім, дивлячись на мене примруженими очима, запитав:

— Кого в Європі можна поставити поряд з ним?

Сам собі відповів:

— Нікого»¹.

Своєю винятковою майстерністю, глибиною зображення реальної дійсності і внутрішнього світу людини Толстой справляв величезне враження на своїх сучасників. Загальновідомий великий вплив автора «Війни і миру» на багатьох російських та зарубіжних письменників і діячів культури. «Він нам розповів про російське життя

¹ М. Горький. Твори, т. 9, Держлітвидав УРСР, 1953, стор. 561.

майже стільки ж,— писав Горький,— скільки решта нашої літератури»¹.

Велич Толстого як художника з вичерпною глибиною і ясністю розкрив Ленін в своїх геніальних статтях про Толстого (1908 — 1911 рр.). Ленін дав різку відсіч лібералам, які намагалися перетворити Толстого на свого однодумця, затушувати протиріччя в його творчості, зробити з Толстого вчителя життя. Буржуазні ідеологи свідомо перекручували Толстого для того, щоб приглушити його пристрасний викривальний голос, знешкодити критичний напрямок його художніх творів і публіцистичних виступів.

Ленін перший розкрив особливості діяльності Толстого з погляду характеру російської революції і її рушійних сил. «Належаючи, головним чином, до епохи 1861—1904 років, Толстой надзвичайно рельєфно втілює у своїх творах — і як художник, і як мислитель і проповідник — риси історичної своєрідності всієї першої російської революції, її силу і її слабкість»². Підкреслюючи кричущі суперечності в творчості Толстого, Ленін в той же час називає його дзеркалом російської революції. «Суперечності в поглядах Толстого — не суперечності його тільки особистої думки, а відбиття тих надзвичайно складних, суперечливих умов, соціальних впливів, історичних традицій, які визначали психологію різних класів і різних верств російського суспільства в пореформену, але дореволюційну епоху»³. Толстой відобразив силу і слабкість селянського масового руху: наболілу ненависть, прагнення до кращого, бажання звільнитися від минулого, — і недозрілість мрійності, політичну обмеженість... Але роки підготовки російської революції, все, що було зв'язане з революційною боротьбою російського народу, збагатило собою творчість Толстого, а світове значення цих подій визначило світову вагу творчості геніального російського письменника. Саме виходячи з цих положень, Ленін і зазначав, що Толстой «...зумів піднятися до такої художньої сили, що його твори зайняли одне з перших місць у світовій художній літературі. Епоха підготовки революції в одній з країн, придувлених кріпосниками, виступила, завдяки геніальному висвітленню Толстого, як крок вперед у художньому розвитку всього людства»⁴.

¹ М. Горький. История русской литературы, М., 1939, стор. 295.

² В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 284.

³ Там же, стор. 285.

⁴ Там же, стор. 283.

Цей крок уперед Толстой зміг зробити саме тому, що його творчість глибоко входила корінням у народний ґрунт.

Життя і діяльність Толстого слід розглядати в конкретно-історичному плані, беручи до уваги всі конкретно-історичні умови. В. І. Ленін в статті «Л. М. Толстой і його епоха» писав про це: «Епоха, до якої належить Л. Толстой і яка надзвичайно рельєфно відбилась як у його геніальних художніх творах, так і в його вченні, є епоха після 1861-го і до 1905-го рр. Правда, літературна діяльність Толстого почалася раніше і закінчилася пізніше, ніж почався і закінчився цей період, але Л. Толстой цілком склався як художник і як мислитель саме в цей період, перехідний характер якого породив усі відмітні риси і творів Толстого і «толстовщини»¹.

Життя і діяльність Толстого позначені рисами глибокої своєрідності. Справа не тільки в тому, що Толстой, належачи до привілейованого класу— дворянства, кінець кінцем пориває з ним і цілком переходить на бік патріархального селянства. Багато хто з російських письменників пішли цим шляхом (Герцен, Некрасов, Щедрін та інші). Але це були люди революційної ідеології. Л. Толстой хоч і не був ніколи революціонером, все ж розвиток його світогляду логічно привів його до цього розриву, до того, що він став дзеркалом російської революції, селянської буржуазної революції, революції 1905 р.

Епоха Толстого — це той період в історії Росії XIX ст., коли «укладався» і бурхливо зростав в країні капіталізм. Саме в цей період (1862—1904 рр.) відбувалась гостра ломка всіх старих устоїв сільської Росії, що особливо загостило увагу Толстого, поглибило його інтерес до всього навколишнього. Толстой бачив це руйнування старого патріархального устрою життя в Росії, бачив, як бідніло селянство і розвивався великий фінансовий капітал, розвивалась промисловість і в той же час зароджувався і розвивався великий народний визвольний рух. У творах Толстого ми й знаходимо відображення глибоких, соціальних в своїй основі, процесів, властивих самій дійсності Росії другої половини XIX і початку XX століття. У своїх творах Толстой відбиває в своєрідній формі особливості цього періоду — кризи і ламання суспільних відносин, ламання соціальних і моральних норм.

Лев Толстой народився в Ясній Полянї 28 серпня 1828 року за старим стилем. В Ясній Полянї минула більша частина його життя. Вчився Лев Миколайович в Казанському університеті, куди

¹ В. І. Ле н і н. Твори, т. 17, стор. 28.

вступив у 1844 році і який залишив 1847 року, не закінчивши курсу. Як визнає сам Толстой, університет не міг його задовольнити, оскільки викладання було не на високому рівні. Толстой повертається в Ясну Полянну з новими планами життя, планами практичної діяльності. Він намагається подати допомогу своїм селянам, але наслідки цієї спроби швидко розчаровують його. В цей же період він, з властивою йому пристрасною нетерплячістю, захоплюється самоосвітою, питаннями моралі, «пізнанням самого себе», тобто аналізом свого внутрішнього життя. Всьому цьому Толстой надає величезного значення.

У 1851 році Толстой виїздить на Кавказ, де перебуває до початку 1854 року, беручи участь у військових діях. Тут же він пише такі твори, як повість «Дитинство», «Отроцтво», оповідання «Набіг» та ін. Вже під час Кримської війни його направили в Дунайську армію, а потім за власним бажанням він перейшов у Севастополь, де російські солдати захищали місто від турецьких і англо-французьких військ, виявляючи чудеса хоробрості. Толстой передбачав, що ці події обов'язково відіб'ються на майбутньому Росії. Характерно, що ще до приїзду в Севастополь він записує до свого щоденника: «Велика моральна сила російського народу. Багато політичних істин вийде назовні і розвіється в сучасні тяжкі для Росії хвилини. Почуття палкої любові до вітчизни, яке постало й виплило з нещастя Росії, залишить надовго сліди в ній. Ті люди, які тепер жертвують життям, будуть громадянами Росії і не забудуть своєї жертви»¹.

Сам Толстой був охоплений тим високим патріотизмом, який не мав нічого спільного з «офіційною любов'ю до батьківщини». Цим високим патріотизмом овіяні його «Севастопольські оповідання», в яких відтворено правдиві картини героїчної оборони.

Перебування письменника на Кавказі, а потім у Криму, участь у військових діях знайшли своє всебічне і яскраве відображення в його творчості. В листопаді 1855 року Толстой приїздить у Петербург, де знайомиться з Тургенєвим, Гончаровим, Некрасовим, Островським. Серед російських письменників Толстой займає вже в цей час почесне місце. Слід сказати, що характерною рисою молодого талановитого письменника є те, що він прагне самостійно вирішувати найважливіші життєві питання.

Наприкінці 1856 року Толстой виходить у відставку, а в

¹ Л. Н. Толстой. Полн. собр. соч. (юбіл. вид.), т. 47, стор. 27—28.

1857 році виїздить за кордон. Він подорожує по Франції, Швейцарії, Італії, Німеччині. З великим інтересом придивляється до різних сторін життя цих країн. Але придивившись уважно, він розчаровується в тих «соціальних свободах», що, як він спочатку думав, начебто були в країнах Західної Європи.

Ніяких «соціальних свобод» там нема, приходять він до висновку, а є панування буржуазії, буржуазної моралі. Сам тип буржуа викликає в нього глибоке почуття ворожості. Це, за його виразом, «огидно користолюбна дрібна порода людей». Звідси прями́й шлях до засудження всієї тієї цивілізації, яка нічого хорошого не дала бідній, маленькій людині. Про це Толстой напише в оповіданні «Люцерн».

Толстой належав до тих людей, кому було органічно чуже почуття самозаспокоєння. Його завжди хвилювали питання громадського життя, історії, формування людини. Він не міг замкнутися в «інтимний маленький світ», обмежити свою діяльність вузьким колом питань. Широта інтересів — чи не найхарактерніша риса Толстого.

У 50—60-х роках увагу Толстого привертало питання виховання й освіти. Ці питання цікавили його і в наступні роки. Толстой з великим захопленням віддається педагогічній діяльності. В кінці 1859 року він відкриває школу в Ясній Полянї для селянських дітей. Цим заняттям Толстой приділяв багато уваги, вони мали велике значення і для його художньої діяльності.

Друга подорож Льва Миколайовича за кордон відбулася в 1860—1861 роках. Він побував у Німеччині, Франції та Італії. Крім того, заїхав у Лондон, де зустрівся з Герценом.

Толстой розповів Герцену про свої плани, обговорював з ним найпекучіші питання сучасності. І хоч сам не поділяв революційних поглядів Герцена, все ж був йому близьким своїм глибоко щирим пафосом заперечення кріпосницького ладу життя, критикою буржуазного суспільства і чистою любов'ю до Росії і російського народу. До Герцена Толстой ставився з великою пошаною і любов'ю. Пізніше великий письменник скаже про нього: «Я ні в кого потім не зустрічав такого рідкісного сполучення глибини і блиску думки...»

За кордоном Толстой зустрічається також з Прудоном і з польським революціонером Лелевелем, цікавиться шкільною освітою, відвідує школи, розмовляє з педагогами. Найнеприємніше враження справила на нього німецька школа. «Жахливо,— записує він до щоденника,— молитва за короля, побої, все напам'ять, перелякані, покалічені діти».

Повернувшись з закордону, Толстой продовжує свою педагогічну діяльність. Видає педагогічний журнал «Ясная Поляна», намагаючись всіма силами сприяти розвитку народної освіти. Одночасно виступає з різкою критикою існуючої педагогічної системи.

До маніфесту про «звільнення» селян Толстой поставився дуже скептично. В листах (1861 р.) до Герцена він називає маніфест «зовсім пустим базіканням» і говорить про незадоволення селян. Перебуваючи на посту мирового посередника, він захищає інтереси селян, чим викликає люту і ненависть до себе з боку поміщиків.

Не випадково Толстой виявляє глибокий інтерес і до питань педагогіки, до занять з сільськими дітьми, до життя селян. В цей важливий період свого життя він намагається ще ближче стати до народу, зрозуміти його характер і потреби.

У вересні 1862 року Толстой одружується з Софією Андріївною Берс.

Протягом усіх цих років Толстой створює цілий ряд оповідань, повістей, статей, які можна розглядати як зразки художньої оригінальності і самобутності в творчості письменника 50-х — початку 60-х років, а, з другого боку, як певний етап, що підготував творчий розвиток Толстого 60—70-х і наступних років.

Найхарактернішу рису Толстого періоду 40—50-х — початку 60-х років становить його прагнення глибоко усвідомити питання характерів і поведінки людей, їх взаємовідносин, своєї власної поведінки і мети життя. Толстой весь в русі, в шуканнях, і ці шукання виключно плідні. Він зважає вчинки і думки людей, їх моральну цінність і істинність, виробляє для самого себе правила поведінки, принципи моралі, веде облік «хорошим» і «поганим вчинкам» і думкам своїм. Цей аналіз вчинків і принципів своїх і чужих не є для Толстого самоціллю. Це тільки засіб, що має допомогти пізнати життя в його різноманітних проявах. Ці спостереження і само-спостереження відіграють величезну роль у творчій роботі письменника. Це прямий шлях до того глибокого психологізму, який визначить художню завершеність його творів. В цей період, як і протягом усього свого життя, Толстой перш за все цікавиться питаннями моралі. Слід відзначити, що моральний критерій не відмежований муром від соціального, оскільки за певних умов моральний критерій в оцінці тих чи інших явищ дійсності може розкрити їх соціальну суть. Толстой виходив з принципів правдивості, про-

стоти і щирості. Саме ці принципи і були чужі всій соціальній і моральній суті буржуазно-дворянського суспільства.

Придивляючись до життя селянства, простих людей, Толстой не міг не бачити, що існує прірва між привілейованою частиною суспільства і трудовим народом. В міру ознайомлення з життям трудового народу, простих людей, їх уявленнями і поняттями, він висловлює сумнів у тому, чи має право на перевагу в усьому привілейована меншість над більшістю. Не завжди виразно уявляючи важливість цього положення для своєї діяльності, Толстой в ранній період творчості намагається спертися на моральні уявлення народу.

В ранній період своєї діяльності Толстой виявляє великий інтерес до питань мистецтва та літератури. Хоча естетичні погляди письменника характеризуються суперечностями, він, безумовно, не прихильник теорії «мистецтва для мистецтва», відкидає твердження, що література не має певного завдання і мети, виправдує викривальну тенденцію в літературі, вважаючи, що вона цілком позитивно впливає на розвиток суспільства. Толстой висуває два принципи в мистецтві: народність і правдивість. Народна творчість є, на його думку, прикладом для письменника. Про значення правди в своїй творчості Толстой писав у нарисі «Севастополь в травні місяці»: «Герой оповідання (тобто «Севастопольських оповідань») той, якого я люблю всією душею, якого намагався показати у всій його красі і який завжди був, є й буде прекрасним,— правда».

У 50-х роках Толстой створює відому свою трилогію «Дитинство», «Отроцтво» і «Юність». За первісним планом Толстой хотів написати твір під назвою «Чотири епохи розвитку». В цих чотирьох частинах він мав намір показати формування характеру і поглядів свого героя. В плані твору «Чотири епохи розвитку» Толстой писав: «Головна думка: почуття любові до бога і ближніх сильне в дитинстві, в отроцтві ці почуття заглушаються хтивістю, самовпевненістю і пихою, в юності гордістю і схильністю до розумування, в молодості досвід життєвий відроджує ці почуття». Але ж четверту частину не було написано. В процесі роботи над трилогією Толстой сам духовно та ідейно зростав і змінювався. Взявшись зображувати поміщицько-дворянський світ, Толстой, в міру того, як міцніє його талант, прагне до найбільшої правдивості. Він не ідеалізує дворянства, його життєвого укладу, моралі. Ми бачимо, як в кожному частині посилюється критична думка письменника.

В трилогії Толстой показує, як змінюються уявлення і по-

няття героя — Миколеньки Іртеньева, як формується його характер в міру його фізичного і духовного зростання, внаслідок зіткнення з навколишнім світом. Толстой намагався дати в творі історію свого сучасника, тобто історію духовного розвитку героя з дворянського середовища. Саме тому Толстой рішуче заперечував, щоб твір розглядали як чисто автобіографічний. Він писав Некрасову (27 листопада 1852 року) після опублікування повісті «Дитинство» в журналі «Современник» під редакторським заголовком «Історія мого дитинства»: «Назва «Дитинство» і кілька слів передмови пояснили думку твору; назва ж «Історія мого дитинства» суперечить думці твору. Кому яке діло до історії мого дитинства». (Курсив автора.— В. К.). Це, звичайно, не означає, що Толстой не користувався автобіографічним матеріалом, але письменник справедливо виступав проти вузького уявлення про ідею і зміст трилогії.

Перша частина — повість «Дитинство» (це був перший опублікований твір Толстого) — відразу привернула увагу читачів і критики. Високо оцінив повість Некрасов, визнавши неабияку талановитість автора. Критика відзначала простоту змісту, жвавість і захопливість в описанні перших років життя дитини, виключне вміння автора володіти мовою і підмічати перші порухи дитячої душі.

Всіма цими рисами позначені й інші частини трилогії. В цьому творі Толстой показує життя дворянства в столиці і в маєтку, вплив цього середовища на дитину, юнака і прагнення героя позбутися цього впливу. Але моральне звільнення героя від неправдивих і фальшивих уявлень свого кола — процес дуже складний і суперечливий. Крім того, він має, так би мовити, свої, дуже характерні, специфічні риси. Справа в тому, що «звільнення» героя не завершується його виходом на широкий шлях громадсько-політичної діяльності.

Все ж Толстой, зображуючи формування людського характеру в певних соціальних умовах, формування її свідомості і ставлення до навколишнього світу, показує, що це духовне зростання тісно пов'язане з зростанням критичного ставлення до середовища. Герой трилогії Миколенька Іртеньев, обмежений в дитинстві вузькомаєтковим маленьким колом, поступово, в міру ознайомлення з широкою дійсністю, починає розуміти, що на світі живуть люди, яким нема діла до того, чи є на світі Іртенєви, чи немає. Він бачить, що є бідні й багаті, що життя зовсім не таке ідилічне, яким воно йому колись уявлялось. Зустрічі з простими людьми, студентами-різничинцями, відкривають героєві очі на пороки дворянського су-

спільства і свої особисті вади. Нарешті Миколенька Іртен'єв став на шлях особистого морального самовдосконалення. В образі Іртен'єва Толстой вперше подає героя, який б'ється над розв'язанням життєвих питань.

Уже в трилогії Толстой виявляє велику майстерність в змалюванні внутрішнього світу людини, «глибоке знання,— як говорить Чернишевський,— таємних рухів психічного життя». Миколенька Іртен'єв весь час займається самоаналізом, міркує. Аналіз власних переживань і сприймань набирає часом такого «витонченого характеру, що Іртен'єв приходиться до невтішних висновків про силу і можливість людського розуму: «Жалюгідна, нікчемна пружина моральної діяльності — розум людини», говорить він. Звідси прямий висновок про важливість і основну роль в житті людини релігійно-моральних принципів. Це вже висновок в суто толстовському дусі. Увагу сучасників привернули й оповідання Толстого з військового побуту «Рубання лісу» та «Набіг», в яких правдиво зображені солдати і типи звичайних офіцерів та розвінчується романтичний тип кавказького офіцера в дусі Марлінського.

В «Севастопольських оповіданнях» (1855 р.) Толстой показує героїзм російських солдатів і моряків у період відомої севастьянської оборони. В своїх оповіданнях про воєнні події, про саму війну Толстой підкреслює, що він ітиме тільки за правдою. Це означало, що письменник рішуче відмовляється від того традиційного зображення війни, яке переважало в тодішній літературі. В оповіданні «Севастополь в грудні місяці» він заявив, що буде показувати війну «не в правильному, красивому і блискучому строю, з музикою та барабанним боем, з знаменами, що розвиваються, та гарцюючими генералами», а «в справжньому її вигляді — в крові, в стражданнях, у смерті». Це оповідання Толстой закінчує словами про героїзм російського народу: «Ви добре зрозумієте,— пише він,— уявіть собі тих людей, яких ви щойно бачили, тими героями, які в ті тяжкі часи не занепади, а підносились духом і з готовністю йшли на смерть, не за місто, а за батьківщину. Надовго залишить в Росії великі сліди ця епопея Севастополя, героєм якої був народ російський...»

М. Г. Чернишевський був переконаний в тому, що все, написане Толстим у 1856 році, «тільки пролог до того, що зробить він потім». В своїй статті про повісті Толстого «Дитинство» і «Отрочтво» та про воєнні оповідання Чернишевський дав вичерпну характеристику ранньої творчості письменника, блискуче розкрив його індивідуальні риси. Великий критик відзначає дві риси, органіч-

но властиві таланту Толстого: глибоке знання невольних рухів психічного життя і чистоту морального почуття. «Граф Толстой,— пише Чернишевський,— найбільшу увагу звертає на те, як одні почуття і думки розвиваються в інших; йому цікаво спостерігати, як почуття, що безпосередньо виникає з певного стану чи враження, підкоряючись впливу спогадів і силі поєднань, що постають в уяві, переходить в інші почуття, знову повертається до попередньої висхідної точки і знову й знову блукає, змінюючись по всьому ланцюгу спогадів... Психологічний аналіз може бути різних напрямків: одного поета захоплюють найбільше обриси характерів; другого — вплив суспільних відносин та життєвих зіткнень на характери; третього — зв'язок почуттів з діями; четвертого — аналіз пристрастей; графа Толстого найбільше — самий психологічний процес, його форми, його закони, діалектика душі, щоб висловитися певним терміном»¹.

Чернишевський цілком обгрунтовано доводить, що психологізм Толстого і моральне спрямування його творчості дає повну можливість зрозуміти і уявити людину такою, як вона є.

Оповідання «Записки маркера» (надруковане в січневій книзі «Современника» за 1855 рік) сам Толстой вважав дуже важливим для себе твором, хоч Некрасов, наприклад, зауважив, що «Записки маркера» дуже хороші за задумом і дуже слабкі за виконанням... В оповіданні розкривається моральна драма героя. Ця тема відповідала настрою самого автора в той період його діяльності.

Питання взаємин між поміщиками і селянами давно цікавило Толстого. На початку 50-х рр. Толстой працює над твором під назвою «Роман російського поміщика». Саме слово «роман» Толстой розглядає як історію життя людини певного громадського кола. Це мав бути твір великого соціального значення.

Задум «романа» захоплював Толстого протягом багатьох років і так і лишився нездійсненим. Надрукований в «Отечественных записках» (в 1856 р.) уривок під назвою «Ранок поміщика» — лише невелика частина задуманого цілого. В своєму щоденнику (запис від 2 серпня 1855 р.) Толстой зазначає: «...Основна думка роману має бути — неможливість правильного життя освіченого поміщика нашого часу з рабством». В повісті «Ранок поміщика» Толстой показує молодого поміщика князя Нехлюдова (це прізвище зустрічалося і не раз ще зустрічатиметься в творах Толстого), який залишає університет для того, щоб бути корисним своїм селянам.

¹ Л. Н. Толстой в русской критике, М., 1952, стор. 93.

В листі до своєї тітоньки Нехлюдов пише: «Я прийняв рішення, від якого залежить доля всього мого життя. Я залишаю університет, щоб присвятити себе життю в селі, бо відчуваю, що народжений для нього... Коли б ви тільки могли побачити двох моїх мужиків, Давида та Івана, і їх життя з своїми сім'ями, я певен, що самий лише вигляд отих двох нещасних переконав би вас більше, ніж все те, що я можу сказати вам, щоб пояснити мій намір. Чи не мій священний та прямий обов'язок дбати про щастя цих семисот людей, за яких я маю відповідати перед богом?»

Ці мрії і плани Нехлюдова розбиваються при першій же зіткненні з дійсністю. Ніякі зусилля, ніякі добрі наміри Нехлюдова не могли, звичайно, змінити становища кріпаків. Наївно-філантропічні плани Нехлюдова не могли знищити злиднів, кричущої бідності, безправності селянства. Він і сам приходив до висновку про своє безсилля будь-що зробити.

З суворою правдивістю змальовані в повісті картини безвідрадного існування селян. Ось, наприклад, як описана хата селянина Чуріса: «Нехлюдов увійшов до хати. Нерівні закурені стіни в чорному кутку були завішані різним ганчір'ям і одягом, а на покутті просто вкриті червонуватими тарганами, що зібралися біля образів та лавки. В середині цієї чорної смердючої шестиаршинної хатинки, в стелі, була велика щілина, і, незважаючи на те, що в двох місцях стояли підпірки, стеля так прогнулась, що, здавалося, з хвилини на хвилину упаде на голову».

Характеризуючи «Ранок поміщика» Толстого, Чернишевський писав: «Толстой з чудовою майстерністю відтворює не тільки зовнішню обстановку побуту селян, а, що значно важливіше, їх погляд на речі. Він вміє переноситись в душу селянина,— його селянин надзвичайно вірний своїй натурі,— в розмовах його селянина нема прикрас, нема риторики...»¹

До цього періоду творчості Толстого належить і згадане вище оповідання «Люцерн», в якому він показав реальні події. Це оповідання відзначається своєю гострою викривальною спрямованістю. Толстой виступає проти західноєвропейської буржуазної цивілізації. Це сильна сторона твору. Але в цьому оповіданні Толстой схильний заперечувати значення прогресу для людства взагалі, виступаючи з ідеєю всепрощення, доходючи, власне, до відмови засудити те зло, викриттю якого і був присвячений твір. Маючи на увазі, між іншим, і «Люцерн», Ленін писав про Толстого: «Він міркує

¹ Л. Н. Толстой в русской критике, М., 1952, стор. 107.

абстрактно, він допускає тільки точку зору «вічних» начал моральності, вічних істин релігії¹.

В 50-х роках Толстой створює такі повісті і оповідання, як «Альберт», «Сімейне щастя», «Три смерті» та ін. В кожному з цих творів він розкриває ту чи іншу сторону життя під кутом зору своїх моральних уявлень. В оповіданні «Три смерті» Толстой малює картини смерті поміщиці, селянина і дерева. Поміщиця показана жалюгідною, пригніченою перед лицем смерті. Спокійно дивиться на наближення смерті селянин. Прекрасна і красива смерть дерева. Красива тому, каже Толстой, що «не бреше, не ламається, не боїться, не шкодує»².

Від знайомства з «яснополянськими мужиками» і спроби розв'язати селянське питання до обговорення положень естетики в листуванні з діячами культури і питань педогогіки на сторінках журналу «Ясная Поляна» — через всі ці фази діяльності Толстого в 50—60-х роках провідною лінією є його роздуми про народ. Він звертається до народних тем і створює «Ідилію», «Тихона та Маланью», «Полікушку» — оповідання з сільського життя. В цей же період він створює повість «Козаки». В цьому творі письменник виявив глибоке знання життя терських козаків, їх побуту, звичаїв, особливих рис характеру.

В це середовище потрапляє молодий дворянин Оленін, головний герой твору. Оленін належить до тих героїв творів Толстого, які пристрасно бажать весь час морально удосконалюватися і робити добро людям. Оленін хоче злитися з життям цих звичайних людей, але всі його зусилля даремні. Автор і тут залишається вірним принципу правдивості зображення. Його герой не знаходить спільної мови з цими людьми і виїздить із станиці при цілковитій байдужості до нього тих людей, яких він вважав близькими і дорогими.

Образи Мар'янки, Лукашки, дядька Єрошки дані в своїй безпосередності і художній неповторності.

Зображуючи Оленіна, Толстой не показує повного розриву героя зі своїм класом. Критика суспільства не виходить за межі негативного ставлення до тих чи інших сторін життя цього кола. Але ж спроби по-новому розв'язати питання про смисл життя та його цілі не проходять марно для героїв Толстого.

Погляди на питання історії, прогресу, цивілізації, на становище

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 29.

² Л. Н. Толстой. Полное собр. соч., т. 60, стор. 265—266.

народних мас висловив Толстой в ряді статей, написаних в 60-х роках. Найзначніші з них — «Виховання й освіта» та «Прогрес і визначення освіти». В цих статтях багато правильних зауважень, справедливих критичних висловлювань про виховання й освіту, про буржуазні теорії прогресу, про антинародність усього буржуазного ладу. Але в своїй критиці Толстой знову-таки виходить з тих самих «вічних» основ моральності. Ці погляди Толстого знайдуть своє безпосереднє відображення в його художніх творах цих і наступних років.

В 60-х роках Толстой захоплюється господарськими та сімейними справами. «Щастя сімейне захопило мене всього», пише він. Але ні сімейне щастя, ні пристрасть до своїх господарських справ не можуть спинити той моральний процес, який відбувався в душі письменника. Найрізноманітніші філософські, історичні, моральні питання захоплювали його, вимагали відповіді. Незважаючи на щасливе, як він сам говорив про цей період, життя, в його душі виникають сумніви, вагання. Він багато думає, читає. Його тягне до великої художньої діяльності. Поступово в нього викристалізовується план роману про декабристів. Вивчаючи події 50-х років, знайомлячись з матеріалами про декабристський рух, Толстой логічно прийшов до висновку, що джерело всіх цих подій — в явищах російського життя початку ХІХ століття — періоду наполеонівських воєн та війни Наполеона з Росією, його вторгнення на територію Росії. Саме тут накреслюється прямий шлях до створення роману-епопеї «Війна і мир».

У передмові до «Війни і миру» (чорновій) Толстой писав: «У 1856 році я почав писати повість з певним напрямком, героєм якої мав бути декабрист, який повертається з сім'єю в Росію. Мимоволі від сучасного я перейшов до 1825 року... Але і в 1825 році мій герой був уже змужнілою сімейною людиною. Щоб зрозуміти його, треба було мені перенестись в його молодість, і молодість його збігалася з славною для Росії епохою 1812 року. Я вдруге кинув і почав писати з часів 1812 року... Але і втретє я залишив розпочате... повернувшись до 1805 року...»¹

Створенню роману «Війна і мир» Толстой віддав багато часу й сил. Він говорив, що на цей роман він поклав «п'ять років безперервної і напруженої праці» (1863—1869 роки). Письменник вивчив великий матеріал: історичні праці, листи, щоденники, записки, легенди... В процесі роботи над романом він вносив нові

¹ Л. Н. Толстой. О литературе, М., 1955, стор. 112—113.

зміни й доповнення. В щоденнику від 19 березня 1865 року він пише: «Я зачитався історією Наполеона і Олександра. Тепер мене хмариною радості і усвідомлення можливості зробити велику річ охопила думка написати психологічну історію романа Олександра і Наполеона. Вся підлість, вся фраза, все безумство, все протиріччя людей, що їх оточували, і їх самих»¹. Цей запис явно свідчить про те, що Толстой прекрасно розумів, що однієї «сімейної хроніки» було б замало для роману, який охоплює такий великий період в історії російського життя. Тому Толстой і використав історичні матеріали. «Скрізь, де в моєму романі,— писав Толстой,— говорять і діють історичні особи, я не вигадував, а користувався матеріалами...» В процесі роботи над романом все більше вимальовувалась історично-філософська концепція твору, якій автор намагався підкорити весь матеріал.

Твір «Війна і мир» є одним з найяскравіших прикладів новаторства в галузі літературного жанру. В статті «Кілька слів з приводу книги «Війна і мир» Толстой писав: «Що таке «Війна і мир»? Це не роман, ще менш поема, ще менш історична хроніка. «Війна і мир» є те, що хотів і міг передати автор в тій формі, в якій воно виразилось»².

Центральне місце в романі належить зображенню всіх тих подій, що зв'язані були з Вітчизняною війною 1812 року.

«Війна і мир» розглядається як роман-епосея. Слід відзначити, що «епосеєю цей твір Толстого називається вже в статті критика М. М. Страхова, опублікованій в 70-х роках, де про роман сказано, що в основі його лежить «ідея героїчного життя, зображеного в найвищих проявах і своєму справжньому вигляді» — при цьому «життя общинного, зв'язаного в усіх напрямках з живими узами», що в романі відбилось «типове, докорінне, народне», і тому він — «дійсно нечуване явище, епосея в сучасних формах мистецтва»³.

Толстой підкреслював, що в цьому творі він хотів передати «дух» епохи, який полягав у піднесенні народного патріотизму, що був викликаний війною 1812 року. Своїй дружині Лев Миколайович якось сказав, що в цьому романі він «любив думку народну внаслідок війни 12 року», а в неопублікованій статті з приводу «Війни і миру» говорив: «Я намагався писати історію народу».

¹ Л. Н. Толстой. О литературе, М., 1955, стор. 102.

² Там же, стор. 115.

³ Н. Н. Стр о х о в. Критические статьи о Тургеневе и Толстом, 1875, стор. 361.

Саме ця «народна ідея» визначила спрямованість і велич роману. Виходячи з цієї ідеї, Толстой піддав гострій критиці погляд на історію і історичних осіб багатьох реакційних буржуазних західноєвропейських і російських істориків. Крім історичних осіб, Толстой створює в романі цілу галерею «вигаданих» персонажів, майстерно поєднавши різноманітні образні та стильові прийоми твору. Це поєднання досягається тим, що письменник розвиває в творі свій погляд на історію та історичні події, на розвиток людства та зв'язок і стосунки особи і маси, народу. Толстой висміює той погляд, що геніальна особа сама по собі, чи взагалі особа, визначає хід історії. В протипагу цій теорії він висуває положення про роль мас. В його розумінні саме народ є головною рушійною силою історії. В історико-філософських поглядах автора, розвинених в романі, чимало помилкових положень (наприклад, фаталістичний погляд на розвиток історичних подій, заперечення ролі особи та ін.), але ідея про народ як вирішальну історичну силу була, безперечно, правильною. У «Війні і мирі» Толстой показав, що маса — російський народ — це не є щось інертне, грубе і навіть нікчемне, як це вважали реакційні ідеологи, а саме ця маса вирішує долю країни, людства. Толстой і показав, що Наполеона переміг російський народ, який виявив у цій боротьбі справжній патріотизм і нечуваний героїзм.

Масові сцени у «Війні і мирі» — бої, відступи тощо — художньо ілюструють думку Толстого, що історію творять не окремі особи, а маси. Тому в романі висміюються всі ті, хто думає, що вони вершители долі людства. Саме в такому різко негативному плані представлено Наполеона. Він — «маленький чоловічок з неприємно удаваною посмішкою» та «гладкими стегнами коротеньких ніг», який претендує на світове панування. Ідучи в похід на Росію, він везе за собою свою статую; він уже відлив медаль про перемогу, приготував золотий ящик для мирного договору. Брехливий, хвалькуватий Наполеон зображений Толстим явно сатирично.

Толстой вважав, що справжнім полководцем може бути лише той, хто вміє відчувати і розуміти народний дух. Таким полководцем є Кутузов. Але в зображенні Кутузова письменник припустився тієї помилки, що перетворив його на пасивну щодо керівництва масами і військами людину. Недовіря Толстого до розуму виявилось і в розкритті образу Кутузова. Він писав: «Кутузов нехтував і знанням і розумом, а знав щось інше, що мало вирішити справу,— щось інше, незалежне від розуму і знань».

В романі «Війна і мир» в негативному плані подано вище коло дворянства, придворні кола, штабних працівників, салонне життя тощо. Дрібний егоїзм, пиha, кар'єризм, аморальність,— такі риси людей цього світу. З перших і до останніх сторінок проходять картини пустого, нікчемного життя двору і так званого вищого світу. Втіленням всіх пороків цього суспільства є сім'я Курагіних.

В образі Олександра І письменник розкриває риси двоєдушності, лицемірства.

Досить показово, що сатирична, викривальна сторона роману набуває все більшої загостреності в міру наближення до зображення письменником подій 1812 року. Народний характер цієї війни давав можливість перевірити справжню сутність кожної людини. Ця думка дала змогу Толстому викрити і показати все фальшиве, пусте й нікчемне, що мало місце в житті суспільства того часу.

Толстой виявляє особливий інтерес до тих «маленьких» та «непомітних» людей, які саме і є справжніми «діячами» часу. Роль цієї особи в подіях тим значніша, чим більше вона зливається з масою. Толстой стверджував, що «чим більше особа відмовляється від своїх індивідуальних дій, а входить в сукупні дії, тим більше вона на своєму місці і більшого досягає».

В зображенні головних героїв твору — Ростових, Болконських, П'єра Безухова та ін.— також розкривається основна думка роману. Війна є іспит, через який мають пройти герої твору, щоб знайти своє справжнє місце в житті і свою мету. Толстой як художник — майстер створення величезної різноманітності людських характерів. У нього кожен персонаж наділений своїми особливими рисами, індивідуальними ознаками. Індивідуалізація йде як по лінії зовнішності, так і по лінії духовних особливостей персонажа з врахуванням того, яке місце кожен з героїв займає в суспільстві, в житті. Іноді Толстой встановлює загальні групові риси (Ростови, Болконські...). Як сказав один критик, Толстой в романі охоплює «цілі життя». Ці життя розкриваються в зміні поколінь, в народженні і в смерті, фізичному і духовному зростанні, в радості і стражданні. Особливу увагу Толстой приділяє таким персонажам, як Андрій Болконський, П'єр Безухов, Наташа Ростова... Ці персонажі розкриті в їх різносторонніх зв'язках з навколишнім світом, в тих змінах, які сталися під впливом страшних і грандіозних подій епохи.

Розумна, блискуча молода людина Андрій Болконський весь час нудьгує, стикаючись з порожнім світським оточенням. Ось як Толстой показує Андрія Болконського в салоні Анни Павлівни

Шерер (том I): «У цей час до вітальні ввійшла нова особа. Цією новою особою був молодий князь Андрій Болконський... Князь Болконський був невеликий на зріст, дуже вродливий, з виразними й сухими рисами. Усе в його постаті, починаючи від втомленого, сповненого нудьги погляду до повільного розміреного кроку, являло собою різку протилежність його маленькій жвавій дружині. Всі присутні у вітальні, видно, були йому не тільки знайомі, але й уже так набридли, що й дивитись на них і слухати їх було дуже скучно». Йому хотілося іншого життя, життя діяльного, в якому він відіграв би велику роль. Він думає про славу, його героєм стає Наполеон. Він і на війну йде тільки тому, що це життя в салонах не по ньому. Та слава не прийшла до Болконського. На Аустерліцькому полі в душі князя Андрія відбувається духовний перелом. Але це тільки ще одна ланка, правда, дуже важлива в духовному житті Болконського. Йому судилося пройти і через розчарування, і віру в особисте щастя... Перед ним все більше розкриваються суперечності дійсності і справжня мета життя. В дні Вітчизняної війни, в Бородінському бою, він відчуває свою моральну єдність з усіма тими, хто ненавидить ворога і прагне його знищити. На Бородінському полі Болконський був смертельно поранений. З цього часу починається новий поворот в його думках. Боротьба між життям і смертю закінчується перемогою смерті. Цей процес відчуженості від живого супроводиться відходом в світ думок, який уже виходить з-під контролю розуму.

Ці ж завдання — шукання мети життя — стояли й перед П'єром Безуховим. Він проходить також складний шлях самовизначення: від розгульного життя до громадської діяльності і особистого щастя. В його житті війна 1812 року стала поворотним моментом. Вона ніби морально очистила його, піднесла, підняла до розуміння великих і найважливіших питань життя. Зустріч з Каратаєвим справляє на нього величезне враження. Каратаєв вразив П'єра тим, що той в своїй солдатській шинелі зберіг всі риси народного, селянського типа. Для П'єра Каратаєв назавжди залишився «втіленням духу простоти і правди».

З виключною силою поетичного мистецтва Толстой створив образ Наташі Ростової. Не випадково цей образ став для читачів одним з найулюбленіших, незважаючи на те, що в кінці роману він істотно змінюється. Вся чарівність Наташі в її молодості, душевній чистоті, надмірності почуттів, натхненності цих почуттів. Образ Наташі письменник протиставляє образам світських красунь, на яких помітні сліди світської пошлості й розпусти. Толстой на-

діляє її національними рисами характеру. Наташі не властиве користолоубство, дрібний егоїзм. Ми пам'ятаємо, як вона примушує рідних віддати підводи, щоб вивезти поранених з Москви. Але в «Епілозі» Толстой пише, що єдиним прагненням Наташі «була тільки потреба мати сім'ю, мати чоловіка».

Образ Каратаєва відбиває умонастрій самого автора. Каратаєв у Толстого є втіленням типових рис російського народу, зокрема селянства: фаталістичного ставлення до життя, покірності, незлобивості. Ці риси були справді властиві певній частині патріархального селянства внаслідок кріпосницького гніту. Але більшість селян глибоко ненавиділа кріпацтво. В самому романі Толстой говорить про народ, який підняв «дрюк народної війни». Каратаєву протиставлено образи Тихона Щербатого, старостиhi Василици та багатьох інших активних селян.

Роман «Війна і мир» — твір високохудожній. В одному з листів Толстой писав, ділячись своїм досвідом: «...живіть життям зображуваних людей, опишіть в образах їх внутрішні почуття; і самі люди зроблять те, що їм треба за їх характерами зробити, тобто сама собою придумується, з'явиться розв'язка, що впливає з характеру і становища людей...»¹. Цей принцип зображення Толстой поклав в основу роману «Війна і мир». Характери героїв, події в творі розвиваються за своїми внутрішніми законами, а не за бажанням автора. Якщо негативні образи подані поза духовним життям, то ті, які можна назвати позитивними, розкриті з погляду їх значних, часто великих духовних інтересів і прагнень. Толстой вдається до різних прийомів, щоб показати зміни в душевному житті своїх героїв. Розкриваючи різноманітність зв'язків героя з навколишнім світом, автор прагне показати всі ті відтінки, приховані почуття, які характерні для їх внутрішнього життя. Толстой часто користується прийомом внутрішнього монолога (зображення душевного життя князя Андрія, П'єра та інших). Критика відзначала багатство мови твору, вказуючи при цьому на ускладненість авторської мови, як на прагнення письменника розкрити глибину і складність почуття і думки своїх героїв.

Після закінчення «Війни і миру» в житті письменника настає такий період, коли він, різносторонній в своїх заняттях, не чітко уявляє собі, що далі робити. Він багато читає, захоплюється господарством, педагогічною діяльністю, літературною роботою. Виникає думка продовжувати роботу в галузі історичного жанру. Але дуже

¹ Л. Н. Толстой. О літературе. М., 1955, стор. 213.

вже хвилюють питання сучасності. Так зароджується задум твору про заміжню жінку з вищих кіл суспільства, «але таку, що згубила себе». На початку 1873 року дружина Толстого писала своїй сестрі: «Вчора (тобто 19 чи 20 березня) Львочка раптом несподівано почав писати роман з сучасного життя. Сюжет роману — зрадлива дружина і вся драма, що сталася від цього». Роман «Анна Кареніна», над яким письменник працював протягом 1873—1877 рр., має свою цікаву творчу історію. Толстому довелося зробити багато варіантів, перш ніж спинитись на остаточній редакції. Але і в цьому випадку, як завжди, Толстой, внаслідок наполегливої роботи, досягає глибокої правдивості в зображенні російського життя і в розробці характерів.

В цьому романі Толстой намагався висловити своє ставлення до різних явищ життя. Критикові М. М. Страхову він писав (23 квітня 1876 р.): «Якщо короткозорі критики думають, що я хотів описувати лише те, що мені подобається, як обідає Облонський і які плечі в Кареніної, то вони помиляються. В усьому, майже в усьому, що я писав, я керувався потребою зібрати думки, тісно зв'язані між собою, для вираження себе...»¹

Толстой надавав величезного значення композиції твору чи, як він говорив, «гармонічній правильності розподілу предметів». У відповідь на звинувачення в тому, що в романі «Анна Кареніна» немає архітектури, що в ньому розвиваються поряд дві теми, нічим не зв'язані, Толстой писав (лист до С. О. Рачинського від 27 січня 1878 р.): «...Думка ваша про «А. Кареніну» мені здається невірною. Я горджусь, навпаки, архітектурою — склепіння зведено так, що не можна й помітити, де замок. І про це я найбільше дбав. Зв'язок будови зроблений не на фабулі й не на стосунках (знайомстві) осіб, а на внутрішньому зв'язку»². Дехто з критиків також твердив, що лінія Левіна «не має ніякого внутрішнього зв'язку з романом Анни Кареніної...»³. Це, звичайно, неправильне уявлення про особливості самого твору Толстого. Толстой не хотів обмежувати себе традиційними рамками роману. Він хоче написати роман широкий, до якого б вільно, без напруження входило все, про що треба сказати людям. Але всі картини мають, за висловом Толстого, внутрішній зв'язок.

Отже, принцип сюжетного паралелізму (Анна Кареніна —

¹ Л. Н. Толстой. О литературе. М., 1955, стор. 155.

² Там же, стор. 161.

³ «Вестник Европы», 1878 р., № 4 і 5, стаття О. Станкевича «Кареніна и Левин».

Левін) не порушує глибокого внутрішнього зв'язку всіх частин твору.

Толстой говорив, що в романі «Анна Кареніна» він любив думку «сімейну». Письменника хвилювали важливі питання, висвітлення яких в романі зробили його величезною громадською подією, не кажучи вже про його художню цінність.

Роман «Анна Кареніна» — багатопроблемний. Питання філософські, соціальні, моральні в центрі уваги автора. Ці питання мають гостро актуальний характер. Так його й сприйняли сучасники. Свій твір Толстой писав у дуже складний період російського життя, коли вже було знищено кріпацтво і на зміну феодалізму йшов капіталізм. Словами Левіна — героя романа: «у нас тепе все це перевернулось і тільки вкладається», Толстой говорить про ті зміни, що сталися в Росії в пореформений період — в 60—70-і роки. Руйнувались устої старого патріархального світу, і разом з тим різко змінювались соціальні відносини і поняття. В сферу буржуазних відносин втягувались всі класи, соціальні групи суспільства. Одна частина дворянства дуже швидко розорялася або йшла до розорення, друга намагалась пристосуватись до нових обставин.

Толстой був противником розвитку капіталізму в Росії. Не випадково Левін ставив його в цьому поряд з народниками. В самому романі відбилися усі ті протиріччя, які були найбільш характерні для Толстого в цей перехідний період. Треба, звичайно, мати на увазі, що протиріччя Толстого відбивали протиріччя самої дійсності. Геніальність Толстого полягає не тільки в тому, що він уявляв собі ті зміни, які мали місце в різних сферах російської дійсності, але особливо в чудовій майстерності зображення людей і явищ життя. Роман «Анна Кареніна» — яскравий доказ того, що талант Толстого має невичерпні можливості і що в літературі того часу не багато в нього суперників. Достоевський був правий, коли говорив про світове значення роману Толстого.

В романі «Анна Кареніна» Толстой виявляє блискуче вміння створювати різноманітні і все нові характери, показуючи їх в тісному зв'язку з суспільними відносинами, що змінюються, і з розвитком суспільства в цілому. Толстой звертається до найгостріших конфліктів сучасності, тому в його творі розкриваються людські драми і трагедії. В романі ясно передана атмосфера напруженості, характерна для епохи «криз». Трагедія Анни Кареніної і драма Костянтина Левіна й відбуваються в умовах гострих сутичок протилежних суспільних явищ. Толстой показує історію життя і заги-

белі Кареніної і те, як Левін в складних обставинах намагається розв'язати питання про особисте щастя і істину. Вся трагічність життя Кареніної і напружені шукання Левіна обумовлені не містичними причинами, а всією сукупністю суспільно-соціальних відносин. Толстой, як справжній художник, зображує своїх героїв, їх душевний світ на яскравому соціально-побутовому фоні. Ми ясно уявляємо собі становище героїв твору в суспільстві, їх заняття, зв'язки й відносини, весь їх спосіб життя. Ми бачимо, що герої Толстого живуть, люблять, страждають, радіють, прагнуть до чогось в цілком конкретному соціально-побутовому середовищі.

В романі «Анна Кареніна» Толстой показує Росію і закордон, місто і село, вищий світ і бюрократію, поміщиків і селян, нову буржуазію і різночинну інтелігенцію... Це дійсно вся сукупність відносин в Росії в пореформений період. Зображуючи Анну Кареніну, Толстой зупиняється на характеристиці і показі головним чином петербурзького вищого кола, про яке він пише:

«Петербургське вище коло власне одне: всі знають одне одного, навіть їздять одне до одного, але в цьому великому колі є свої підрозділи. Анна Аркадіївна Кареніна мала друзів і тісні зв'язки в трьох різних колах. Одне коло було службове, офіціальне, коло її чоловіка, що складалося з його товаришів по службі та підлеглих... Друге, близьке Анні коло — це було те, через яке Олексій Олександрович (Каренін) зробив свою кар'єру. Центром цього кола була графиня Лідія Іванівна. Це був гурток старих, негарних, добродесних і набожних жінок і розумних, учених, честолюбних чоловіків... Третє коло, нарешті, де вона мала зв'язки, був власне світ — світ балів, обідів, блискучих туалетів, світ, що тримався одною рукою за двір, щоб не спуститися до півсвіту, який члени цього кола думали, що зневажали, але смаки яких були не тільки подібні, але одні й ті самі. Зв'язок її з цим колом тримався через княгиню Бетсі Тверську, дружину її двоюрідного брата...»

Три образи роману дають виразне уявлення про ці кола, образи Кареніна, Лідії Іванівни і Бетсі Тверської.

Один з яскравих образів роману — Каренін. В зображенні Кареніна відбилосся ставлення Толстого до урядової бюрократії, до того державного апарату, в сутичці з яким гине і знищується все живе, людське. Ця машина перетворює людину на таку, що автоматично думає і відчуває, і стає втіленням найбільшого лиха — кснності. Каренін увесь проіннятий принципами цього бюрократичного світу. Все, що його оточує, зведено в нього до пунктів і параграфів. Тільки під час великого душевного потрясіння, коли він

вбитий із звичайної колії свого життя, він може відчувати, страждати. Але це бувають тільки хвилини, які не змінюють його натури. Взагалі ж його не цікавить внутрішнє життя іншої людини, бо він зайнятий тільки собою. Риси лицемірства, святенництва Толстой розкриває в образі графині Лідії Іванівни. Бетсі Тверська глибоко аморальна. Всі вони і багато інших були винні в трагічній долі Анни.

Образ Анни Кареніної — один з найпривабливіших жіночих образів у класичній російській літературі. Крок за кроком показує Толстой, як ця жінка, народжена для щастя, чесна, чарівна, гине, зіткнувшись з брехнею вищого світу. В Кареніній стільки прекрасного, стільки внутрішньої краси, стільки духовної чистоти, що її трагічна доля сприймається як справедливий вирок усьому життєвому ладу того часу. Вже перший портрет Анни захоплює своєю натхненністю. Вронський, вперше зустрівши Кареніну, коли вона їхала з Петербурга в Москву до Облонських, в домі яких «все змішалось», був вражений блиском її очей, її миловидним обличчям, в якому «було щось особливо ласкаве й ніжне». І в її короткому погляді «Вронський встиг помітити стриману жвавість, що грала на її обличчі і пурхала між блискучими очима і ледве помітною усмішкою, що вигинала її рум'яні губи. Начебто щось так переповнювало її істоту, що мимо її волі виявлялось то в блисківі її погляду, то в усмішці». Любов до Вронського не принесла їй щастя. Втративши віру в його любов, усвідомлюючи, що вона не може бути щаслива в розлуці з сином, Анна вирішила покінчити життя самогубством. Життя Анни Толстой порівнює з свічкою, що горіла яскравим полум'ям і погасла.

Багатий, із зв'язками, Вронський не може стати вище умовностей свого середовища. Любов Анни облагороджує його, але не може змінити його натури, його уявлень.

Брат Анни — Стіва Облонський, — цей нащадок Рюрика, успішно пристосовується до нових умов, оскільки ці нові умови, — а старі, він знає, відійшли безповоротно, — дають можливість вести епікурейське життя, хоч, звичайно, і трохи обмежене. В Облонському автор розкриває еволюцію російського дворянства пореформеного періоду.

Один з найзначніших образів роману — Костянтин Левін, в якому втілені деякі біографічні риси автора. Левін особливо гостро відчуває ломку всіх старих відносин. Його увага звернута на питання взаємин між поміщиками і селянами, на стан поміщицького господарства, на питання сім'ї, релігії тощо. Він вороже ставиться

до міста. Місто уявляється йому втіленням всіх пороків, лиха. В місті він бачить лише гультяйство, безглуздість існування. Левін опозиційно настроєний до бюрократії і проти буржуазії. Він вважає, що буржуазія — це найгірше, чого тільки можна бажати для Росії. Єдиний вихід він вбачає в найшвидшому розв'язанні питання про стосунки між поміщиками і селянами.

На думку Левіна, поміщики і селяни повинні прагнути до того, щоб були збережені їх спільні інтереси. Всі плани Левіна в цьому розумінні відбивали наївний, утопічний характер його поглядів. Левін—ідеаліст в філософії, його приваблюють морально-релігійні питання. Він багато думає про сім'ю, шлюб, кохання... Жінка для нього є тільки дружина і мати. Він відчуває жалість до Анни як до жінки, яка зруйнувала сім'ю і не знайшла щастя. Але і «сімейне щастя» не заспокоює його. Костянтин Левін належить до тих неспокійних натур, яких не може задовольнити особисте щастя. Нарешті, він ніби знаходить остаточне рішення в простій вірі селянина. Але тут же признається, що це нове почуття не змінило його, не просвітило... Тому пошуки істини тривають.

В романі «Анна Кареніна» Толстой використав все багатство художніх прийомів для глибокого і правдивого розкриття характерів і епохи: узагальнення, контрастність, символізацію, яскраву мовну характеристику та ін. Толстой завжди знаходить точні й потрібні слова і мовні звороти, щоб передати загальні та індивідуальні особливості мови персонажів. Дуже майстерно користується цим прийомом письменник, зображуючи Кареніна. В його мові переважають книжні слова, слова і звороти офіціальних, службових паперів: «Як глава сім'ї, я особа, що зобов'язана керувати нею, і тому почасти особа відповідальна...» «Є відомі закони пристойності, яких не можна переступати безкарно...»

Роман «Анна Кареніна» свідчить про початок серйозного перелому в поглядах Толстого. Наприкінці 70-х та на початку 80-х років ця «криза» поглиблюється, позначаючись на всій діяльності Толстого. Він все рішучіше осуджує соціальні й моральні принципи пануючих класів.

У творах «Сповідь», «В чому моя віра?» та інших Толстой говорить про своє нове ставлення до життя, до людей, до дійсності. Зовсім одверто він розповів про свої сумніви й вагання. Він звертає увагу на те, що вирішальна роль у зміні його поглядів належить селянам, з якими йому доводилося стикатись і розмовляти.

В «Сповіді» Толстой писав: «Я відрікся від життя нашого кола, визнавши, що це не є життя, а тільки подоба життя, що умови надмірності, в яких ми живемо, позбавляють нас можливості розуміти життя і що для того, щоб розуміти життя, я повинен зрозуміти життя не винятків, не нас, паразитів життя, а життя простого трудового народу — того, хто робить життя, і той зміст, якого він надає йому»¹.

У 80—90-х роках Толстой всю свою діяльність підпорядковує завданням захисту інтересів народних мас і викриттю панівних класів. Він тепер з усією ясністю бачить злиденне становище селянства і міських трудівників. Та хоч він не робить революційних висновків, все ж прекрасно розуміє, що так далі жити не можна і що народ не примириться зі своїм становищем.

Не будучи прихильником революції, Толстой не може не бачити, що революція назріває. В щоденнику від 6 липня 1881 року він записує: «Революція економічна не те, що може бути. А не може не бути. Дивно, що її немає»².

Факти реального життя, і передусім становище і зростаюче невдоволення селянства, примушують Толстого стати на шлях остаточного розриву з усім ладом життя, мораллю і традиціями привілейованих класів. В самій діяльності Толстого цього періоду багато яскравих і прекрасних фактів. Так, наприклад, в 90-х роках Толстой бере активну участь в допомозі голодуючим. Тут він стикається знову-таки з тими кричущими протиріччями дійсності, які мали відіграти велику роль в його самовизначенні.

Великий український письменник Іван Франко в статті «Лев Толстой» (1892) писав про голод і про роль Толстого в справі допомоги голодуючим: «Величезна катастрофа голоду, що чорною жалобою вкрила третину Росії, нечувано дразливим способом відкрила всю неміч і гніль тієї адміністративної машини, про яку не можна сказати, що вона керує Росією, а скоріше її гнобить, неволить, висисає, обдирає й отуманює. І на цім похмурім, жалюво темнім фоні «царства темноти», неначе ясний промінь, виділяється світла, велична постать людини, яка на сьогодні втілює в собі майже все те, що Росія має чистого, ідеального і симпатичного, яка безперечно є найкращим виразником характеру й прикмет ве-

¹ Л. Н. Толстой. Полное собр. соч. под ред. и с примечаниями П. Н. Бирюкова, т. XV, М., 1913, стор. 43.

² Л. Н. Толстой. Полн. собр. сочинений, т. 49, стор. 50.

ликоруського племені... Цією людиною є граф Лев Миколайович Толстой, найвидатніший з-поміж живих російських письменників...»¹

Ленін говорить, що Толстой, порвавши з тим класом, до якого він належав, і перейшовши на бік патріархального селянства, «в своїх останніх творах обрушився з пристрасною критикою на всі сучасні державні, церковні, суспільні, економічні порядки, що ґрунтуються на поневоленні мас, на злиднях їх, на розоренні селян і дрібних хазяїв взагалі, на насильстві й лицемірстві, які згори донизу проймають все сучасне життя»².

В світогляді Толстого все більше відбивались протиріччя селянського мислення й селянської психології в часи навалного наступу капіталізму і підготовки в Росії буржуазно-демократичної революції. Перехід на позиції патріархального селянства виявився в запереченні самодержавства, приватної власності, церкви, панування поміщиків і буржуазії. Але це заперечення поєднувалося в нього з релігійною ілюзією і проповіддю непротилежності. Ленін писав, що «Толстой смішний, як пророк, що відкрив нові рецепти врятування людства...», але він «великий, як виразник тих ідей і тих настроїв, що склалися в мільйонів російського селянства на час настання буржуазної революції в Росії»³.

В творах Толстого 80—90-х і всіх подальших років дійсність розглядається й оцінюється з погляду патріархального селянина-трудівника. Чим ближче він стає до селян, тим творчість його набирає все більш сатиричного, викривального характеру по відношенню до панівних класів.

Перелом в світогляді Толстого різко відбився й на його поглядах на мистецтво та його завдання.

У 80-х роках Толстой створює цикл так званих народних оповідань («Три старці», «Робітник Омелян і порожній барабан», «Чи багато людині землі треба» та ін.). В кожному з цих оповідань Толстой проводить одну з ідей релігійної моралі. Оповідання мають критичний характер. Але реалізм їх дуже послаблений наявністю релігійно-фантастичних елементів.

У 80—90-х роках Толстой звертається до драматургічного жанру. Він створює п'єси «Влада темряви», «Плоди освіти» та інші. В п'єсі «Влада темряви» яскраво показані картини розорення російського села, проникнення до нього грошових відносин і в зв'яз-

¹ І в а н Ф р а н к о. Твори в двадцяти томах, т. 18, Київ, 1955, стор. 32.

² В. І. Л е н і н. Твори, т. 16, стор. 291.

³ В. І. Л е н і н. Твори, т. 15, стор. 175.

ку з цим моральний розклад частини селянства. В п'єсі Толстой хоче показати, що тяжке життя селян пояснюється тою безпросвітною темрявою, в якій животіє сучасне йому село. В «Плодах освіти» їдко висміюється буржуазно-дворянська інтелігенція, що живе паразитом, як купка нероб і дармоїдів. Їм протиставлені селяни—люди трудового життя. В п'єсі дана правдива картина становища селянства (безземелля, голод, заробітчанство).

В творах «Смерть Івана Ілліча», «Крейцера соната» та інших Толстой виступив з викриттям усього тодішнього ладу життя і моралі привілейованих класів. В повісті «Смерть Івана Ілліча» показана страшна сила косності життєвих принципів і правил, що твердо склалися в тому колі, яке вважало себе найвищим. В «Крейцеровій сонаті» різко осуджуються моральні основи буржуазного суспільства, в якому все скеровано на те, щоб розбестити людину. Толстой зриває маску з цього суспільства, де все дихає брехнею і розпустою.

Роман «Воскресіння» (1889—1899 рр.) слід розглядати як твір, в якому з найбільшою повнотою і силою розкрилися особливості художнього методу Толстого після «кризи». Це, як говорив Ленін, «з одного боку, найтверезіший реалізм, зривання всіх і всіляких масок; — з другого боку, проповідь однієї з наймерзотніших речей, які тільки є на світі, а саме: релігія...»¹

В романі цілком ясно виявились суспільно-політичні позиції письменника як виразника інтересів багатомільйонних мас патріархального селянства і разом з тим розкрилося все безсилля письменника знайти вихід в релігійно-етичній програмі.

Толстой дуже багато працював над цим твором. Він вивчав документи, читав про життя засланців, відвідував тюрми... З кожною редакцією роман набирив все більшої викривальної направленості. Це позначилось на тій публіцистичності, яка підкорила собі і композицію твору, і характеристику образів. Використовуючи в своєму романі великий матеріал, Толстой порушує найзлюбоденніші питання сучасності, викриває пороки самих основ суспільно-політичного і державного ладу самодержавної Росії. Письменник показує огидні риси реакційної бюрократії, її глибоко антинародний характер. Ця бюрократія всіма засобами намагається втримати владу в своїх руках. Петербурзький, і не тільки петербурзький, але він особливо, чиновницький світ показаний як світ хабарників, кар'єристів, людей цілковитої безпринципності і прямої злочинності. Толстой роз-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 172.

криває всю мерзенність влади і «світу». Ось як, наприклад, він малює одного з представників цього середовища: «Граф Іван Михайлович був відставний міністр і людина дуже твердих переконань. Переконання графа Івана Михайловича замолоду полягали в тому, що, як птахів властиво живитися черв'яками, бути вкритим пір'ям і пухом і літати в повітрі, так і йому властиво живитися дорогими стравами, приготовленими дорогими кухарями, бути одягненим у найвигідніший і дорогий одяг, їздити на найспокійніших і бистрих конях, і що тому все це мусить бути для нього готове. Крім того, граф Іван Михайлович вважав, що чим більше буде в нього надходжень усякого роду грошей з казни і чим більше орденів, аж до алмазних знаків чогось там включно, і чим частіше він зустрічатиметься й говоритиме з високопоставленими особами обох статей, тим буде краще. А все інше в порівнянні з цими основними догматами граф Іван Михайлович вважав нікчемним і нецікавим».

Не менш виразна характеристика і сенатора Вольфа, який вважав себе «людиною рицарської чесності», що не заважало йому «випрошувати собі всякого роду прогони, підйомні, оренди від казни...», «бути причиною заслання й ув'язнення сотень безневинних людей...», пограбувати «закохану в себе дружину і свояченицю». Другий представник влади — «заслужена» людина, від якої залежало пом'якшення долі ув'язнених в Петербурзі, — мав безліч орденів, яких він не носив, крім білого хреста в петличці, старий генерал з німецьких баронів, що вижив з розуму, як говорили про нього».

Єдине прагнення чиновників всіх рангів — тримати народ в страху й покорі, зберігаючи своє привілейоване становище. Сенат, суд, армія, церква вірно служать царизму. Зрозуміло, що всі ці захисники самодержавства байдужі до долі країни та окремої людини.

На початку роману Толстой показує суд над Катюшею Масловою. Толстой використовує цю сцену для того, щоб характеризувати тих, хто вважає, що має право судити інших. Всі судді, показує Толстой, зайняті своїми справами і менш за все цікавляться долею підсудних. Один з них думає про свої хвороби, другий про сварку з дружиною, третій про побачення. Товариш прокурора виголошує обвинувальну промову після нічної гульні, не встигнувши ознайомитися зі справою. Підлість цього чиновника особливо виявляється в захисті ним найреакційнішої буржуазної теорії, яка полягає в тому, що злочин властивий нижчим класам і що в цьому середовищі він є звичайним явищем. Толстой же ясно показує, що ті класи, які безкарно грабують народ і всіляко знущаються з нього,—

злочинці. В царській Росії армія також служить інтересам пануючих класів. Толстой особливу увагу звертає на становище в армії офіцерів з аристократичного середовища. Вони користуються всім тим, що зроблено руками інших, тобто живуть паразитами. Те ж саме можна сказати й про церкву та про попів.

В романі «Воскресіння» зображено і «вищий світ», який дістає тут найнищівнішу характеристику. Досить згадати, як зображено Корчагіних та інших представників цього «світу». По-новому ставиться питання про власність. Толстой говорить, що землю треба віддати селянам. Розглядаючи всі ці питання в такому плані, Толстой висловлює думку про необхідність знищення всього існуючого ладу, всієї політичної і державної основи.

Історію життя Катюші Маслової письменник починає словами: «Історія арештантки Маслової була дуже звичайна історія». Цим самим типізується історія життя простої жінки. «Звичайність» життя Маслової полягало в тому, що вона з милої, привабливої, славної, морально чистої дівчини перетворюється в повію. Колись вона вірила в добро і щастя, вірила в людей. Але Нехлюдов, спокусивши, кидає її. Після цього в її душі стався надлом: ставши жертвою зла, вона втратила віру в усе хороше. Життя її тяжке і принизливе. Але не вона винна в цьому. Тільки зустріч з революційно настроєними людьми — це було вже в тюрмі — рятує її від «звичайної» трагічної долі. Князь Нехлюдов зображений як один з винуватців тяжкої долі Маслової. Толстой часто звертається до прийомів контрасту в романі, щоб ще виразніше показати соціальну протилежність в становищі різних людей. Так, користуючись прийомом контрастного зіставлення, письменник показує життєве становище Нехлюдова і Маслової. «У той час, коли Маслова,— пише Толстой,— змучена довгим переходом, підійшла зі своїми конвойними до будинку окружного суду, той самий племянник її виховательок, князь Дмитрій Іванович Нехлюдов, який спокусив її, лежав ще на своїй високій, пружинній з пуховим матрацом, зім'ятій постелі і, розстебнувши комір голландської чистої нічної сорочки з випрасуваними складочками на грудях, курив цигарку».

Нехлюдова виховало те середовище, яке тільки розбещувало людину, виховуючи її в дусі грубо егоїстичних інтересів. Нехлюдов, говорить Толстой, був чистим і добрим в дні своєї молодості, коли це середовище ще не мало безпосередньо негативного впливу на нього. Але тільки-но він опинявся в своєму колі, всі пороки цього світу починали входити в його душу і визначали спосіб його життя. Зустріч Нехлюдова з арештанткою Масловою стає

переломним моментом в його житті. Починається той процес, який Толстой називав «чиеткою душі». Перед Нехлюдовим проходять найсумніші картини дійсності, все те, що губило і принижувало Росію і російський народ. Це розкриває йому очі на роль його класу і всіх тих, хто не хотів знищення існуючого ладу, який давав можливість вільно експлуатувати народні маси. Нехлюдов зустрічається з революціонерами і починає розуміти, що це і є ті справжні люди, на боці яких правда. Він сам не стає революціонером, але його розрив зі своїм класом і негативне ставлення до всього існуючого порядку неминучі. Нехлюдов знаходить істину в евангелії, і це, звичайно, суто в душі Толстого. Але ідеї всепрощення, непротивлення злу насильством, до яких приходить Нехлюдов, суперечать тому, що він після прозріння побачив у Росії.

В зображенні групи революціонерів позначились теж суперечності Толстого. Його симпатії на боці революціонерів типу Набатова, Сімонсона, оскільки вони ближчі до селянського життя та моральних ідей самого Толстого.

В романі «Воскресіння» Толстой обгрунтовує принцип «плинності», як основний принцип зображення людини, її внутрішнього світу. Але ж негативні персонажі охарактеризовані з цілковитою певністю і прямолінійністю. Використовує Толстой і свої улюблені прийоми зображення. Наприклад, виразність деталі в зовнішньому малюнку персонажа. Так, зображаючи Маслову, він звертає увагу на її чорні, блискучі, живі очі, з яких один трохи косий...

У своїх останніх творах — «Хаджі-Мурат», «Живий труп», «Після балу» та інших — Толстой відгукується на все те, що в цей час його глибоко хвилювало. У трактаті «Що таке мистецтво?» він виступив з різкою критикою занепадницького буржуазного мистецтва і з твердженням принципів правдивості і народності. Справжнє мистецтво, говорив Толстой, за самою своєю природою людяне.

Зрозуміло, що на творах і статтях Толстого останніх років позначились ті ж властиві йому суперечності.

На початку ХХ століття Толстой виступає з гострими публіцистичними статтями, спрямованими проти самодержавства, влади поміщиків та буржуазії, проти репресій царського уряду. Не поділяючи революційних переконань та ідей, усунувшись від революційної боротьби народних мас у 1905—1907 рр., Толстой своєю критикою існуючого порядку давав цінний матеріал, як говорив Ленін, для просвіщення передових класів. Він розумів, що боротьба народних мас має закономірний і справедливий характер. Про революцію 1905 р. він висловлюється як про явище величезного значення,

що має обнови́ти життя. В листі до В. В. Стасова він писав: «Події відбуваються з надзвичайною швидкістю і правильністю. Бути незадоволеним з того, що діється, все одно що бути незадоволеним осінню й зимою, не думаючи про ту весну, до якої вони нас наближають»¹.

У 1908 році Толстой пише відому статтю «Не можемо мовчати», в якій енергійно протестує проти страт, до яких вдавався в роки реакції царський уряд. До кінця свого життя Толстой не забував, що він «адвокат стомільйонного землеробського народу» і що він мусить зробити все можливе для захисту його інтересів та наближення світлого дня.

Толстой давно хотів порвати з тим оточенням, в якому він жив. Але з різних причин йому не вдавалося цього зробити. Він болісно переживає розлад у своєму житті. Так, у квітні 1910 р. він пише в щоденнику: «Болісна туга від усвідомлення мерзенності свого життя серед трудящих для того, щоб ледь-ледь позбавитись холодної, голодної смерті...»²

Десятого листопада (28 жовтня) 1910 року Толстой залишає Ясну Поляну. Він виїздить, щоб ніколи вже не повернутися туди. В дорозі він захворів на запалення легенів. Хвороба була дуже тяжкою, і 20(7) листопада він помирає на станції Астапово. Смерть Толстого викликала численні схвильовані відгуки в усьому світі. В Росії прокотилась хвиля робітничих і студентських демонстрацій явно антиурядового характеру. В. І. Ленін у статті «Л. М. Толстой» писав: «Вмер Лев Толстой. Його світове значення, як художника, його світова слава, як мислителя і проповідника, і те і друге відбиває, по-своєму, світове значення російської революції»³.

Передова російська література XIX століття, що відбивала життя і сподівання свого народу, знаходила своїх справжніх друзів серед народів колишньої царської Росії. До великої Жовтневої соціалістичної революції ця література допомагала зміцнювати загальнополітичні, культурні зв'язки та єдність інтересів і прагнень. В цьому розумінні її роль була дуже благодійною і великою.

Особливо міцними були зв'язки між Росією і Україною. «Український народ, який вийшов з єдиного кореня древноруської народності, зв'язаний з російським народом єдністю походження, близь-

¹ «Лев Толстой и В. В. Стасов». Переписка, 1878—1906, изд. «Прибой», 1929, стор. 386.

² Л. Н. Толстой. Полн. собр. соч., т. 58, стор. 37.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 283.

кістю і спільністю всього історичного розвитку, постійно прагнув до об'єднання з братнім російським народом»¹.

Російська література якнайблаготворніше впливала на розвиток передової української літератури, так само як українська демократична література, в свою чергу, впливала на російську літературу.

Твори великих російських письменників ХІХ ст., незважаючи на тяжкі цензурні умови, перекладались на українську мову, їх читали в оригіналах українські читачі. Кращі українські письменники високо цінили російську літературу за її реалізм та народність, за те, що в ній відбивались визвольні ідеї та боротьба народних мас.

Л. М. Толстой належав до тих російських письменників, які були тісно зв'язані з життям українського народу, українською культурою і літературою та українськими письменниками. Толстой цікавився історією України, побутом і звичаями українського народу, його становищем, мовою. В свою чергу, життя і творчість Толстого привертало увагу найвизначніших громадських і літературних діячів України. Т. Г. Шевченко цікавився Толстим та його творами в період свого заслання і після повернення. Так, у листі від 20 травня 1856 р. він писав Осипову: «З повістями й оповіданнями Толстого я зовсім не знайомий. Якщо буде можливість, ознайомте мене з ним в ім'я благородного мистецтва»².

Очевидно, Осипов виконав прохання Шевченка. Згодом, коли Шевченко повертався із заслання, в Нижньому Новгороді він прочитав «Оповідання маркера» Толстого і в своєму щоденнику зробив цікаве критичне зауваження: «Удавана простота цього оповідання надто очевидна»³. Але це зауваження Шевченка швидше стосується форми твору, ніж ідеї.

На початку квітня 1858 року відбулось особисте знайомство Шевченка з Толстим. «Ввечері зайшов до Кроцевича,— записує Шевченко,— до мого співвигнанця, і між багатьма поляками зустрів у нього людей російських, між якими і дві знаменитості: графа Толстого, автора солдатської севастопольської пісні, і захисника Севастополя, генерала Хрульова»⁴.

¹ Зб. «300 років воз'єднання України з Росією», Держполітвидав. К., 1953, стор. 9.

² Т. Г. Шевченко. Повна збірка творів у 3-х томах, Держлітвидав, К., 1949, т. III, стор. 354.

³ Там же, стор. 194.

⁴ Там же, стор. 261.

Шевченкові, звичайно, були добре відомі «Севастопольські оповідання» Толстого з їх головним героєм — «правдою».

Педагогічна діяльність Толстого в 60-х роках, яку оцінювали по-різному, привернула увагу Шевченка, оскільки він відгукувався на все те, що мало відношення до становища народу. Після смерті Шевченка в українському журналі «Основа» було вміщено статтю, в якій йшлося про яснополянські досліди Толстого. У статті говорилось і про ставлення Шевченка до діяльності Льва Миколайовича. «Українські письменники та народолюбці всім серцем вітають гр. Толстого. Те, що говорить він у своїй програмі, не раз повторював наш Шевченко, який з особливим співчуттям сприйняв першу звістку про народну школу в Ясній Полянці»¹.

Толстой з великою симпатією ставився до української літератури. Він дуже цінив Марка Вовчка, з якою був особисто знайомий. До неї він звертався з проханням взяти участь в журналі «Для народного читання», який згодом виходив під назвою «Ясная Поляна».

Твори Шевченка Толстой читав у російських перекладах, виданих Гербелем. Поезії великого українського поета справили на нього сильне враження. В. Лазурський писав: «В одне із своїх побачень з Львом Миколайовичем, в травні місяці 1897 року, я оповів йому про літературно-музичну вечірку, що була присвячена Кольцову та Шевченкові... Шевченка він читав в російському перекладі Гербеля. Особливо захоплювався Лев Миколайович поемою «Наймичка». Велика самопожертва материнської любові, яку з таким глибоким розумінням і почуттям змалював Шевченко, були для Толстого вічною і зворушливою темою. Я пригадав, що Фет називав Шевченка «тенденційним плакальником». Лев Миколайович якось роздратовано сказав: «Та Фет тільки те й вважав хорошим в поезії, чого зовсім не можна зрозуміти»².

Увагу Толстого привертав Г. С. Сковорода, деякі афоризми якого він вмістив у збірник «На каждый день». Ще в 1870 році він просив П. І. Бартенева виписати йому назви статей про Сковороду. Толстой читав книжку М. Гусева «Народный украинский мудрец Григорий Саввич Сковорода» і переробляв її. Стаття самого Толстого була опублікована тільки в наші дні (Ювілейне видання, т. т. 39—40). Інтерес Толстого до Сковороди пояснюється тим, що життя і багато уявлень Сковороди були близькі Толстому — особливо після «кризи».

¹ «Основа», 1861, серпень, стор. 124.

² Записки одеського наукового при УАН товариства, секція історично-філологічна, 1929, № 2, стор. 15.

У творах Толстого ми знаходимо образи українців (в оповіданні «Рубання лісу» — образ українця-солдата Веленчука, в оповіданні «Севастополь в серпні» та ін.).

Багато українських письменників вчилосся в Толстого художньої майстерності (П. Мирний, І. Франко та ін.).

Відомо, що Франко високо цінив російську літературу. В своїх численних статтях великий український письменник пропагував творчість видатних російських письменників, прямо вказував на те, що світ не може обійтись без російської літератури. В автобіографічному оповіданні «Гірчичне зерно» Франко пише, що, будучи ще гімназистом, він з захопленням прочитав «Дитинство», «Отроцтво» і «Юність». Потім він ознайомився майже з усіма творами Толстого. Чимало зробив Франко і для видання творів автора «Війни і миру».

Франко написав кілька статей про Толстого. З них особливо важливою є стаття під назвою «Лев Толстой» (1892 р.). В цій статті Франко намагається всебічно розглянути творчість Толстого. «Наші читачі,— писав він,— які досі стільки начиталися й наслухалися про Толстого, напевне захотять пізнати ближче цю незвичайну постать, заглянути в її минуле, пізнати її літературну й громадську діяльність...»¹.

Франко дає високу оцінку раннім творам Толстого, вказуючи на те, що слова з «Севастопольських оповідань» — «Герой моєї повісті — правда» — «найкраще характеризують літературний метод Толстого під час найбільшого розквіту його таланту». Франко звертає особливу увагу на силу психологічного аналізу в творах Толстого.

В романі «Війна і мир» Франко відзначає «безліч сцен надзвичайної краси і невичерпної вартості».

Докладно аналізує Франко роман «Анна Кареніна». Він відзначає ті картини, в яких Толстой різко характеризує російську аристократію, «світ», показавши «всю атмосферу фальші, брехні, базікання».

Багато сцен у цьому романі, говорить Франко, «належить до шедеврів психологічного аналізу і, звичайно, не мають нічого рівного собі в літературі цілого світу». Образ Анни Кареніної Франко розглядає як велику вдачу великого майстра. В Кареніній Франко бачить жінку, яка не могла вбити в собі людські поривання і почуття, живучи в «вищому світі». Він відзначає, що Анна «володіє силою волі, високорозвиненим почуттям своєї людської гідності

¹ І в а н Ф р а н к о. Твори в двадцяти томах, т. 18, Київ, 1955, стор. 35.

і тією, властивою вищим натурам сміливістю й одвертістю, яка гребує лицемірством і прикиданням та завжди, в любий час, хоче бути сама собою і сміливо дивитися в очі дійсності».

Фальшиві релігійно-моральні ідеї Толстого Франко вважав «вкрай наївними, неясними, іноді реакційними та антикультурними».

Високо цінила Толстого О. Кобилянська. В статті «Про Толстого» (неопублікована стаття) вона писала про «Війну і мир»: «Заслуга письменника Толстого полягає в тому, що він єдиний підніс роман до великої народної епопеї. Твір «Війна і мир» стоїть одинокий у цілій світовій літературі нової епохи. Він перший по Гомері, якого далеко перевершив, втілив в себе цілість народного буття...»¹

Свою статтю Кобилянська закінчує полум'яними словами про геніального російського письменника. «Таким був Лев Толстой, гордість Росії, дарунок для світа, осяяний подивом і любов'ю, недоступний жодному приниженню»².

В. І. Ленін писав, що для того, щоб зробити великі твори Толстого «здобутком всіх, потрібна боротьба і боротьба проти такого суспільного ладу, який засудив мільйони і десятки мільйонів на темноту, забитість, каторжну працю і злидні, потрібен соціалістичний переворот»³.

Велика Жовтнева соціалістична революція знищила старий експлуататорський лад. Влада перейшла в руки робітників і селян, які під керівництвом Комуністичної партії побудували нове соціалістичне суспільство. Все те краще, що було створено в минулому, стало здобутком найширших мас трудящих. І твори Л. Толстого, геніального російського письменника, дійшли до мільйонів читачів — простих людей, визволених від темряви й забитості.

Після Жовтня Толстой знайшов своїх багатомільйонних читачів і на Україні. Тепер майже всі його твори перекладені на українську мову. П'єси Толстого з величезним успіхом ідуть на сцені українських театрів. Л. Толстой як художник, поряд з іншими класиками російської літератури, найбільш впливав на духовний розвиток багатьох українських радянських письменників та діячів культури. Можна було б навести численні висловлювання поетів, прозаїків, акторів... Так, М. Рильський писав:

«Я виріс в оточенні, де з безмежним пієтетом названо імена

¹ Цит. за О. К. Коваленко, Рукописна спадщина Ольги Кобилянської. «Радянське літературознавство», 1950, № 13, стор. 88.

² Там же.

³ В. І. Л е н і н. Твори, т. 16, стор. 283 (журсив автора).

Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Некрасова, Толстого...» А поет Володимир Сосюра в статті «Спасибі російському народу» говорить: «Як безсмертний вияв дружби російського і українського народів, в моїй уяві нерозривні російські і українські класики — Пушкін і Шевченко, Лермонтов, Толстой і Франко, Горький і Коцюбинський... Їх творчість допомогла сформуватись мені як поетові і громадянину»¹. Народна артистка СРСР Наталя Михайлівна Ужвій в статті «Міцне коріння» писала: «Поряд з творами Т. Шевченка, Ів. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаніка нас глибоко хвилювали твори письменників братнього російського народу — Пушкіна і Толстого, Тургенева і Чехова, Горького і Маяковського. Сповнені великої художньої сили і краси, вони збуджували гаряче прагнення служити своєму народові, віддавати йому всі сили і знання»².

Л. Толстой твердо увійшов в українську культуру і літературу. Вихід у світ дванадцятитомної збірки творів Л. Толстого українською мовою, безсумнівно, є подією великого культурного значення.

В. О. Капустін

¹ «Вітчизна» № 5, 1954, стор. 16.

² Там же, стор. 37.

ДИТСТВО

РОЗДІЛ І

УЧИТЕЛЬ КАРЛ ІВАНОВИЧ

12 серпня 18..., саме на третій день після дня мого народження, коли мені минуло десять років і коли я одержав такі чудові подарунки, о сьомій годині ранку Карл Іванович розбудив мене, вдаривши над самісінькою моєю головою хлопавкою — з сахарного паперу на палиці — по мусі. Він зробив це так незграбно, що зачепив образок мого ангела, який висів на дубовій спинці ліжка, і що вбита муха впала мені прямо на голову. Я висунув носа з-під ковдри, придержав рукою образок, який все ще гойдався, скинув убиту муху на підлогу і хоч заспаними, але сердитими очима глянув на Карла Івановича. А він, у строкатому ватному халаті, підперезаному поясом з тієї ж матерії, в червоній плетеній ярмулці з китицею та в м'яких сап'янцях, все ходив коло стін, націлявся й хлопав.

«Нехай,—думав я,—я маленький, але навіщо він тривожить мене? Чого він не б'є мух біля Володиного ліжка? он скільки їх! Ні, Володя старший за мене; а я наймолодший: через те він мене й мучить. Тільки про те й думає усе життя,—прошепотів я,—як би мені завдати прикростей. Він дуже добре бачить, що розбудив і злякав мене, але вдає, ніби не помічає... протина людина! І халат, і шапочка, і китиця — все таке протинне!»

В той час, коли я отак у думці досадував на Карла Івановича, він підійшов до свого ліжка, глянув на годинника, що висів над ним у шитому бісерному чере-

вичку, повісив хлопавку на гвіздок і, як помітно було, в дуже гарному настрої обернувся до нас.

— *Auf, Kinder, auf!.. s'ist Zeit. Die Mutter ist schon im Saal*¹,— крикнув він добрим німецьким голосом, потім підійшов до мене, сів у ногах і вийняв з кишені табакерку. Я удав, ніби сплю. Карл Іванович спершу понюхав, витер носа, ляснув пальцями й тоді тільки взявся за мене. Він, сміючись, почав лоскотати мені п'яти.— *Nun, nun, Faulenzer!*²— говорив він.

Хоч як боявся я лоскоту, проте не зіскочив з ліжка й не відповідав йому, а тільки глибше заховав голову під подушки, щосили брикав ногами й докладав усіх зусиль, щоб не засміятися.

«Який він добрий і як він нас любить, а я міг так погано думати про нього!»

Мені було досадно і на себе самого і на Карла Івановича, хотілось сміятися й хотілось плакати: нерви розходилися.

— *Ach, lassen sie*³, Карле Івановичу!— закричав я крізь сльози, висовуючи голову з-під подушок.

Карл Іванович здивувався, дав спокій моїм підощвам і стурбовано почав розпитувати мене: чого це я? чи не приснилося мені щось погане?.. Його добре німецьке обличчя, співчуття, з яким він старався вгадати причину моїх сліз, змушували їх текти ще дужче: мені було соромно, і я не розумів, як за хвилину перед тим я міг не любити Карла Івановича, і як мені могли здаватися прогивними його халат, шапочка й китиця; тепер, навпаки, все це мені було надзвичайно миле, і навіть китиця здавалась явним доказом його доброти. Я сказав йому, що плачу через те, що бачив поганий сон,— ніби татам померла і її несуть ховати. Все це я вигадав, бо зовсім не пам'ятав, що мені снилося цієї ночі; та коли Карл Іванович, зворушений моєю розповіддю, почав утішати й заспокоювати мене, мені здавалося, що я й справді бачив цей страшний сон, і сльози полилися вже з іншої причини.

¹ — Вставайте, діти, вставайте!.. час. Мама вже в залі,

² — Ну, ну, ледарю!

³ — Ах, облиште,

Коли Карл Іванович залишив мене і я, підвівшись на ліжку, почав натягувати панчохи на свої маленькі ноги, слюзи трохи вгамувались, але тяжкі думки про вигаданий сон не покидали мене. Увійшов дядька Микола — маленький, чистенький чоловічок, завжди серйозний, акуратний, шанобливий і великий приятель Карла Івановича. Він ніс наш одяг і взуття: Володі чоботи, а мені поки що осоружні черевики з бантиками. При ньому мені було б соромно плакати; до того ж ранкове сонечко весело світило у вікна, а Володя, перекривляючи Марію Іванівну (гувернантку сестри), так весело й дзвінко сміявся, стоячи над умивальником, що навіть серйозний Микола, з рушником через плече, з милом в одній руці і з глечиком у другій, посміхаючись, говорив:

— Годі вам, Володимире Петровичу, вмивайтеся вже!

Я зовсім розвеселився.

— Sind sie bald fertig? ¹ — почувся з класної кімнати голос Карла Івановича.

Голос його був суворий і не мав уже того відтінку доброти, що зворушив мене до сліз. У класній Карл Іванович був зовсім іншою людиною: він був наставником. Я швиденько одягнувся, вмився і, ще з щіткою в руці, пригладжуючи мокре волосся, з'явився на його поклик.

Карл Іванович, з окулярами на носі й книгою в руці, сидів на своєму звичайному місці, між дверима і вікном. Ліворуч од дверей було дві полицки: одна — наша, дитяча, друга — Карла Івановича, *власна*. На нашій були всякі книжки — учбові й неучбові: одні стояли, інші лежали. Лише два великі томи *Histoire des voyages* ², у червоних оправах, статечно впиралися в стіну; а потім і пішли, довгі, товсті, великі й маленькі книжки, — палітурки без книжок і книжки без палітурок; все туди ж бувало натиснеш і всунеш, коли звелять перед рекреацією навести порядок в бібліотеці, як пишномовно називав Карл Іванович цю полицку. Колекція кни-

¹ — Чи скоро ви будете готові?

² Історія подорожей,

жок на власній, якщо не була така велика, як на нашій, то була ще різноманітніша. Я пригадую з них три: німецьку брошуру про угноювання городів під капусту—без палітурки, один том історії семилітньої війни—в пергаменті, пропаленому з одного краю, і повний курс гідростатики. Карл Іванович більшу частину свого часу віддавав читанню, навіть зіпсував ним собі зір; але, крім цих книжок та «Северной пчелы», він нічого не читав.

Серед речей, що лежали на полиці Карла Івановича, була одна, що найбільше мені його нагадує. Це—кружальце з картону, вставлене в дерев'яну ніжку, де кружальце це рухалося за допомогою шпеників. На кружальці була наклеєна картинка—карикатури якоїсь пані та перукаря. Карл Іванович дуже добре клеїв і кружальце це сам винайшов і зробив для того, щоб захищати свої слабкі очі від яскравого світла.

Як тепер бачу я перед собою довгу постать у ватному халаті і в червоній шапочці, з-під якої видно рідке сиве волосся. Він сидить біля столика, на якому стоїть кружальце з перукарем, що кидало тінь на його обличчя; в одній руці він держить книгу, друга лежить на бильці крісла; коло нього лежить годинник з намальованим егерем на циферблаті, картата хустка, чорна кругла табакерка, зелений футляр для окулярів, щипці на лоточку. Все це так статечно, акуратно лежить на своєму місці, що з самого цього порядку можна зробити висновок, що в Карла Івановича совість чиста і душа спокійна.

Бувало як доскочу набігаєшся вниз по залі, навшпиньках прокрадешся нагору, у класну, дивишся—Карл Іванович сидить собі сам у своєму кріслі і з спокійно-величним виразом читає яку-небудь із своїх улюблених книжок. Іноді я заставав його й у такі хвилини, коли він не читав: окуляри спускались нижче на великому орлиному носі, блакитні напівзаплющені очі дивилися з якимось особливим виразом, а губи сумно всміхалися. В кімнаті тихо: тільки чути його рівномірне дихання і бій годинника з егерем.

Бувало він мене не помічає, а я стою коло дверей та й думаю: «Бідний, бідний старий! Нас багато, ми

граємось, нам весело, а він — один-однісінький, і ніхто його не приголубить. Правду він каже, що він сирота. І історія його життя яка жахлива! Я пам'ятаю, як він розповідав її Миколі, — страшно опинитися в його становищі!» І так жаль стане, що підійдеш бувало до нього, візьмеш за руку й скажеш: «Lieber¹ Карл Іванович!» Він любив, коли я йому говорив так; завжди пригорне, і видно, що зворушений.

На другій стіні висіли ландкарти, всі майже порвані, але вміло підклеєні рукою Карла Івановича. На третій стіні, посередині якої були двері вниз, з одного боку висіли дві лінійки: одна — порізана, наша, друга — новенька, власна, яку він уживав більше для заохочування, ніж для лінування; з другого — чорна дошка, де кружальцями позначались наші великі провини, і хрестиками — маленькі. Ліворуч від дошки був куток, де ставили нас навколішки.

Який пам'ятний мені цей куток! Пам'ятаю заслінку в печі, душник у цій заслінці й шум, що чувся, коли його повертали. Бувало стоїш, стоїш у кутку, аж коліна й спина заболять, та й думаєш: «Забув про мене Карл Іванович; йому, мабуть, добре сидіти в м'якому кріслі й читати свою гідростатику, — а мені як?» — і почнеш, щоб нагадати про себе, потихеньку відчиняти й зачиняти заслінку або колупати штукатурку з стіни; та коли раптом упаде з шумом надто великий шматок додолу — далєбі, один страх гірше за будь-яку кару. Оглянешся на Карла Івановича, — а він сидить собі з книжкою в руці і ніби нічого не помічає.

Посеред кімнати стояв стіл, накритий чорною подертою клейонкою, з-під якої в багатьох місцях видно було краї, порізані складаними ножиками. Кругом столу було кілька нефарбованих, але від довгочасного користування залакованих табуреток. В останній стіні було троє вікон. От що можна було бачити крізь них: прямо під вікнами дорога, на якій кожен ухаб, кожен камінчик, кожна колія давно знайомі й милі мені; за дорогою — підстрижена липова алея, з-за якої подекуди видно плетений частокіл; через алею видно луг, з

¹ Любий

одного боку якого — тік, а навпроти — ліс; далеко в лісі видно хатку сторожа. З вікна праворуч видно частину тераси, де звичайно сиділи дорослі перед обідом. Бувало поки виправляє Карл Іванович аркушик з диктантом, подивишся у той бік, бачиш чорну матусину голівку, чию-небудь спину й ледве чуєш звідти гомін та сміх; так стане прикро, що не можна там бути, і думаєш: «Та коли ж я буду великий, перестану вчитися і завжди буду сидіти не за діалогами, а з тими, кого я люблю?» Досада перейде в сум, і хто зна чого й про що, так замислишся, що й не чуєш, як Карл Іванович сердиться за помилки.

Карл Іванович зняв халат, одягнув синій фрак з підвищеннями та зборками на плечах, поправив перед дзеркалом свій галстук і повів нас униз — вітатися з матусею.

РОЗДІЛ II

МАМАН

Матуся сиділа у вітальні й розливала чай; однією рукою вона придержувала чайник, другою — кран самовара, з якого вода лилася через вінця чайника на піднос. Та хоч вона дивилася пильно, але не помічала цього, не помічала й того, що ми ввійшли.

Так багато зринає спогадів минулого, коли намагешся відтворити в уяві риси любимі істоти, що крізь ці спогади, немов крізь сльози, ледве бачиш їх. Це сльози уяви. Коли я стараюсь пригадати матусю такою, якою вона була тоді, я бачу перед собою тільки її карі очі, завжди такі лагідні, такі люблячі, родимку на шії, трохи нижче від того місця, де в'ється маленьке волоссячко, вишитий білий комірець, ніжну суху руку, яка так часто мене голубила і яку я так часто цілував; але загальний вираз зникає.

Ліворуч від дивана стояв старий англійський рояль; перед роялем сиділа смуглява моя сестричка Любочка і рожевенькими, щойно вимитими холодною водою пальчиками з помітним напруженням грала етюди Clementi. Їй було одинадцять років; вона ходила в коротенькому

полотняному платтячку, в біленьких, обшитих мереживом панталончиках і октави могла брати лише *agreggio*¹. Біля неї, трохи обернувшись, сиділа Марія Іванівна в чепчику з рожевими стрічками, в голубій кацавейці і з червоним сердитим обличчям, яке набрало ще суворішого вигляду, тільки-но ввійшов Карл Іванович. Вона грізно подивилась на нього і, не відповідаючи на його поклін, продовжувала, тупаючи ногою, рахувати: «Un, deux, trois, deux, trois»² ще голосніше і владніше, ніж до цього.

Карл Іванович, не звертаючи на це ніякісінької уваги, за своїм звичаєм, з німецьким привітанням підійшов прямо до матусиної ручки. Вона опам'яталась, труснула голівкою, ніби бажаючи цим рухом відігнати сумні думки, подала руку Карлу Івановичу й поцілувала його в зморшкувату скроню, в той час як він цілував її руку:

— Ich danke, lieber³ Карле Івановичу,— і, продовжуючи говорити по-німецькому, вона спитала:

— Чи добре спали діти?

Карл Іванович був глухий на одне вухо, а тепер за шумом рояля зовсім нічого не чув. Він нахилився ближче до дивана, сперся однією рукою на стіл, стоячи на одній нозі, і з усмішкою, що здавалася мені тоді найвищою мірою витонченості, підняв шапочку над головою й сказав:

— Ви пробачите мені, Наталіє Миколаївно?

Карл Іванович, щоб не застудити своєї голої голови, ніколи не знімав червоної шапочки, але щоразу, входячи до вітальні, питав на це дозволу.

— Надіньте, Карле Івановичу... Я вас питаю, чи добре спали діти? — сказала тата, присунувшись до нього й досить голосно.

Але він знов нічого не чув, прикрив лисину червоною шапочкою і ще миліше всміхався.

— Почекайте хвилинку, Мімі,— сказала тата Марії Іванівні з посмішкою,— нічого не чути.

Коли матуся всміхалася, її обличчя, хоч яке воно

¹ *арпеджо* — звуки акорду, що йдуть один за одним.

² «Раз, два, три, раз, два, три»

³ — Дякую, любий

було гарне, ставало незрівнянно кращим, і навколо все наче веселішало. Коли б у тяжкій хвилині життя я хоч мигцем міг бачити цю посмішку, я не знав би, що таке горе. Мені здається, що в самій посмішці криється те, що звуть красою обличчя: якщо посмішка додає принадності обличчю, то обличчя прекрасне; якщо вона не змінює його, то воно звичайне; якщо вона псує його, то воно погане.

Привітавшись зі мною, татап узяла обома руками мою голову й одкинула її назад, потім подивилась пильно на мене й сказала:

— Ти плакав сьогодні?

Я не відповідав. Вона поцілувала мене в очі й по-німецькому спитала:

— Чого ти плакав?

Коли вона розмовляла з нами по-дружньому, вона завжди говорила цією мовою, яку знала досконало.

— Це я уві сні плакав, татап,— сказав я, пригадуючи в усіх подробицях вигаданий сон і мимоволі здригаючись від цієї думки.

Карл Іванович підтвердив мої слова, але промовчав про сон. Поговоривши ще про погоду,— розмова, в якій взяла участь і Мімі,— татап поклала на піднос шість грудочок цукру для деяких почесних слуг, встала й підійшла до п'ялець, що стояли біля вікна.

— Ну, ідіть тепер до папа́, діти, та скажіть йому, щоб він неодмінно до мене зайшов, перш ніж піде на тік.

Музика, рахування й грізні погляди знову почались, а ми пішли до папа́. Пройшовши через кімнату, яка ще з часів дідуся зберегла назву *офіціантської*, ми ввійшли в кабінет.

РОЗДІЛ Ш

ПАПА́

Він стояв біля письмового стола і, показуючи на якісь конверти, папери й купки грошей, гарячився і з запалом пояснював щось прикажчикові Якову Михайловичу, який, стоячи на своєму звичайному місці, між дверима й барометром, заклавши руки за спину, дуже швидко й у різних напрямках ворухив пальцями.

Чим більше гарячився папа́, тим швидше рухалися пальці, і навпаки: коли папа́ замовкав, і пальці спинялися; але коли Яків сам починав говорити, пальці надзвичайно непокоїлися й шалено стрибали в різні боки. По їхніх рухах, мені здається, можна було б угадувати таємні думки Якова; обличчя ж його завжди було спокійне — виявляло усвідомлення власної гідності й разом з тим підлеглості, тобто: правда моя, а втім, воля ваша!

Побачивши нас, папа́ лише сказав:

— Почекайте, зараз.

І показав порухом голови на двері, щоб хто-небудь із нас зачинив їх.

— Ах, боже мій милостивий! що з тобою сьогодні, Якове? — говорив він далі до прикажчика, знизуючи плечем (він мав таку звичку). — Цей конверт з вкладенням восьмисот карбованців...

Яків підсунув рахівницю, кинув вісімсот і втупив очі в якусь точку, чекаючи, що́ буде далі.

— ...на витрати по економії в мою відсутність. Розумієш? За млин ти маєш одержати тисячу карбованців... так чи ні? Застав із казни ти маєш одержати назад вісім тисяч; за сіно, якого, за твоїм же розрахунком, можна продати сім тисяч пудів, — нехай по сорок п'ять копійок, — ти одержиш три тисячі; отже, всіх грошей у тебе буде скільки? Дванадцять тисяч... так чи ні?

— Так точно, — сказав Яків.

Але по тому, як швидко почали рухатися його пальці, я помітив, що він хотів заперечити; папа́ перебив його:

— Ну, саме з цих грошей ти й пошлеш десять тисяч в Раду за Петровське. Тепер гроші, що є в конторі, — говорив далі папа́ (Яків перемішав попередні дванадцять тисяч і кинув двадцять одну тисячу), — ти принесеш мені й сьогоднішнім же числом запишеш у видатку. (Яків перемішав усе на рахівниці й перевернув її, показуючи, мабуть, цим, що й гроші двадцять одна тисяча пропадуть так само.) А цей конверт з грішми ти передаси від мене за адресою.

Я близько стояв од стола й глянув на напис. Було написано: «Карлу Івановичу Мауеру».

Мабуть, помітивши, що я прочитав те, чого мені знати не треба, папа́ поклав мені руку на плече й легеньким порухом показав напрям геть від стола. Я не зрозумів, чи це ласка, чи зауваження, і про всяк випадок поцілував велику жилаву руку, що лежала на моєму плечі.

— Слухаю,— сказав Яків.— А який наказ буде щодо хабаровських грошей?

Хабаровка було село татап.

— Лишити в конторі і ні в якому разі ні на що не витратити без мого наказу.

Яків помовчав кілька секунд; потім пальці його враз закрутилися швидко-швидко, і він, змінивши вираз слухняного тупоумства, з яким слухав панські накази, на властивий йому вираз хитруватої кмітливості, підсунув до себе рахівницю й почав говорити:

— Дозвольте вам доповісти, Петре Олександровичу, що, як вам завгодно, а в Раду вчасно заплатити не можна. Ви зволите говорити,— продовжував він повагом,— що маємо дістати гроші з застав, з млина і з сіна... (Обчислюючи ці статті, він кинув їх на рахівницю.) Так я боюсь, коли б нам не помилитись у розрахунках,— додав він, помовчавши трохи й глибокодумно глянувши на папа́.

— Чому?

— А от, будь ласка: щодо млина, так мірошник уже двічі приходив до мене відстрочки просити й Христом богом присягався, що грошей у нього немає... та він і тепер тут: то чи не поговорити вам самому з ним?

— Що ж він говорить? — спитав папа́, хитаючи головою на знак того, що не хоче говорити з мірошником.

— Та звісно що! говорить, що помелу зовсім не було, що які грошенята були — так усі на греблю пішли. Що ж, коли нам його зняти, добродію, так знову-таки чи буде тут користь? Про застави зволили говорити, так я вже, здається, вам доповідав, що наші грошики там засіли і скоро їх одержати не доведеться. Я недавно посилав у місто до Івана Панасовича віз борошна й записку про цю справу: так вони знов же таки відповідають, що й радий би постаратися для Петра Олександровича, та справа не в моїх руках, а що, як з усього видно, так навряд чи й через два місяці надійде ваша квитан-

ція. Про сіно зволили говорити — припустімо, що й продасться на три тисячі...

Він кинув на рахівниці три тисячі і якусь хвилину мовчав, поглядаючи то на рахівницю, то в очі папа́, ніби кажучи:

«Ви самі бачите, як це мало! Та й на сіні знов же проторгуємо, коли його тепер продавати, самі ж зволите знати...»

Видно було, що в нього ще великий запас доводів; мабуть, через те папа́ й перебив його.

— Я розпоряджень своїх не зміню,— сказав він,— але коли вже справді цих грошей не можна буде одержати вчасно, то, що робити, візьмеш із хабаровських, скільки треба буде.

— Слухаю.

З виразу обличчя й по пальцях Якова помітно було, що останній наказ зробив йому велику приємність.

Яків був кріпосна, дуже старанна й віддана людина; він, як і всі хороші прикажчики, був до краю скупий за свого пана і мав про вигоди панські надзвичайно дивні уявлення. Він завжди дбав про те, щоб власність його пана зростала коштом власності пані, намагаючись доводити, що всі прибутки з її маєтків слід вкласти в Петровське (село, де ми жили). Тепер він торжествував, бо мав цілковитий успіх у цьому.

Привітавшись, папа́ сказав, що годі нам на селі байдики бити, що ми вже не маленькі і що час нам серйозно вчитись.

— Ви вже знаєте, я гадаю, що я сьогодні вночі їду до Москви й беру вас з собою,— сказав він.— Ви житимете у бабусі, а татап з дівчатками залишається тут. І ви це знайте, що одна лише втіха їй буде — чути, що ви вчитесь добре і що вами задоволені.

Хоч ми вже кілька днів помічали, що в домі до чогось готуються, і чекали чогось незвичайного, але новина ця нас страшенно вразила. Володя почервонів і тремтячим голосом переказав матусине доручення.

«Так от що віщував мені мій сон! — подумав я.— Коли б тільки бог дав, щоб гіршого чого не сталося».

Мені дуже, дуже жаль стало матусі, і разом з тим думка, що ми й справді стали великі, тишила мене.

«Якщо ми сьогодні їдемо, то, певно, класів не буде; це добре! — думав я.— Однак жалко Карла Івановича. Його, мабуть, відпустять, бо інакше не приготували б для нього конверта... Вже краще б довіку вчитися та не їхати нікуди, не розлучатися з матусею і не кривдити бідного Карла Івановича. Він і так дуже нещасний!»

Думки ці зринали в моїй голові; я стояв нерухомо й пильно дивився на чорні бантики своїх черевиків.

Сказавши з Карлом Івановичем ще кілька слів про те, що барометр спадає і наказавши Якову не годувати собак, щоб на прощання виїхати по обіді послухати молодих гончаків, папа, несподівано для мене, послав нас учитись, потішивши, проте, обіцянкою взяти на полювання.

По дорозі наверх я забіг на терасу. Біля дверей на сонечку, зажмурившись, лежала улюблена батькова хортиця — Милка.

— Милочко,— говорив я, пригортаючи її та цілуючи в морду,— ми сьогодні їдемо. Прощай! ніколи більше не побачимось.

Я розчулився й заплакав.

РОЗДІЛ ІV

К Л А С И

Карл Іванович був у дуже поганому настрої. Це було помітно по його насуплених бровах і по тому, як він шпурнув свій сюртук у комод і як сердито підперезався, і як сильно черкнув нігтем у книзі діалогів, щоб позначити те місце, до якого ми повинні були вивчити. Володя вчився добре; а я був такий схвильований, що зовсім нічого не міг робити. Довго безтямно дивився я в книгу діалогів, але через сльози, що підступали мені до очей від думки про неминучу розлуку, не міг читати; коли ж настав час говорити їх Карлу Івановичу, який, зажмурившись, слухав мене (це була погана прикмета), саме на тому місці, де один говорить: «Wo kommen sie her?»¹,

¹ «Куди ви йдете?»

а другий відповідає: — «Ich komme vom Kaffe-Hause»¹, я не міг більше стримувати сліз і через плач не міг вимовити: «Haben sie die Zeitung nicht gelesen?»². Коли дійшло до чистописання, я через сльози, що падали на папір, наробив таких чорнильних плям, ніби писав водою на обгортковому папері.

Карл Іванович розсердився, поставив мене навколішки, твердив, що це впертість, кукольна комедія (це був улюблений його вираз), загрожував лінійкою й вимагав, щоб я просив пробачення, тоді як я через сльози не міг слова вимовити; нарешті, мабуть відчуваючи свою несправедливість, він пішов у кімнату Миколи й грюкнув дверима.

З класної чути було розмову в кімнаті дядьки.

— Ти чув, Миколо, що діти їдуть до Москви? — сказав Карл Іванович, увіходячи до кімнати.

— Аякже, чув.

Певно, Микола хотів устати, бо Карл Іванович сказав: «Сиди, Миколо!» і слідом за цим зачинив двері. Я вийшов з кутка й підійшов до дверей підслухувати.

— Хоч скільки зробиш добра людям, хоч який їм відданий будеш, очевидно, на подяку не можна сподіватись, Миколо? — говорив з почуттям Карл Іванович.

Микола, сидячи біля вікна за шевською роботою, твердо хитнув головою.

— Я дванадцять років живу в цьому домі й можу сказати перед богом, Миколо, — продовжував Карл Іванович, підводячи очі й табакерку вгору, — що я їх любив і приділяв їм уваги більше, ніж коли б це були мої власні діти. Ти пам'ятаєш, Миколо, коли у Володеньки була гарячка, пам'ятаєш, як я дев'ять днів сидів коло його ліжка, не склепивши очей? Так! тоді я був добрий, любий Карл Іванович, тоді я був потрібен; а тепер, — додав він, іронічно всміхаючись, — тепер діти великі стали; їм треба серйозно вчитись. Ніби вони тут не вчаться, Миколо?

— Як же ще вчитись, здається, — сказав Микола, поклавши шило й протягуючи обома руками драгту.

¹ «Я йду з кафе»,

² «Ви не читали газети?»

— Так, тепер я непотрібен став, мене й треба прогнати; а де обіцянки? де вдячність? Наталію Миколаївну я поважаю і люблю, Миколо,— сказав він, прикладаючи руку до грудей,— та що вона?.. Її воля в цьому домі все одно, що оце-о,— і він красномовним жестом кинув на підлогу обрізок шкіри.— Я знаю, чиї це штуки й через що я став непотрібен: через те, що я не підлещуюся й не потураю в усьому, як деякі люди. Я звик завжди й перед усіма говорити правду,— сказав він гордо.— Бог з ними! Від того, що мене не буде, вони не розбагатіють, а я, бог дасть, знайду собі шматок хліба... чи не так, Миколо?

Микола підвів голову й подивився на Карла Івановича так, наче хотів упевнитись, чи справді може він знайти собі шматок хліба,— але нічого не сказав.

Багато й довго говорив у цьому дусі Карл Іванович: говорив про те, як краще вміли цінити його заслуги в якогось генерала, де він раніше жив (мені дуже боляче було це чути), говорив про Саксонію, про своїх батьків, про приятеля свого кравця Schönheit і т. ін., і т. ін.

Я співчував його горю, і мені боляче було, що батько і Карл Іванович, яких я майже однаково любив, не зрозуміли один одного; я знов пішов у куток, сів на п'яти й міркував, як би відновити між ними згоду.

Повернувшись до класної, Карл Іванович звелів мені встати і приготувати зошит для диктанта. Коли все було готове, він велично опустився в своє крісло й голосом, який, здавалось, виходив з якоїсь глибини, почав диктувати таке: «Von al-len Lei-den-schaf-ten die grau-samste ist... haben sie geschrieben?»¹ Тут він зупинився, поволи понюхав тютюну й вів далі з новою силою: «die grau-samste ist die Un-dank-bar-keit... Ein grosses U»². Написавши останнє слово і чекаючи продовження, я подивився на нього.

— Punctum³,— сказав він з ледве помітною посмішкою і подав знак, щоб ми дали йому зошити.

Кілька разів, з різними інтонаціями і з виразом ду-

¹ «З усіх пороків найтяжчий... написали?»

² найтяжчий є Невдячність... З великої літери».

³ Крапка,

же великого задоволення, прочитав він цей вислів, що передавав його заповітну думку; потім дав нам завдання з історії й сів коло вікна. Обличчя його не було похму-ре, як раніше; воно відбивало задоволення людини, яка гідно помстилася за нанесену їй кривду.

Була без чверті перша година; але Карл Іванович, здавалося, й не думав про те, щоб відпустити нас: він задавав нам нові й нові уроки. Нудьга й апетит збільшувалися в однаковій мірі. Я з великим нетерпінням стежив за всіма ознаками, що віщували наближення обіду. Ось двірська жінка з мочалкою йде мити тарілки, ось чути, як брязкають посудом у буфеті, розсувають стіл і ставлять стільці, ось і Мімі з Любочкою та Катенькою (Катенька — дванадцятирічна донька Мімі) ідуть із саду: але не видно Фоки — дворецького Фоки, який завжди приходить і оповіщає, що вже обід подано. Тоді тільки можна буде покинути книжки і, не звертаючи уваги на Карла Івановича, бігти вниз.

Ось чути кроки на сходах; але це не Фока! Я вивчив його ходу й завжди пізнаю рипіння його чобіт. Двері відчинились, і на порозі показала постать, мені зовсім не знайома.

РОЗДІЛ V

ЮРОДИВИЙ

До кімнати ввійшов чоловік років п'ятдесяти, з блідим, поритим віспою довгастим обличчям, довгим сивим волоссям і рідкою рудуватою борідкою. Він був такий високий, що для того, щоб пройти в двері, йому не тільки треба було нахилити голову, а й зігнути всім тілом. На ньому було якесь дрантя, що скидалося на каптан і на підрясник; у руці він тримав величезну палицю. Увійшовши до кімнати, він з усієї сили стукнув нею об підлогу і, скрививши брови та надмірно роззявивши рота, дуже страшно і неприродно зареготав. Він був сліпий на одне око, і біла зіниця цього ока рухалась безупинно й надавала його і без того некрасивому обличчю ще огиднішого виразу.

— Ага! піймалися! — закричав він, маленькими кро-

ками підбігаючи до Володі, вхопив його за голову й почав пильно розглядати його тім'я, потім з цілком серйозним виразом одійшов від нього, підійшов до столу й почав дути під клейонку та хрестити її.— О-ох жалко! о-ох боляче!.. бідолашні... полетять,— заговорив він потім тремтячим від сліз голосом, співчутливо вдивляючись у Володю, і почав утирати рукавом сльози, що й справді падали.

Голос у нього був грубий і хрипкий, рухи метушливі й нерівні, мова нісенітна й недоладна (він ніколи не вживав займенників), але наголоси такі зворушливі, і жовте потворне обличчя його набирало іноді такого одверто сумного вигляду, що, слухаючи його, не можна було стриматися від якогось змішаного почуття жалю, страху й суму.

Це був юродивий прочанин Гриша.

Звідки він був? хто були його батьки? що змусило його вибрати собі мандрівницьке життя прочанина? Ніхто не знав цього. Знаю тільки те, що він з п'ятнадцяти років став відомий як юродивий, який зиму й літо ходить босий, відвідує монастирі, дарує образочки тим, кого полюбить, і говорить загадкові слова, які дехто вважає пророцтвом, що ніхто ніколи не знав його в іншому вигляді, що він зрідка ходив до бабусі і що одні говорили, ніби він нещасний син багатих батьків і чиста душа, а інші, що він просто мужик і ледар.

Нарешті з'явився давно бажаний і пунктуальний Фокка, і ми пішли вниз. Гриша, схлипуючи й говорячи далі різні нісенітниці, йшов за нами й грюкав костуром по сходах. Папа і татап походжали під руку по вітальні і про щось тихо розмовляли. Марія Іванівна поважно сиділа на одному з крісел, що утворювало симетрично прямий кут з диваном, і суворим, але стриманим голосом напучувала дівчаток, які сиділи біля неї. Як тільки Карл Іванович увійшов до кімнати, вона глянула на нього, зараз же відвернулася, і обличчя її набрало того виразу, що його можна було розуміти так: я вас не помічаю, Карле Івановичу. По очах дівчаток видно було, що вони дуже хотіли якнайшвидше передати нам якусь дуже важливу звістку: але схопитися з своїх місць і підійти до нас було б порушенням правил Мімі. Ми спер-

шу мали підійти до неї, сказати: «Bonjour, Mimi!», шаркнути ногою, а потім уже дозволялось вступати в розмови.

Що за нестерпна особа була ця Mimi! При ній бувало ні про що не можна було говорити: вона все вважала за непристойне. До того ж вона безперестану чіплялася: «Parlez donc français»¹, а тут саме, як на зло, так і хочеться розмовляти по-російському; або за обідом — тільки-но добереш смаку в якій-небудь страві і хочеш, щоб ніхто не заважав, — аж вона неодмінно: «Mangez donc avec du pain», або: «Comment ce que vous tenez votre fourchette?»². «І яке їй до нас діло! — подумаєш. — Нехай вона вчить своїх дівчаток, а в нас є на це Карл Іванович». Я цілком поділяв його ненависть до деяких людей.

— Попроси матусю, щоб нас узяли на полювання, — сказала Катенька пошепки, зупиняючи мене за курточку, коли дорослі пройшли вперед у їдальню.

— Гаразд, постараємось.

Гриша обідав у їдальні, але за окремим столиком; він не піднімав очей від своєї тарілки, зрідка зітхав, робив страшні гримаси й говорив, ніби сам до себе: жаль!.. полетіла... полетить голуб на небо... ох, на могилі камінь!.. і т. ін.

Мамап зранку була схвильована: присутність, слова та вчинки Гриші помітно посилювали в ній цей настрій.

— Ах, я й забула попросити тебе про одну річ, — сказала вона, подаючи батькові тарілку з супом.

— Що таке?

— Звели, будь ласка, замикати своїх страшних собак, а то вони мало не закутали бідного Гришу, коли він ішов двором. Вони так і на дітей можуть кинутись.

Почувши, що мова йде про нього, Гриша повернувся до столу, почав показувати порвані поли своєї одежі і, пережовуючи, примовляти:

— Хотів, щоб загризли... Бог не дав. Гріх собаками цькувати! великий гріх! Не бий, *большак*³, нащо бити? Бог простить... дні не такі.

¹ «Говоріть же по-французьки»,

² «Їжте ж з хлібом», «Як ви тримаєте виделку?»

³ Так він називав усіх чисто чоловіків.

— Що це він говорить? — спитав папа, пильно й суворо розглядаючи його.— Я нічого не розумію.

— А я розумію,— відповіла татап,— він мені розказував, що якийсь мисливець навмисне на нього пускав собак, так він і говорить: «Хотів, щоб загризли, та бог не дав», і просить тебе, щоб ти за це не карав його.

— А! от що! — сказав папа.— А звідки ж він знає, що я хочу покарати цього мисливця? Ти знаєш, я взагалі не дуже люблю цих добродіїв,— продовжував він по-французькому,— але цей особливо мені не подобається і повинен бути...

— Ах, не кажи цього, друже мій,— перебила його татап, ніби злякавшись чогось,— звідки ти знаєш?

— Здається, я мав нагоду вивчити цю породу людей — їх стільки до тебе ходить,— усі на один лад. Завжди одна й та сама історія...

Видно було, що матуся мала зовсім іншу думку щодо цього і не хотіла сперечатись.

— Передай мені, будь ласка, піріжок,— сказала вона.— Що, чи добрі вони сьогодні?

— Ні, мене сердить,— продовжував папа, взявши в руку піріжок, але тримаючи його на такій відстані, щоб татап не могла дістати його,— ні, мене сердить, коли я бачу, що люди розумні й освічені вдаються до обману. І він стукнув виделкою по столу.

— Я тебе просила передати мені піріжок,— повторила вона, простягаючи руку.

— І прекрасно роблять,— говорив далі папа, одсуваючи руку,— що таких людей садовлять у поліцію. Вони дають тільки ту користь, що псують і без того слабкі нерви деяких осіб,— додав він з посмішкою, помітивши, що ця розмова дуже не подобалась матусі, і подав їй піріжок.

— Я на це тобі тільки одне скажу: важко повірити, щоб людина, яка, незважаючи на свої шістдесят років, зиму й літо ходила боса і, не знімаючи, носила під одежею вериги на два пуди вагою і яка не раз відмовлялась від пропозицій жити спокійно й на всьому готовому,— важко повірити, щоб така людина все це робила тільки з лінощів.

— Щодо віщувань,— додала вона, зітхаючи й помов-

чавши трохи,— je suis rayée rouge у croire¹; я тобі розповідала, здається, як Кирюша день у день, година в годину провівтив покійному татові його смерть.

— Ах, що ти зі мною зробила! — сказав папа, посміхаючись і приставивши руку до рота з того боку, де сиділа Мімі. (Коли він це робив, я завжди слухав з напруженою увагою, чекаючи чого-небудь смішного.) — Нащо ти мені нагадала про його ноги? Я подивився й тепер нічого їсти не буду.

Обід закінчувався. Любочка й Катенька безперестанку підморгували нам, крутились на своїх стільцях і взагалі виявляли великий неспокій. Підморгування це означало: «Чого ж ви не просите, щоб нас узяли на полювання?» Я штовхнув ліктем Володю, Володя штовхнув мене і, нарешті, наважився: спочатку несміливим голосом, потім досить твердо й голосно, він пояснив, що як ми сьогодні маємо їхати, то хотіли б, щоб дівчатка разом з нами поїхали на полювання, лінійкою. Після коротенької наради між дорослими питання це було розв'язане на нашу користь, і — що було ще приємніше — татап сказала, що вона сама поїде з нами.

РОЗДІЛ VI

ГОТУВАННЯ ДО ПОЛЮВАННЯ

Коли подали солодке, покликали Якова й віддали наказ щодо лінійки, собак та верхових коней — все якнай докладніше, називаючи кожного коня на ймення. Володин кінь кульгав; папа звелів засідлати для нього мисливського. Це слово: «мисливський кінь» якимось чудно сприймалось татап; їй здавалось, що мисливський кінь це ніби якийсь скажений звір і що він неодмінно понесе і вб'є Володю. Незважаючи на умовляння папа й Володі, який з дивним молодечтвом говорив, що це нічого і що він дуже любить, коли кінь несе, бідолашна татап одне твердила, що вона все гуляння мучитиметься.

¹ я вірю в них не даремно;

Обід скінчився; дорослі пішли в кабінет пити каву, а ми побігли в сад човгати ногами по доріжках, вкритих опалим жовтим листям, і розмовляти. Почались розмови про те, що Володя поїде «мисливським конем», про те, як соромно, що Любочка повільніше бігає, ніж Катенька, про те, що цікаво було б подивитись на Гришині вериги і т. ін.; а про те, що ми розлучаємось, жодного слова не було сказано. Розмову нашу перебив гуркіт під'їжджаючої лінійки, на якій біля кожної ресори сиділо по двірському хлопчику. За лінійкою їхали мисливці з собаками, за мисливцями — кучер Гнат на призначеному для Володі коні і вів на повіді мого старого клепера. Спочатку ми всі кинулись до паркана, звідки видно було всі ці цікаві речі, а потім з вереском і тупотінням побігли нагору одягатись, і одягатись так, щоб якнайбільше скидатись на мисливців. Одним з найголовніших засобів до того було всовування панталонів у чоботи. Не гаючи часу, ми заходились коло цієї справи, поспішаючи якнайшвидше закінчити її й бігти на ганок тішитися виглядом собак, коней і розмовою з мисливцями.

День був жаркий. Білі, примхливих форм хмарки зранку показали на обрії; потім усе ближче й ближче почав зганяти їх маленький вітрець, так що зрідка вони закривали сонце. Але хоч як ходили й чорніли хмари; видно, не судилося їм, зібратись у грозу і востаннє перешкодити нашій розвазі. Надвечір вони знов почали розходитись: одні зблідли, подовшали й бігли до обрію; інші, над самою головою, перетворилися на білу прозору луску; одна тільки чорна велика хмара спинилася на сході. Карл Іванович завжди знав, куди яка хмара піде; він заявив, що ця хмара піде на Масловку, що дощу не буде і погода буде чудова.

Фока, незважаючи на свій похилий вік, збіг сходами дуже спритно й швидко, крикнув: «Подавай!» і, розставивши ноги, твердо став посеред під'їзду, між тим місцем, куди мав підкотити лінійку кучер, і порогом, у позиції людини, якій не треба нагадувати про її обов'язок. Пані зійшли й після невеличкої спірки про те, кому з якого боку сісти й за кого держатись (хоч, мені здається, зовсім не треба було держатись), всілись, розкрили парасольки й поїхали. Коли лінійка рушила, татап,

вказуючи на «мисливського коня», спитала тремтячим голосом у кучера:

— Це для Володимира Петровича кінь?

І коли кучер відповів ствердно, вона махнула рукою й одвернулась. Мені дуже не терпілося: я виліз на свого коника, дивився йому між вуха й виробляв по двору різні еволюції.

— Собак тільки не подавіть,— сказав мені якийсь мисливець.

— Заспокойся: мені не вперше,— відповідав я гордо.

Володя, хоч і мав рішучу вдачу, але сів на «мисливського коня» не без деякого страху і, поглажуючи його, кілька разів спитав:

— Чи смирний він?

На коні ж він був дуже гарний — наче дорослий. Обтягнені стегна його лежали на сідлі так хороше, що мене завидки брали,— особливо через те, що, як видно мені було з тіні, я зовсім не мав такого чудового вигляду.

Ось почувлися кроки папа́ на сходах; псар підігнав гончаків, що були порозбігались; мисливці з хортами підкликали своїх і почали сідати. Стременний підвів коня до ганку; собаки зграї папа́, що раніше лежали в різних мальовничих позах коло нього, кинулись до папа́. Слідом за ним, у бісерному нашійнику, побрязкуючи залізачкою, весело вибігла Милка. Вона, виходячи, завжди віталася із псарними собаками: з якими пограється, з якими обнюхається та погарчить, а в яких пошукає бліх.

Папа́ сів на коня, і ми поїхали.

РОЗДІЛ VII

ПОЛЮВАННЯ

Доїжджачий, на прізвисько Турка, на попелястому горбоносому коні, у кошлатій шапці, з величезним рогом за плечима й ножем на поясі, їхав попереду всіх. Глянувши на похмурий та лютий вигляд цієї людини, скоріше можна було б подумати, що вона їде на смертний бій, ніж на полювання. Коло задніх ніг його коня строкатим,

живим клубком бігли парами гончаки. Жаль було дивитись, якої долі зазнавав той нещасний собака, якому заманулося відстати. Йому треба було з великими зусиллями перетягти свого товариша, і коли він досягав цього, один із псарів, що їхали ззаду, неодмінно хльоскав його арапником, примовляючи: «До гурту!» Виїхавши за ворота, папа́ звелів мисливцям і нам їхати по дорозі, а сам звернув у жито.

Жнива були у розпалі. Неосяжне блискучожовте поле кінчалось лише з одного боку високим, синіючим лісом, що тоді здавався мені найвіддаленішим, таємничим місцем, за яким або кінчається світ, або починаються ненаселені країни. Усе поле вкрите було копами й народом. У високому густому житі можна було бачити подекуди на вижатій смузі зігнуту спину жниці, змах колосків, коли вона перекладала їх поміж пальцями, жінку в холодочку, схилену над колискою, і розкидані снопи по вкритій волошками стерні. З другого боку чоловіки в самих сорочках, стоячи на возах, накладали копи й збивали куряву на сухому, розпеченому полі. Староста, в чоботях і сірячині наопашки, з бирками в руці, здалеку помітивши папа́, зняв свого пояркового капелюха, витирав руду голову й бороду рушником і покрикував на жінок. Руденький коник, яким їхав папа́, йшов легкою, грайливою ходою, зрідка опускаючи голову до грудей, витягуючи поводи й зганяючи густим хвостом оводів та мух, що жадібно липли на нього. Два хорти, напружено загнувши хвости серпом і високо піднімаючи ноги, граціозно перескакували по високій стерні, за ногами коня; Милка бігла попереду і, загнувши голову, чекала прикорму. Гомін народу, тупотіння коней та возів, веселий свист перепелів, дзижчання комах, що нерухомими зграями вилися в повітрі, запах полину, соломи й кінського поту, тисячі різних барв і тіней, що їх розливало пекуче сонце по світложовтій стерні, синій даліні лісу й біло-лілових хмарах, біле павутиння, що літало в повітрі або лягало по стерні,— все це я бачив, чув і відчував.

Підїхавши до Калинового лісу, ми побачили лінійку вже там і, цілком несподівано, ще однокінний віз, на якому посередині сидів буфетник. З-під сіна видно було: са-

мовар, діжечку з формою для морозива й ще деякі принальні вузлики та коробочки. Не можна було помилитись: це був чай на чистому повітрі, морозиво й фрукти. Побачивши цей віз, ми дуже зраділи, бо пити чай у лісі на траві і взагалі в такому місці, де ніхто ніколи не пив чаю, вважалося за велику насолоду.

Турка під'їхав до острова, зупинився, уважно вислухав від папа докладне розпорядження, як рівняти і куди виходити (а втім, він ніколи не зважав на ці розпорядження, а робив по-своєму), розімкнув собак, повагом второчив змички, сів на коня і, насвистуючи, зник за молодими берізками. Розімкнуті гончаки насамперед замахали хвостами на знак свого вдоволення, стріпнулись, оправились і потім уже легеньким підтюпцем, принюхуючись і махаючи хвостами, побігли в різні сторони.

— Є в тебе хустка? — спитав папа.

Я вийняв з кишені й показав йому.

— Ну, так візьми на хустку цього сірого собаку...

— Жирана? — сказав я з виглядом знавця.

— Так, і біжи дорогою. Коли побачиш галявину, зупинись і дивись: до мене без зайця не приходити!

Я обмотав хусткою мохнату Жиранову шию й прожогом кинувся бігти до призначеного місця. Папа сміявся й кричав мені навздогін:

— Швидше, швидше, а то спізнишся.

Жиран раз у раз зупинявся, піднімаючи вуха, і прислухався до цькування мисливців. Мені не вистачало сили стягти його з місця, і я починав кричати: «Ату! ату!» Тоді Жиран так рвався, що я насилу міг стримувати його, і не раз упав, поки добрався до місця. Вибравши коло кореня високого дуба тіняве й рівне місце, я ліг на траву, посадив коло себе Жирана й почав чекати. Уява моя, як завжди буває в таких випадках, далеко випередила дійсність: я уявляв собі, що цькую вже третього зайця, тоді як одізвався в лісі перший гончак. Турчин голос гучніше й завзятіше залунав у лісі; гончак гарчав, і голос його чути було частіше й частіше; до нього приєднався другий, басовитий голос, потім третій, четвертий... Голоси ці то замовкали, то перебивали один одного. Звуки поступово ставали дужчі й безперервні-

ші, і нарешті, злилися в один дзвінкий, заливистий гул.
Острів був голосистий, і гончаки варили варом.

Почувши це, я завмер на своєму місці. Вступивши погляд в узлісся, я безтямно всміхався; піт заливав мені очі, і хоч краплини його, стікаючи по підборіддю, лоскотали мене, я не витирав їх. Мені здавалося, що не може бути хвилини, відповідальнішої за цю. Ця напруженість була надто вже неприродна, щоб тривати довго. Гончаки то заливалися коло самого узлісся, то помалу віддалялись від мене; зайця не було. Я почав оглядатись на всі боки. З Жираном було те саме: спершу він рвався й гарчав, потім ліг біля мене, поклав морду мені на коліна й заспокоївся.

Біля оголеного коріння того дуба, під яким я сидів, по сірій, сухій землі, між сухим дубовим листям, жолудями, персохлими, замшілими хворостинками, жовто-зеленим мохом та зеленими тонкими травинками, що де-не-де пробивалися, роєм роїлися мурашки. Вони одна по одній поспішали второваними стежками, що сами їх проклали: деякі з поклажею, інші порожняком. Я взяв у руку хворостину й загородив нею шлях. Треба було бачити, як одні, нехтуючи небезпекою, підлазили під неї, інші перелазили через неї; а декотрі, особливо ті, що були з поклажею, зовсім губилися й не знали, що робити: зупинялися, шукали обходу, або вертались назад, або по хворостинці добиралися до моєї руки і, здається, мали намір залізти під рукав моєї курточки. Від цих цікавих спостережень мене відвернув метелик з жовтими крильцями, що надзвичайно заманливо пурхав переді мною. Як тільки я звернув на нього увагу, він одлетів од мене кроків на два, покрутився над майже зів'ялою білою квіткою дикої конюшини й сів на неї. Не знаю, чи сонечко його пригріло, чи він брав сік з цієї травиці,— тільки видно було, що йому дуже добре. Він зрідка стріпував крильцями й тулився до квітки, нарешті зовсім завмер. Я поклав голову на обидві руки і з задоволенням дивився на нього.

Раптом Жиран завив і рвонув з такою силою, що я мало не впав. Я оглянувся. На узліссі, пригнувши одне вухо й наставивши друге, скакав заєць. Кров ударила мені в голову, і я все забув у цю мить: закричав щось не

своїм голосом, пустив собаку й кинувся бігти. Але не встиг я цього зробити, як уже почав каятись: заєць присів, зробив стрибок, і більше я його не бачив.

Та як же стало мені соромно, коли слідом за гончакми, які в голос вивели на узлісся, з-за кущів появився Турка! Він бачив мою помилку (яка полягала в тому, що я не витримав) і, презирливо глянувши на мене, сказав тільки: «Ех, пане!» Але треба знати, як це було сказано! Мені було б легше, коли б він мене, як зайця, почепив до сідла.

Довго стояв я у великому розпачі на тому самому місці, не кликав собаки і тільки повторював, ляскаючи себе по стегнах:

— Боже мій, що я наробив!

Я чув, як гончаки погнали далі, як заатукали на другому боці острова, одбили зайця і як Турка своїм величезним рогом викликав собак,— але все не рушав з місця...

РОЗДІЛ VIII

І Г Р II

Полювання закінчилося. В холодку під молодими берізками розстелили килим, і на килимі кружком сиділо все товариство. Буфетник Гаврило, прим'явши біля себе зелену, соковиту траву, перетирав тарілки й доставав з коробочки загорнені в листя сливи та персики. Крізь зелені віти молодих беріз просвічувало сонце й кидало на візерунки килима, на мої ноги й навіть на лису спітнілу голову Гаврила круглі мінливі просвіти. Легенький вітрець, пробігаючи по листю дерев, по моєму волоссю і спітнілому обличчю, надзвичайно освіжав мене.

Коли нам дали морозива та фруктів, робити на килимі було нічого, і ми, незважаючи на скісні, палючі промені сонця, встали і пішли гратися.

— Ну, в що? — сказала Любочка, мружачись від сонця й підстрибуючи по траві.— Давайте в Робінзона.

— Ні... скучно,— сказав Володя, ліниво впавши на траву й пережовуючи листочки,— завжди Робінзон! Коли вже так вам хочеться, тоді краще давайте альтаночку будувати.

Володя помітно зазнавався: мабуть, він пишався тим, що приїхав мисливським конем, і удавав, ніби дуже стомився. Може, й те, що в нього було вже надто багато здорового розуму й дуже мало сили уявлення, щоб відчувати насолоду від гри в Робінзона. Гра ця полягала в тому, що ми влаштовували сцени з «Robinson Suisse»¹, якого ми читали незадовго перед цим.

— Ну, будь ласка... чого ти не хочеш потішити нас? — приставали до нього дівчатка. — Ти будеш Charles, або Ernest, або батько — як хочеш? — говорила Катенька, намагаючись за рукав курточки підвести його з землі.

— Справді не хочеться — скучно! — сказав Володя, потягуючись і разом з тим самовдоволено посміхаючись.

— Так краще було б дома сидіти, коли ніхто не хоче гратись, — крізь сльози промовила Любочка.

Вона була страшенна плаксійка.

— Ну, ходімо; тільки не плач, будь ласка: терпіти не можу!

З Володиної поблажливості нам було мало втіхи; навпаки, його лінивий скучний вигляд розвіював всю чарівність гри. Коли ми сіли на землю і, вдаючи, що пливемо ловити рибу, з усіх сил почали гребти, Володя сидів згорнувши руки і в позі, що не мала нічого схожого з позою рибалки. Я зауважив йому це; але він відповідав, що від того, що ми будемо більше чи менше махати руками, ми нічого не виграємо і не програємо, і все ж далеко не від'їдемо. Я мимоволі погодився з ним. Коли, удаючи, ніби я йду на полювання, з палицею на плечі, я пішов у ліс, Володя ліг на спину, закинувши руки під голову, і сказав мені, що він ніби теж ходив. Такі вчинки й слова, охолоджуючи нас до гри, були дуже неприємні, тим більше, що не можна було в душі не погодитись, що Володя робить розсудливо.

Я сам знаю, що з палиці не те що вбити птаха, а й вистрілити ніяк не можна. Це гра. Коли так думати, то й на стільцях їздити не можна; а Володя, я гадаю, сам пам'ятає, як довгими зимовими вечорами ми накривали крісло хустками, робили з нього коляску, один сі-

¹ «Швейцарський Робінзон»,

дав за кучера, другий за лакея, дівчатка всередину, три стільці були тройка коней,— і ми вирушали в дорогу. І які різні пригоди траплялися в цій дорозі! і як весело й швидко минали зимові вечори!.. Коли вже судити посправжньому, так і гри ніякої не буде. А гри не буде, що ж тоді лишається?..

РОЗДІЛ ІХ

ЩОСЬ СХОЖЕ НА ПЕРШЕ КОХАННЯ

Удаючи, що вона рве з дерева якісь американські фрукти, Любочка зірвала на одному листку величезного черв'яка, з жахом кинула його на землю, підняла руки догори й відскочила, ніби боячись, щоб з нього не чвиркнуло що-небудь. Гра припинилась; ми всі, головами до купи, припали до землі — дивитись на цю рідкість.

Я дивився через плече Катеньки, яка намагалася підняти черв'яка на листочку, підставляючи йому його на дорозі.

Я помітив, що багато дівчаток має звичку знизувати плечима, щоб цим рухом підтягти платтячко з відкритою шиєю, коли воно спустилось, на своє місце. Це пригадую, що Мімі завжди сердилась за цей рух і говорила: «*C'est un geste de femme de chambre*»¹. Нахилившись над черв'яком, Катенька зробила цей самий рух, і в цей час вітер підняв косиночку з її біленької шийки. Плічко під час цього руху було на два пальці від моїх губів. Я дивився вже не на черв'яка, дивився-дивився й з усієї сили поцілував плече Катеньки. Вона не обернулась, але я помітив, що шийка її й вуха почервоніли. Володя, не піднімаючи голови, презирливо сказав:

— Що за ніжності?

У мене ж були сльози на очах.

Я не зводив очей з Катеньки. Я давно вже звик до її свіженького, білявенького личка й завжди любив його; але тепер я уважніше почав придивлятись до нього й полюбив ще більше. Коли ми підійшли до дорослих,

¹ «Це жест покоївки».

папа дуже нас обрадував, повідомивши, що, на прохан-
ня матусі, виїзд відкладено до завтрашнього ранку.

Ми поїхали назад разом з лінійкою. Володя і я, ба-
жаючи перевершити один одного в умінні їздити верхи
й молодечтвом, гарцювали коло неї. Тінь моя була
довша, ніж раніше, і, судячи по ній, я гадав, що маю
вигляд досить красивого вершника; але почуття само-
вдоволення, що я його відчував, було незабаром
зруйноване такою обставиною. Бажаючи зовсім заполю-
нити всіх, хто сидів у лінійці, я відстав трохи, потім,
за допомогою хлиста й ніг, розігнав свого коника, став
у вимушено-граціозну позу й хотів вихором промчати
повз них з того боку, де сиділа Катенька. Я не знав тіль-
ки, що краще: чи мовчки проскакати, чи крикнути? Але
вредний коник, порівнявшись із запряжними, незважаю-
чи на всі мої зусилля, зупинився так несподівано, що
я перескочив з сідла на шию і мало не впав.

РОЗДІЛ Х

ЩО ЗА ЛЮДИНА БУВ МІЙ БАТЬКО?

Він був людина минулого століття і мав властивий
молоді того часу невловимий характер рицарства, енер-
гійності, самовпевненості, люб'язності й розгулу. На
людей нинішнього століття він дивився презирливо, і по-
гляд цей був наслідком стільки ж природженої гордості,
скільки і прихованої досади, що в наш час він не міг
мати ні того впливу, ні тих успіхів, які мав у свій час.
Дві головні пристрасті його в житті були карти й жінки:
він виграв за своє життя кілька мільйонів і мав зв'язки
з силою-силенною жінок усяких станів.

Великий ставний зріст, чудна, дрібненька хода,
звичка занизувати плечем, маленькі очі, що завжди всмі-
халися, великий орлиний ніс, неправильні губи, що якимось
незграбно, але приємно складались, дефект у вимові —
шепелявлення, і велика на всю голову лисина: от зов-
нішність мого батька, з того часу, коли я його пам'я-
таю,— зовнішність, з якою він умів не лише уславитись

і бути людиною *à bonnes fortunes*¹, а й подобатись усім без винятку — людям усякого стану й походження, особливо ж тим, кому хотів подобатись.

Він умів брати гору в стосунках з кожним. Не бувши ніколи людиною *дуже великого світу*, він завжди водився з людьми цього кола, і так, що його поважали. Він знав ту крайню міру гордості й самовпевненості, яка, не ображаючи інших, підносила його в очах світу. Він був оригінальний, але не завжди, а вдавався до оригінальності, як до засобу, що іноді замінює світськість або багатство. Ніщо в світі не могло його здивувати: хоч би в якому блискучому становищі він опинився,— здавалось, він народився для нього. Він так добре вмів ховати від інших і віддаляти від себе відому всім темну, сповнену дрібних прикростей сторону життя, що не можна було не заздрити йому. Він був знавцем усіх речей, що дають вигоди і втіху, і вмів користуватися ними. Коньок його був блискучі зв'язки, які він мав почасти через рідню моєї матері, почасти через своїх товаришів молодості, на яких він в душі сердився за те, що вони далеко пішли в чинах, а він назавжди лишився відставним поручиком гвардії. Він, як і всі колишні військові, не вмів одягатись по-модному; але зате він одягався оригінально й елегантно. Завжди дуже широке й легке вбрання, чудова білизна, великі відкочепні манжети й комірчики... А втім, усе личило до його високого зросту, дужої постаті, лисої голови й спокійних, самовпевнених рухів. Він був чутливий і навіть слізливий. Часто, читаючи вголос, коли він доходив до патетичного місця, голос його починав тремтіти, сльози виступали, і він з досадою залишав книжку. Він любив музику, співав, акомпануючи собі на фортепіано, романси приятеля свого А..., циганські пісні й деякі мотиви з опер; але вченої музики не любив і, не звертаючи уваги на загальну думку, одверто говорив, що сонати Бетховена наганяють на нього сон та нудьгу і що він не знає нічого кращого, як «Не будите мене молоду», як її співала Семенова, та «Не одна», як співала циганка Танюша. Його натура була одною з тих, яким для доброго діла необхідна публіка. І те тільки

¹ удачливою,

він вважав за добре, що називала добрим публіка. Хто зна, чи мав він які-небудь моральні переконання? В його житті було стільки захоплень всякого роду, що йому ніколи було шукати собі їх, та він до всього був такий щасливий у житті, що не вбачав у тому потреби.

На старість у нього сформувався постійний погляд на речі й незмінні правила, — але тільки на практичній основі: ті вчинки й спосіб життя, які давали йому щастя чи втіху, він вважав добрими й визнавав, що так завжди й у всьому треба робити. Він говорив дуже захоплююче, і ця здатність, на мій погляд, надавала ще більшої гнучкості його правилам: він міг змалювати один і той самий вчинок і як наймиліший жарт і як низьке паскудство.

РОЗДІЛ XI

ЗАНЯТТЯ В КАБІНЕТІ І ВІТАЛЬНІ

Вже смеркало, коли ми приїхали додому. Матап сіла до рояля, а ми, діти, принесли паперу, олівці, фарби й розмістились малювати біля круглого стола. У мене була лише синя фарба; але, незважаючи на це, я затіяв намалювати полювання. Дуже живо намалювавши синього хлопчика верхи на синьому коні і синіх собак, я не знав напевне, чи можна намалювати синього зайця, і побіг до папа в кабінет порадитися про це. Папа читав щось і на запитання моє: «Чи бувають сині зайці?», не підводячи голови, відповів: «Бувають, мій друже, бувають». Повернувшись до круглого стола, я намалював синього зайця, потім визнав за потрібне переробити синього зайця на куц. Куц теж мені не сподобався: я зробив з нього дерево, з дерева — скирту, із скирти — хмару і, нарешті, так вимазав увесь папір синьою фарбою, що з досади порвав його й пішов дрімати на вольтерівське крісло.

Матап грала другий концерт Фільда — свого вчителя. Я дрімав, і в моїй уяві виринали якісь легкі, світлі й прозорі спогади. Вона заграла патетичну сонату Бетховена, і мені пригадувалося щось сумне, тяжке й похмуре. Матап часто грала ці дві п'єси; тому я дуже добре

пам'ятаю почуття, яке вони в мене викликали. Почуття це було схоже на спогади; але спогади чого? здавалося, що пригадуєш те, чого ніколи не було.

Проти мене були двері в кабінет, і я бачив, як туди ввійшли Яків і ще якісь люди в каптанах і з бородами. Двері в ту ж мить зачинились за ними. «Ну, почались заняття!» — подумав я. Мені здавалось, що нічого в світі не могло бути важливішого за те, що діялося в кабінеті; ця моя думка підтверджувало ще й те, що до дверей кабінету всі підходили звичайно перешіптуючись і навшпиньках; звідти ж чути було гучний голос папа́ й запах сигари, який завжди, не знаю чому, дуже мене вабив. Спросоння мене раптом вразило дуже знайоме рипіння чобіт в офіціантській. Карл Іванович, навшпиньках, але з обличчям похмурим і рішучим, з якимись записками в руці, підійшов до дверей і тихенько постукав. Його пустили, і двері знову зачинились.

«Коли б не сталось якого нещастя,— подумав я,— Карл Іванович розгніваний: він на все готовий...»

Я знов задрімав.

Але ніякого нещастя не трапилося; за годину мене розбудило те саме рипіння чобіт. Карл Іванович, утираючи хусточкою сльози, які я помітив на його щоках, вийшов з дверей і, бурмочучи щось собі під ніс, пішов нагору. Слідом за ним вийшов папа́ і увійшов до вітальні.

— Знаєш, що я зараз надумав? — сказав він веселим голосом, поклавши руку на плече татапа.

— Що, мій друже?

— Я беру Карла Івановича з дітьми. Місце в бричці є. Вони до нього звикли, і він їм, здається, справді відданий; а сімсот карбованців на рік нічого не важать, et puis au fond c'est un bon diable¹

Я ніяк не міг збагнути, за що папа́ лає Карла Івановича.

— Я дуже рада,— сказала татапа,— за дітей, за нього: він славний старий.

— Бачила б ти, який він був зворушений, коли я йому сказав, щоб він лишив ці п'ятсот карбованців собі

¹ і потім, по суті, він славна людина, хай йому чорт.

як подарунок... але щò найкумедніше — це рахунок, який він приніс мені. На це варт подивитись,— додав він з посмішкою, подаючи їй записку, написану рукою Карла Івановича: — чудово!

Ось зміст цієї записки:

«Дітям два вудочка — 70 копик.

Кольорова папір, золотий смужка, клестір і болван для коробочка, в подарунках — 6 крб. 55 к.

Книжка та лук, дарунка дітям — 8 крб. 16 к.

Панталон Миколаєві — 4 карбованець.

Обіцяний Петром Олександровичем із Москву в 18... році золотий годинник — 140 карбованців.

Разом належить одержати Карлу Мауєру крім платню — 159 карбованців 79 копик».

Прочитавши цю записку, де Карл Іванович вимагає, щоб йому виплатили всі гроші, які він витратив на подарунки, і навіть щоб заплатили за обіцяний подарунок, кожен подумає, що Карл Іванович лише бездушний і користолюбний себелюбець,— і кожен помилиться.

Увійшовши до кабінету з записками в руці і з заготовленою промовою в голові, він мав намір красномовно викласти перед папá всі кривди, яких він зазнав у нашому домі; але коли він почав говорити тим самим зворушливим голосом і з тими самими чутливими інтонаціями, з якими він звичайно диктував нам, його красномовність вплинула найдужче на нього самого; так що, дійшовши до того місця, де він говорив: «хоч як мені гірко буде розлучитися з дітьми», він зовсім заплутався, голос його затремтів, і він змушений був дістати з кишені картату хустку.

— Так, Петре Олександровичу,— сказав він крізь сльози (цього місця зовсім не було в заготовленій промові),— я так звик до дітей, що не знаю, що й робити му без них. Краще я дурно служитиму вам,— додав він, однією рукою витираючи сльози, а другою подаючи рахунок.

Що Карл Іванович у цю хвилину говорив щиро, це я можу ствердити, бо знаю його добре серце; але як міг рахунок узгодитися з його словами, лишається для мене таємницею.

— Якщо вам сумно, так мені було б ще сумніше

розлучитися з вами,— сказав папа, поплескавши його по плечі,— я тепер передумав.

Незадовго перед вечерею до кімнати ввійшов Гриша. Він з того самого часу, як увійшов у наш дім, не переставав з'їхати та плакати, що, на думку тих, хто вірив у його здатність пророкувати, віщувало яку-небудь біду нашому домові. Він почав прощатись і сказав, що завтра вранці піде далі. Я підморгнув Володі і вийшов у двері.

— Що?

— Коли хочете подивитись на Гришині вериги, то ходітьте зараз на чоловічу половину — Гриша спить у другій кімнаті,— в комірчині чудово можна сидіти, і ми все побачимо.

— Чудово! Зажди тут: я покличу дівчаток.

Дівчатка вибігли, і ми пішли нагору. Не без суперечки вирішивши, кому першому увійти до темної комірчини, ми посідали й почали чекати.

РОЗДІЛ XII

ГРИША

Нам усім було моторошно в темряві; ми тулилися одне до одного й нічого не говорили. Майже слідом за нами тихими кроками ввійшов Гриша. В одній руці він тримав свою палицю, в другій — лойову свічку в мідному свічнику. Ми затаїли подих.

— Господи Ісусе Христе! Мати пресвята богородице! Отцю і сину і святому духу...— втягуючи в себе повітря, твердив він з різними інтонаціями й скороченнями, властивими лише тим, хто часто повторює ці слова.

З молитвою поставивши свою палицю у куток і оглянувши постіль, він почав роздягатись. Розв'язавши свій старенький чорний пояс, він поволі зняв драний китайковий сіряк, старанно згорнув його й повісив на спинку стільця. На обличчі його не було тепер, як завжди, виразу похапливості й тупоумства; навпаки, він був спокійний, замислений і навіть величний. Рухи його були повільні й обдумані.

Лишившись у самій білизні, він тихо сів на ліжко, обхрестив його з усіх боків і, як видно було, із зусиллям — бо він поморщився — поправив під сорочкою вериги. Посидівши трохи і дбайливо оглянувши подерту в деяких місцях білизну, він підвівся, з молитвою підніс свічку врівень з кіотом, де стояло кілька образів, перехрестився на них і перевернув свічку вогнем униз. Вона затріщала й погасла.

У вікна, повернені до лісу, лив своє сяйво майже повний місяць. Довга біла постать юродивого з одного боку була освітлена блідим, сріблястим промінням місяця; з другого чорною тінню разом з тінями від рам падала на підлогу, стіни й сягала стелі. У дворі сторож калатав у чавунну дошку.

Згорнувши свої величезні руки на грудях, опустивши голову й безперестанно тяжко зітхаючи, Гриша мовчки стояв перед образами, потім з великим зусиллям став навколішки й почав молитись.

Спочатку він тихо говорив відомі молитви, роблячи наголос лише на деяких словах, потім проказав їх ще раз, але голосніше і з більшим піднесенням. Він почав говорити свої слова, помітно намагаючись висловлюватись по-слов'янському. Слова його були нескладні, але зворушливі. Він молився за всіх благодійників своїх (так він називав тих, хто приймав його), в тому числі за матусю, за нас, молився за себе, просив, щоб бог простив йому його тяжкі гріхи, твердив: «Боже, прости ворогам моїм!» — кречучи підводився і, повторюючи ще і ще ті самі слова, припадав до землі й знов уставав, незважаючи на вагу вериг, які сухо та різко бряжчали, ударяючись об землю.

Володя вщипнув мене дуже боляче за ногу; але я навіть не оглянувся: потер тільки рукою те місце й продовжував з почуттям дитячого здивування, жалю й побожності стежити за всіма Гришиними рухами й словами.

Замість веселощів і сміху, на які я сподівався, увіходячи в комірчину, я відчував тремтіння й завмирання серця.

Довго ще Гриша був у цьому релігійному захваті й імпровізував молитви. То промовляв він кілька разів підряд: *Господи помилуй*, але щоразу з новою силою та виразом; то говорив він: *Прости мя, господи, навчи мя*,

що творити... навчи мя, що творити, господи! з таким виразом, наче чекав зараз же відповіді на свої слова; то чути було лише жалісні ридання... Він підвівся на коліна, згорнув руки на грудях і замовк.

Я потихеньку висунув голову з дверей і майже не дихав. Гриша не ворушився; з грудей його виривались тяжкі зітхання; в мутній зіниці його сліпого ока, осяяного місяцем, застигла сльоза.

— Хай буде воля твоя! — скрикнув він раптом з незвичайним виразом, упав лобом на землю й заридав, як дитина.

Багато води сплигло з того часу, багато спогадів про минуле втратили для мене вагу й стали невиразними мріями, навіть і прочанин Гриша давно закінчив своє останнє мандрування; але враження, яке він справив на мене, і почуття, яке збудив, ніколи не вмруть у моїй пам'яті.

О, великий християнине Гриша! Твоя віра була така сильна, що ти відчував близькість бога, твоя любов така велика, що слова самі собою лилися з уст твоїх — ти їх не перевіряв розумом... І яку високу хвалу ти приніс його величі, коли, не знаходячи слів, в сльозах упав на землю!..

Почуття зворушення, з яким я слухав Гришу, не могло довго тривати, по-перше, через те, що цікавість моя була вже задоволена, а по-друге, через те, що я пересидів собі ноги, сидючи на одному місці, і мені хотілося приєднатись до загального шепотіння й метушні, що їх чути було позад мене в темній комірчині. Хтось узяв мене за руку й пошепки сказав: «Чия це рука?» У комірчині було зовсім поночі; але з одного доторку й голосу, що шепотів мені під самісіньким вухом, я одразу пізнав Катеньку.

Цілком несвідомо я схопив її руку в коротеньких рукавчиках за лікоть і припав до неї губами. Катенька, мабуть, здивувалася з цього вчинку й відсмикнула руку: цим рухом вона штовхнула поламаний стілець, що стояв у комірчині. Гриша підвів голову, тихо озирнувся і, читаючи молитви, почав хрестити всі кутки. Ми з шумом і шепотінням вибігли з комірчини.

НАТАЛІЯ САВІВНА

В середині минулого століття по дворах села Хабаровки бігала в затрапезному платті босонога, але весела, огрядна й червонощока дівка *Наташка*. За заслуги й на прохання її батька, кларнетиста Сави, дід мій узяв її *нагору*,— щоб вона була в числі жіночої бабусиної челяді. Покоївка *Наташка* відзначалася на цій посаді лагідною вдачею й старанністю. Коли народилась матуся й стала потрібна няня, цей обов'язок поклали на *Наташку*. І на цьому новому поприщі вона заслужила похвали й нагороди за свою діяльність, вірність і відданість молодій пані. Але напудрена голова й панчохи з пряжками молодого меткого офіціанта Фоки, який мав у службових справах часті стосунки з Наталією, полонили її грубе, але любляче серце. Вона навіть сама наважилася йти до дідуся просити дозволу вийти за Фоку заміж. Дідусь сприйняв її бажання як невдячність, розгнівався й покарав бідну Наталію, заславши на скотний двір у степове село. Але через шість місяців Наталію було повернено до двору на те саме місце, бо ніхто не міг замінити її. Повернувшись у затрапезному одязі з вигнання, вона прийшла до дідуся, впала йому до ніг і просила повернути їй ласку й забути ту дурість, яка на неї найшла була, і яка, вона присягалась, вже більше не повернеться. І справді, вона додержала свого слова.

Відтоді Наташка стала Наталією Савівною й наділа чепчик; весь запас любові, що в ній зберігався, вона перенесла на панночку свою.

Коли біля матусі замінила її гувернантка, вона одержала ключі від кладової, і їй на руки здали білизну й усі харчі. Нові обов'язки ці вона виконувала з тією ж старанністю й любов'ю. Все життя її було в панському добрі, в усьому вона вбачала марнотратство, шкоду, крадіжку й намагалася, як тільки могла, протидіяти.

Коли татап вийшла заміж, бажаючи чим-небудь віддячити Наталії Савівні за її двадцятирічні труди і відданість, вона поклікала її до себе і, висловивши най-

похвальнішими словами всю свою до неї вдячність та любов, вручила їй аркуш гербового паперу — визвольний лист — і сказала Наталії Савівні, що, незалежно від того, буде вона, як і раніше, служити в нашому домі, чи ні, вона завжди одержуватиме щорічну пенсію в триста карбованців. Наталія Савівна мовчки вислухала все це, потім, узявши в руки документ, злісно глянула на нього, пробурчала щось крізь зуби й вибігла з кімнати, грюкнувши дверима. Не розуміючи причини такого чудного вчинку, татап трохи згодом увійшла до кімнати Наталії Савівни. Вона сиділа з заплаканими очима на скрині, перебираючи пальцями носову хусточку, і пильно дивилась на клапті порваного визвольного листа, що валялись перед нею на підлозі.

— Що з вами, голубонько Наталіє Савівно? — спитала татап, узявши її за руку.

— Нічого, матінко, — відповіла вона, — мабуть, я вам через щось гидка, що ви мене з двору виганяєте...
Що ж, я піду.

Вона висмикнула свою руку і, ледве стримуючи сльози, хотіла вийти з кімнати. Матап удержала її, обняла, і вони обидві розплакались.

З того часу, як я себе пам'ятаю, пам'ятаю я й Наталію Савівну, її любов та ласку; але тепер тільки вмію цінити їх, — тоді ж мені й на думку не спадало, яке незвичайне, чудове створіння була ця бабуся. Вона не тільки ніколи не говорила, але й не думала, здається, про себе: все її життя було любов і самопожертва. Я так звик до її некорисливої, ніжної любові до нас, що й не уявляв собі, щоб це могло бути інакше, ніякої вдячності до неї не почував і ніколи не запитував себе: а чи щаслива вона? чи задоволена?

Бувало, під виглядом невідкладної потреби, прибіжиш з уроку в її кімнату, сядеш і почнеш мріяти вголос, зовсім не стримуючись в її присутності. Завжди вона щось робила: або плела панчохи, або копалася в скринях, яких повно було в її кімнаті, або записувала білизну і, слухаючи всяку нісенітницю, що я говорив, «як, коли я буду генералом, я одружуся з чудовою красунею, куплю собі рудого коня, збудую скляний будинок і ви-

пишу родичів Карла Івановича з Саксонії» і т. д., вона приказувала: «Так, мій батечку, так». Звичайно, коли я вставав і збирався йти, вона відчиняла голубу скриню, на віко якої зсередини — як тепер пам'ятаю — були наліплені якийсь розмальований гусар, картинка з помадної баночки й Володин малюнок, — виймала з цієї скрині куриво, запалювала його і, помахуючи, говорила:

— Це, батечку, ще очаківське куриво. Коли ваш покійний дідусь — царство небесне — на турка ходили, так звідти ще привезли. От уже остання грудочка лишилась, — додавала вона, зітхаючи.

У скринях, якими була заставлена її кімната, було все на світі. Коли що-небудь було потрібне, звичайно говорили: «Треба спитати в Наталії Савівни», і дійсно, пошукавши трохи, вона знаходила потрібну річ і казала: «От і добре, що заховала». У скринях цих були тисячі таких речей, про які ніхто в домі, крім неї, не знав і не думав.

Одного разу я на неї розсердився. От як це було. За обідом, наливаючи собі квасу, я впустив графин і облив скатертину.

— А покличте-но Наталію Савівну, нехай милується своїм улюбленцем, — сказала татап.

Наталія Савівна ввійшла і, побачивши калюжу, яку я зробив, похитала головою, потім татап сказала їй щось на вухо, і вона, посварившись на мене, вийшла.

По обіді я в найкращому настрої, підстрибуючи, побіг до залу, коли раптом з-за дверей вискочила Наталія Савівна із скатертиною в руці, піймала мене і, незважаючи на мій одчайдушний опір, з усієї сили почала терти мене мокрим по обличчю, приказуючи: «Не брудни скатерок, не брудни скатерок!» Мене так це образило, що я розревівся від злості.

«Як це! — говорив я сам собі, походжаючи по залу й захлинаючись від сліз, — Наталія Савівна, просто *Наталія*, говорить мені ти та ще й б'є мене по обличчю мокрою скатеркою, як двірського хлопчиська. Ні, це жах!»

Коли Наталія Савівна побачила, що я розрюмався, вона зараз же втекла, а я, походжаючи далі, міркував,

як би віддячити зухвалій Наталії за образу, якої я від неї зазнав.

За кілька хвилин Наталія Савівна повернулася, не-сміливо підійшла до мене й почала вмовляти:

— Годі, мій батечку, не плачте... простіть мене дурну... я винна... ви вже простіть мене, мій голубчику... осьь вам...

Вона вийняла з-під хустки корнет, зроблений з червоного паперу, де були дві карамельки і одна винна ягода, і тремтячою рукою подала його мені. У мене не-вистачало сили глянути в обличчя добрій бабусі; я, від-вернувшись, прийняв подарунок, і сльози потекли ще рясніше, але вже не від злості, а з любові та сорому.

РОЗДІЛ ХІV

РОЗЛУКА

Другого дня після описаних мною пригод, о дванадцятій годині ранку, коляска й бричка стояли коло під'їзду. Микола був одягнений по-дорожньому, тобто штани були заправлені в чоботи й старий сюртук туго-претуго підперезаний поясом. Він стояв у бричці й укладав шинелі та подушки під сидіння; коли воно здавалось йому високим, він сідав на подушки і, під-стрибуючи, приминав їх.

— Будьте такі ласкаві, Миколо Дмитровичу, чи не можна буде до вас панову щикатулку покласти,— сказав засапаний камердинер папа, висуваючись з коляски,— вона маленька...

— А ви б раніше говорили, Михею Івановичу,— відповідав Микола скоромовкою і з досадою, з усієї сили кидаючи якийсь клунок на дно брички.— Йй-бо, голова й так обертом іде, а тут ще ви з вашими щикатулками,— додав він, трохи піднявши картуз і витираючи з загорілого лоба великі краплини поту.

Двірські чоловіки, у сюртуках, каптанах, сорочках, без шапок, жінки, в буденній одежі, смугастих хустках, з дітьми на руках і босонога діввора стояли коло

ганку, поглядали на екіпажі і розмовляли між собою. Один з ямщиків — згорблений дід у теплій шапці й сіряку — тримав у руці дишло коляски, помацував його й глибокодумно поглядав на хід; другий — показний молодий парубок, у самій білій сорочці з червоними кумачевими ластками, в чорному поярковому капелюсі,— якого він, чухаючи свої біляві кучері, збивав то на одне, то на друге вухо,— поклав свій сіряк на козли, закинув туди ж віжки і, постъобуючи плетеним батіжком, поглядав то на свої чоботи, то на кучерів, що мастили бричку. Один з них, напружившись, підважував бричку; другий, нахилившись над колесом, старанно мастив вісь і втулку,— навіть, щоб не пропадав дьоготь, який лишався ще на квачі, мазнув ним знизу по колу. Поштові різномасні, розбиті коні стояли коло огорожі й відмахувались од мух хвостами. Одні з них, виставляючи свої кошлаті набряклі ноги, мружили очі й дрімали; інші з нудьги чухали одне одного або щипали листя та стебла твердої темнозеленої папороті, що росла коло ганку. Кілька хортів — одні важко дихали, лежачи на сонці, інші в холодочку ходили під коляскою та бричкою й вилизували сало біля осей. В усьому повітрі була якась порошна імла, обрій був сіролілового кольору; але жодної хмаринки не було на небі. Сильний західний вітер здіймав стовпами куряву з шляхів та полів, гнув верховіття високих лип та беріз у саду й далеко відносив опадаюче пожовкле листя. Я сидів біля вікна й нетерпляче чекав кінця всіх готувань.

Коли всі зібрались у вітальні коло круглого стола, щоб востаннє кілька хвилин побути вкупі, мені й на думку не спадало, яку сумну хвилину маємо ми пережити. Якісь пусті думки лізли мені в голову. Я запитував себе: який ямщик їхатиме бричкою, а який коляскою? хто поїде з папа́, хто з Карлом Івановичем? і чому це неодмінно хочуть закутати мене у шарф і ватний каптан?

«Що я за пестунчик такий? якось не замерзну. Хоч би швидше все це кінчилось: сісти б та їхати».

— Кому накажете записку про дитячу білизну віддати? — сказала, увійшовши з заплаканими очима й

запискою в руці, Наталія Савівна, звертаючись до татапа.

— Миколі віддайте, та приходьте ж потім з дітьми попроситись.

Старенька хотіла було щось сказати, але раптом зупинилась, затулила обличчя хусткою і, махнувши рукою, вийшла з кімнати. Мені трохи защеміло в серці, коли я побачив цей жест; але нетерплячка їхати була сильніша за це почуття, і я зовсім байдуже слухав собі й далі розмову батька з матусею. Вони говорили про те, що, очевидно, не цікавило ні того, ні другого: що треба купити для дому? що сказати княжні Sophie і Madame Julie? і чи добра буде дорога?

Увійшов Фока і точнісінько таким самим голосом, яким він оповіщав «обід готовий», зупинившись коло одвірка, сказав: «Коні готові». Я помітив, що татапа здригнулась і зблідла при цьому повідомленні, ніби воно було для неї несподіване.

Фоді звеліли позачиняти всі двері в кімнати. Мене це дуже тішило, «наче всі сховались від кого-небудь».

Коли всі сіли, Фока теж присів на краєчку стільця; але тільки-но він це зробив, двері рипнули, і всі оглянулись. До кімнати поквапно увійшла Наталія Савівна і, не підводячи очей, притулилась коло дверей на одному стільці з Фокою. Як тепер бачу я лису голову, зморшкувате нерухоме обличчя Фоки й згорблену добру маленьку постать у чепці, з-під якого вибивається сиве волосся. Вони тиснуться на одному стільці, і їм обом незручно.

Я лишався таким же безжурним і нетерплячим. Десять секунд, які ми просиділи з зачиненими дверима, видалися мені за цілу годину. Нарешті всі встали, перехрестилися й почали прощатись. Папа обняв татапа і кілька разів поцілував її.

— Годі, мій друже, — сказав папа, — адже не навіки розлучаємось.

— Все-таки сумно! — сказала татапа тремтячим від сліз голосом.

Коли я почув цей голос, побачив її тремтячі губи й очі, повні сліз, я забув про все, і мені так стало сумно, боляче й страшно, що хотілося б краще втекти, ніж

прощатися з нею. Я зрозумів тоді, що, обіймаючи батька, вона вже прощалася з нами.

Вона стільки разів починала цілувати й хрестити Володю, що — гадаючи, що вона тепер звернеться до мене, — я висовувався вперед; але вона ще й ще благословляла його й пригортала до грудей. Нарешті, я обняв її і, притулившись до неї, плакав, плакав, ні про що не думаючи, крім свого горя.

Коли ми пішли сідати, в передпокої підступила прощатись докучлива двірня. Їхнє «ручку з вашої ласки», дзвінки поцілунки в плічко й запах сала від їхніх голів збудили в мені почуття; дуже близьке до прикрості в людей дразливих. Під впливом цього почуття я надзвичайно холодно поцілував у чепчик Наталію Савівну, коли вона вся в сльозах прощалася зі мною.

Дивно те, що я ніби зараз бачу обличчя всіх двірських і міг би намалювати їх з усіма найменшими подробицями; але обличчя й поза татап зовсім зникають з моєї уяви: може, через те, що за весь цей час я й разу не міг набратись духу, щоб глянути на неї. Мені здавалось, що коли б я це зробив, її й мій жаль повинні були б дійти до неможливих меж.

Я поперед усіх кинувся в коляску й сів на задньому місці. За піднятим верхом я нічого не міг бачити, але якийсь інстинкт говорив мені, що татап ще тут.

«Подивитись на неї ще чи ні?.. Ну, востаннє!» — сказав я сам собі й висунувся з коляски до ганку. В цей час татап, з тією ж думкою, підійшла з протилежного боку коляски й покликкала мене. Почувши її голос ззаду від себе, я повернувся до неї, але так швидко, що ми стукнулися головами; вона сумно посміхнулась і востаннє міцно, міцно поцілувала мене.

Коли ми від'їхали на кілька сажнів, я зважився подивитись на неї. Вітер піднімав голубеньку косиночку, що нею була пов'язана її голова; похиливши голову й затуливши обличчя руками, вона поволі сходила на ганок. Фока підтримував її.

Папа сидів поруч мене й нічого не говорив; я ж захлинався від сліз, і щось так стискало мені горло, що я боявся задихнутись... Виїхавши на битий шлях, ми побачили білу хустку, якою хтось махав з балкона. Я по-

чав махати своєю, і цей рух трохи заспокоїв мене. Я не переставав плакати, і думка, що сльози мої доводять мою чулість, давала мені втіху й задоволення.

Відїхавши з версту, я сів зручніше і з настійливою увагою почав дивитись на найближчий предмет перед очима — задню частину припряжного, що біг з мого боку. Дивився я, як махав хвостом цей рябий припряжний, як забивав він одну ногу об другу, як діставав по ньому плетений батіг ямщика і ноги починали скакати разом; дивився, як скакала на ньому шлея і на шлеї кільця, і дивився доти, поки ця шлея не вкрилась коло хвоста милом. Я почав дивитись навкруги: на хвилі стиглого жита, на темний пар, на якому де-не-де виднілись соха, людина, кобила з лошам, на верстові стовпи, зазирнув навіть на козли, щоб довідатись, який ямщик з нами їде; і ще обличчя моє не просохло після сліз, як думки мої були далеко від матері, з якою я розлучився, може, назавжди. Але всякий спогад наводив мене на думку про неї. Я згадав про гриб, що його знайшов напередодні в березовій алеї, згадав про те, як Любочка з Катенькою посперечались — кому зірвати його, згадав про те, як вони плакали, прощаючись із нами.

Жаль їх! і Наталії Савівни жаль, і березової алеї, і Фоки жаль! Навіть злої Мімі — і тієї жаль. Всього, всього жаль! А бідна татан? І сльози знов навертались на очі; але ненадовго.

РОЗДІЛ XV

ДИТНСТВО

Щасливі, щасливі, незабутні літа дитячі! Як не любити, як не леліяти спогадів про них? Спогади ці освіжають, підносять мою душу, і для мене вони — джерело найвищої насолоди.

Набігавшись досхочу, сидиш було за чайним столом, на своєму високому крісельці; вже пізно, давно випив свою чашку молока з цукром, соч склеплює очі, але не рухаєшся з місця, сидиш і слухаєш. Та й як не слухати? Матан розмовляє з ким-небудь, і звуки її голосу

такі солодкі, такі привітні. Самі звуки ці так багато говорять моєму серцю! Затуманеними дрімотою очима я пильно дивлюсь на її обличчя, і враз вона зробилась вся маленька, маленька — обличчя її не більше від гудзика; але його мені все так само ясно видно: бачу, як вона глянула на мене і як посміхнулась. Мені подобається бачити її такою малесенькою. Я примружую очі ще дужче, і вона стає не більшою від тих хлопчиків, що бувають у зіницях; але я поворухнувся — і очарування зникло; я звужую очі, повертаюся, всіляко намагаюсь відновити його, але даремно.

Я встаю, з ногами забираюся на крісло і зручно влаштовуюся.

— Ти знову заснеш, Миколенько,— говорить мені татап,— ти б краще йшов нагору.

— Я не хочу спати, мамо,— відкажеш їй, і неясні, але солодкі мрії сповнюють уяву, здоровий дитячий сон склеплює повіки, і за хвилину вже задрімаєш і спиш доти, поки не розбудять. Чуєш бувало спросоння, що чиясь ніжна рука торкає тебе; з єдиного доторку пізнаєш її і ще уві сні мимоволі схопиш цю руку і міцно, міцно притиснеш її до губів.

Усі вже розійшлися; одна свічка горить у вітальні; татап сказала, що вона сама розбудить мене; це вона присіла на крісло, де я сплю, своєю чудовою ніжною ручкою провела по моєму волоссі, і над вухом моїм бринить любий знайомий голос:

— Вставай, моє серденько: час іти спати.

Нічії байдужі погляди не заважають їй: вона не боїться широко виявляти до мене всю свою ніжність і любов. Я не ворущусь, але ще міцніше цілую її руку.

— Вставай же, мій ангел!

Вона другою рукою бере мене за шию, і пальчики її швидко рухаються й лоскочуть мене. У кімнаті тихо, напівтемно; нерви мої збуджені лоскотом і пробудженням; матуся сидить близенько біля мене; вона торкає мене; я чую її запах і голос. Все це змушує мене скопити, охопити руками її шию, притиснутись головою до її грудей і, задихаючись, сказати:

— Ах, мила, мила матусю, як я тебе люблю!

Вона посміхається своєю сумною, чарівною посмішкою, бере обома руками мою голову, цілує мене в лоб і кладе до себе на коліна.

— Так ти мене дуже любиш? — Вона мовчить з хвилину, потім говорить: — Гляди, завжди люби мене, ніколи не забувай. Якщо не буде твоєї матері, ти не забудеш її? не забудеш, Миколенько?

Вона ще ніжніше цілує мене.

— Годі! і не кажи цього, голубонько моя, серденько мое! — скрикую я, цілуючи її коліна, і сльози струмками ллються з моїх очей, — сльози любові й захоплення.

Після цього, як прийдеш було нагору й станеш перед іконами, в своєму ватному халатику, яке чудове почуття охоплює, коли проказуєш: «Спаси, господи, татуся й матусю». Повторюючи молитви, які вперше лепетали дитячі уста мої за любимою матір'ю, любов до неї і любов до бога якось дивно зливалися в одне почуття.

Після молитви загорнешся було в ковдрочку; на душі легко, ясно й радісно; одні мрії викликають інші, — але про що вони? вони невловимі, але сповнені чистої любові й надій на світле щастя. Згадаєш було про Карла Івановича та його гірку долю — єдину людину, яку я знав за нещасну, — і так жалко стане, так полюбиш його, що сльози потечуть з очей, і думаєш: «Дай боже йому щастя, дай мені можливість допомогти йому, полегшити його горе; я всім ладен для нього пожертвувати». Потім улюблену фарфорову іграшку — зайчика або собачку — встромиш у ріг пухової подушки й милуєшся, як хороше, тепло й затишно їй там лежати. Ще помолитися про те, щоб дав бог щастя всім, щоб усі були задоволені і щоб завтра була хороша погода для гуляння, повернешся на другий бік, думки й мрії поплутаються, змішаються, і заснеш тихо, спокійно, ще з мокрим від сліз лицем.

Чи повернуться коли-небудь та свіжість, безтурботність, потреба любові й сила віри, що їх маєш у дитинстві? Який час може бути кращий від того, коли дві найдорожчі чесноти — невинна веселість і безмежна потреба любові — були єдиними мотивами в житті?

Де ті палкі молитви? де кращий дар — ті чисті сльози зворушення? Прилітав ангел-утішитель, з посмішкою

витирав сльози ці й навівав солодкі мрії незіпсованій дитячій уяві.

Невже життя лишило такі важкі сліди в моєму серці, що назавжди відійшли від мене сльози й захоплення ці? Невже лишилися самі спогади?

РОЗДІЛ ХVI

ВІРШІ

Майже місяць після того, як ми переїхали до Москви, я сидів нагорі в бабусиному будинку за великим столом і писав; проти мене сидів учитель малювання і остаточно виправляв намальовану чорним олівцем голову якогось турка в чалмі. Володя, витягнувши шию, стояв ззаду вчителя і дивився йому через плече. Голівка ця була перший Володин твір чорним олівцем, який сьогодні ж, на бабусині іменини, мав бути їй піднесений.

— А сюди ви не покладете ще тіні? — сказав Володя вчителю, піднімаючись навшпиньки й показуючи на шию турка.

— Ні, не треба, — сказав учитель, складаючи олівці й рейсфедер у засувку шухлядку, — тепер чудово, і ви більше не торкайтесь. Ну, а ви, Миколенько, — додав він, підводячись і продовжуючи косо дивитись на турка, — скажіть, нарешті, нам ваш секрет, що ви подаруєте бабусі? Справді, краще було б теж голівку. Прощайте, панове, — сказав він, узяв капелюх, квіточок і пішов.

В цю мить я теж думав, що краще було б голівку, ніж те, над чим я працював. Коли нам сказали, що незабаром будуть бабусині іменини і що ми маємо приготувати на цей день подарунки, мені спало на думку написати їй вірші з цієї нагоди, і я зараз же написав два рядочки з римами, сподіваючись так само швидко написати решту. Я зовсім не пам'ятаю, як прийшла мені в голову така дивна для дитини думка, але пам'ятаю, що вона мені дуже подобалась і що на всі запитання про це я відповідав, що неодмінно щось подарую бабусі, але нікому не скажу, що саме.

І от несподівано для мене виявилось, що, крім двох рядків, які я надумав відразу, я нічого не міг більше написати, хоч як старався. Я почав читати вірші, що були в наших книжках; але ні Дмитрієв, ні Державін не допомогли мені — навпаки, вони ще більше переконали мене в моїй нездатності. Знаючи, що Карл Іванович любив списувати віршики, я почав нишком копатися в його паперах і серед німецьких віршів знайшов один російський, який належав, мабуть, саме його перу.

Пані Л... Петровській. 1828. 3 червні.

Пам'ятайте близько,
Пам'ятайте далеко,
Пам'ятайте мого
Ще віднині й до завжди,
Пам'ятайте ще до мого гроба,
Як вірно я любити вмю.

Карл Мауєр.

Вірш цей, написаний красивим круглим почерком на тонкому поштовому аркуші, сподобався мені зворушливістю почуття, що ним він був перейнятий; я зараз же вивчив його напам'ять і наважився взяти за зразок. Справа пішла значно легше. У день іменин поздоровлення на 12 рядків було готове, і, сидючи за столом у класній, я переписував його на веленьовий папір.

Уже два аркуші паперу було зіпсовано... не через те, що я думав що-небудь у віршах змінити: вірші мені здавались чудовими; але з третьої лінійки кінці їх починали загинатися вгору дедалі більше, так що навіть здалеку видно було, що це написано криво й нікуди не годиться.

Третій аркуш був такий самий кривий, як і попередні; але я вирішив не переписувати більше. У вірші своєму я поздоровляв бабусю, бажав їй довгого життя й кінчав так:

Старатись будем утішати,
Бо ви для нас як рідна мати.

Здається, було б дуже непогано, але останній рядок якось незрозуміло ображав мій слух.

— Бо ви для нас як рід-на ма-ти,— твердив я собі під ніс.— Яку б риму замість *мати?* грати? хати? Ет, і так буде добре! все ж краще, ніж у Карла Івановича!

І я написав останній рядок. Потім у спальні я прочитав уголос весь свій твір, з почуттям і жестами. Були рядки зовсім без розміру, але я не зупинявся на них; останній же ще дужче й неприємніше вразив мене. Я сів на ліжку й замислився...

«Нащо я написав: як *рідна мати?* адже її тут немає, так не треба було й згадувати за неї; правда, я бабусю люблю, поважаю, та все ж вона не те... нащо я написав це, нащо я збрехав? Ну, нехай це вірші, та все-таки не треба було».

Саме в цей час увійшов кравець і приніс нові полуфрачки.

— Ну, так тому й бути! — сказав я нетерпляче, з досадою засунув вірші під подушку й побіг приміряти московське вбрання.

Московське вбрання було чудове: коричньові полуфрачки з бронзовими гудзиками були зшиті в обтяжку — не так, як нам на селі шили, на виріст, — чорні штанці, теж вузенькі, надзвичайно добре окреслювали мускули й лежали на чоботях.

«Нарешті і в мене панталони із штрипками, справжні!» — мріяв я, не тямлячи себе з радощів і оглядаючи з усіх боків свої ноги. Хоч мені було дуже вузько й незручно в новому вбранні, я затаїв це від усіх, сказав, що, навпаки, мені дуже спокійно і що коли й є дефект у цьому вбранні, так тільки той, що воно трохи просторе. Після цього я дуже довго, стоячи перед дзеркалом, зачісував свою дуже напوماджену голову; але хоч як старався, я ніяк не міг пригладити чуба на маківці: як тільки я, бажаючи переконатися в їх слухняності, переставав притискувати їх щіткою, вони піднімались і стирчали в різні сторони, надаючи моєму обличчю дуже смішного вигляду.

Карл Іванович одягався в другій кімнаті, і через класну пронесли до нього синій фрак і ще якісь білі речі. Коло дверей, що вели вниз, почувся голос однієї з бабусиних покоївок; я вийшов довідатись, чого їй треба. Вона держала на руці туго накрохмалену маніжку і ска-

зала мені, що вона принесла її для Карла Івановича і що ніч не спала, щоб встигнути випрати її вчасно. Я взявся передати маніжку й запитав, чи встала бабуся.

— Дякже! вже каву пили, і протопоп прийшов. А який ви молодець! — додала вона, посміхаючись і оглядаючи моє нове вбрання.

Ці слова змусили мене почервоніти; я повернувся на одній ніжці, ляснув пальцями й підскочив, бажаючи цим показати, що вона ще не знає як слід, який я справді молодець.

Коли я приніс маніжку Карлу Івановичу, вона вже була йому не потрібна: він одягнув іншу і, зігнувшись перед маленьким дзеркальцем, що стояло на столі, держався обома руками за пишній бант свого галстука й пробував, чи вільно входить у нього і назад його чисто поголене підборіддя. Обсмикнувши з усіх боків нашу одягу й попросивши Миколу зробити для нього те саме, він повів нас до бабусі. Мені смішно згадати, як страшенно тхнуло від нас трьох помадою, тоді як ми почали спускатись сходами.

У Карла Івановича була в руках коробочка власного виробу, у Володі — малюнок, у мене — вірші; у кожного на язичі було привітання, з яким він піднесе свій подарунок. В ту мить, як Карл Іванович відчинив двері залу, піп надівав ризу і пролунали перші звуки молебня.

Бабуся була вже в залі: згорбившись і спершись на спинку стільця, вона стояла біля стіни й побожно молилась; коло неї стояв папа. Він обернувся до нас і посміхнувся, помітивши, як ми, заквапившись, ховали за спини приготовлені подарунки і, намагаючись бути непоміченими, зупинились біля самих дверей. Весь ефект несподіванки, на який ми розраховували, пропав.

Коли почали підходити до хреста, я раптом відчув, що перебуваю під тяжким впливом непереможної, одурманюючої несміливості, і, почувачи, що в мене ніколи нестане духу піднести свій подарунок, я сховався за спину Карла Івановича, який, щонайдобрішими словами поздоровивши бабуся, перекинув коробочку з правої руки в ліву, вручив її іменинниці й одійшов на кілька кроків, щоб дати місце Володі. Бабуся, здавалось, була в захопленні від коробочки, обклеєної золотими облямів-

вочками, і найласкавішою посмішкою висловила свою подяку. Проте помітно було, що вона не знала, куди поставити цю коробочку і, мабуть, тому дала папа подивитись, як на диво майстерно її зроблено.

Задовольнивши свою цікавість, папа передав її протопопові, якому ця річ, здавалось, дуже сподобалась: він хитав головою і з цікавістю поглядав то на коробочку, то на майстра, що міг зробити таку чудову штуку. Володя підніс свого турка й теж заслужив якнайбільших похвал від усіх. Дійшла й до мене черга: бабуся, ласкаво всміхаючись, повернулась до мене.

Той, хто сам відчував соромливість, знає, що почуття це зростає в прямому відношенні до часу, а рішучість зменшується в оберненому відношенні, тобто: чим довше триває цей стан, тим стає він непереможнішим і тим менше лишається рішучості.

Остання сміливість і рішучість покинули мене тоді, коли Карл Іванович і Володя підносили свої подарунки, і соромливість моя дійшла до крайньої межі: я відчував, як кров від серця весь час приликала мені в голову, як одна краска на обличчі змінювалась іншою і як на лобі й на носі виступали великі краплини поту. Вуха горіли, в усьому тілі я відчував тремтіння й спітнілість, переступав з ноги на ногу й не рухався з місця.

— Ну, покажи ж, Миколенько, що в тебе — коробочка чи малюнок? — сказав мені папа. Що мені було робити: тремтячою рукою подав я зім'ятій злочасній згорток; але голос зовсім відмовився служити мені, і я мовчки зупинився перед бабусею. Я не міг отямитися після думки, що, замість сподіваного малюнка, при всіх прочитають мої нікчемні вірші і слова: як рідна мати, які ясно доведуть, що я ніколи не любив і забув її. Як передати мої страждання тоді, коли бабуся почала читати голосно мої вірші і коли, не розбираючи, вона зупинялася на середині рядка, щоб з посмішкою, яка тоді здавалася мені глузливою, глянути на папа, коли вона вимовляла не так, як мені хотілось, і коли, через поганий зір, не дочитавши до кінця, вона передала аркушик папа і попросила його прочитати їй усе спочатку? Мені здавалось, що вона це зробила тому, що їй набридло читати такі погані й криво написані вірші, і для того, щоб папа

міг сам прочитати останній рядок, який так явно доводить мою бездушність. Я чекав того, що він лясне мене по носі цими віршами й скаже: «Нікчемний хлопчисько, не забувай матері... ось тобі за це!», але нічого такого не сталося; навпаки, коли все було прочитано, бабуся сказала: «Charmant»¹ і поцілувала мене в лоб.

Коробочка, малюнок і вірші були покладені поряд з двома батистовими хустками й табакеркою з портретом татапа на висувний столик вольтерівського крісла, в якому завжди сиділа бабуся.

— Княгиня Варвара Іллівна, — оповістив один із двох величезних лакеїв, що їздили за бабусиною каретою.

Бабуся, замислившись, дивилась на портрет, вправлений у черепахову табакерку, і нічого не відповідала.

— Накажете просити, ваше сіятельство? — повторив лакей.

Р О З Д І Я Х V I I

КНЯГИНЯ КОРНАКОВА

— Приси, — сказала бабуся, сідаючи глибше в крісло.

Княгиня була жінка років сорока п'яти, маленька, квіла, суха й жовчна, з сірозеленими неприємними очима, вираз яких явно суперечив неприродно-услесливо стуленому ротикові. З-під оксамитового капелюшка із страусовим пером вибивалося світлорудувате волосся; брови і вії здавалися ще світлішими й рудішими на нездоровому кольорі її обличчя. Та незважаючи на це, її невимушені рухи, малесенькі руки й особлива сухість в усіх рисах обличчя надавали їй загальному виглядові чогось благородного й енергійного.

Княгиня дуже багато говорила й своєю манерою розмовляти належала до того типу людей, які завжди говорять так, ніби їм суперечать, хоч би ніхто й жодного слова не сказав: вона то підвищувала голос, то поступово знижуючи його, раптом ще жвавіше починала говорити й оглядалася на присутніх, що не брали участі в розмові, немов бажаючи підкріпити себе цим поглядом.

¹ Чудово

Хоч княгиня й поцілувала бабусю в руку, раз у раз називала її *ma bonne tante*¹, я помітив, що бабуся була нею незадоволена: вона якось особливо піднімала брови, слухаючи її розповідь про те, чому князь Михайло ніяк не міг сам приїхати поздоровити бабусю, хоч і дуже хотів того; і, відповідаючи по-російському на французьку мову княгині, вона сказала, особливо розтягуючи свої слова:

— Дуже вам вдячна, моя люба, за вашу ласку; а що князь Михайло не приїхав, так що ж про те й говорити... у нього завжди сила-силенна всяких справ; та й те сказати, яка йому радість із старою сидіти?

І, не даючи княгині часу спростувати її слова, вона говорила далі:

— Що́, як ваші дітки, моя люба?

— Та, дякувати богові, *ma tante*², ростуть, учаться, пустують... особливо Етьєн — старший, такий гульвіса стає, що впину ніякого немає; зате ж і розумний — *un gaçon, qui promet*³. Уявіть собі, *mon cousin*⁴ — говорила вона, звертаючись виключно до папа́, тому що бабуся, нітрохи не цікавлячись дітьми княгині, а бажаючи похвалитись своїми онуками, дбайливо дістала мої вірші з-під коробочки й почала їх розгортати, — уявіть собі, *mon cousin*, що він зробив цими днями...

І княгиня, нахилившись до папа́, почала йому розповідати щось з великим захопленням. Закінчивши розповідь, якої я не чув, вона зараз же засміялася і, запитливо дивлячись в обличчя папа́, сказала:

— Який хлопчик, *mon cousin*? Він заслуговував, щоб його одшмагати; але ця витівка така розумна й потішна, що я простила йому, *mon cousin*.

І княгиня, кинувши погляд на бабусю й нічого не кажучи, продовжувала посміхатись.

— Хіба ви б'єте своїх дітей, моя люба? — спитала бабуся, значуще піднімаючи брови й особливо наголошучи на слові *б'ете*.

¹ моя добра тітонько,

² тітонько,

³ багатообіцяючий хлопчик.

⁴ кузен,

— Ах, та bonne tante ¹,— кинувши бистрий погляд на папá, лагідненьким голоском відповіла княгиня,— я знаю, якої ви думки щодо цього; але дозвольте мені в цьому одному з вами не погодитись: хоч скільки я думала, скільки читала, скільки радилась про це, все-таки досвід переконав мене в тому, що на дітей слід впливати страхом. Щоб що-небудь зробити з дитини, потрібен страх... чи не так, mon cousin? А чого, je vous demande un peu ², діти бояться більше, ніж різки?

При цьому вона запитливо глянула на нас і, признаюся, мені стало якось ніяково в цю хвилину.

— Що не кажіть, а хлопчик до дванадцяти і навіть до чотирнадцяти років все ще дитина; от дівчинка — інша річ.

«Яке щастя,— подумав я,— що я не її син».

— Так, це чудово, моя любя,— сказала бабуся, згортаючи мої вірші й ховаючи їх під коробочку, ніби не вважаючи після цього княгиню гідною слухати такий твір,— це дуже добре, тільки скажіть мені, будь ласка, яких після цього ви можете вимагати делікатних почуттів од ваших дітей?

І вважаючи цей аргумент незаперечним, бабуся додала, щоб припинити розмову:

— А втім, у кожного про це може бути своя думка.

Княгиня не відповіла, але тільки поблажливо посміхалась, показуючи цим, що вона вибачає ці чудні забобони в особі, яку так шанує.

— Ах, та познайомте ж мене з вашими молодими людьми,— сказала вона, дивлячись на нас і привітно посміхаючись.

Ми підвелись і, звернувши погляди на обличчя княгині, ніяк не знали: що саме треба зробити, щоб довести, що ми познайомились.

— Поцілуйте ж руку княгині,— сказав папá.

— Прошу любити стару тітку,— говорила вона, цілуючи Володю у волосся,— хоч я вам і далека, але я зважаю на дружні зв'язки, а не на ступінь спорід-

¹ моя добра тітонько,

² я вас питаю,

нення,— додала вона, звертаючись переважно до бабусі; але бабуся все ще була нею незадоволена і відповіла:

— Е! люба моя, хіба тепер визнається така рідня?

— Цей у мене буде світська молода людина,— сказав папа, показуючи на Володю,— а цей поет,— додав він, тоді як я, цілуючи маленьку суху ручку княгині, надзвичайно ясно уявляв собі в цій руці різку, під різкою — лаву, і т. д., і т. д.

— Котрий? — спитала княгиня, тримаючи мене за руку.

— А оцей, маленький, з чубом,— відповів папа, весело посміхаючись.

«Що йому зробив мій чуб... хіба більше немає про що говорити?» — подумав я й відійшов у куток.

Я мав дуже дивне уявлення про красу — навіть Карла Івановича вважав за найпершого красуня в світі; але дуже добре знав, що я негарний з лиця, і в цьому нітрохи не помилявся; тому кожен натяк на мою зовнішність боляче ображав мене.

Я дуже добре пам'ятаю, як одного разу за обідом — мені було тоді шість років — говорили про мою зовнішність, як татапа намагалася знайти що-небудь гарне в моєму обличчі, говорила, що в мене розумні очі, приємна посмішка, і, нарешті, уступаючи доводам батька й очевидності, змушена була визнати, що я справді негарний; і потім, коли я дякував їй за обід, поплескала мене по щоці й сказала:

— Ти це знай, Миколенько, що за твоє обличчя тебе ніхто любити не буде; отож ти мусиш старатись бути розумним і добрим хлопчиком.

Ці слова не тільки переконали мене в тому, що я не красунь, але й у тому, що я неодмінно буду добрим і розумним хлопчиком.

Незважаючи на це, на мене часто находили хвилини відчаю: я думав, що немає щастя на землі для людини з таким широким носом, товстими губами та маленькими сірими очима, як я; я просив бога зробити чудо — обернути мене на красуня, і все, що мав тепер, усе, що міг мати в майбутньому, я все віддав би за вродливе обличчя.

КНЯЗЬ ІВАН ІВАНОВИЧ

Коли княгиня вислухала вірші й засипала автора похвалами, бабуся пом'якшала, почала говорити з нею по-французькому, перестала казати їй *ви, моя люба* і запросила приїхати до нас увечері з усіма дітьми, на що княгиня дала згоду і, посидівши ще трохи, поїхала.

Гостей з привітаннями приїздило так багато того дня, що на дворі, коло під'їзду, протягом усього ранку стояло по кілька екіпажів.

— *Bonjour, chère cousine* ¹,— сказав один з гостей, заїшовши в кімнату й цілуючи руку бабусі.

Це був чоловік років сімдесяти, високий на зріст, у військовому мундирі з великими еполетами, з-під коміра якого видно було великий білий хрест, і з спокійним щирим виразом обличчя. Вільність і простота його рухів вразили мене. Хоч у нього тільки на потилиці ще лишилося півколо рідкого волосся і хоч запала верхня губа промовляла за те, що йому бракує зубів, обличчя його було ще надзвичайно красиве.

Князь Іван Іванович наприкінці минулого століття, завдяки своєму благородному характеру, вродливості, надзвичайній хоробрості, знатній та сильній рідні і особливо щастю, зробив, ще дуже молодим, блискучу кар'єру. Він продовжував служити, і дуже скоро честолюбність його була так задоволена, що йому більше не було чого бажати в цьому відношенні. З першої молодості він поведився так, ніби готувався посісти те блискуче місце в світі, на яке згодом поставила його доля; тому, хоч в його блискучому й до деякої міри марнославному житті, як і в усіх інших, траплялись невдачі, розчарування й неприємності, він ніколи не зрадив ні своєї завжди спокійної вдачі, ні високого напрямку думок, ні основних правил релігії та моральності й здобув загальну пошану не так завдяки своєму блискучому становищу, як завдяки своїй послідовності й твердості. Він був не дуже розумний, але внаслідок такого становища, яке дозволяло

¹ — Добридень, люба кузино,

Йому звисока ставитись до всіх дрібних турбот життя, напрям думок його був піднесений. Він був добрий і чутливий, але холодний і трохи гордовитий у поведженні. Причиною цього було те, що, поставлений у таке становище, в якому він міг бути корисним багатьом, своєю холодністю він намагався захистити себе від безнастанних прохань та підлещувань людей, що хотіли лише скористатись його впливом. Проте холодність ця пом'якшувалась поблажливою чемністю людини *дуже великого світу*. Він був добре освічений і начитаний; але освіта його припинилась на тому, що він здобув замолоду, тобто в кінці минулого століття. Він прочитав усе, що було написано у Франції видатного з філософії та красномовства у XVIII столітті, добре знав усі кращі твори французької літератури, так що міг і любив часто цитувати місця з Расіна, Корнеля, Боало, Мольєра, Монтеня, Фенелона; мав блискучі знання з міфології і не марно вивчав, у французьких перекладах, стародавні пам'ятники епічної поезії, мав достатні знання з історії, почерпнуті ним із Сегюра; але не мав ніякого уявлення ні про математику, далі арифметики, ні про фізику, ні про сучасну літературу: він міг у розмові доречно промовчати або сказати кілька загальних фраз про Гете, Шіллера і Байрона, але ніколи не читав їх. Незважаючи на цю французько-класичну освіту, зразків якої лишається тепер уже так мало, мова його була проста, і простота ця однаково приховувала його незнання деяких речей і виявляла приемний тон і терпимість. Він був великий ворог усякої оригінальності, кажучи, що оригінальність є хитрість людей поганого тону. Товариство було для нього необхідне, де б він не жив; у Москві чи за кордоном, він завжди жив однаково широко і в певні дні приймав у себе все місто. У нього були такі стосунки в місті, що запрошення від нього могло правити за паспорт до всіх віталень, що багато молоденьких і гарненьких дам залюбки підставляли йому свої рожеві щічки, які він цілував начебто з батьківським почуттям, і що деякі, мабуть, дуже поважні й пристойні люди не тямали себе з радощів, коли допускались у товариство князя.

Вже мало лишалося для князя таких людей, як бабуся, що були б з ним одного кола, однакового вихо-

вання, погляду на речі і одних літ; тому він особливо дорожив своїми старими дружніми зв'язками з нею і завжди ставився до неї з великою пошаною.

Я не міг надивитися на князя: пошана, яку він мав від усіх, великі еполети, особливо радість, яку виявила бабуся, побачивши його, і те, що він один, очевидно, не боявся її, поведився з нею цілком вільно і навіть мав сміливість називати її та *cousine*, викликали в мене до нього пошану таку саму, якщо не більшу, ніж я відчував до бабусі. Коли йому показали мої вірші, він покликав мене до себе й сказав:

— А звідки знати, та *cousine*, може, це буде другий Державін.

І він так боляче вщипнув мене за щоку, що коли я не скрикнув, то тільки тому, що догадався прийняти це за ласку.

Гості роз'їхалися, папа й Володя вийшли; у вітальні лишилися князь, бабуся і я.

— Чого це наша люба Наталія Миколаївна не приїхала? — спитав раптом князь Іван Іванович помовчавши хвилину.

— Ah! mon cher ¹, — відповіла бабуся, знизивши голос і поклавши руку на рукав його мундира, — вона, певно, приїхала б, коли б вільна була робити, що хоче. Вона пише мені, що нібито Рієгге пропонував їй їхати, але що вона сама відмовилась, бо прибутків у них ніби зовсім не було цього року; і пише: «до того ж мені й нема чого переїжджати цього року всім домом до Москви. Любочка ще дуже мала; а щодо хлопчиків, які житимуть у вас, я ще спокійніша, ніж коли б вони були зі мною». Все це прекрасно! — говорила далі бабуся таким тоном, який ясно доводив, що вона зовсім не вважає, щоб це було прекрасно, — хлопчиків давно вже треба було прислати сюди, щоб вони могли чого-небудь навчитись і звикати до світу; а то яке ж їм могли дати виховання на селі?.. адже старшому незабаром тринадцять років, а другому одинадцять... Ви помітили, mon cousin, вони тут зовсім як дикі... до кімнати зайти не вміють.

¹ — Ah! мій дорогий,

— Я однак не розумію,— відповідав князь,— звідки ці постійні скарги на розладнання справ? У нього дуже хороші достатки, а Наташину Хабаровку, де ми з вами колись грали на театрі, я знаю, як свої п'ять пальців,— чудовий маєток! і завжди повинен давати добрий прибуток.

— Я вам скажу, як щирому другові,— перебила його бабуся з сумним виразом обличчя,— мені здається, що все це відмовки, для того тільки, щоб йому жити тут самому, шлятися по клубах, по обідах і бозна-що робити; а вона й гадки не має. Ви знаєте, яка це ангельська добрість — вона йому в усьому вірить. Він запевнив її, що дітей треба везти до Москви, а їй самій, з дурною гувернанткою, лишатися в селі,— вона повірила; скажи він їй, що дітей слід бити, так само, як б'є своїх княгиня Варвара Іллівна, вона і тут, здається, згодилася б,— сказала бабуся, повертаючись у своєму кріслі з виглядом цілковитого презирства.— Так, друже мій,— продовжувала бабуся після хвилинного мовчання, взявши в руки одну з двох хусточок, щоб витерти сльози, що навернулися їй на очі,— я часто думаю, що він не може ні шанувати, ні розуміти її і що, незважаючи на всю її добрість, любов до нього і намагання сховати своє горе — я дуже добре знаю це,— вона не може бути з ним щаслива; і от згадаєте моє слово, коли він не...

Бабуся закрила обличчя хусточкою.

— Eh! ma bonne amie¹,— сказав князь з докором,— я бачу, ви анітрохи не стали розсудливіші — завжди журитесь та плачете через якесь уявне горе. Ну, як вам не соромно? Я його давно знаю, і знаю як уважного, доброго й прекрасного чоловіка і головне — як надзвичайно благородну людину, un parfait honnête homme².

Мимоволі підслухавши розмову, якої мені не належало слухати, я навшпиньках і дуже схвильований вийшов з кімнати.

¹ — Е! мій добрий друг,

² цілком порядна людина.

І В І Н И

— Володю! Володю! Івіні! — закричав я, побачивши у вікно трьох хлопчиків у синіх бекешах з бобровими комірами, які слідом за молодим гувернером-франтом переходили з протилежного тротуару до нашого будинку.

Івіні доводились нам родичами і були майже одного віку з нами; незабаром після приїзду нашого до Москви ми познайомилися і потоваришували з ними.

Другий Івін — Серьожа — був смуглявий, кучерявий хлопчик, з кирпатеньким твердим носиком, дуже свіжими червоними губами, які рідко коли зовсім закривали верхній ряд білих зубів, що трохи видавалися вперед, темноблакитними чудовими очима й надзвичайно жвавим виразом обличчя. Він ніколи не посміхався, але або дивився зовсім серйозно, або від щирого серця сміявся своїм дзвінким, чітким і надзвичайно захоплюючим сміхом. Його оригінальна краса вразила мене з першого погляду. Я відчув до нього непереборний потяг. Бачити його було досить для мого щастя; і якийсь час усі сили душі моєї були зосереджені на цьому бажанні; коли мені випадало не бачити його днів три або чотири, я починав нудьгувати, і мені ставало сумно аж до плачу. Усі мрії мої, уві сні й наяву, були про нього: лягаючи спати, я хотів, щоб він мені приснився; заплющуючи очі, я бачив його перед собою і леліав цей привид, як найкращу насолоду. Нікому в світі я не наважився б звірити це почуття, таке воно було дороге для мене. Може, через те, що йому набридло відчувати завжди втуплені в нього мої неспокійні очі, або просто не почувавши до мене ніякої симпатії, він помітно більше любив гратись і розмовляти з Володею, ніж зі мною; але я все-таки був задоволений, нічого не хотів, нічого не вимагав і всім ладен був для нього пожертвувати. Крім пристрасного потягу, що його він викликав у мене, присутність його збуджувала в мені не в меншій мірі друге почуття — страх зробити прикрість йому, образити чим-небудь, не сподобатись йому: може, через те, що обличчя його було якесь гордовите, або через те, що, зневажаючи свою

зовнішність, я надто цінив в інших переваги краси, або, щоб найпевніше, через те, що це є неодмінна ознака любові, я почував до нього стільки ж страху, скільки й любові. Коли Серьожа вперше заговорив зі мною, я так розгубився від такого несподіваного щастя, що зблід, почервонів і нічого не міг відповісти йому. У нього була погана звичка, коли він замислювався, зупиняти очі на одній точці й раз у раз моргати, сіпаючи при цьому носом і бровами. Всі вважали, що ця звичка дуже йому не до лиця, але мені вона здавалась такою милою, що я мимоволі звик робити те саме, і через кілька днів після мого з ним знайомства бабуся запитала: чи не болять у мене очі, що я ними лупаю, мов сова. Між нами ніколи не було сказано жодного слова про любов; але він відчував свою владу наді мною і несвідомо, але тиранічно користувався з неї в наших дитячих стосунках; я ж, хоч як бажав висловити йому все, що було в мене на душі, надто боявся його, щоб зважитись на відвертість; намагався здаватись байдужим і безмовно корився йому. Іноді вплив його здавався мені важким, нестерпним; але вийти з-під нього я не мав сили.

Мені сумно згадувати про це свіже, прекрасне почуття некорисливої й безмежної любові, яке так і вмерло, не виявившись і не знайшовши співчуття.

Дивна річ, чому це, коли я був дитиною, я намагався бути схожим на дорослого, а з того часу, як перестав бути нею, часто хотів бути схожим на неї. Скільки разів це бажання — не бути схожим на маленького, в моїх взаєминах з Серьожею, стримувало почуття, готове вилитись, і змушувало лукавити. Я не тільки не смів поцілувати його, чого мені іноді дуже хотілось, взяти його за руку, сказати, який я радий його бачити, але не смів навіть називати його Серьожа, а неодмінно — Сергій: так уже було заведено в нас. Кожний прояв чутливості свідчив про дитинність і про те, що той, хто дозволяв собі його, був ще хлопчисько. Не пройшовши ще через ті гіркі випробування, які доводять дорослих до обережності й холодності в стосунках, ми позбавляли себе чистої насолоди ніжної дитячої прихильності з самого лише чудного бажання наслідувати великих.

Ще в лакейській зустрів я Івіних, привітався до них

і прожогом кинувся до бабусі: я сказав їй про те, що приїхали Івіни, з таким захватом, ніби ця звістка мала цілком ошчасливити її. Потім, не спускаючи очей з Серьожі, я пішов за ним до вітальні й стежив за всіма його рухами. А коли бабуся сказала, що він дуже виріс, і подивилася на нього своїми проникливими очима, я зазнавав того почуття страху й надії, якого зазнає художник, чекаючи на присуд над своїм твором від шановного судді.

Молодий гувернер Івіних, Herr Frost, з дозволу бабусі пішов з нами в палісадник, сів на зелену лаву, картинно склав ноги, поставивши між ними палицю з бронзовою головкою, і з виглядом людини, дуже задоволеної із своїх вчинків, закурив сигару.

Herr Frost був німець, але німець на зовсім інший лад, ніж наш добрий Карл Іванович: по-перше, він правильно говорив по-російському, з поганою вимовою — по-французькому і мав взагалі, особливо серед дам, репутацію дуже вченої людини; по-друге, він носив руді вуса, велику рубінову шпильку в чорному атласному шарфі, кінці якого були просунуті під шлейки, і світлоголубі панталони з полиском та з штрипками; по-третє, він був молодий, мав красиву, самозадоволену зовнішність і надзвичайно показні, мускулісті ноги. Помітно було, що він особливо дорожив цією останньою перевагою: вважав її вплив непереможним щодо осіб жіночої статі і тому, мабуть, старався виставляти свої ноги, щоб їх усі бачили, і, стоячи чи сидючи на місці, завжди приводив у рух свої литки. Це був тип молодого російського німця, що хоче бути молодцем та гульвісою.

У палісаднику було дуже весело. Гра в розбійників ішла якнайкраще; але одна обставина мало не зіпсувала всього. Серьожа був розбійник: погнавшись за подорожніми, він спіткнувся й на бігу вдарився коліном об дерево, так сильно, що я думав, він зовсім розіб'ється. Хоч я був жандарм і мій обов'язок полягав у тому, щоб ловити його, я підійшов і співчутливо почав розпитувати, чи боляче йому. Серьожа розсердився на мене: стиснув кулаки, тупнув ногою й голосом, що ясно доводив, як він дуже забився, закричав мені:

— Ну, що ж це? Після цього гри ніякої нема! Ну, чого ж ти мене не ловиш? чого ж ти мене не ловиш? —

повторював він кілька разів, скоса позираючи на Володю та старшого Івіна, які, вдаючи подорожніх, підстрибуючи, бігли доріжкою, і раптом заверещав і з голосним сміхом кинувся ловити їх.

Не могу висловити, як вразив і полонив мене цей геройський вчинок: незважаючи на страшний біль, він не тільки не заплакав, але й взнаки не дав, що йому бо- лить, і на хвилину не забув про гру.

Незабаром після цього, коли до нашої компанії при- еднався ще Ілїнька Грап і ми до обіду пішли нагору, Серьожа мав нагоду ще більше полонити і вразити мене своєю дивовижною мужністю та твердістю вдачі.

Ілїнька Грап був син бідного іноземця, який колись жив у мого діда, був йому чимсь зобов'язаний і тепер вважав, що повинен прислати до нас дуже часто свого сина. Коли він думав, що знайомство з нами може дати його синові якусь честь чи втіху, то тут він цілком по- милявся, бо ми не тільки не товаришували з Ілїнькою, але звертали на нього увагу лише тоді, коли хотіли з нього поглузувати. Ілїнька Грап був хлопчик років три- надцяти, худорлявий, високий, блідий, з пташиним лич- ком і добродушно-покірним виразом. Він був дуже бідно зодягнений, але зате завжди так напомаджений, що ми запевняли, ніби в Грапа сонячної днини помада тане на голові й тече під курточку. Коли я тепер згадую його, я бачу, що він був дуже послужливий, тихий і добрий хлопчик; тоді ж він мені здавався такою нікчемною істо- тою, якої не варт ні жаліти, ні навіть думати про неї.

Коли гра в розбійників припинилась, ми пішли на- гору, почали борюкатися й вихвалитись один перед од- ним різними гімнастичними штуками. Ілїнька, несміливо й здивовано всміхаючись, поглядав на нас, і коли йому пропонували теж спробувати, відмовлявся, кажучи, що в нього зовсім немає сили. Серьожа був на диво милий; він зняв курточку — обличчя й очі його розгорілися, — він весь час реготав і затівав усе нові пустощі: перестри- бував через три стільці, поставлені в ряд, через усю кім- нату перекочувався колесом, ставав догори ногами на лексикони Татїщева, які він поклав у вигляді п'єдесталу на середину кімнати, і при цьому виробляв ногами такі кумедні штуки, що не можна було не сміятись. Після

цієї останньої штуки він замислився, покліпав очима й раптом з цілком серйозним обличчям підійшов до Ілїньки: «Спробуйте зробити це; справді, це неважко». Грап, помітивши, що всі звернули на нього увагу, почервонів і ледве чутним голосом запевняв, що він ніяк не може цього зробити.

— Та що ж це, справді, чому він не хоче нічого показати? Що він за дівчинка... неодмінно треба, щоб він став на голову!

І Серьожа взяв його за руку.

— Неодмінно, неодмінно на голову! — закричали ми всі, обступивши Ілїньку, який в цю хвилину помітно злякався й зблід, схопили його за руку й потягли до лексиконів.

— Пустіть мене, я сам! курточку розірвете! — кричала нещасна жертва. Але ці крики розпачу ще більше запалювали нас; ми вмирали від сміху; зелена курточка тріщала по всіх швах.

Володя і старший Івїн нахилили йому голову й поставили її на лексикони; я й Серьожа схопили бідлашного хлопчика за тоненькі ноги, якими він махав у різні сторони, закотили йому панталони до колін і з гучним реготом підкинули їх угору; молодший Івїн підтримував рівновагу всього тулуба.

Вийшло так, що після гучного сміху ми раптом усі замовкли, і в кімнаті стало так тихо, що чути було лише важке дихання нещасного Грапа. В цю хвилину я не зовсім був певен, що все це дуже смішно й весело.

— От тепер молодець, — сказав Серьожа, плеснувши його рукою.

Ілїнька мовчав і, намагаючись вирватися, кидав ногами на всі боки. Одним з таких розпачливих рухів він ударив каблуком в око Серьожі так боляче, що Серьожа враз покинув його ноги, схопився за око, з якого потекли мимоволі сльози, і з усієї сили штовхнув Ілїньку. Ілїнька, якого ми вже не підтримували, як щось неживе, упав на землю й крізь сльози міг лише промовити:

— За що ви мене мучите?

Жалісна постать бідлашного Ілїньки з заплаканим обличчям, розкуйовдженим волоссям і закоченими панталонами, з-під яких видно було нечищені халяви, вра-

зила нас; ми всі мовчали й намагались вимушено посміхатись.

Перший отямився Серьожа.

— От баба, рюмса,— сказав він, легенько торкаючи його ногою,— з ним жартувати не можна... Ну, годі, підводьтесь.

— Я вам сказав, що ти поганий хлопчисько,— злобно відповів Ілінька і, одвернувшись, голосно заплакав.

— Аа-а! каблуками битись та ще й лаятись! — закричав Серьожа, схопивши в руки лексикон і замахнувшись над головою нещасного, що й не думав боронитись, а тільки закривав рукою голову.

— Ось тобі! ось тобі!.. Покиньмо його, коли він жартів не розуміє... Ходімо вниз,— сказав Серьожа, неприродно засміявшись.

Я співчутливо подивився на бідолаху, який, лежачи на підлозі і сховавши обличчя в лексиконах, плакав так, що, здавалось, ще трохи і він помре від конвульсій, які сіпали все його тіло.

— Е, Серьожа! — сказав я йому,— навіщо ти це зробив?

— От добре!.. я не заплакав, здається, сьогодні, як розбив собі ногу майже до самої кістки.

«Так, це правда,— подумав я.— Ілінька плакса, та й годі, а от Серьожа — так це молодець... ну й молодець же!..»

Я не зрозумів того, що бідолаха плакав, мабуть, не так через фізичний біль, як від тієї думки, що п'ятеро хлопчиків які, може, подобались йому, без будь-якої причини, всі погодились ненавидіти і проганяти його.

Я ніяк не можу пояснити собі жорстокість свого вчинку. Як я не підійшов до нього, не захистив і не заспокоїв його? Куди поділося почуття жалості, що змушувало мене було ридма ридати, коли я бачив викинуте з гнізда галчєня або цуцєня, яке несуть, щоб викинути за паркан, або курку, яку несе кухарчук на суп?

Невже це прекрасне почуття заглушила в мені любов до Серьожі й бажання здаватися йому таким же молодцем, як і він сам? Незавидні ж були ці любов і бажання здаватися молодцем! вони наклали єдині темні плями на сторінки моїх дитячих спогадів.

ЗБИРАЮТЬСЯ ГОСТІ

З особливої метушні, помітної в буфеті, з яскравого освітлення, що надавало якогось нового, святкового вигляду всім уже мені давно знайомим речам у вітальні і залі, і особливо з того, що недаремно ж прислав князь Іван Іванович свою музику, видно було, що гостей на вечір має прийти немало.

Як тільки прогуркотить було якийсь екіпаж повз наш будинок, я підбігав до вікна, приставляв долоні до скронь та до шибки і з нетерпінням та цікавістю дивився на вулицю. З п'ятьми, що спочатку приховувала всі предмети у вікні, показувалися потроху: навпроти — давно знайома крамничка, з ліхтарем, навскоси — великий будинок з двома внизу освітленими вікнами, посеред вулиці — який-небудь *Ванька* з двома сідоками або порожня коляска, що поволі повертається додому; але ось до ганку підїхала карета, і я, цілком певний, що це Івіни, які обіцяли приїхати рано, біжу зустрічати їх у передпокій. Замість Івіних за ліврейною рукою, що відчинила двері, показалися дві особи жіночої статі: одна — велика, в синьому салопі з особливим коміром, друга — маленька, вся закутана в зелену шаль, з-під якої видно було тільки маленькі ніжки в хутряних черевиках. Не звертаючи на мою присутність в передпокої ніякої уваги, хоч я і вважав за свій обов'язок уклонитись цим особам, коли вони ввійшли, маленька мовчки підійшла до великої й зупинилась перед нею. Велика розмотала хустку, що закривала всю голову маленької, розстебнула на ній салоп, і коли ліврейний лакей узяв ці речі, щоб сховати, і стяг з неї хутряні черевики, з закутаної особи вийшла чудова дванадцятилітня дівчинка в коротенькому відкритому серпанковому платтячку, білих панталончиках і малесеньких чорних черевичках. На біленькій шийці була чорна оксамитова стрічечка; голівка вся була в темнорусих кучерях, які спереду так пасували до її вродливого личка, а ззаду — до голих плічок, що нікому, навіть самому Карлу Івановичу, я не повірив би, що вони в'ються так тому, що зранку були закручені в клаптики

«Московських введомостей» і що їх припікали гарячими залізними щипцями. Здавалось, вона так і народилася з цією кучерявою голівкою.

Разючою рисою в її обличчі була надзвичайна величина її опуклих напівзаплющених очей, що становили якийсь чудний, але приємний контраст з малесеньким ротиком. Губки були стулені, а очі дивилися так серйозно, що загальний вираз її обличчя був такий, від якого не чекаєш посмішки і посмішка якого буває від того ще більш чарівною.

Дбаючи про те, щоб мене не помітили, я шмигнув у двері до залу й визнав за краще походжати туди й сюди, удаючи, ніби я замислився й зовсім не знаю про те, що приїхали гості. Коли гості ввійшли на половину залу, я начебто отямився, розшаркався й оповістив їх, що бабуся у вітальні. Пані Валахіна, обличчя якої мені дуже сподобалось, особливо через те, що воно видалось мені дуже схожим на обличчя її дочки Сонечки, прихильно кивнула мені головою.

Бабуся, здавалось, була дуже рада бачити Сонечку: покликала її ближче до себе, поправила на голові в неї одну буклю, що падала на чоло, і, пильно придивляючись до її обличчя, сказала: «*Quelle charmante enfant!*»¹ Сонечка посміхнулась, зашарілась і стала така мила, що я теж почервонів, дивлячись на неї.

— Сподіваюсь, що ти не нудьгуватимеш у мене, серденько,— сказала бабуся, підвівши її личко за підборіддя,— прошу ж веселитися й танцювати якомога більше. От вже є одна дама та два кавалери,— додала вона, звертаючись до пані Валахіної і торкаючись мене рукою.

Це зближення було мені таке приємне, що змусило почервоніти ще раз.

Почуваючи, що соромливість моя збільшується і почувши грукіт ще одного екіпажа, який підїхав до будинку, я вирішив піти собі. В передпокої знайшов я княгиню Корнакову з сином і неймовірним числом дочок. Дочки були всі на одне обличчя — схожі на княгиню й негарні; тому жодна не привертала до себе уваги. Знімаючи салопи й хвости, вони всі разом говорили тоненькими

¹ «Яка чудова дитина!»

голосками, метушились і сміялись чогось — мабуть, тому, що їх було так багато. Етьєн був хлопець років п'ятнадцяти, високий, м'ясистий, із змарнілим обличчям, запалими, посинілими внизу очима і з величезними, як на його вік, руками й ногами; він був незграбний, мав голос неприємний і нерівний, але здавався дуже задоволеним з себе і був саме такий, яким міг бути, на мою думку, хлопець, якого шмагають різками.

Ми досить довго стояли один проти одного і, не кажучи й слова, пильно приглядались; потім, присунувшись ближче, хотіли, здається, поцілуватись, але, подивившись ще в очі один одному, чомусь роздумали. Коли плаття всіх сестер його прошуміли повз нас, щоб як-небудь почати розмову, я спитав, чи не тісно їм було в кареті.

— Не знаю,— відповів він мені недбало,— адже я ніколи не їжджу в кареті, бо, як тільки я сяду, мене відразу починає нудити, і матінка це знає. Коли ми ідемо куди-небудь ввечері, я завжди сідаю на передок — значно веселіше — все видно, Пилип дає мені правити, іноді й батіг я беру. Отак проїжджих, знаєте, іноді,— додав він з виразним жестом,— чудово!

— Ваше сіятельство,— сказав лакей, увіходячи до передпокою,— Пилип питає: куди ви батіг зволили подіти?

— Як куди подів? та я йому віддав.

— Він говорить, що не віддавали.

— Ну, так на ліхтар повісив.

— Пилип говорить, що й на ліхтарі немає, а ви скажіть краще, що взяли та й загубили, а Пилип буде своїми грошиками відповідати за ваші пустоші,— віз своє, дедалі більше розпалюючись, розсерджений лакей.

Лакей, людина на вигляд поважна й похмура, здавався, палко обстоював Пилипа й мав намір за всяку ціну з'ясувати цю справу. З мимовільного почуття делікатності, ніби нічого не помічаючи, я одійшов убік; але лакей, що при тому були, зробили зовсім інакше: вони підступили ближче, прихильно поглядаючи на старого слугу.

— Ну, загубив, так загубив,— сказав Етьєн, ухиляючись від дальших пояснень,— що коштує йому батіг, так

я й заплачу. От кумедно! — додав він, підходячи до мене й тягнучи мене до вітальні.

— Ні, почекайте, пане, чим же ви платитимете? Знаю я, як ви платите: Марії Василівні ви ось уже восьмий місяць двогривений все платите, мені теж, здається, вже другий рік, Петрушці...

— Та чи замовкнеш ти! — крикнув молодий князь, збліднувши від злості.— От я все це скажу.

— Все скажу, все скажу! — мовив лакей.— Негоже так робити, ваше сіятельство! — додав він особливо виразно в той час, коли ми увіходили до залу, і пішов з салопами до скрині.

— Оце так так! — почувся за нами чийсь схвальний голос у передпокої.

Бабуся мала особливу здатність, додаючи з певним тоном і в певних випадках займенники другої особи однини і множини, висловлювати свою думку про людей. Хоч вона вживала *ви* і *ти* всупереч заведеному звичаю, в її устах ці відтінки набирали зовсім іншого значення. Коли молодий князь підійшов до неї, вона сказала йому кілька слів, називаючи його *ви*, і глянула на нього з виразом такої зневаги, що я на його місці розгубився б зовсім; але Етьєн був, як видно, хлопець не такого складу: він не тільки не звернув ніякої уваги на прийом бабусі, але навіть і на всю її особу, а розкланявся всьому товариству, якщо не вправно, то зовсім розв'язно. Сонечка заволоділа всією моєю увагою: я пам'ятаю, що коли Володя, Етьєн і я розмовляли в залі на такому місці, з якого видно було Сонечку, та й вона могла бачити і чути нас, я говорив із задоволенням; коли мені випало сказати, на мою думку, смішне чи молодецьке слівце, я вимовляв його голосніше й оглядався на двері до вітальні; коли ж ми перейшли на інше місце, звідки нас не можна було ні чути, ні бачити з вітальні, я мовчав, і розмова мене зовсім не цікавила.

Гості потроху заповняли вітальню й зал; серед них, як і завжди буває на дитячих вечорах, було кілька великих дітей, які не хотіли пропустити нагоди повеселитись і потанцювати, ніби для того тільки, щоб зробити приємність господині дому.

Коли приїхали Івіни, замість задоволення, яке я звичайно відчував, побачивши Серьожу, я відчув якусь чудну досаду на нього за те, що він побачить Сонечку й покажеться їй.

РОЗДІЛ ХХІ

ДО МАЗУРЬКИ

— Egel та у вас, видно, будуть танці,— сказав Серьожа, виходячи з вітальні й виймаючи з кишені нову пару лайкових рукавичок,— треба рукавички надівати.

«Що ж робити? а в нас рукавичок якраз і немає,— подумав я,— треба піти нагору — пошукати».

Та хоч я перерив усі комоди, я знайшов тільки в одному — наші дорожні зелені рукавиці, а в другому — одну лайкову рукавичку, що аж ніяк не згодилася б мені: по-перше, тому, що вона була надзвичайно стара й брудна, по-друге, тому, що була мені надто велика, а найголовніше тому, що на ній бракувало середнього пальця, що його, мабуть, ще дуже давно одрізав Карл Іванович для хворої руки. Проте я надів на руку ці рештки рукавички й уважно розглядав те місце середнього пальця, яке завжди було забруднене чорнилом.

— От коли б тут була Наталія Савівна: у неї, напевне, знайшлися б і рукавички. Вниз іти в такому вигляді не можна, бо як мене спитають, чому я не танцюю, що я скажу? і тут лишатися теж не можна, бо мене неодмінно почнуть шукати. Що мені робити? — говорив я, розмахуючи руками.

— Що ти тут робиш? — сказав, убігши, Володя,— іди ангажуй даму... зараз почнеться.

— Володю,— сказав я йому, показуючи руку з двома просунутими в брудну рукавичку пальцями, голосом, що свідчив про стан, близький до розпачу,— Володю, ти й не подумав про це!

— Про що саме? — сказав він нетерпляче.— А! про рукавички,— додав він цілком байдуже, помітивши мою руку,— і справді нема: треба спитати бабусю... що вона скаже? — і, не вагаючись, побіг униз.

Холоднокровність, з якою він говорив про те, що здавалось мені таким важливим, заспокоїла мене, і я поспішив до вітальні, зовсім забувши про огідну рукавичку, що була на моїй лівій руці.

Обережно підійшовши до бабусиноного крісла й злегка торкаючись її мантиї, я пошепки сказав їй:

— Бабусю! що нам робити? у нас рукавичок немає!

— Що, мій друже?

— У нас рукавичок немає,— повторив я, присуваючись ближче й ближче і поклавши обидві руки на бильце крісла.

— А це що,— сказала вона, раптом схопивши мене за ліву руку.— *Voyez, ma chère*¹,— говорила вона далі, звертаючись до пані Валахіної: — *voyez comme ce jeune homme s'est fait élégant pour danser avec votre fille*².

Бабуся міцно тримала мене за руку й серйозно, але запитливо позирала на присутніх доти, поки цікавість усіх гостей була задоволена й сміх став загальним.

Мені було б дуже прикро, якби Серьожа бачив мене тоді, як я, зморщившись від сорому, даремно намагався вирвати свою руку, але перед Сонечкою, яка так сміялася, що сльози навернулись їй на очі й усі кучері почали стрибати навколо її почервонілого личка, мені анітрохи не було соромно. Я зрозумів, що сміх її був надто гучний і природний, щоб бути глузливым; навпаки, те, що ми посміялися разом і дивлячись одне на одного, ніби зблизило мене з нею. Епізод з рукавичкою, хоч і міг закінчитись недобре, став мені в пригоді тим, що дав змогу вільно почувати себе там, де мені завжди було найстрашніше,— у вітальні; тепер я не почував ніякої соромливості в залі.

Соромливі люди страждають від того, що не знають думки, яку про них складено; як тільки думка ця стає ясною — яка б вона не була — страждання припиняється.

Яка мила була Сонечка Валахіна, коли вона проти мене танцювала французьку кадриль з незграбним мо-

¹ — Подивіться, моя любя,

² подивіться, яким елегантним зробив себе цей молодий чоловік, щоб танцювати з вашою дочкою.

лодим князем! Як мило вона посміхалася, коли в «chaî-ne»¹ подавала мені ручку! як мило, в такт стріпувались на її голівці русі кучері і як наївно робила вона «jeté-assemblé»¹ своїми малесенькими ніжками! У п'ятій фігурі, коли моя дама перебігла від мене на інший бік і коли я, вичікуючи такт, готувався робити соло, Сонечка серйозно стисла губки й почала дивитись убік. Але даремно вона за мене боялася: я сміливо зробив *chassé en avant*, *chassé en arrière*, *glissade*² і, коли підходив до неї жартівливим жестом показав їй рукавичку з двома пальцями, що стирчали з неї. Вона зайшлася сміхом і ще миліше задріботіла ніжками по паркету. **Ще пам'ятаю я, як, коли ми утворювали коло й усі взялися за руки, вона нахилила голівку і, не виймаючи своєї руки з моєї, почухала носик об свою рукавичку. Все це я наче зараз бачу, і ще вчувається мені кадриль з «Діви Дунаю», під звуки якої все це діялося.**

Настала й друга кадриль, яку я танцював із Сонечкою. Сівши поруч неї, я відчув надзвичайну ніяковість і зовсім не знав, про що з нею говорити. Коли мовчанка моя вже надто затяглася, я почав боятись, щоб вона не мала мене за дурня, і вирішив за всяку ціну розкрити їй очі на мене. «*Vous êtes une habitante de Moscou?*»³ — сказав я їй і після позитивної відповіді продовжував: — *et moi je n'ai encore jamais fréquenté la capitale*»⁴, сподіваючись особливо на ефект слова: «*fréquenter*»⁵. Проте я відчував, що хоч цей початок був дуже блискучий і цілком доводив моє добре знання французької мови, продовжувати розмову в такому дусі я не зможу. **Ще не скоро мала прийти наша черга танцювати, а ми знову замовкли: я тривожно поглядав на неї, бажаючи знати, яке справив враження, і чекаючи від неї допомоги. «Де ви знайшли таку кумедну рукавичку?» — раптом спитала вона мене; і це питання дало мені велике задоволення і полегшення. Я пояснив, що рукавичка належала Карлу Івановичу, розповів, навіть трохи іронічно, про саму**

¹ шен, жете-асамбле — фігури в танці.

² Шасе-ан-аван, шасе-ан-аррєр, глісад — фігури в танці.

³ «Ви постійно живете у Москві?»

⁴ а я ще ніколи не відвідував столиці»,

⁵ відвідувати.

особу Карла Івановича, про те, який він буває смішний, коли знімає червону шапочку, і про те, як він одного разу в зеленій бекеші упав з коня — просто в калюжу, і т. ін. Кадриль минула непомітно. Усе це було дуже добре; але нащо я глузливо висловлювався про Карла Івановича? Невже Сонечка гірше почала б думати про мене, коли б я змалював їй його з тими любов'ю та пошаною, які я до нього почував?

Коли кадрийль скінчилася, Сонечка сказала мені «тегісі» так мило, наче я їй справді заслужив її подяку. Я був у захваті, не тямив себе з радощів і сам не міг пізнати себе: звідки взялися в мене сміливість, упевненість і навіть зухвалість? «Немає нічого, що могло б мене сконфузити! — думав я, безжурно походжаючи по залу, — я готовий на все!»

Серьожа запропонував мені бути з ним *vis-à-vis*. «Гаразд, — сказав я, — хоч у мене немає дами, я знайду». Обвівши зал рішучим поглядом, я помітив, що всі дами були взяті, крім однієї дорослої дівчини, яка стояла коло дверей вітальні. До неї підходив високий юнак, маючи на меті, як я зрозумів, її запросити; він був від неї за два кроки, — а я — на протилежному кінці залу. За одну мить, граціозно ковзаючи по паркету, пролетів я всю відстань між нами і, шаркнувши ногою, твердим голосом запросив її на контрданс. Доросла дівчина, поблажливо посміхаючись, подала мені руку, а юнак лишився без дами.

Я був такий впевнений у своїй силі, що навіть не звернув уваги на досаду юнака; але потім довідався, що юнак цей питає, хто отой скуйовджений хлопчик, що проскочив повз нього і з-під носа забрав даму.

РОЗДІЛ ХХІІ

МАЗУРКА

Юнак, в якого я відбив даму, танцював мазурку в першій парі. Він схопився з свого місця, тримаючи даму за руку, і замість того, щоб робити «*pas de Basques*»¹,

¹ п а д с б а с к — старовинне па мазурки.

яких нас учила Мімі, просто побіг уперед; добігши до кутка, зупинився, розсунув ноги, стукнув каблуком, повернувся і, підскакуючи, побіг далі.

Оскільки дами на мазурку у мене не було, я сидів за високим бабусиним кріслом і спостерігав.

«Що ж це він робить?» — думав я собі. — Це ж зовсім не те, чого вчила нас Мімі: вона запевняла, що мазурку всі танцюють навшпиньках, роблячи плавні й колоподібні рухи ногами, а виходить, що танцюють зовсім не так. Он і Івіни, і Етьєн, і всі танцюють, а «*pas de Basques*» не роблять: і Володя наш перейняв нову манеру. Непогано!.. А Сонечка яка гарненька?! он вона пішла...» Мені було надзвичайно весело.

Мазурка закінчувалась: кілька літніх чоловіків і дам підходили прощатись до бабусі й від'їжджали; лакеї, обминаючи танцюючих, обережно проносили прибори в задні кімнати; бабуся помітно стомилась, розмовляла начебто неохоче й дуже спроквола; музиканти втридцять ліниво починали той самий мотив. Доросла дівчина, з якою я танцював, роблячи фігуру, помітила мене і, по-зрадницькому всміхнувшись, — мабуть, бажаючи тим догодити бабусі, — підвела до мене Сонечку й одну з незліченних княжен. «*Rose ou hortie?*»¹ — сказала вона мені.

— А, ти тут! — сказала, повертаючись у своєму кріслі, бабуся. — Іди ж, друже мій, іди.

Хоч мені в цю хвилину більше хотілося захватитися з головою під бабусине крісло, ніж виходити з-за нього, як було відмовитись? — я підвівся, сказав «*rose*»² і неспішно глянув на Сонечку. Не встиг я отямитись, як чиясь рука в білій рукавичці опинилась у моїй, і княжна, щонайприємніше всміхаючись, пішла вперед, ніяк не підозріваючи того, що я зовсім не знав, що мені робити з своїми ногами.

Я знав, що «*pas de Basques*» недоречні, непристойні і навіть можуть зовсім осоромити мене; але знайомі звуки мазурки, впливаючи на мій слух, дали певний напрям акустичним нервам, які, в свою чергу, передали цей рух

¹ «Троянда чи кропива?»

² троянда

ногам; і ці останні, зовсім мимоволі і на диво всім глядачам, почали виробляти фатальні круглі й плавні па навшпиньках. Поки ми рухались прямо, справа ще так-сяк ішла, але на повороті я помітив, що коли не вживу своїх заходів, то неодмінно піду вперед. Щоб уникнути такої неприємності, я зупинився, маючи намір зробити те саме колінце, що його так красиво робив юнак у першій парі. Але в ту саму мить, коли я розсунув ноги й хотів уже підскочити, княжна, поспішно оббігаючи навколо мене, з виразом тупої цікавості й подиву глянула на мої ноги. Цей погляд убив мене. Я так розгубився, що, замість танцювати, затупцяв ногами на одному місці, дуже чудно і зовсім не в такт, і, нарешті, зовсім спинився. Усі дивились на мене: хто здивовано, хто з цікавістю, хто глузливо, хто співчутливо; лише бабуся дивилась цілком байдуже.

— Il ne fallait pas danser, si vous ne savez pas! ¹ — сказав сердитий голос папа над моїм ухом, і, злегка відштовхнувши мене, він узяв руку моєї дами, пройшов з нею тур по-старовинному, заслуживши гучної похвали глядачів, і привів її на місце. Мазурка зараз же закінчилася.

— Господи! за що ти караєш мене так страшно!

Усі зневажають мене і завжди будуть зневажати... мені закрыта дорога до всього: до дружби, любові, почесей... усе пропало! Навіщо Володя подавав мені знаки, які всі бачили і які не могли допомогти мені? навіщо ця гидка княжна так глянула на мої ноги? навіщо Сонечка... вона любонька; але навіщо вона посміхалася в цей час? навіщо папа почервонів і схопив мене за руку? Невже навіть йому було соромно за мене? О, це жах! От коли б матуся була тут, вона б не почервоніла за свого Миколеньку... І моя уява полетіла далеко за цим милим образом. Я згадував луг перед будинком, високі липи саду, чистий став, над яким в'ються ластівки, синє небо, на якому спинились білі прозорі хмари, запашні копиці свіжого сіна, і ще багато спокійних радісних спогадів поставало в моїй схвильованій уяві.

¹ Не треба було танцювати, коли не вмієш!

П І С Л Я М А З У Р К И

За вечерею юнак, що танцював у першій парі, сів за наш, дитячий, стіл і звертав на мене особливу увагу, що немало б полестило моему самолюбству, коли б я міг почувати що-небудь після того нещастя, яке трапилося зі мною. Але юнак, здавалося, за всяку ціну хотів розважити мене: він загравав зі мною, називав мене молодцем і, як тільки ніхто з дорослих не дивився на нас, підливав мені в чарку вина з різних пляшок і неодмінно примушував пити. Під кінець вечері, коли дворецький налив мені тільки чверть бокальчика шампанського з загорненої в серветку пляшки і коли юнак настояв на тому, щоб він налив мені повний, і примусив мене його випити одним духом, я відчув приємну теплоту в усьому тілі, особливу приязнь до мого веселого покровителя і чомусь дуже розреготався.

Раптом почувалися з залу звуки гротфатера, і почали вставати з-за стола. Дружба наша з юнаком на тому й закінчилася: він пішов до старших, а я, не сміючи піти за ним, підійшов, з цікавістю, прислухатися до того, що говорила Валахіна з дочкою.

— Ще півгодинки,— переконливо говорила Сонечка.

— Справді, не можна, моє серденько.

— Ну для мене, будь ласка,— говорила вона ластячись.

— Ну, хіба тобі весело буде, якщо я завтра буду хвора? — сказала пані Валахіна і мала необережність посміхнутись.

— А, дозволила! лишаємось? — заговорила Сонечка, підстрибуючи з радості.

— Що з тобою поробиш? Іди ж, танцюй... от тобі й кавалер,— сказала вона, вказуючи на мене.

Сонечка подала мені руку, і ми побігли до залу.

Випите вино, присутність і веселість Сонечки змусили мене зовсім забути нещасну пригоду з мазуркою. Я виробляв ногами найкумедніші штуки: то, мов кінь, біг легенькою риссю, гордо піднімаючи ноги, то тупотів ними на місці, як баран, що сердиться на собаку, при

цьому реготав від щирого серця і нітрохи не думав про те, яке враження справляю на глядачів. Сонечка теж не переставала сміятись: вона сміялася з того, що ми крутилися, взявшись за руки, реготала, дивлячись на якогось старого пана, який, поволі піднімаючи ноги, переступив через хустку, удаючи, ніби йому було дуже важко це зробити, і вмирала зо сміху, коли я підскакував мало не під стелю, щоб показати свою спритність.

Переходячи через бабусин кабінет, я глянув на себе в дзеркало: обличчя було спітніле, волосся розкуйовджене, чуб стирчав більш ніж будь-коли; але загальний вираз обличчя був такий веселий, добрий і здоровий, що я сам собі сподобався.

«Коли б я був завжди такий, як тепер,— подумав я,— я б ще міг сподобатись».

Але коли я знов глянув на прекрасне личко моєї дами, в ньому було, крім того виразу веселості, здоров'я та безжурності, що сподобалося мені в моєму, стільки тонкої та ніжної краси, що мені стало досадно на самого себе, я зрозумів, що безглуздя було для мене сподіватись звернути на себе увагу такого чудового створіння.

Я не міг сподіватись на взаємність, та й не думав про неї: душа моя й без того була сповнена щастя. Я не розумів, що за почуття любові, яке сповнювало мені душу радістю, можна було б вимагати ще більшого щастя й бажати чого-небудь, крім того, щоб почуття це ніколи не припинялося. Мені й так було добре. Серце билось, як голуб, кров весь час приливала до нього, і хотілось плакати.

Коли ми проходили коридором, повз темну комірчину під сходами, я подивився на неї й подумав: «Що це було б за щастя, якби можна було весь вік прожити з нею в цій темній комірчині і щоб ніхто не знав, що ми там живемо».

— А правда, сьогодні дуже весело? — сказав я тихим, тремтячим голосом і прискорив ходу, злякавшись не так того, що сказав, як того, що хотів сказати.

— Так... дуже! — відповіла вона, повернувши до мене голівку з таким одверто добрим виразом, що я перестав боятись.

— Особливо після вечері... Але коли б ви знали, як мені жаль (я хотів сказати сумно, але не насмівся), що ви скоро поїдете і ми більше не побачимось.

— Чому ж не побачимось? — сказала вона, пильно розглядаючи кінчики своїх черевиків і проводячи пальчиком по ґратчастих ширмах, повз які ми йшли, — що-вівторка й п'ятниці ми з мамою їздимо на Тверський. Ви хіба не ходите гуляти?

— Неодмінно проситимемось у вівторок, а якщо мене не пустять, я сам утечу — без шапки. Я дорогу знаю...

— Знаєте що? — сказала раптом Сонечка, — я з тими хлопчиками, що до нас їздять, завжди кажу ти; давайте і з вами говорити ти. Хочеш? — додала вона, стріпнувши голівкою й глянувши мені просто у вічі.

У цей час ми заходили до залу, і починалася друга, жвава частина гросфатера.

— Давай... те, — сказав я в ту мить, коли музика й шум могли заглушити мої слова.

— Давай ти, а не давайте, — поправила Сонечка і засміялась.

Гросфатер закінчився, а я не встиг сказати жодної фрази з ти, хоч не переставав вигадувати такі, де займенник цей повторювався б кілька разів. Мені невистачало на це сміливості. «Хочеш?», «давай ти» лунало в моїх вухах і наганяло якесь сп'яніння: я нічого й нікого не бачив, крім Сонечки. Бачив я, як підбрали їй кучері, заклали їх за вуха й відкрили частину лоба й скронь, яких я ще не бачив; бачив я, як закутали її в зелену шаль, так щільно, що видно було лише кінчик її носика; помітив, що коли б вона не зробила своїми рожевими пальчиками маленької відтулини коло рота, так неодмінно задихнулася б, і бачив, як вона, спускаючись сходами із своєю матір'ю, швидко повернулася до нас, кивнула голівкою і зникла за дверима.

Володя, Івіни, молодий князь, я, ми всі були закохані в Сонечку і, стоячи на сходах, проводжали її очима. Кому особливо кивнула вона голівкою, я не знаю; але тієї хвилини я був цілком певен, що це вона зробила для мене.

Прощаючись з Івіними, я дуже вільно, навіть трохи холодно поговорив із Серьожею і потиснув йому руку. Якщо він зрозумів, що з сьогоднішнього дня втратив мою любов і свою владу наді мною, він, мабуть, пожалкував за цим, хоч і намагався здаватись цілком байдужим.

Я вперше в житті зрадив у коханні і вперше зазнав приємності цього почуття. Мені було радісно змінити зношене почуття звичайної відданості на свіже почуття любові, повної таємного й невідомого. До того ж одночасно розлюбити й полюбити — значить полюбити вдвоє дужче, ніж раніше.

РОЗДІЛ XXIV

У ЛІЖКУ

«Як міг я так палко й так довго любити Серьожу? — міркував я, лежачи в ліжку. — Ні! він ніколи не розумів, не вмів цінити й не вартий був моєї любові... а Сонечка? яка чарівна! «Хочеш?» «тобі починати».

Я став рачки, яскраво уявляючи собі її личко, закрив голову ковдрою, підгорнув її під себе з усіх боків і, коли ніде не лишилося жодної відтулини, ліг і, відчуваючи приємну теплоту, поринув у солодкі мрії та спогади. Втупивши нерухомий погляд у підкладку стьобаної ковдри, я бачив її так ясно, як годину тому; я в думці розмовляв з нею, і розмова ця, хоч не мала зовсім ніякого змісту, давала мені невимовну насолоду, бо ти, тобі, з тобою, твої траплялися там раз у раз.

Мрії ці були такі ясні, що я не міг заснути від солодкого хвилювання. і мені хотілося поділитися з ким-небудь надміром свого щастя.

— Любонька! — сказав я майже вголос, круто повертаючись на другий бік. — Володю! ти спиш?

— Ні, — відповів він мені сонним голосом, — а що?

— Я закоханий, Володю! дуже закоханий у Сонечку!

— Ну то що? — відповідав він мені, потягуючись.

— Ах, Володю! ти не можеш собі уявити, що зі мною робиться... от я зараз лежав, загорнувшись у ковдру, і так ясно, так ясно бачив її, розмовляв із нею, що це просто дивно. І ще знаєш що? коли я лежу й думаю про неї, бозна-чого робиться сумно й страшенно хочеться плакати.

Володя поворухнувся.

— Тільки одного б'я хотів,— говорив я далі,— це — щоб завжди з нею бути, завжди її бачити, і більше нічого. А ти закоханий? признайся по ширості, Володю.

Дивна річ, мені хотілося, щоб усі були закохані в Сонечку і щоб усі розповідали про це.

— Тобі яке діло? — сказав Володя, повертаючись до мене обличчям,— може й так.

— Ти не хочеш спати, ти удавав лише! — закричав я, помітивши по його блискучих очах, що він зовсім не думав про сон, і скинув ковдру.— Краще говоритимемо про неї. Правда ж, вона чудова?.. така мила, що скажи вона мені: «Миколенько! вистрибни у вікно або кинься у вогонь», ну, от присягаюсь! — сказав я,— зараз стрибну, і з радістю. Ах, яка чарівна! — додав я, яскраво уявляючи її перед собою, і щоб цілком тішитися цим образом, рвучко перевернувся на другий бік і засунув голову під подушку.— Страшенно хочеться плакати, Володю.

— От дурень! — сказав він, посміхаючись, і потім, помовчавши трохи: — я так зовсім не так, як ти: я гадаю, що коли б можна було, я спочатку хотів би сидіти з нею поруч і розмовляти...

— Ага! так ти теж закоханий? — перебив я його.

— Потім.— вів далі Володя, ніжно посміхаючись,— потім розцілував би її пальчики, оценьята, губки, носик, ніжки — всю б розцілував...

— Дурниці! — закричав я з-під подушок.

— Ти нічого не розумієш,— зневажливо сказав Володя.

— Ні, я розумію, а от ти не розумієш і верзеш дурниці,— сказав я крізь сльози.

— От тільки плакати вже й не слід. Чисте дівча!

ЛИСТ

16 квітня, майже через шість місяців після описаного дня, батько ввійшов до нас нагору, під час класів, і сказав, що сьогодні вночі ми їдемо з ним у село. Щось защеміло мені в серці, коли я це почув, і думка моя зразу звернулася до матері.

Причиною цього несподіваного від'їзду був такий лист:

Петровське, 12 квітня.

«Щойно, о десятій годині вечора, одержала я твого доброго листа, від 3 квітня, і, як завжди, відповідаю зараз же. Федір привіз його ще вчора з міста, але було пізно, і він дав його Мімі сьогодні вранці. Мімі ж, під приводом, що я нездужала і була засмучена, не давала мені його цілий день. У мене справді був маленький жар і, сказати тобі правду, от уже четвертий день, що я трохи не здорова і не встаю з ліжка.

Прошу, не лякайся, любий друже: я відчуваю себе досить добре і, якщо Іван Васильович дозволить, завтра думаю встати.

В п'ятницю на тому тижні я поїхала з дітьми кататись; але коло самого виїзду на битий шлях, коло того містка, що завжди наганяв на мене жах, коні зав'язли в болоті. День був чудовий, і мені заманулося пройтися пішки до шляху, поки витягали коляску. Дійшовши до каплиці, я дуже стомилася й сіла відпочити, але, поки збирались люди, щоб витягти екіпаж, минуло щось із півгодини, мені стало холодно, особливо в ноги, бо на мені були черевики з тонкими підошвами, і я їх промочила. Після обіду я відчула, що мене кидає то в жар, то в холод, але, за заведеним порядком, продовжувала ходити, а після чаю сіла грати з Любочкою в чотири руки. (Ти не пізнаєш її: такі вона зробила успіхи!) Але уяви собі, як я здивувалася, коли помітила, що не можу лічити такту. Кілька разів починала я знову, але все мені в голові плуталося, і я відчувала якийсь дивний шум

у вухах. Я рахувала: раз, два, три, а потім раптом: вісім, п'ятнадцять, і головне — бачила, що кажу не те, і ніяк не могла поправитись. Нарешті, Мімі прийшла мені на допомогу і майже силоміць поклала в ліжку. От тобі, друже мій, докладний звіт про те, як я занедужала і як сама в тому винна. Другого дня у мене був жар досить великий і приїхав наш добрий, старий Іван Васильович, що й досі живе у нас і обіцяє незабаром випустити мене на світ божий. Чудовий дідок цей Іван Васильович! Коли в мене був жар і я марила, він цілісіньку ніч, не склеплюючи очей, просидів біля мого ліжка, а тепер, знаючи, що я пишу, сидить з дівчатками в диванній, і меңі чути із спальні, як їм розповідає німецькі казки і як вони, слухаючи його, вмирають від сміху.

La belle Flamande¹, як ти називаєш її, гостює в мене вже другий тиждень, бо мати її поїхала кудись у гості, і своїм доглядом доводить найцирішу прихильність. Вона звіряє мені всі свої душевні таємниці. З її прекрасним обличчям, добрим серцем і молодістю з неї могла б вийти з усіх поглядів чудова дівчина, коли б вона була в хороших руках; але в тому оточенні, в якому вона живе, судячи з її розповідей, вона зовсім загине. Мені спадало на думку, що якби в мене не було так багато своїх дітей, я б добре діло зробила, взявши її.

Любочка сама хотіла писати тобі, але порвала вже третій аркуш паперу й каже: «Я знаю, який папа насмішник; якщо хоч одну помилочку зробиш, він усім покаже». Катенька все така ж мила, Мімі так само добра й нудна.

Тепер поговоримо про серйозне: ти мені пишеш, що справи твої йдуть недобре цієї зими і що тобі треба буде взяти хабаровські гроші. Мені навіть дивно, що ти питаєш у мене згоди на це. Хіба те, що належить мені, не належить так само й тобі?

Ти такий добрий, любий друже, що, побоюючись засмутити мене, приховуєш справжній стан своїх справ: але я догадуюсь: мабуть, ти програв дуже багато, і нітрохи, присягаюсь тобі, не засмучуюсь цим; тому, якщо

¹ Красуня фламандка,

тільки справу цю можна поправити, будь ласка, багато не думай про це й не муч себе даремно. Я звикла не тільки не розраховувати для дітей на твій виграш, але, даруй мені, навіть і на весь твій статок. Мене так само мало радує твій виграш, як засмучує програш; мене засмучує лише твоя нещасна пристрась до гри, яка віднімає в мене частину твоєї ніжної прив'язаності й змушує говорити тобі такі гіркі істини, як тепер, а бог знає, як мені від того боляче! Я не перестаю благодіяти йому лише про те, щоб він урятував нас... не від злиднів (що злидні?), а від того жахливого становища, коли інтереси дітей, які я повинна буду захищати, зіткнуться з нашими. Досі господь прислухався до моєї молитви: ти не переступав тієї межі, після якої ми повинні будемо або жертвувати статками, що належать вже не нам, а нашим дітям, або... і подумати страшно, а жахливе нещастя це завжди загрожує нам. Так, це тяжкий хрест, що його послав нам обом господь!

Ти пишеш мені ще про дітей і повертаєшся до нашої давньої суперечки: проси мене дати свою згоду на те, щоб віддати їх до навчального закладу. Ти знаєш моє упередження проти такого виховання...

Не знаю, любий друже, чи погодишся ти зі мною; але в усякому разі благаю тебе, з любові до мене, пообіцяти мені, що поки я жива і після моєї смерті, коли бог захоче розлучити нас, цього ніколи не буде.

Ти мені пишеш, що тобі треба буде поїхати до Петербурга в наших справах. Христос з тобою, мій любий, їдь і повертайся швидше. Нам усім без тебе так скучно! Весна напрочуд гарна: двері на балкон уже відчинили, доріжка до оранжереї чотири дні тому була зовсім суха, персики в повному цвіту, де-не-де тільки лишився сніг, ластівки прилетіли, і сьогодні Любочка принесла мені перших весняних квітів. Лікар каже, що днів за три я вже буду зовсім здорова і мені можна буде подихати свіжим повітрям і погрітись проти квітневого сонечка. Прощай же, милий друже, нехай тебе не турбує ні моя хвороба, ні твій програш; кінчай швидше справи й приїзди до нас із дітьми на ціле літо. Я укладаю чудові плани про те, як ми проведемо його, і лише тебе бракує, щоб їм здійснитись».

Далі лист було написано по-французькому, злитим і нерівним почерком, на іншому клаптику паперу. Я перекладаю його слово в слово:

«Не вір тому, що я писала тобі про мою хворобу; ніхто не підозріває, яка вона серйозна. Я одна знаю, що мені більше не встати з ліжка. Не гай жодної хвилини, приїжджай зараз же і привозь дітей. Може, я ще встигну хоч раз обняти тебе і благословити їх; це моє одне останнє бажання. Я знаю, який це жахливий удар для тебе; але все одно, рано чи пізно, від мене чи від кого іншого, ти зазнав би його; постараймося ж мужньо і з надією на ласку божу перенести це нещастя. Скорімося волі його.

Не думай, щоб те, що я пишу, було маренням хворої уяви; навпаки, думки мої надзвичайно чіткі в цю хвилину, і я цілком спокійна. Не тиш же себе даремно надією, що це були помилкові, невиразні передчуття боязкої душі. Ні, я почуваю, я знаю — і знаю через те, що бог схотів відкрити мені це — мені лишилось жити дуже недовго.

Чи скінчиться разом із життям моя любов до тебе й до дітей? Я зрозуміла, що це неможливо. Я надто сильно відчуваю в цю хвилину, щоб думати, що те почуття, без якого я не можу зрозуміти існування, могло б коли-небудь зникнути. Душа моя не може існувати без любові до вас: а я знаю, що вона існуватиме вічно, вже хоч би через те, що таке почуття, як моя любов, не могло б народитись, коли б воно мало коли-небудь зникнути.

Мене не буде з вами; але я твердо впевнена, що любов моя ніколи не залишить вас, і ця думка така відрадна для мого серця, що я спокійно й без страху чекаю на близьку смерть.

Я спокійна, і богові відомо, що я завжди дивилася й дивлюся на смерть як на перехід до життя кращого; так чому ж сльози душать мене?.. Навіщо відбирати в дітей любиму матір? Навіщо завдавати тобі такого тяжкого, раптового удару? Навіщо мені вмирати, коли ваша любов робила для мене життя безмежно щасливим?

Нехай буде його свята воля.

Сльози не дають мені далі писати. Може, я не побачу тебе. Дякую ж тобі, мій безцінний друже, за все щастя, яке ти подарував мені в цьому житті; я там проситиму бога, щоб він нагородив тебе. Прощай, мій любий; пам'ятай, що мене не буде, але любов моя ніколи й ніде не покине тебе. Прощай, Володю, прощай, мій ангел, прощай, Веніаміне — мій Миколенько.

Невже ж вони коли-небудь забудуть мене?!»

До цього листа була додана французька записочка Мімі такого змісту:

«Сумні передчуття, про які вона говорить нам, надто підтвердились словами лікаря. Вчора вночі вона звеліла послати цього листа негайно на пошту. Гадаючи, що вона сказала це в маренні, я чекала до сьогоднішнього ранку й наважилася його відкрити. Тільки-но я його відкрила, як Наталія Миколаївна спитала мене, що я зробила з листом, і звеліла мені спалити його, якщо його ще не відправлено. Вона все говорить про нього й запевняє, що він вас уб'є. Не відкладайте вашої поїздки, якщо ви хочете побачити цього ангела, поки ще він не покинув нас. Пробачте за таку писанину. Я не спала три ночі. Ви знаєте, як я люблю її!»

Наталія Савівна, яка цілу ніч 11 квітня пробула в матусиній спальні, розказувала мені, що, написавши першу частину листа, татап поклала його коло себе на столик і заснула.

— Я сама, — казала Наталія Савівна, — признаюсь, задрімала в кріслі, і панчоха випала з моїх рук. Коли чую крізь сон — годині так о першій, — що вона ніби розмовляє; я розплющила очі, дивлюсь: вона, моя голубонька, сидить на ліжку, згорнула отак ручки, а сльози так і ллються. «Так усьому край?» — тільки вона й сказала і затулила обличчя руками.

Я скочила, почала питати: «Що з вами?»

— Ах, Наталіє Савівно, якби ви знали, кого я зараз бачила.

Скільки я не питала, більше вона мені нічого не сказала, тільки звеліла подати столик, пописала ще трохи, при собі звеліла заклеїти листа й негайно послати. Після цього все пішло гірше та гірше.

ЩО ЧЕКАЛО НАС У СЕЛІ

18 квітня ми виходили з дорожньої коляски біля ганку петровського будинку. Виїжджаючи з Москви, папá був замислений, і коли Володя спитав його: чи не хвора татап? він зажурено подивився на нього й мовчки кивнув головою. Під час подорожі він помітно заспокоївся; але в міру наближення до дому обличчя його ставало сумніше й сумніше, і коли, виходячи з коляски, він спитав задиханого Фоку, що вибіг назустріч: «Де Наталія Миколаївна?», голос його тремтів, і в очах стояли сльози. Добрий старій Фока, крадькома глянувши на нас, опустив очі додолу і, відчиняючи двері до передпокою, одвернувшись, відповідав:

— Шостий день уже не виходять із спальні.

Милка, яка, як я довідався згодом, з самого того дня, коли захворіла татап, не переставала жалібно вити, весело кинулась до батька — стрибала на нього, вищала, лизала йому руки; але він відштовхнув її й пройшов до вітальні, звідти в диванну, двері з якої були просто до спальні. Чим ближче підходив він до цієї кімнати, тим більше, з усіх його рухів, помітно було, як він хвилюється; увійшовши в диванну, він ішов навшпиньках, ледве переводив дух і перехрестився, перш ніж наважився взятись за ручку зачинених дверей. У цей час з коридора вибігла нечесана, заплакана Мімі. «Ах! Петре Олександровичу! — сказала вона пошепки, з щирим одчаєм на обличчі, і потім, помітивши, що папá повертає ручку замка, вона додала ледве чутно: — тут не можна пройти — хід з дівочої».

О, як тяжко все це впливало на мою настроєну до горя страшним передчуттям дитячу уяву!

Ми пішли до дівочої: в коридорі зустрівся нам на дорозі придуркуватий Яким, який завжди потішав нас своїми гримасами; але в цю мить не тільки він не здався мені смішним, але ніщо так боляче не вразило мене, як його безтямно-байдуже обличчя. У дівочій дві дівчини, що сиділи за якоюсь роботою, підвелися, щоб уклонитись нам, з такими сумними обличчями, що мені

стало страшно. Пройшовши ще кімнату Мімі, папа́ відчинив двері спальні, і ми ввійшли. Праворуч од дверей було двоє вікон, завішаних хустками; коло одного з них сиділа Наталія Савівна, з окулярами на носі, й плела панчошу. Вона не кинулась цілувати нас, як завжди це робила, а тільки підвелася, подивилась на нас через окуляри, і сльози полилися з її очей. Мені дуже не сподобалось, що всі, як побачать нас, так і починають плакати, тоді як раніше були цілком спокійні.

Ліворуч од дверей стояли ширми, за ширмами — ліжко, столик, невеличка шафа, заставлена ліками, і велике крісло, у якому дрімав лікар; біля ліжка стояла молода, дуже білява, надзвичайної краси дівчина, в білому ранковому капоті, і, трохи засукавши рукава, приклала лід до голови татап, якої мені не було видно в ту хвилину.

Дівчина ця була *la belle Flamande*, про яку писала татап і яка пізніше відіграла таку важливу роль у житті всієї нашої сім'ї. Тільки-но ми ввійшли, вона відвела одну руку од голови татап і поправила на грудях зборки свого капота, потім пошепки сказала: «В забутті».

Я переживав велике горе в цю хвилину, але мимоволі помічав усі дрібниці. У кімнаті було майже темно, жарко і пахло разом м'ятою, одеколоном, ромашкою і гофманськими краплями. Запах цей так вразив мене, що не тільки коли я чую його, а коли навіть про нього згадую, уява враз переносить мене в цю темну, душну кімнату й відтворює всі найменші подробиці жахливої хвилини.

Очі татап були розплющені, але вона нічого не бачила... О, ніколи не забуду я цього страшного погляду! Скільки муки було в ньому!..

Нас вивели.

Коли я потім розпитував Наталію Савівну про останні хвилини матусі, ось що вона мені сказала:

— Коли вас вивели, вона ще довго кидалася, моя голубонька, наче ось тут її давило щось; потім спустила голівку з подушок і задрімала так тихо, спокійно, мов ангел небесний. Тільки я вийшла подивитись, чого питво не несуть,— приходжу, а вона вже, моє серденько, все навколо себе розкидала і все манить до себе вашого батечка; той нахилиться до неї, а вже сили, видно, нестae

сказати, щ^о хотілось: що розкриє губки та й знов почне охкати: «Боже мій! Господи! Дітей! дітей!» Я хотіла була по вас бігти, та Іван Васильович зупинив, каже: «Це більше її схвилює, краще не треба». А потім тільки підніме ручку та знов і опустить. І що вона цим хотіла, бог її знає. Я так думаю, що це вона вас заочно благословляла; та, видно, не дав їй господь (перед останнім кінцем) глянути на своїх діточок. Потім вона підвелась, моя голубонька, зробила от так ручки і раптом заговорила, та таким голосом, що я їй згадати не можу: «Мати божа, не покинь їх!..» Тут уже біль підступив їй під саме серце, по очах видно було, що страшенно мучилась бідненька; впала на подушки, вхопилась зубами за простирало, а сльози, батечку мій, так і ллються.

— Ну, а потім? — спитав я.

Наталія Савівна не могла більше говорити: вона одвернулась і гірко заплакала.

Матан померла в страшених муках.

РОЗДІЛ XXVII

ГОРЕ

Другого дня, пізно ввечері, мені захотілося ще раз подивитись на неї; переборовши мимовільне почуття страху, я тихо відчинив двері і навшпиньках увійшов до залу.

Посеред кімнати, на столі, стояла труна, навколо неї нагорілі свічки у високих срібних свічниках; в дальньому кутку сидів дячок і тихим, одноманітним голосом читав псалтир.

Я зупинився коло дверей і почав дивитись; але очі мої були такі заплакані і нерви так розгулялись, що я нічого не міг розібрати; все якось чудно зливалось до купи: світло, парча, оксамит, великі свічники, рожева, обшита мереживом подушка, вінчик, чепчик із стрічками і ще щось прозоре, воскового кольору. Я став на стілець, щоб роздивитись її обличчя; але на тому місці, де воно було, мені знов показався той самий блідожовтуватий прозорий предмет. Я не міг вірити, щоб це було її облич-

чя. Я почав вдивлятися у нього пильніше і потроху почав пізнавати в ньому знайомі, милі риси. Я здригнувся від жаху, коли переконався, що це була вона; але чому заплащені очі так позападали? звідки ця страшна блідість і на одній щоці чорнувата пляма під прозорою шкірою? чому вираз усього обличчя такий суворий і холодний? чому губи такі бліді і обриси їх такі прекрасні, такі величні і відбивають такий неземний спокій, що мороз біжить поза моєю спиною й по волоссю, коли я вдивляюся в них?..

Я дивився і почував, що якась незрозуміла, непереможна сила притягує мої очі до цього неживого обличчя. Я не зводив з нього очей, а уява малювала мені картини, повні життя й щастя. Я забував, що мертво тіло, яке лежало переді мною і на яке я безтямно дивився, як на річ, що не має нічого спільного з моїми спогадами, була вона. Я уявляв її то в тій, то в іншій позі: живою, веселою, з посмішкою на губах; потім раптом мене вражала яка-небудь риса в блідому обличчі, на якому спинився мій погляд; я пригадував жахливу дійсність, здригався, але не переставав дивитись. І знову мрії заступали дійсність, і знову свідомість дійсності руйнувала мрії. Нарешті уява стомилась, вона перестала обманювати мене; свідомість дійсності теж зникла, і я зовсім забувся. Не знаю, скільки часу пробув я в такому стані, не знаю, що було зі мною; знаю тільки те, що на якийсь час я втратив усвідомлення свого існування й відчував якусь високу, невимовно приємну й сумну насолоду.

Може, відлітаючи до світу кращого, її прекрасна душа з сумом оглянулася на той, в якому вона покидала нас; вона побачила мою печаль, зглянулася на неї і на крилах любові, з небесним усміхом жалю, спустилася на землю, щоб утішити й благословити мене.

Двері рипнули, і до кімнати ввійшов дячок на зміну. Цей шум розбудив мене, і перша думка, що промайнула в мене, була та, що я не плачу і стою на стільці у зовсім незворушливій позі, а тому можу здатися дячкові бездушним хлопчиком, який з жалю чи цікавості виліз на стілець: я перехрестився, поклонився й заплакав.

Пригадуючи тепер свої враження, я бачу, що тільки одна ця хвилина самозабуття була справжнім горем. До

й після похорону я не переставав плакати й був сумний, але мені соромно згадати той сум, бо до нього завжди примішувалось яке-небудь самолюбне почуття: то бажання показати, що я засмучений більше за всіх, то думки про те, яке враження я справляю на інших, то безцінна цікавість, що змушувала робити спостереження над чепчиком Мімі й обличчями присутніх. Я зневажав себе за те, що не відчуваю тільки одного почуття горя, і силкувався приховувати всі інші; від цього сум мій був нещирий і неприродний. Крім того, я відчував якусь насолоду, знаючи, що я нещасний, намагався збуджувати усвідомлення нещастя, і це егоїстичне почуття більше ніж інші заглушало в мені справжній сум.

Проспавши цю ніч міцно і спокійно, як завжди буває після великої прикрості, я прокинувся з висохлими сльозами і заспокоєними нервами. О десятій годині нас покликали на панахиду, яку правили перед виносом. В кімнаті було повно двірських та селян, які, плачучи, прийшли попроситись із своєю пані. Під час відправи я, як того вимагала пристойність, плакав, хрестився й кланявся до землі, але не молився в душі і був досить спокійний; досадував на те, що новий полуфрачок, який на мене наділи, дуже муляв мені під пахвами, думав про те, щоб не дуже забруднити панталони на колінах, і нішком спостерігав усіх присутніх. Батько стояв у головах труни, був блідий, як стіна, і з помітним зусиллям стримував сльози. Його висока постать у чорному фракку, бліде виразне обличчя і, як завжди, граціозні й упевнені рухи, коли він хрестився, кланявся, дістаючи рукою землі, брав свічку з рук священника або підходив до труни, були надзвичайно ефектні; але, не знаю чому, мені не подобалося в ньому саме те, що він міг здаватись таким ефектним в ту хвилину. Мімі стояла, притулившись до стіни, і, здавалось, ледве трималася на ногах; сукня на ній була пом'ята і в пуху, чепчик зсунувся набік; опухлі очі були червоні, голова її трусилась; вона не переставала ридати нестямним голосом і раз у раз затуляла обличчя хусткою та руками. Мені здавалось, що вона все це робила для того, щоб, заховавши обличчя від присутніх, на хвилину спочити від удаваних ридань. Я згадав, як напередодні вона говорила татові, що

смерть татап для неї така жахлива втрата, якої вона ніяк не сподівається пережити, що вона позбавила її всього, що цей ангел (так вона називала татап) перед смертю не забув її і виявляв бажання забезпечити назавжди майбутнє її й Катеньки. Вона гірко плакала, розповідаючи про це, і, може, почуття горя її було цілком щире, але воно не було чисте і виключне. Любочка, в чорному платтячку, обшитому плерезами, вся мокра від сліз, стояла похнюпившись і зрідка позираючи на труну, і обличчя її виявляло при цьому лише дитячий страх. Катенька стояла коло матері і, незважаючи на витягнуте личко, була така ж рум'яненька, як і завжди. Одверта Володина вдача була одверта й у горі: він то стояв замислившись, втупивши нерухокий погляд в якунебудь річ, то рот його раптом починав кривитись, і він квапливо хрестився і кланявся. Усі сторонні, присутні на похороні, були мені нестерпні. Втішні фрази, які вони говорили батькові — що їй там буде краще, що вона була не для цього світу, — збуджували в мені якусь досаду.

Яке вони мали право говорити їй плакати за нею? Деякі з них, говорячи про нас, називали нас *сиротами*. Наче ми без них не знали, що дітей, у яких немає матері, звуть так! Їм, мабуть, подобалось, що вони перші дають нам це ім'я, так само, як звичайно поспішають дівчину, яка щойно вийшла заміж, вперше назвати *madame*.

У віддаленому кутку залу, майже заховавшись за відчиненими дверима буфета, стояла навколішках згорблена сива бабуся. Згорнувши руки й підвівши очі до неба, вона не плакала, вона молилася. Душа її линула до бога, вона просила його з'єднати її з тією, кого вона любила над усе в світі, і твердо надіялася, що це буде скоро.

«От хто справді любив її!» — подумав я, і мені стало соромно за самого себе.

Панахида закінчилася; обличчя померлої було відкрите, і всі присутні, крім нас, один за одним почали підходити до труни і прощатись.

Одною з останніх підійшла попрощатись до покійниці якась селянка з гарненькою п'ятирічною дівчинкою на руках, яку вона, бог зна нащо, принесла сюди. У цей

час я ненароком випустив свою мокру хусточку й хотів підняти її; але тільки-но я нахилився, мене вразив страшний, пронизливий крик, сповнений такого жаху, що якби я прожив сто років, ніколи його не забув би, і, коли згадаю, завжди пройде мороз по моєму тілі. Я підвів голову — на табуреті коло труни стояла та сама селянка й насилу держала в руках дівчинку, яка, відмахуючись рученятами, відхиливши назад перелякане личко й уп'явшись витріщеними очима в обличчя померлої, кричала страшним, несамовитим голосом. Я скрикнув голосом, який, я думаю, був ще жакливіший від того, що вразив мене, і вибіг з кімнати.

Тільки в цю хвилину я зрозумів, звідки йшов той сильний важкий запах, який, змішуючись із запахом ладану, наповнював кімнату; і думка, що те обличчя, яке за кілька день перед тим було сповнене краси і ніжності, обличчя тієї, кого я любив над усе в світі, могло викликати жах, наче вперше відкрила мені гірку істину і сповнила душу відчаєм.

РОЗДІЛ XXVIII

ОСТАННІ СУМНІ СПОГАДИ

Мамап уже не було, а життя наше йшло все тим же порядком: ми лягали й вставали в ті самі години і в тих самих кімнатах: ранковий, вечірній чай, обід, вечеря — все було у звичайний час; столи, стільці стояли на тих самих місцях; нічого в домі і в нашому житті не змінилося; тільки її не було...

Мені здавалось, що після такого нещастя все повинно було б змінитись; наш звичайний уклад життя здавався мені образою її пам'яті і надто живо нагадував її відсутність.

Напередодні похорону, по обіді, мені захотілося спати, і я пішов до кімнати Наталії Савівни, гадаючи влаштуватись на її ліжку, на м'якому пуховику, під теплою стьобаною ковдрою. Коли я ввійшов, Наталія Савівна лежала на своєму ліжку і, мабуть, спала; почувши шум моїх кроків, вона підвелася, відкинула шерстяну хустку,

якою від мух була вкрита її голова, і, поправляючи чепчик, сіла на край ліжка.

Тому що й раніше досить часто бувало, що після обіду я приходив спати в її кімнату, вона догадалась, чого я прийшов, і сказала мені, підводячись з ліжка:

— Що? мабуть, відпочити прийшли, мій голубчику? лягайте!

— Що ви, Наталіє Савівно! — сказав я, удержуючи її за руку, — я зовсім не для цього... я так прийшов... та ви й самі стомились: краще лягайте ви.

— Ні, батечку, я вже виспалась, — сказала вона мені (я знав, що вона не спала три доби). — Та й не до сну тепер, — додала вона, глибоко зітхаючи.

Мені хотілось поговорити з Наталією Савівною про наше нещастя; я знав її щирість і любов, і тому поплакати з нею було б для мене втіхою.

— Наталіє Савівно, — сказав я, помовчавши трохи й сідаючи на ліжко, — чи сподівались ви цього?

Старенька подивилась на мене із здивуванням і цікавістю, не розуміючи, мабуть, навіщо я питаю її про це.

— Хто міг сподіватись на це? — повторив я.

— Ах, батечку мій, — сказала вона, кинувши на мене погляд найніжнішого співчуття, — не те, щоб сподіватися, а я й тепер здумати навіть не можу. Ну, мені вже, старій, давно б час відпочити з моїми старими кістками; а то от до чого довелося дожити: старого пана — вашого дідуся, вічна пам'ять, князя Миколу Михайловича, двох братів, сестру Аннушку, всіх поховала, і всі молодші за мене були, батечку мій, а от тепер, мабуть, за гріхи мої, і її довелося пережити. Його свята воля! Він того і взяв її, що вона достойна була, а йому добрих і там треба.

Ця проста думка втішно вразила мене, і я ближче присунувся до Наталії Савівни. Вона згорнула руки на грудях і глянула вгору; запалі вогкі очі її виявляли великий, але спокійний сум. Вона твердо вірила, що бог не на довгий час розлучив її з тією, на якій стільки років була зосереджена вся сила її любові.

— Так, мій батечку, чи давно, здається, я її ще няньчила, сповивала, а вона мене Нашею кликала. Бувало прибіжить до мене, обійме рученятками й почне цілувати та примовляти:

— Нашику мій, красунчику мій, індиченько ти моя.

А я бувало пожартую — кажу:

— Неправда, матінко, ви мене не любите; от як тільки виростете великі, вийдете заміж і Нашу свою забудете.— Вона було замислиться.— Ні,— каже,— я краще заміж не піду, якщо не можна Нашу з собою взяти; я Нашу ніколи не покину.— А от покинула ж і не діждалась. І любила ж вона мене, покійниці! Та кого вона й не любила, по правді сказати! Так, батечку, вашу матусю вам забувати не можна; це не людина була, а ангел небесний. Коли її душа буде в царстві небесному, вона й там вас любитиме і там радітиме за вас.

— Чого ж ви кажете, Наталіє Савівно, коли буде в царстві небесному? — спитав я,— адже вона, я гадаю, і тепер уже там.

— Ні, батечку,— сказала Наталія Савівна, знизивши голос і присовуючись ближче до мене на ліжку,— тепер її душа тут.

І вона показувала вгору. Вона говорила майже пошепки і з таким почуттям та переконанням, що я мимоволі підвів очі вгору, дивився на карнизи й шукав чогось.

— Перш ніж праведна душа в рай іде — вона ще сорок митарств проходить, мій батечку, сорок днів, і може ще в своєму домі бути...

Довго ще говорила вона в такому дусі, і говорила так просто й упевнено, ніби розповідала про звичайнісінькі речі, які сама бачила і з приводу яких нікому й на думку не спаде хоч трошки сумніватися. Я слухав її, затаївши подих, і, хоч не розумів як слід того, що вона говорила, вірив їй цілком.

— Так, батечку, тепер вона тут, дивиться на нас, слухає, може, що ми говоримо,— докінчила Наталія Савівна.

І, похнюпившись, замовкла. Їй потрібна була хусточка, щоб витерти сльози, що так і лилися; вона встала, глянула мені просто в обличчя і сказала тремтячим від хвилювання голосом:

— На багато щаблів наблизив мене цим до себе господь. Що мені тепер тут лишилось? для кого мені жити? кого любити?

— А нас хіба ви не любите? — сказав я з докором і ледве стримуючи сльози.

— Богові відомо, як я вас люблю, моїх голубчиків, але вже так любити, як я її любила, нікого не любила, та й не можу любити.

Вона не могла більше говорити, одвернулась від мене і голосно заридала.

Я не думав уже спати; ми мовчки сиділи одне проти одного й плакали.

До кімнати ввійшов Фока; помітивши, в якому ми настрої і, мабуть, не бажаючи турбувати нас, він, мовчки й несміливо поглядаючи, став коло дверей.

— Що тобі, Фокашо? — спитала Наталія Савівна, витираючись хусточкою.

— Ізюму півтора, цукру чотири фунти та сарачинського пшона три фунти на кутю.

— Зараз, зараз, батечку, — сказала Наталія Савівна, похапцем понюхала тютюну й швидкими дрібними кроками пішла до скрині. Останні сліди суму, що його навіяла наша розмова, зникли, коли вона повернулася до свого обов'язку, який вважала за дуже важливий.

— Навіщо чотири фунти? — говорила вона буркотливо, дістаючи й одважуючи цукор на безміні, — і трьох з половиною досить буде.

І вона зняла з важків кілька грудочок.

— А це що таке, вчора тільки вісім фунтів пшона дала, знов вимагають! Ти як собі хочеш, Фоко Демидовичу, а я пшона не дам. Цей Ванька радий, що тепер метушня в домі: він думає, може, не помітять. Ні, я п'ятки на панське добро не дам. Справді, чи таки чувано — вісім фунтів?

— Як же бути? Він каже, зовсім нема.

— Ну, на, бери, на! хай візьме!

Мене вразив тоді цей перехід від зворушливого почуття, з яким вона зі мною говорила, до буркотіння та дріб'язкових розрахунків. Думаючи про це згодом, я зрозумів, що, незважаючи на те, що діялось в неї на душі, їй вистачало сили духу робити своє діло, а сила звички тягла її до повсякденної роботи. Горе так сильно вплинуло на неї, що вона не визнавала за потрібне хова-

тися з тим, що може робити сторонні справи; вона навіть і не зрозуміла б, як може таке спасти на думку.

Марнославство є почуття, що аж ніяк не відповідає справжньому горю, і разом з тим почуття це так міцно прищеплене до природи людської, що дуже рідко навіть найтяжче горе виганяє його. Марнославство під час горя виявляється в бажайні здаватися або засмученим, або нещасним, або твердим; і ці низькі бажання, в яких ми не признаємось, але які майже ніколи — навіть у хвилини найбільшого суму — не покидають нас, позбавляють його сили, гідності і щирості. А Наталія Савівна була так глибоко вражена своїм нещастям, що в душі її не лишалося жодного бажання, і вона жила тільки за звичкою.

Видавши Фоці потрібну провізію і нагадавши йому про пиріг, який треба було приготувати на частування причту, вона відпустила його, взяла панчошу і знов сіла біля мене.

Розмова почалася про те саме, і ми ще раз поплакали й ще раз витерли сльози.

Розмови з Наталією Савівною повторювались щодня; її тихі сльози і спокійні побожні слова заспокоювали мене й утішали.

Бабуся одержала жахливу звістку лише з нашим приїздом, і горе її було надзвичайне. Нас не пускали до неї, бо вона цілий тиждень була непритомна, лікарі боялися за її життя, тим більше що вона не тільки не хотіла приймати ніяких ліків, але ні з ким не говорила, не спала й нічого не їла. Іноді, сидячи одна в кімнаті, в своєму кріслі, вона раптом починала сміятись, потім ридати без сліз, її починало корчити, і вона кричала несамовитим голосом безтямні або жахливі слова. Це було перше велике горе, що вразило її, і це горе довело її до розпачу. Їй треба було звинувачувати кого-небудь у своєму нещасті, і вона говорила страшні слова, загрожувала комусь з незвичайною силою, схоплювалася з крісла, швидкими, великими кроками ходила по кімнаті і потім падала непритомна.

Якось я ввійшов до неї в кімнату: вона сиділа, як звичайно, в своєму кріслі і, здавалось, була спокійна; але мене вразив її погляд. Очі її були широко розплющені,

але погляд невиразний і тупий: вона дивилась просто на мене, але, мабуть, не бачила. Губи її почали поволі складатися в посмішку, і вона заговорила зворушливим, нижнім голосом: «Іди сюди, моє серденько, підійди, мій ангел». Я думав, що вона звертається до мене, і підійшов ближче, але вона дивилася не на мене. «Ах, коли б ти знала, моє серце, як я мучилась і як тепер рада, що ти приїхала...» Я зрозумів, що вона уявляла перед собою татапа, і зупинився. «А мені сказали, що тебе нема,— продовжувала вона, нахмурившись,— які дурниці! Хіба ти можеш умерти раніше, ніж я?» і вона зайшлася страшним істеричним реготом.

Тільки люди, здатні сильно любити, можуть відчувати й велике горе; але та сама потреба любити є для них протиотрутою горя і зціляє їх. Через це моральна природа людини ще живучіша, ніж природа фізична. Горе ніколи не вбиває.

Через тиждень бабуся могла плакати, і їй покращало. Першою думкою її, коли вона прийшла до пам'яті, були ми, і любов її до нас ще збільшилась. Ми не відходили від її крісла; вона тихо плакала, говорила про татапа і ніжно голубила нас.

Ніхто не міг подумати, дивлячись на бабусине горе, щоб вона перебільшувала його, і прояви цього горя були сильні й зворушливі; але не знаю чому, я більше співчував Наталії Савівні, і досі впевнений, що ніхто так щиро й чисто не любив і не жалкував за татапа, як це простодушне й любляче створіння.

Із смертю матері закінчилась для мене щаслива пора дитинства і почалась нова епоха — епоха отрочства; але тому, що спогади про Наталію Савівну, якої я більше не бачив і яка мала такий великий і благодетельний вплив на мій напрям і розвиток чутливості, належать до першої доби, скажу ще кілька слів про неї та її смерть.

Після нашого від'їзду, як мені потім розповідали люди, що лишалися в селі, вона дуже нудьгувала без роботи. Хоч усі скрині були ще на її руках, і вона не переставала копатись у них, перекладати, розвішувати, розкладати; але їй бракувало шуму й метушні панського, залюдненого сільського дому, до чого вона з дитинства звикла. Горе, зміна укладу життя і відсутність тур-

бот незабаром розвинули в ній старечу хворобу, до якої вона мала схильність. Рівно через рік після смерті матусі в неї почалася водянка, і вона злягла в ліжку.

Важко, я гадаю, було Наталії Савівні жити і ще важче вмирати одній у великому пустому петровському будинку, без родичів, без друзів. Усі в домі любили й поважали Наталію Савівну; але вона ні з ким не приятелювала і пишалася цим. Вона вважала, що на її місці — економки, якій усе довіряють її пани і яка має на руках стільки скринь з усяким добром, дружба з ким-небудь неодмінно привела б її до не безсторонньої і злочинної поблажливості; через це, а може й через те, що не мала нічого спільного з іншими слугами, вона цуралася всіх і говорила, що в неї в домі немає ні кумів, ні сватів, і що за панське добро вона нікому потачки не дасть.

Звіряючи богів у теплій молитві свої почуття, вона шукала й знаходила втіху; але іноді, коли підупаде було духом, що з усіма нами буває, коли найкраща втіха для людини — сльози і співчуття живої істоти, вона клала до себе на ліжку свою собачку моську (яка лизала її руки, втупивши в неї свої жовті очі), говорила до неї і тихо плакала, голублячи її. Коли моська починала жалібно вити, вона старалась заспокоїти її і говорила: «Годі, я й без тебе знаю, що скоро помру».

За місяць до своєї смерті вона дістала із своєї скрині білого коленкору, білого серпанку й рожевих стрічок; з допомогою своєї дівчини пошила собі біле вбрання, чепчик і до найменших дрібниць розпорядилась усім, що потрібно було для її похорону. Вона теж розібрала панські скрині й надзвичайно точно, за описом, передала їх прикажчиці; потім дістала двоє шовкових платтів, старовинну шаль, що їх колись подарувала їй бабуся, дідусів військовий мундир, шитий золотом, теж даний їй в її цілковиту власність. Вона подбала про те, щоб шиття й галуни на мундирі були зовсім свіжі і міль не пошкодила сукна.

Перед смертю вона висловила бажання, щоб одне з цих платтів — рожеве — було віддане Володі на халат або бешмет, друге — пюсове, картате — мені, для того ж ужитку, а шаль — Любочці. Мундир вона відказувала тому з нас, хто раніше буде офіцером. Все

інше своє майно і гроші, крім сорока карбованців, які вона відклала на похорон та поминання, вона заповідала своєму братові. Брат її, ще давно відпущений на волю, жив у якійсь далекій губернії і вів найрозпутніше життя; тому за життя свого вона не мала з ним ніяких стосунків.

Коли брат Наталії Савівни прибув одержати спадщину і всього майна небіжчиці виявилось на двадцять п'ять карбованців асигнаціями, він не хотів вірити цьому й говорив, що не може бути, щоб стара жінка, яка шістдесят років жила в багатому домі, все на руках мала, увесь свій вік жила скупко і над кожною ганчіркою трусилася, щоб вона нічого не залишила. Але це справді було так.

Наталія Савівна два місяці страждала від своєї хвороби і переносила муки з істинно християнським терпінням: не бурчала, не скаржилась, а тільки, за своєю звичкою, весь час згадувала бога. За годину перед смертю вона з тихою радістю сповідалася, причастилася й соборувалась маслом.

В усіх домашніх вона просила прощення за ті кривди, яких вона могла їм завдати, і просила духівника свого, отця Василія, передати всім нам, що не знає, як дякувати нам за нашу ласку, і просить нас простити їй, якщо вона здуру завдала прикрості кому-небудь, «але злодійкою ніколи не була й можу сказати, що панською ниткою не поживилась». Це було те єдине, що вона цинила в собі.

Надівши приготовлений капот і чепчик і спершись на подушки, вона до самого кінця не переставала розмовляти із священником, згадала, що нічого не лишила на бідних, дістала десять карбованців і просила його роздати їх у парафії; потім перехрестилася, лягла і востаннє зітхнула, з радісною усмішкою, вимовляючи ім'я боже.

Вона йшла з життя без жалю, не боялась смерті й прийняла її за благо. Часто це говорять, але як рідко це насправді буває! Наталія Савівна могла не боятись смерті, бо вона вмирала з непохитною вірою і виконавши закон євангелія. Все життя її була чиста, некорислива любов і самовідданість.

Що ж, коли її вірування могли б бути величніші, її життя спрямоване до більш високої мети; хіба ця чиста душа через це менш гідна любові й подиву?

Вона зробила найкраще і найбільше діло в цьому житті— померла без жалю і страху.

Її поховали, за її бажанням, недалеко від каплиці, що стоїть на матусиній могилі. Зарослий кропивою та реп'яхами горбочок, під яким вона лежить, обгороджено чорними ґратами, і я ніколи не забуваю з каплиці підійти до цих ґрат і уклонитись до землі.

Іноді я мовчки зупиняюся між каплицею і чорною огорожею. В душі моїй раптом зринають тяжкі спогади. Мені спадає на думку: невже провидіння лише для того тільки з'єднало мене з цими двома істотами, щоб довіку примусити жалкувати за ними?..

О Т Р О Ц Т В О

Р О В Д І Л

ПОДОРОЖ НА ДОЛГИХ¹

Знов подано два екіпажі до ганку петровського будинку; один — карета, куди сідають Мімі, Катенька, Любочка, покоївка і сам прикажчик Яків, на передок; другий — бричка, в якій їдемо ми з Володею і недавно взятий з оброку лакей Василь.

Папа, який через кілька днів після нас мав теж приїхати до Москви, без шапки стоїть на ганку й хрестить вікно карети та бричку.

«Ну, Христос з вами! Вирушай!» Яків і кучери (ми їдемо на своїх) скидають шапки і хрестяться. «Но, но! з богом!» Кузов карети й бричка починають підскакувати по нерівній дорозі, і берези великої алеї одна за одною біжать повз нас. Мені зовсім не сумно: я звертаюся думкою не до того, що я лишаю, а до того, що чекає мене. В міру того, як ми віддаляємось від речей, зв'язаних з важкими спогадами, що сповнювали досі мою уяву, спогади ці втрачають свою силу й швидко замінюються радісним почуттям усвідомлення життя, повного сили, свіжості й надії.

Мало було в мене таких днів — не скажу веселих: мені ще якось соромно було веселитись, — але таких приємних, хороших, як чотири дні нашої подорожі. У мене перед очима не було ні зачинених дверей матусиної кімнати, повз які я не міг пройти не здригнувшись, ні закритого росяля, до якого не тільки не підхо-

¹ Вираз «на долгих» означає: тими самими кіньми, не міняючи їх. (Ред.)

дили, але на який і дивились з якимось страхом, ні траурного вбрання (всі ми були одягнені просто, по-дорожньому), ні всіх тих речей, які, живо нагадуючи мені неповоротну втрату, змушували мене побоюватися кожного прояву життя, щоб часом не образити чим-небудь її пам'яті. Тут, навпаки, весь час нові мальовничі місця й речі зупиняють і розважають мою увагу, а весняна природа сповнює душу радісними почуттями — задоволення теперішнім і ясної надії на майбутнє.

Рано, рано-вранці безжальний і, як завжди бувають люди на новій посаді, надто ретельний Василь скидає ковдру й запевняє, що час їхати і все вже готове. Хоч як шулишся, лукавиш, сердишся, щоб хоч ще на чверть години продовжити солодкий ранковий сон, з рішучого Василевого обличчя бачиш, що він неблаганний і ладен ще двадцять разів скинути ковдру, схоплюєшся й біжиш надвір умиватись.

У снігах вже парує самовар, що його, розчервонівшись, як рак, роздмухує Митько форејтор: надворі вогко й туманно, ніби пара здіймається від запашного гною; сонечко веселим, яскравим світлом освітлює східну частину неба і солом'яні покрівлі просторих повіток навколо двору, глянсуваті від роси, яка вкриває їх. Під ними видно наших коней, прив'язаних до жолобів, і чути їх розмірене жування. Якась лахмата Жучка, задрімавши перед світанком на сухій купі гною, ліниво потягується і, помахуючи хвостом, дрібною риссю простує на той бік двору. Клопотуха хазяйка відчиняє скрипучі ворота, виганяє задумливих корів на вулицю, де вже чути тупотіння, ревіння й мекання череди, і перемовляється словечком з сонною сусідкою. Пилип, засукавши рукав сорочки, витягає колесом цебро з глибокого колодязя, розбризкуючи світлу воду, виливає її в дубове корито, біля якого в калюжі, прокинувшись, уже хлюпочуться качки; і я з задоволенням дивлюся на поважне, з широкою бородою, Пилипове обличчя й на товсті жили та м'язи, які чітко вирізняються на його голих сильних руках, коли він робить яке-небудь зусилля.

За перегородкою, де спала Мімі з дівчатами і кризь яку ми вчора перемовлялися ввечері, чути рух. Маша

з різними речами, які вона платтям намагається приховати від нашої цікавості, частіше й частіше перебігає повз нас, нарешті відчиняються двері і нас кличуть пити чай.

Василь, у запалі надмірної старанності, раз у раз вбігає до кімнати, виносить то те, то інше, підморгує нам і всіляко умовляє Марію Іванівну їхати раніше. Коні запряжені й виявляють своє нетерпіння, зрідка побрязкуючи бубонцями; чемодани, скрині, шкатулки й шкатулочки знов укладаються, і ми сідаємо на місця. Але щоразу в бричці ми знаходимо гору замість сидіння, так що ніяк не можемо зрозуміти, як усе це було вкладене напередодні і як тепер ми будемо сидіти; особливо один горіховий чайний ящик з трикутною кришкою, який дають нам у бричку і ставлять під мене, страшенно обурює мене. Але Василь каже, що це обійметься, і я мушу вірити йому.

Сонце щойно піднялося над суцільною білою хмарою, що вкриває схід, і всю околицю заляло спокійно-радісним сяйвом. Усе таке чудове навколо мене, а на душі так легко і спокійно... Дорога широкою дикою стрічкою в'ється попереду, між полями засохлої стерні і блискучої від роси зелені; подекуди при дорозі трапляється похмура рокита або молода берізка з дрібним клейким листям, кидаючи довгу нерухому тінь на засохлі глеюваті колії та дрібну зелену траву дороги... Одноманітний шум коліс та бубонців не заглушає пісень жайворонків, що в'ються над самим шляхом. Запах побитого міллю сукна, пилу та якоїсь кислоти, яким тхне від нашої брички, покривається запахом ранку, і я відчуваю в душі радісний неспокій, бажання щось зробити — ознака справжньої насолоди.

Я не встиг помолитись у заїзді; та оскільки я вже не раз помічав, що в той день, коли я з якихось причин забуваю виконати цей обряд, зі мною трапляється якийсь нещастя, я намагаюсь виправити свою помилку: скидаю картуз, повертаюсь у куток брички, читаю молитви і хрещуся під курточкою так, щоб ніхто цього не бачив. Але тисячі різних речей відвертають мою увагу, і я кілька разів зряду з неуважності повторюю ті самі слова молитви.

Ось на пішохідній стежці, що в'ється біля дороги, видно якісь постаті, що рухаються дуже повільно: це прочанки. Голови їх закутані брудними хустками, за спинами берестяні кошелі, ноги обмотані брудними, подертими онучами й узуті у важкі личаки. Рівномірно розмахуючи палицями й ледве позираючи на нас, вони повільною, важкою ходою посуваються вперед одна за одною, і мене цікавлять питання: куди, чого вони йдуть? чи довго триватиме їхня подорож і чи скоро довгі тіні, що лягають од них на дорогу, зіллються з тінню рокити, повз яку вони мають пройти. От коляска, четвериком, на поштових швидко мчить назустріч. Дві секунди, і обличчя, що на відстані двох аршин привітно, з цікавістю дивились на нас, уже промайнуло, і якимось дивно здається, що ці обличчя не мають зі мною нічого спільного і що ніколи, може, і не побачиш їх більше.

Ось краєм дороги біжать двоє спітнілих косматих коней в хомутах з зашморгнутими за шлеї посторонками, і ззаду, звисивши довгі ноги у великих чоботях по обидва боки коня, на холці якого висить дуга й зрідка ледве чутно побрязкує дзвоником, їде молодий парубок-ямщик і, збивши на одне вухо поярковий капелюх, тягне якусь протяжну пісню. В обличчі й позі його так багато лінивого, безжурного задоволення, що мені здається найбільшим щастям бути ямщиком, їздити туди й назад тими самими кінями й співати сумних пісень. Онде далеко за яром видніє на світлоголубому небі сільська церква під зеленим дахом; он село, червоний дах панського будинку й зелений сад. Хто живе в цьому будинку? чи є там діти, батько, мати, учитель? Чому б нам не поїхати до цього будинку й не познайомитись з господарями? Ось довга валка величезних возів, запряжених трійками ситих товстоногих коней, яку ми змушені обминати стороною. «Що везете?» — питає Василь у першого візника, який, спустивши величезні ноги з полудрабків і помахуючи батіжком, довго пильно-безтямним поглядом стежить за нами й відповідає щось лише тоді, коли його не можна почути. «З яким крамом?» — звертається Василь до другого воза, на обгородженому передку якого під новою рого-

жею, лежить другий візник. Руса голова з червоним обличчям і рудуватою борідкою на хвилину висовується з-під рогожі, байдуже-презирливим поглядом позирає на бричку й знов ховається,— і мені спадає на думку, що ці візники, мабуть, не знають, хто ми такі, звідки й куди ідемо?..

Години з півтори, заглибившись у різні спостереження, я не звертаю уваги на криві цифри, позначені на верстах. Та сонце починає дужче пекти мені голову й спину, дорога курить більше, трикутна покришка чайниці починає дуже муляти мені, я кілька разів змінюю позу: мені стає жарко, незручно і нудно. Всю свою увагу я звертаю на верстові стовпи й на цифри, виставлені на них; я роблю різні математичні обчислення, коли саме ми можемо приїхати на станцію. «Дванадцять верст становлять третину тридцяти шести, а до Липець сорок одна, отже, ми проїхали одну третину й скільки?» і т. ін.

— Василю,— кажу я, коли помічаю, що він починає окунів ловити на передку,— пусти мене на передок, голубчику.— Василь погоджується. Ми міняємось місцями: він одразу починає хропти і розкидається так, що в бричці вже нікому більше місця немає; а переді мною розкривається з висоти, де я сиджу, найприємніша картина: наші четверо коней — Неручинська, Дячок, Лівий корінний і Аптекарь, властивості кожного з яких я вивчив до найменших подробиць і відтінків.

— Чому це сьогодні Дячок на правому орчику, а не на лівому, Пилипе? — трохи несміливо питаю я.

— Дячок?

— А Неручинська зовсім не везе,— кажу я.

— Дячка не можна наліво запрягати,— говорить Пилип, не звертаючи уваги на моє останнє зауваження,— не такий кінь, щоб його на лівий орчик запрягати. Ліворуч треба такого коня, щоб, одним словом, був кінь, а це не такий кінь.

І Пилип з цими словами нахиляється на правий бік і, смикаючи віжкою з усієї сили, починає стьобати бідолашного Дячка по хвосту й по ногах якимсь особливим способом, знизу, і, хоч Дячок старається з усієї сили й мало не перевертає всієї брички, Пилип зали-

шає цей маневр тільки тоді, коли відчуває потребу відпочити і зсунути невідомо для чого свій кашелюх на один бік, хоч він до цього дуже добре й міцно сидів на його голові. Я користаюся з такої щасливої хвилини й прошу Пилипа дати мені *поправити*. Пилип дає мені спочатку одну віжку, потім другу; нарешті всі шість віжок і батіг переходять до моїх рук, і я цілком щасливий. Я силкуюся в усьому наслідувати Пилипа, питаю його, чи добре? але звичайно кінчається тим, що він буває з мене незадоволений: каже, що той багато везе, а той зовсім не везе, висовує лікоть з-за моїх грудей і відбирає в мене віжки. Спека все збільшується, баранці починають надиматись, як мильні бульбашки, вище й вище, сходитись і набирати темносірого відтінку. У вікно карети висовується рука з пляшкою й вузликом; Василь навдивовижу спритно на ходу зіскакує з передка й приносить нам ватрушок і квасу.

На крутому спуску ми всі виходимо з екіпажів і іноді наввипередки біжимо до мосту, тоді як Василь і Яків, підгальмувавши колеса, з обох боків руками підтримують карету, нібито вони спроможні вдержати її, коли б вона впала. Потім, з дозволу Мімі, я або Володя йдемо в карету, а Любочка або Катенька сідають в бричку. Переміщення ці дуже подобаються дівчаткам, бо вони цілком правильно вважають, що в бричці далеко веселіше. Іноді під час спеки, проїжджаючи гаєм, ми відстаємо від карети, рвемо зелені гілки і влаштуємо в бричці альтанку. Рухома альтанка щодуху наздоганяє карету, і Любочка дуже пронизливо пищить при цьому, чого вона ніколи не забуває робити при кожній нагоді, коли їй щось подобається.

Та от і село, де ми будемо обідати й відпочивати. Ось уже запахло селом — димом, дьогтем, бубликами, почулися звуки розмов, кроків і коліс; бубонці вже дзвенять не так, як у чистому полі, і з обох боків біжать хати, з солом'яними стріхами, різьбленими тесовими ганками й маленькими вікнами з червоними і зеленими віконницями, з яких подекуди визирає обличчя цікавої баби. От селянські хлопчики й дівчатка в самих сорочечках; широко розкривши очі й розчепіривши руки, нерухомо стоять вони на одному місці або, швид-

ко дрібчучи в куряві босими ноженятами, незважаючи на загрозливі жести Пилипа, біжать за екіпажами і силкуються видертися на чемодани, прив'язані ззаду. От і рудуваті двірники з обох боків підбігають до екіпажів і принадливими словами та жестами один перед одним намагаються заманити проїжджих. Тпруу! ворота риплять, орчики чіпляються за стовпи, і ми вїжджаємо в двір. Чотири години відпочинку й свободи!

РОЗДІЛ II

ГРОЗА

Сонце схилилося над горизонтом і скісним гарячим промінням нестерпно пекло мені шию й щоки; не можна було доторкнутися до розпечених країв брички; густа курява здіймалася з шляху й сповнювала повітря. Не було навіть легесенького вітерця, який би відносив її. Поперед нас, на однаковій відстані, рівномірно похитувався високий запорошений кузов карети з важами, з-за якого видно було зрідка батіг, що ним помахував кучер, його капелюх і картуз Якова. Я не знав, куди подітись: ні чорне від пилу обличчя Володі, що дрімав поруч мене, ні рухи Пилипової спини, ні довга тінь нашої брички, що під косим кутом бігла за нами, не могли розважити мене. Всю свою увагу я зосередив на верстових стовпах, які я помічав здалека, і на хмарах, раніше розсипаних по небосхилу, які, набравши зловісного, чорного відтінку, тепер збиралися в одну велику темну хмару. Зрідка гуркотів далекий грім. Це останнє найбільше посилювало мою нетерплячку швидше приїхати на постійний двір. Гроза наганяла на мене неймовірно важке почуття нудьги й страху.

До найближчого села було ще верст із десять, а велика темнолілова хмара, що бозна-де взялася, швидко посувалася до нас, хоч вітру й не було ніякого. Сонце, ще не закрите хмарами, яскраво осяває її похмуру постать і сірі смуги, що йдуть від неї до самого обрїю. Зрідка вдалині спалахує блискавка і чути легенький гул, що поступово посилюється, наближається і пере-

ходить у переривчастий гуркіт, який охоплює весь небо-схил. Василь устає з передка й піднімає верх брички; кучери одягають арміяки і при кожному ударі грому скидають шапки й хрестяться; коні нашорошують вуха, роздувають ніздрі, ніби приношуючись до свіжого повітря, що йде від недалекої хмари, і бричка швидше котиться курним шляхом. Мені стає моторошно, і я відчуваю, як кров швидше біжить у моїх жилах. Але от передові хмари вже починають закривати сонце; ось воно виглянуло востаннє, освітило страшно похмуру сторону горизонту і сховалось. Все навкруги відразу змінюється й набирає зловісного характеру. Ось затремтів осиковий гай; листя стає якогось біломутного кольору, який яскраво вирізняється на ліловому тлі хмари, шелестить і крутиться; верхівіття великих беріз починає розгойдуватись, і пучки сухої трави летять через дорогу. Щурі й білогруді ластівки, ніби наміряючись зупинити нас, ширяють навколо брички й пролітають під самими грудьми коней; галки з розтріпанними крилами якомсь боком літають по вітру; краї шкіряного фартуха, яким ми застебнулися, починають підніматись, пропускати до нас пориви вологого вітру і, розмахуючись, битись об кузов брички. Блискавка спалахує ніби в самій бричці, сліпить очі й на одну мить освітлює сіре сукно, басон і Володину постать, що притулилася в кутку. Тієї ж секунди над самою головою лунає величний гуркіт, який, немов піднімаючись усе вище й вище, ширше й ширше, величезною спіральною лінією, поступово посилюється й переходить в оглушливий тріск, який мимоволі змушує дрижати і стримувати подих. Гнів божий! як багаго поезії в цій простонародній думці!

Колеса крутяться швидше й швидше; по спинах Василя і Пилипа, який нетерпляче помахує віжками, я помічаю, що й вони бояться. Бричка хутко біжить згори й гуркотить по дощаному мосту; я боюсь поворухнутись і кожну мить чекаю нашої загальної загибелі.

Тпру! одірвався орчик, і на містку, незважаючи на безперервний гуркіт, ми мусимо зупинитись.

Притулившись головою до краю брички, я з завмиранням серця, що забиває дух, безнадійно стежу за

рухами товстих чорних пальців Пилипа, який поволі зашморгує петлю й вирівнює посторонки, штовхаючи припряжного долонею і пужалном.

Тривожні почуття туги й страху в мені збільшувалися в міру того, як сильнішала гроза, але коли прийшла велична хвилина німої тиші, яка буває звичайно перед вибухом грози, почуття ці зросли так, що коли б цей стан тривав ще чверть години, я певен, що вмер би від хвилювання. Саме в цей час з-під мосту раптом з'являється, в самій брудній подраній сорочці, якась людська істота з опухлим безтямним обличчям, нічим не прикритою обстриженою головою, що безперестанно хитається, з кривими безмускульними ногами і з якоюсь червоною лисучою куксою замість руки, яку він суне прямо в бричку.

— Ба-а-чку! вбо-го-му хри-ста-ради,— звучить болісний голос, і старець за кожним словом хреститься і кланяється в пояс.

Не можу висловити почуття холодного жаху, що охопило мою душу в ту мить. Волосся ворушилось на моїй голові, а очі з безтямним страхом дивились на старця...

Василь, що в дорозі подає милостиню, дає вказівки Пилипові, як закріпити орчик, і, тільки тоді, як усе готове і Пилип, збираючи віжки, лізе на передок, починає щось діставати з бокової кишені. Але як тільки ми рушаємо, сліпуча блискавка, враз наповнюючи вогненным світлом всю улоговину, змушує коней зупинитись і, без найменшої паузи, розлягається такий оглушливий тріск грому, що, здається, все склепіння небесне розламується над нами. Вітер ще дужчає: гриви і хвости коней, Василева шинель і краї фартуха набирають одного напрямку і страшенно тріпаються від поривів шаленого вітру. На шкіряний верх брички важко впала велика дощова краплина... друга, третя, четверта, і раптом немов хтось забарабанив над нами, і все навколо сповнилося рівномірним шумом падаючого дощу. З того, як рухаються Василеві лікті, я помічаю, що він розв'язує гаманець; старець, продовжуючи хреститись і кланятись, біжить біля самих коліс, так що ось-ось вони раздавлять його. «Подай хри-ста ради». Нарешті мідний шаг летить повз нас, і жалюгідне створіння, в промоклому до рубця лах-

мітті, що обліпило його худе тіло, хитаючись од вітру, здивовано зупиняється серед дороги й зникає з моїх очей.

Косий дощ, гнаний сильним вітром, лив, як із відра; з фризової Василевої спини текли потоки в калюжу каламутної води, що зібралась на фартусі. Порох, що спочатку збився балабушками, перетворився на рідке болото, яке місили колеса, бричку почало трусити менше, і глеюватими коліями потекли каламутні струмки. Блискавка світила ширше й блідіше, і гуркіт грому вже не так чути було за рівномірним шумом дощу.

Та ось дощ дрібнішає; хмара починає розповзатись хвилястими баранцями, яснішати в тому місці, де має бути сонце, і крізь сіруватобілі краї хмари ледве видно клаптик ясної блакиті. Через хвилину несміливий промінь сонця вже блищить у калюжах на дорозі, на смугах дрібного, прямовисного дощу, що сіється, як крізь сито, і на обмитій, блискучій зелені придорожної трави. Чорна хмара так само грізно застилає протилежну сторону небосхилу, але я вже не боюсь її. Я відчуваю невимовно радісне почуття надії в житті, що швидко змінює в мені тяжке почуття страху. Душа моя посміхається так само, як і освіжена, повеселіла природа. Василь відкидає комір шинелі, скидає картуза й струшує його; Володя відкидає фартух; я висовуюсь з брички і жадібно вбираю в себе освіжене, запашне повітря. Блискучий, обмитий кузов карети з важами і чемоданами похитується перед нами, кінські спини, шлеї, віжки, шини на колесах — все мокре й блищить на сонці, наче покрите лаком. По один бік дороги — неосяжне озиме поле, подекуди пере-різане неглибокими ярками, виблискує мокрою землею та зеленню і стелється тінчастим килимом до самого обрію; по другий бік — осиковий гай, порослий ліщиною та черемхою, стоїть мов переповнений щастям, не поворухнеться й поволі ронить з своїх обмитих гілок світлі дощові краплини на сухе торішнє листя. З усіх боків в'ються з веселою піснею й хутко падають чубаті жайворонки; у мокрих кущах чути клопітливий рух маленьких пташок, і зсередини гаю ясно лунуть звуки зозулі. Такий чарівний цей чудовий запах лісу після весняної грози, запах берези, фіалки, прілого листу, зморшок, че-

ремхи, що я не можу всидіти в бричці, зіскакую з підніжки, біжу до кущів і, хоч мене засипає дощовими краплями, рву мокрі гілки розквітлої черемхи, б'ю себе ними по обличчю і з насолодою вдихаю її чудовий запах. Не звертаючи навіть уваги на те, що до моїх чобіт прилипають величезні грудки грязюки і панчохи мої давно вже мокрі, я, шльопаючи по болоті, біжу до вікна карети.

— Любочко! Катенько! — кричу я, подаючи туди кілька гілок черемхи, — подивися, як гарно!

Дівчатка пищать, ахають; Мімі кричить, щоб я йшов геть, а то мене обов'язково роздавлять.

— Та ти понюхай, як пахне! — кричу я.

РОЗДІЛ Ш

НОВИЙ ПОГЛЯД

Катенька сиділа коло мене в бричці і, схиливши свою гарненьку голівку, задумливо стежила за курним шляхом, що біг під колесами. Я мовчки дивився на неї й дивувався з того не по-дитячому сумного виразу, що його вперше бачив на її рожевому личку.

— А от незабаром ми й приїдемо до Москви, — сказав я, — як ти гадаєш, яка вона?

— Не знаю, — відповідала вона нехотя.

— Ну, а все-таки, як ти гадаєш: більша, ніж Серпухов, чи ні?..

— Що?

— Я нічого.

Але тим інстинктивним почуттям, яким одна людина пізнає думки другої і яке є провідною ниткою розмови, Катенька зрозуміла, що мене бентежить її байдужість; вона підвела голову й звернулася до мене:

— Папа́ говорив вам, що ми будемо жити в бабусі?

— Говорив; бабуся хоче зовсім з нами жити.

— І всі житимемо?

— Аякже; ми житимемо нагорі в одній половині, ви в другій половині; а папа́ у флігелі; а обідати будемо всі разом, внизу у бабусі.

— Матап каже, що бабуся така важна — сердита?

— Ні-і! Це тільки так здається спочатку. Вона важна, але зовсім не сердита; навпаки, дуже добра, весела. Коли б ти бачила, який бал був на її іменини!

— Все-таки я боюся її; та, проте, бог знає, чи будемо ми...

Катенька раптом замовкла і знов замислилась.

— Що-о? — запитав я занепокоєно.

— Нічого, я так.

— Ні, ти щось сказала: «бог знає...»

— Так ти казав, який був бал у бабусі.

— От шкода, що вас не було; гостей було сила, чоловік з тисячу, музика, генерали, і я танцював... Катенько! — раптом сказав я, зупинившись насередині своєї розповіді, — ти не слухаєш?

— Ні, чую; ти говорив, що ти танцював.

— Чого ти така сумна?

— Не завжди ж веселою бути.

— Ні, ти дуже змінилася відтоді, як ми приїхали з Москви. Скажи по правді, — додав я з рішучим виглядом, повертаючись до неї, — чого ти стала якась чудна?

— Хіба я чудна? — відповідала Катенька з піднесенням, яке доводило, що моє зауваження цікавило її. — Я зовсім не чудна.

— Ні, ти вже не така, як раніше, — вів далі я, — раніше видно було, що ти в усьому з нами заодно, що ти нас вважаєш за рідних і любиш так само, як і ми тебе, а тепер ти стала така серйозна, цураєшся нас...

— Зовсім ні...

— Ні, дай мені договорити, — перебив я, вже починаючи відчувати легеньке лоскотання в носі перед слізьми, що завжди наvertsались мені на очі, коли я висловлював давно назрілу заповітну думку. — Ти цураєшся нас, розмовляєш лише з Мімі, наче не хочеш нас знати.

— Так не можна ж завжди бути однаковими; треба коли-небудь і змінитися, — відповіла Катенька, що мала звичку пояснювати все якоюсь фаталістичною необхідністю, коли не знала, що говорити.

Я пам'ятаю, що якимось, посварившись із Любочкою, яка назвала її дурною дівчинкою, вона відповіла: не всім же розумними бути, треба й дурним бути; але мене

не задовольнила відповідь, що треба ж і змінитись коли-небудь, і я допитувався далі:

— Та навіщо ж це треба?

— Адже не завжди ж ми житимемо вкупі,— відповіла Катенька, злегка червоніючи й пильно вдивляючись у Пилипову спину.— Матуся могла жити у покійниці вашої матусі, що була її другом; а з графінею, яка, кажуть, така сердита, ще, бог зна, чи зійдуться вони? Крім того, все-таки коли-небудь ми розійдемося: ви багаті — у вас є Петровське, а ми бідні — у матусі нічого немає.

Ви багаті — ми бідні: ці слова й поняття, зв'язані з ними, здалися мені надзвичайно дивними. Бідними, як я тоді розумів, могли бути лише старці та селяни, і цього поняття бідності я ніяк не міг поєднати в своїй уяві з граціозною, гарненькою Катенькою. Мені здавалося, що Мімі й Катенька, якщо завжди жили, то й житимуть завжди з нами й ділитимуть усе порівну. Інакше й бути не могло. Тепер же тисячі нових, неясних думок про їхнє самотнє становище зароїлося в моїй голові, і мені стало так соромно, що ми багаті, а вони бідні, що я почервонів і не міг наважитись глянути на Катеньку.

«Що ж такого, що ми багаті, а вони бідні? — думав я,— і як з цього випливає необхідність розлуки? Чого ж нам не поділити порівну того, що маємо?» Але я розумів, що з Катенькою про це не слід говорити, і якийсь практичний інстинкт, всупереч цим логічним міркуванням, уже говорив мені, що вона має рацію і що недоречно було б пояснювати їй свою думку.

— Невже ти справді поїдеш від нас? — сказав я.— Як же це ми будемо жити нарізно?

— Що ж робити, мені самій боляче; тільки коли це станеться, я знаю, що я зроблю...

— В актриси підеш... от дурниці! — підхопив я, знаючи, що вона завжди мріяла бути актрисою.

— Ні, це я говорила, коли була маленька...

— Так що ж ти зробиш?

— Піду в монастир і буду там жити, ходитиму в чорненькому платтячку, в оксамитовій шапочці.

Катенька заплакала.

Чи траплялось вам, читачу, в певну пору життя раптом помічати, що ваш погляд на речі цілком змінюється, ніби всі речі, що ви їх бачили доти, враз повернулись до вас іншою, невідомою ще стороною? Такого роду моральна зміна відбулася в мені вперше під час нашої подорожі, яку я і вважаю за початок мого отроцтва.

Я вперше тоді ясно усвідомив, що не ми тільки, тобто наша родина, живемо на світі, що не всі інтереси обертаються навколо нас, а що є інше життя людей, які не мають нічого спільного з нами, не цікавляться нами і навіть не знають, що ми існуємо. Звісно, я й раніше знав усе це; але знав не так, як це взнав тепер, не усвідомлював, не відчував.

Думка обертається в переконання лише одним певним шляхом, часто зовсім несподіваним і відмінним від шляхів, які, щоб здобути те саме переконання, проходять інші уми. Розмова з Катенькою, що дуже вразила мене й змусила замислитись над її майбутнім становищем, була для мене цим шляхом. Коли я дивився на села й міста, через які ми проїжджали, де в кожному будинку жила принаймні така ж родина, як наша, на жінок, дітей, що з хвилиною цікавістю дивилися на екіпаж і назавжди зникали з очей, на крамарів, селян, що не тільки не вклонялися нам, як я звик бачити це в Петровському, а навіть і не дивились на нас, мені вперше спало на думку: що ж може їх цікавити, коли вони зовсім не турбуються про нас? І з цього питання виникли інші: як і чим вони живуть, як виховують своїх дітей, чи вчать їх, чи пускають гратись, як карають? і т. ін.

РОЗДІЛ IV

У МОСКВІ

Коли ми приїхали до Москви, зміна в моїх поглядах на речі, людей і на своє ставлення до них стала ще помітнішою.

Коли я вперше побачив бабусю, її худе в зморшках обличчя і згаслі очі, почуття піддесливої пошани й страху, які я до неї відчував, перейшло в жалість; а коли

вона, притулившись обличчям до голови Любочки, заридала так, немовби перед її очима був труп її любимої доньки, жалість перейшла в любов. Мені ніяково було бачити її сум під час побачення з нами; я розумів, що ми самі по собі ніщо для неї, що ми їй дорогі лише як спогад, я відчував, що в кожному поцілунку, якими вона вкривала мої щоки, була одна думка: її немає, вона померла, я не побачу її більше!

Папà, який у Москві майже зовсім не звертав на нас уваги і з завжди заклопотаним обличчям тільки на обід приходив до нас, у чорному сюртуку або фрак, — разом із своїм великим одкоченим коміром сорочки, халатом, старостами, прикажчиками, прогулянками на тік та полюванням, багато втратив у моїх очах. Карл Іванович, якого бабуся називала дядькою і який раптом, бозна-нащо, надумав змінити свою статечну, знайому мені лисину на рудий парик з вузеньким проділом майже посередині голови, видався мені таким чудним та кумедним, що я дивувався, як міг я раніше не помічати цього.

Між дівчатками і нами теж появилась якась невидима перепона; у них і в нас були вже свої секрети; вони начебто пишалися перед нами своїми спідничками, що чимраз ставали довші, а ми своїми панталонами із штрипками. А Мімі першої ж неділі вийшла обідати в такому пишному вбранні і з такими стрічками на голові, що вже зразу видно було, що ми не на селі і що тепер усе піде по-іншому.

РОЗДІЛ V

СТАРШИЙ БРАТ

Я був лише на рік і кілька місяців молодший від Володі; ми росли, вчилися і грались завжди разом. Нас не розрізняли, як старшого й молодшого; але саме на той час, про який я говорю, я почав розуміти, що Володя не товариш мені по літах, нахилах і здібностях. Мені навіть здавалось, що Володя сам розуміє свою першість і пишається нею. Таке переконання, може й помилкове, збуджувало в мені самолюбство, яке страждало щоразу, коли я стикався з ним. Він в усьому був вищий за ме-

не: в розвагах, у науках, у суперечках, у вмінні поводитись, і все це віддаляло мене від нього і змушувало відчувати незрозумілі для мене моральні страждання. Якби, коли Володі вперше зробили голландські сорочки із зборками, я сказав прямо, що мені дуже прикро не мати таких, я певен, що мені стало б легше й не здавалося б щоразу, коли він поправляв свої комірці, що він робить це для того тільки, щоб образити мене.

Мене найбільше мучило те, що Володя, як мені іноді здавалось, розумів мене, але намагався приховувати це.

Хто не помічав тих таємничих безсловесних стосунків, що виявляються в непомітній посмішці, русі чи погляді між людьми, які завжди живуть разом: братами, приятелями, чоловіком і жінкою, паном і слугою, особливо коли люди ці не в усьому одверті між собою. Скільки недоговорених бажань, думок і страху — що тебе зрозуміють — буває в одному випадковому погляді, коли несміливо й нерішуче зустрічаються ваші очі!

Але, може, мене обманювала щодо цього моя надмірна вразливість та схильність до аналізу; може, Володя зовсім і не počував того, що я. Він був палкий, одвертий і нестійкий у своїх захопленнях. Захоплюючись найрізноманітнішими речами, він віддавався їм усією душею.

То раптом нападала на нього пристрасть до малюнків: він сам починав малювати, купував на всі свої гроші, просив у вчителя малювання, у папа, у бабусі; то пристрасть до дрібничок, якими він прикрашав свій столик, збираючи їх по всьому дому; то пристрасть до романів, які він діставав нишком і читав цілими днями й ночами... Я мимоволі захоплювався його пристрастями; але був надто гордий, щоб наслідувати його, і надто молодий та несамостійний, щоб вибрати новий шлях. Але нічому я не заздрив так, як щасливий, благородно-одвертій Володиній вдачі, яка особливо помітно проявлялася під час суперечок, що траплялися між нами. Я відчував, що він робить добре, але не міг наслідувати його.

Якось, саме тоді, коли він щонайдужче пристрастився до дрібничок, я підійшов до його стола і розбив ненавмисне порожній різноколірний флакончик.

— Хто тебе просив чіпати мої речі? — сказав Володя, ввійшовши в кімнату й помітивши, що я порушив симетрію в різноманітних прикрасах його столика.— А де флакончик? неодмінно ти...

— Ненавмисне впустив; він і розбився, скільки там того лиха?

— Зроби ласку, ніколи не смій торкатися до моїх речей,— сказав він, складаючи куски розбитого флакончика і з жалем дивлячись на них.

— Будь ласка, не командуй,— відповів я.— Розбив, так розбив; що ж тут говорити!

І я посміхнувся, хоч мені зовсім не хотілось посміхатися.

— Так, тобі нічого, а мені чого,— продовжував Володя, сіпаючи плечем (цей жест він наслідував від папа́),— розбив, та ще й сміється! От уже вредне хлопчисько!

— Я хлопчисько; а ти великий, та дурний.

— Не хочу з тобою лаятись,— сказав Володя, злегка відштовхуючи мене,— іди геть.

— Не штовхайся!

— Забирайся!

— Я тобі кажу, не штовхайся!

Володя взяв мене за руку й хотів одтягти від стола; але я вже був роздратований до краю: схопив стіл за ніжку й перекинув його. «От же тобі!» — і всі фарфорові й кристалеві прикраси з брязкотом полетіли на підлогу.

— Огидний хлопчисько!..— закричав Володя, силкуючись підтримати речі, що падали.

«Ну, тепер усьому край,— думав я, виходячи з кімнати,— ми назавжди посварилися».

До вечора ми не говорили один до одного; я почував себе винним, боявся глянути на нього й цілий день не міг нічого робити; Володя, навпаки, вчився добре і, як завжди, після обіду розмовляв і сміявся з дівчатками.

Як тільки вчитель кінчав клас, я виходив з кімнати: мені страшно, ніяково й соромно було лишатися на самоті з братом. Після вечірнього класу з історії я взяв зошити й попрямував до дверей. Проходячи повз Володю, я, хоч мені й хотілося підійти й помиритися з ним, надувся й силкувався зробити сердите обличчя. Володя

в цей самий час підвів голову і з ледве помітною добродушно-насмішкуватою посмішкою сміливо подивився на мене. Погляди наші зустрілись, і я зрозумів, що він розуміє мене, і те, що я розумію, що він розуміє мене; але якесь нездоланне почуття змусило мене відвернутись.

— Миколенько! — сказав він мені звичайнісіньким, аж ніяк не патетичним голосом, — годі сердитись. Пробач мені, якщо я тебе скривдив.

І він подав мені руку.

Ніби піднімаючись усе вище й вище, щось раптом почало давити мені в грудях і стискати дихання; але це тривало лише одну секунду: на очах виступили сльози, і мені полегшало.

— Прости... ме...не, Воло...дю! — сказав я, стискаючи його руку.

Проте Володя дивився на мене так, немов зовсім не розумів, чого в мене на очах сльози...

РОЗДІЛ VI

М А Ш А

Але жодна із змін, що сталися в моєму погляді на речі, не вразила мене самого так, як та, через яку я в одній з наших покоївок перестав бачити слугу жіночої статі, а почав бачити *жінку*, від якої могли залежати, до деякої міри, мій спокій і щастя.

З того часу, як пам'ятаю себе, пам'ятаю я й Машу в нашому домі, і ніколи, до випадку, що зовсім змінив мій погляд на неї і про який я розповім зараз, — я не звертав на неї ніякої уваги. Маші було років з двадцять п'ять, коли мені було чотирнадцять; вона була дуже гарна; але я боюся описувати її, боюся, щоб уява знов не змалювала мені чарівний і обманливий образ, який склався під час моєї пристрасті. Щоб не помилитись, скажу тільки, що вона була надзвичайно біла, розкішно розвинена й була жінка; а мені було чотирнадцять років.

В одну з тих хвилин, коли, з уроком у руці, ходиш по кімнаті, намагаючись ступати тільки по одних щілинах мостин, або виспівуєш який-небудь химерний мотив,

або розмазуеш чорнило по краю стола, або повторюєш не думаючи який-небудь вислів,— одним словом, в одну з тих хвилин, коли розум відмовляється від роботи і уява, взявши гору, шукає вражень, я вийшов з класної кімнати й без будь-якої мети спустився до площадки.

Хтось у черевиках ішов нагору по другому повороту сходів. Ясна річ, мені захотілося знати, хто це, але раптом шум кроків стих, і я почув Машин голос: «Гетьте-бо, чого ви пустуєте, а як Марія Іванівна прийде — хіба добре буде?»

«Не прийде»,— пошепки сказав Володин голос, і слідом за цим щось заворушилось, нібито Володя хотів затримати її.

«Та куди з руками лізете? Безстыднику!»— і Маша, із стягнуною набік косинкою, з-під якої видно було білу, повну шию, пробігла повз мене.

Не можу висловити, як мене вразило це відкриття, проте почуття здивування незабаром змінилось на співчуття до вчинку Володі: мене вже не вражав самий його вчинок, а те, як це він збагнув, що робити так приємно. І мені мимоволі захотілось наслідувати його.

Я цілими годинами сидів іноді на площадці, без будь-якої думки, з напруженою увагою прислухаючись до найменших рухів нагорі; але ніколи не міг примусити себе наслідувати Володю, хоч мені й хотілося цього над усе в світі. Іноді, притаївшись за дверима, я з важким почуттям заздрості і ревності слухав метушню, що здійснювалася в дівочій, і мені спадало на думку: яке було б моє становище, коли б я пішов нагору і так само, як Володя, схотів би поцілувати Машу? що б я сказав із своїм широким носом та розкуйовдженими вихрами, коли б вона запитала в мене, чого мені треба? Іноді я чув, як Маша говорила Володі: «Ой лишенько! що це ви справді причепились до мене, ідіть звідси, от пустун... чого Микола Петрович ніколи не ходить сюди й не пустує...» Вона не знала, що Микола Петрович сидить в цю хвилину під сходами й усе на світі ладен віддати, аби бути на місці пустуна Володі.

Я був соромливий зроду, але соромливість моя ще збільшувалась певністю своєї потворності. А я переко-

наний, що ніщо не має такого надзвичайного впливу на напрям людини, як зовнішність її, і це так сама зовнішність, як певність привабливості чи непривабливості її.

Я був надто самолюбивий, щоб звикнути до свого становища, утішався, як лисиця, запевняючи себе, що виноград ще зелений, тобто намагався з презирством ставитись до всього задоволення, яке дає гарна зовнішність, з якого, як я сам бачив, користується Володя і якому я від душі заздрив і напружував усі сили свого розуму та уяви, щоб знаходити насолоду в гордовитій самотності.

РОЗДІЛ VII

ДРІБ

— Боже мій, порох!..— скрикнула Мімі задиханим від хвилювання голосом.— Що ви робите? Ви хочете спалити будинок, загубити всіх нас...

І з невимовним виразом твердості духу Мімі звеліла всім розступитись, великими, рішучими кроками підійшла до розсипаного дробу і, нехтуючи небезпекою, що могла статися внаслідок несподіваного вибуху, почала топтати його ногами. Коли, на її думку, небезпека вже минула, вона покликала Михея і звеліла йому викинути весь цей порох куди-небудь далі або, найкраще, в воду, і, гордовито стріпуючи чепчиком, попрямувала до вітальні. «Дуже добре їх доглядають, що й казати»,— пробурчала вона.

Коли папа прийшов з флігеля і ми разом з ним пішли до бабусі, в її кімнаті вже сиділа Мімі біля вікна і з якимсь таємниче-офіціальним виразом грізно дивилася повз двері. В її руці було щось загорнене в кілька папірців. Я догадався, що це був дріб і що бабусі вже все відомо.

Крім Мімі, в бабусиній кімнаті була ще покоївка Гаша, яка, як видно було з її сердитого, почервонілого обличчя, була дуже розстроєна, і лікар Блюменталь, маленький рябуватий чоловік, який даремно намагався

заспокоїти Гашу, роблячи їй очима й головою таємничі миротворні знаки.

Сама бабуся сиділа трохи боком і розкладала пасьянс *Мандрівник*, що завжди означало дуже недобрій настрої.

— Як ви себе почуваєте сьогодні, татап? чи добре спалося? — сказав папа, шанобливо цілуючи її руку.

— Чудово, мій голубе; здається, знаєте, що я завжди абсолютно здорова, — відповідала бабуся таким тоном, наче запитання папа було цілком недоречне й образливе запитання. — Що ж, чи хочете ви мені дати чисту хусточку? — продовжувала вона, звертаючись до Гаші.

— Я вам подала, — відповіла Гаша, вказуючи на білу, як сніг, батистову хусточку, що лежала на бильці крісла.

— Заберіть цю брудну ганчірку й дайте мені чисту, моя любя.

Гаша підійшла до шифоньєрки, висунула шухляду і так грюкнула нею, що шибки задзвеніли в кімнаті. Бабуся грізно оглянулася на всіх нас і продовжувала пильно стежити за всіма рухами покоївки. Коли вона подала їй, як мені здалося, ту саму хустку, бабуся сказала:

— Коли ж ви мені натрете тютюну, моя любя?

— Матиму час, так натру.

— Що ви кажете?

— Натру сьогодні.

— Коли ви не хочете мені служити, моя любя, ви б так і сказали: я б давно вас відпустила.

— І відпустіть, не заплачу, — пробурчала півголосом покоївка.

У цей час лікар почав було моргати їй; але вона так гнівно й рішуче подивилась на нього, що він зразу опустив очі й зацікавився ключиком од свого годинника.

— Бачите, любий мій, — сказала бабуся, звертаючись до папа, коли Гаша, продовжуючи бурчати, вийшла з кімнати, — як зі мною говорять у моєму домі?

— Дозвольте, татап, я сам натру вам тютюну, — сказав папа, поставлений, очевидно, в скрутне становище цим несподіваним звертанням.

— Ні вже, дякую вам: адже вона через те й груба така, що знає, ніхто, окрім неї, не вміє так натерти тю-

тону, як я люблю. Ви знаєте, мій любий,— продовжувала бабуся по хвилинній мовчанці,— що ваші діти сьогодні мало будинок не спалили?

Папа́ з шанобливою цікавістю дивився на бабуся.

— Так, вони от чим бавляться. Покажіть їм,— сказала вона, звертаючись до Мімі.

— Папа́ взяв у руки дріб і не міг не посміхнутись.

— Та це дріб, татап,— сказав він,— це зовсім безпечна річ.

— Дуже вам вдячна, мій любий, що ви мене вчите, тільки я вже надто стара...

— Нерви, нерви! — прошепотів лікар.

І папа́ зараз же звернувся до нас:

— Де ви це взяли? І як смієте пустувати з такими речами?

— Нема чого їх питати, а треба запитати їхнього дядьку,— сказала бабуся, особливо презирливо вимовляючи слово дядька,— куди він дивиться?

— Вольдемар сказав, що сам Карл Іванович дав йому цей порох,— підхопила Мімі.

— Ну от бачите, який він хороший,— продовжувала бабуся,— і де він, цей дядька, як там його? покличете його сюди.

— Я його відпустив у гості,— сказав папа́.

— Це не резон; він завжди повинен бути тут. Діти не мої, а ваші, і я не маю права радити вам, бо ви ж розумніші за мене,— вела своєї бабуся,— але, здається, час би вже найняти для них гувернера, а не дядьку, німецького мужика. Так, дурного мужика, що нічого іншого їх навчити не може, крім поганого поведження та тірольських пісень. Дуже потрібно, я вас питаю, дітям уміти співати тірольських пісень? А втім, тепер нема кому про це дбати, і ви можете робити, як хочете.

Слово «тепер» означало: коли в них немає матері, і викликало сумні спогади в бабусиному серці,— вона спустила очі на табакерку з портретом і замислилась.

— Я давно вже думав про це,— поспішив сказати папа́,— і хотів порадитись із вами, татап: чи не запросити нам St.-Jérôme, який тепер за квитками дає їм уроки?

— І добре зробиш, мій друже,— сказала бабуся вже

не тим невдоволеним голосом, яким говорила перед тим.— St.-Jérôme принаймні *gouverneur*, який зрозуміє, як треба вчити *des enfants de bonne maison*¹, а не звичайний меніп, дядька, що здатний лише на те, щоб водити їх гуляти.

— Я завтра ж поговорю з ним,— сказав папá.

І справді, через два дні після цієї розмови Карл Іванович поступився своїм місцем молодому чепурному французові.

РОЗДІЛ VIII

ІСТОРІЯ КАРЛА ІВАНОВИЧА

Пізно ввечері перед тим днем, коли Карл Іванович мав назавжди їхати від нас, він стояв у своєму ватному халаті й червоній шапочці коло ліжка і, нахилившись над чемоданом, ретельно складав туди свої речі.

Останнім часом Карл Іванович ставився до нас якось особливо сухо: він наче уникав усяких стосунків з нами. От і тепер, коли я ввійшов у кімнату, він глянув на мене спідлоба і знов узявся до свого діла. Я приліг на своєму ліжку, але Карл Іванович, який раніше суворо забороняв нам робити це, нічого не сказав мені, і думка, що він більше не буде ні ляяти, ні зупиняти нас, що йому тепер немає до нас ніякого діла, живо нагадала мені про скору розлуку. Мені стало сумно, що він розлюбив нас, і хотілося виявити йому це почуття.

— Дозвольте, я допоможу вам, Карле Івановичу,— сказав я, підходячи до нього.

Карл Іванович глянув на мене і знов відвернувся, але в швидкому погляді, який він кинув на мене, я прочитав не байдужість, якою пояснював його холодність, а щирий, зосереджений сум.

— Бог усе бачить і все знає, і на все його свята воля,— сказав він, випростуючись на весь зріст і тяжко зітхаючи.— Так, Миколенько,— говорив він далі, помітивши, що я дивлюсь на нього з виразом щирого спів-

¹ дітей з хорошої сім'ї,

чуття,— моя доля бути нещасним з самого мого дитинства й до самої смерті. Мені завжди платили злом за добро, яке я робив людям, і моя нагорода не тут, а звідти,— сказав він, вказуючи на небо.— Коли б ви знали мою історію і все, чого я зазнав у цьому житті!.. Я був швець, я був солдат, я був *дезертир*, я був фабрикант, я був учитель, і тепер я нуль! і мені, як синові божому, ніде прихилити голову,— закінчив він і, заплющивши очі, сів у своє крісло.

Помітивши, що Карл Іванович перебував у тому чутливому настрої, коли він, не звертаючи уваги на слухачів, висловлював для самого себе свої заповітні думки, я мовчки й не спускаючи очей з його доброго обличчя, сів на ліжко.

— Ви не дитина, ви можете розуміти. Я вам розповім свою історію і все, чого я зазнав у цьому житті. Коли-небудь ви згадаєте старого друга, який вас дуже любив, діти!..

Карл Іванович сперся рукою на столик, що стояв біля нього, понюхав тютюну і, звівши очі до неба, тим особливим, рівномірним горловим голосом, яким він звичайно диктував нам, так почав:

— *Я бул нешаслив ішо во черева моеї матрри. Das Unglück verfolgte mich schon im Schosse meiner Mutter!*— повторив він ще з більшим почуттям.

Через те, що Карл Іванович не один раз, в однаковому порядку, в тих самих виразах і з завжди однакови-ми інтонаціями, розповідав мені потім свою історію, я гадаю, що зможу передати її майже слово в слово: крім, звичайно, неправильності мови, про що читач може мати уявлення з першої фрази. Чи була це справді його історія, чи витвір фантазії, що народився під час його самотнього життя в нашій сім'ї, якому він і сам почав вірити через часте повторювання, чи він лише прикрасив фантастичними фактами справжні події свого життя — я ще не вирішив і досі. З одного боку, він з дуже живим почуттям і методичною послідовністю, що становлять головні ознаки правдоподібності, розповідав свою історію, щоб можна було не вірити їй; з другого боку, надто багато було поетичних красот в його історії; так що саме красоти ці викликали сумніви.

«У жилах моїх тече благородна кров графів фон-Зомерблат! In meinen Adern fließt das edle Blut des Grafen von Sommerblat! Я народився через шість тижнів після весілля. Чоловік моєї матері (я називав його татком) був орендарем у графа Зомерблат. Він не міг забути сорому моєї матері й не любив мене. У мене був маленький брат Johann і дві сестри; але я був чужий у своїй власній сім'ї! Ich war ein Fremder in meiner eigenen Familie! Коли Johann пустував, татко говорив: «З цією дитиною, Карлом, я не матиму й хвилини спокою!», мене лаяли і карали. Коли сестри сварилися між собою, татко говорив: «Карл ніколи не буде слухняним хлопчиком!», мене лаяли та карали. Лише добра моя матуся любила й голубила мене. Часто вона казала мені: «Карле! йдіть сюди, до моєї кімнати», і вона потихеньку цілувала мене. «Бідний, бідний Карл! — сказала вона, — ніхто тебе не любить, але я ні на кого тебе не проміняю. Одного просить у тебе твоя матуся, — говорила вона мені, — вчись добре і будь завжди чесною людиною, бог не покине тебе! Trachte nur ein ehrlicher Deutscher zu werden — sagte sie — und der liebe Gott wird dich nicht verlassen!». І я старався. Коли мені минуло чотирнадцять років і я міг іти до причастя, моя матуся сказала моему таткові: «Карл уже великий хлопець, Густаве; що ми будемо з ним робити?» І татко сказав: «Я не знаю». Тоді матуся сказала: «Віддамо його в місто, до пана Шульца, нехай він буде шевцем!», і татко сказав: «Гаразд», und mein Vater sagte «gut». Шість років і сім місяців я жив у місті у шевця, і хазяїн любив мене. Він сказав: «Карл добрий робітник, і незабаром він буде моїм Geselle!»¹ але... не так сталося, як гадалося... 1796 року було призначено Conscription², і всі, хто міг служити, од вісімнадцяти до двадцять першого року мусили зібратись до міста.

Татко і брат Johann приїхали до міста, і ми разом пішли тягти Loos³, кому бути Soldat і кому не бути Soldat. Johann витяг кепський номеро — він мав бути Soldat, я витяг добрий номеро — я не мав бути Soldat. І татко

¹ підмайстром!

² рекрутський набір,

³ жеребок,

сказав: «Мав я одного сина, та й з тим мушу розлучитися! Ich hatte einen einzigen Sohn und von diesem muss ich mich trennen!»

Я взяв його за руку й сказав: «Нащо ви сказали таке, татку? Ходить зі мною, я вам скажу що-небудь». І татко пішов. Татко пішов, і ми сіли в трактир за маленький столик. «Дайте нам пару Bierkrug¹,— я сказав і нам принесли. Ми випили по склянка, і брат Johann теж випив.

— Татку! — я сказав,— не кажіть так, що «у вас був один син, і з ним мусите розлучитись», у мене серце хоче *вистрибнути*, коли я цього чую. Брат Johann не служитиме — я буду Soldat!.. Карл тут нікому не потрібен, і Карл буде Soldat.

— Ви чесна людина, Карле Івановичу! — сказав мені татко і поцілував мене.— Du bist ein braver Bursch! — sagte mir mein Vater und küsste mich.

І я був Soldat!»

РОЗДІЛ ІХ

ПРОДОВЖЕННЯ ПОПЕРЕДНЬОГО

«Тоді був страшний час, Миколенько,— продовжував Карл Іванович,— тоді був Наполеон. Він хотів завоювати Німеччину, і ми захищали свою батьківщину до останньої краплі крові! und wir vertheidigten unser Vaterland bis auf den letzten Tropfen Blut!

Я був під Ульм, я був під Аустерліц! я був під Ваграм! ich war bei Wagram!»

— Невже ви теж воювали? — спитав я, здивовано дивлячись на нього.— Невже й ви вбивали людей?

Карл Іванович одразу заспокоїв мене щодо цього.

«Якось французький Grenadier відстав від своїх і впав на шляху. Я прибіг з рушницею і хотів проколоти його, aber der Franzose warf sein Gewehr und rief pardon², і я пустив його!

¹ кухлів пива,

² але француз кинув свою рушницю і попросив пардону,

Під Ваграм Наполеон загнав нас на острів і оточив так, що нікуди не було порятунку. Протягом трьох діб у нас не було провіанту, і ми стояли по коліна у воді. Лиходій Наполеон не брав і не пускав нас! und der Bösewicht Napoleon wollte uns nicht gefangen nehmen und auch nicht freilassen!

На четвертий день нас, дякувати богу, забрали в полон і відвели до фортеці. На мені був синій панталон, мундир із доброго сукна, п'ятнадцять талерів грошей і срібний годинник — подарунок мого татуся. Французький Soldat усе взяв у мене. На моє щастя, в мене було три червінці, що їх матуся зашила мені під фуфайку. Їх ніхто не знайшов!

У фортеці я не хотів довго лишатися й вирішив тікати. Одного разу, на велике свято, я сказав сержантові, що наглядав за нами: «Пане сержант, сьогодні велике свято, я хочу нагадати про нього. Принесіть, будь ласка, дві пляшечки мадер, і ми з вами вип'ємо її». І сержант сказав: «Гаразд». Коли сержант приніс мадер і ми випили по чарочці, я взяв його за руку і сказав: «Пане сержант, може у вас є батько й мати?..» Він сказав: «Є, пан Мауер..» — «Мій батько і мати,— я сказав,— вісім років не бачили мене і не знають, чи живий я, чи кістки мої давно лежать уже в сирій землі. О пане сержант! у мене є два червінці, що були під моєю фуфайкою, візьміть їх і пустіть мене. Зробіть мені добро, і моя матуся все життя молитиме за вас всемогутнього бога».

Сержант випив чарочку мадер і сказав: «Пане Мауер, я дуже люблю і жалію вас, але ви полонений, а я Soldat. Я потиснув йому руку й сказав: «Пане сержант!» Ich drückte ihm die Hand und sagte: «Herr Sergeant!».

І сержант сказав: «Ви бідна людина, і я не візьму ваші гроші, але допоможу вам. Коли я піду спати, купіть відро горілки солдатам, і вони спатимуть. Я не буду дивитись на вас».

Він був добра людина. Я купив відро горілки, і коли Soldat були п'яні, я надів чоботи, старий шинель і потихеньку вийшов за двері. Я пішов на вал і хотів стрибнути, але там була вода, і я не хотів зіпсувати останню одягу: я пішов у ворота.

Вартовий ходив із рушницею auf und ab¹ і дивився на мене. «Qui vive?» — sagte er auf einmal², і я мовчав. «Qui vive?» — sagte er zum zweiten Mal³, і я мовчав. «Qui vive?» — sagte er zum dritten Mal⁴, і я бігав. Я стрибнув у вода, вилізав на другий сторона і тікав. Ich sprang in's Wasser, kletterte auf die andere Seite und machte mich aus dem Staube.

Цілу ніч я біг шляхом, а коли розвиднілось, я боявся, щоб мене не впізнали, і сховався у високе жито. Там я став навколішки, згорнув руки, подякував отцю небесному за своє врятування і спокійно заснув. Ich dankte dem allmächtigen Gott für Seine Barmherzigkeit und mit beruhigtem Gefühl schlief ich ein.

Я прокинувся ввечері і пішов далі. Раптом велика німецька хура на двоє вороних коней наздогнала мене. На хурі сидів добре одягнений чоловік, курив люльку й дивився на мене. Я пішов потихеньку, щоб хура мене випередила, але я йшов потихеньку, і хура їхала потихеньку, і чоловік дивився на мене; я йшов швидше, і хура їхала швидше, і чоловік дивився на мене. Я сів на дорозі; чоловік спинив своїх коней і дивився на мене. «Юначе,— він сказав,— куди ви йдете так пізно?» Я сказав: «Я йду до Франкфурта». — «Сідайте на мою хуру, місце є, і я доведу вас... Чого це ви нічого не маєте при собі, борода ваша не голена й одежа ваша брудна?» — сказав він мені, коли я сів з ним. «Я бідна людина,— я сказав,— хочу найнятись де-небудь на фабрику; а одежа моя брудна через те, що я впав на дорозі». — «Ви кажете неправду, юначе,— сказав він,— по дорозі тепер сухо».

І я мовчав.

— Скажіть мені всю правду,— сказав мені добрий чоловік,— хто ви і звідки йдете? Обличчя ваше мені сподобалось, і коли ви чесна людина, я допоможу вам.

І я все сказав йому. Він сказав: «Добре, юначе,

¹ вперед і назад

² «Хто йде?» — спитав він раптом,

³ «Хто йде?» — спитав він вдруге,

⁴ «Хто йде?» — спитав він втретє.

їдьмо на мою канатну фабрику. Я дам вам роботу, одержу гроші, і ви житимете в мене».

І я сказав: «Гаразд».

Ми приїхали на канатну фабрику, і добрий чоловік сказав своїй дружині: «Ось юнак, що воював за свою батьківщину і втік з полону; в нього немає ні дому, ні одержу, ні хліба. Він житиме в мене. Дайте йому чисту білизну і нагодуйте його».

Я півтора року жив на канатній фабриці, і мій хазяїн так полюбив мене, що не хотів пустити. І мені було добре. Я був тоді красивий чоловік, я був молодий, високий на зріст, блакитні очі, римський ніс... і Madame L... (я не можу сказати її ім'я), дружина мого хазяїна, була молоденька, гарненька дама. І вона покохала мене.

Коли вона бачила мене, вона сказала: «Пане Мауер, як вас кличе ваша матуся?» Я сказав: «Karlchen».

І вона сказала: «Karlchen! сядьте біля мене».

Я сів біля неї, і вона сказала: «Karlchen! поцілуйте мене».

Я його поцілував, і він сказав: «Karlchen! я так кохаю вас, що не можу далі терпіти», і він увесь затремтів».

Тут Карл Іванович зробив довгу паузу і, закотивши свої добрі блакитні очі, злегка похитуючи головою, почав так посміхатись, як посміхаються люди, пригадуючи щось дуже приємне.

«Так,— почав він знову, поправляючись у кріслі й запинаючи свій халат,— багато я зазнав і доброго і лихого в своєму житті; але ось мій свідок,— сказав він, показуючи на вишитий по канві образок спасителя, що висів над його ліжком,— ніхто не може сказати, що Карл Іванович був нечесна людина! Я не хотів злом віддячувати за добро, яке зробив мені пан L... і вирішив утекти від нього. Ввечері, коли всі йшли спати, я написав листа своєму хазяїнові й поклав його на столі в своїй кімнаті, взяв свою одержу, три талер грошей і потихеньку виїшов на вулицю. Ніхто не бачив мене, і я пішов по дорозі».

ПРОДОВЖЕННЯ

«Я дев'ять років не бачив своєї матусі й не знав, чи жива вона, чи кістки її лежать уже в сирій землі. Я пішов на свою батьківщину. Коли я прийшов до міста, я питаю, де живе Густав Мауер, що був орендарем у графа Зомерблат? І мені сказали: «Граф Зомерблат помер, і Густав Мауер живе тепер у великій вулиці й держить крамницю лікер». Я надів свій новий жилет, добрий сюртук — подарунок фабриканта, гарненько причесав волосся і пішов до лікерної крамниці мого татуся. Сестра Marielchen сиділа в крамничці й спитала, чого мені треба? Я сказав: «Можна випити чарочку лікер?», і вона сказала: «Vater! юнак просить чарочку лікер». І татусь сказав: «Подай юнакові чарочку лікер». Я сів коло столика, пив свою чарочку лікер, курив люльку і дивився на татуся, Marielchen і Johann, який теж увійшов до крамниці. Під час розмови татусь сказав мені: «Ви, мабуть, знаєте, юначе, де стоїть тепер наша *арме*». Я сказав: «Я сам іду з *арме*, і вона стоїть біля Wien». — Наш син, — сказав татусь, — був Soldat, і от дев'ять років він не писав до нас, і ми не знаємо, чи живий він, чи помер. Моя дружина завжди плаче за ним...» Я курив свою люльку й сказав: «Як звали вашого сина і де він служив? може, я знаю його...» — «Його звали Карл Мауер, і він служив в австрійських егерях», — сказав мій татусь. «Він високий на зріст і красивий чоловік, як ви», — сказала сестра Marielchen. Я сказав: «Я знаю вашого Karl». — «Amalia! — sagte auf einmal mein Vater!», — ідіть сюди, тут є юнак, він знає нашого Karl». І моє милі татуся виходить із задня двері. Я відразу пізнав його. «Ви знаєте наша Karl», — він сказав, подививсь на мене і, увесь блідий, за... трем... тів!.. «Так, я бачив його», — я сказав, і не смів підвести очі на неї; серце в мене плигнути хотіло. «Karl мій живий! — сказала матуся. — Слава богам! Де він, мій милий Karl? Я померла б спокійно, коли б ще раз подивитись на нього, на мого улюб-

¹ — Амалія! — сказав раптом мій батько,

леного сина; але бог не хоче цього»,— і він заплакав...
*Я не міг терпійт... «Матусю! — сказав я,— я ваш Карл!»
І він упав мені на руку...»*

Карл Іванович заплющив очі, і губи його затремтіли.

«Mutter! — sagte ich,— ich bin ihr Sohn, ich bin ihr Karl! und sie stürzte mir in die Arme»¹,— повторив він, заспокоївшись трохи й витираючи крупні сльози, що котились по його щоках.

«Але бог не хотів, щоб я скінчив дні на своїй батьківщині. Мені судилось нещастя! das Unglück verfolgte mich überall!..² Я жив на своїй батьківщині лише три місяці. Якось у неділю я був у кофейному домі, купив кухоль пива, курих свою люльку і розмовляв із своїми знайомими про Politik, про імператор Фраїц, про Napoleon, про війну, і кожен висловлював свою думку. Біля нас сидів незнайомий пан у сірому Uebercock³, пив каву, курих люльку і нічого до нас не говорив. Er rauchte sein Pfeifchen und schwieg still. Коли Nachtwächter⁴ прокричав десять годин, я взяв свого капелюха, заплатив гроші і пішов додому. Опівночі хтось постукав у двері. Я прокинувся й сказав: «Хто там?» — «Macht auf!»⁵ Я сказав: «Скажіть, хто там, і я відчиню». Ich sagte: «Sagt, wer ihr seid, und ich werde aufmachen». — «Macht auf im Namen des Gesetzes!»⁶ — сказав за дверима. І я відчинив. Два Soldat з рушницями стояли за дверима, і в кімнату ввійшов незнайомий чоловік у сірому Uebercock, який сидів біля нас у кофейному домі. Він був шпигун! Es war ein Spion!.. «Ходіть зі мною!» — сказав шпигун. «Добре»,— я сказав... Я надів чоботи und Panta'lon, надівав шлейки і ходив по кімнаті. У серці в мене кипіло; я сказав: «Він падлюка!» Коли я підійшов до стінки, де висіла моя шпага, я раптом схопив її і сказав: «*Ти шпигун; захищайся!* «Du bist ein Spion, vertheidige dich!» Ich gab ein Hieb⁷ праворуч, ein Hieb' ліворуч і один на гала-

¹ «Матусю! — сказав я,— я ваш син, ваш Карл!» — і вона кинулась до мене в обійми.

² нещастя всюди мене переслідувало!

³ сюртуці,

⁴ нічний сторож

⁵ «Відчиніть!»

⁶ «Відчиніть ім'ям закону!»

⁷ Я наніс один удар

ва. *Шпигун упав!* Я схопив чемодан та гроші і стрибнув у віконце. *Ich nahm meinen Mantelsack und Beutel und sprang zum Fenster hinaus. Ich kam nach Ems*¹; там я познайомився з *енерал Сазін*. Він полюбив мене, дістав у посланника паспорт і взяв мене з собою в Росію вчити дітей. Коли *енерал Сазін* помер, ваша матуся покликала мене до себе. Вона сказала: «Карле Івановичу! віддаю вам своїх дітей, любіть їх, і я ніколи не забуду вас, я заспокою вашу старість». Тепер її не стало, і все забулося. За свою двадцятирічну службу я мушу тепер, на старість, іти на вулицю шукати свій черствий шматок хліба... *Бог сей бачить і сей знає, і на сей його свята воля, тільки вас жаль мені, діти!*» — закінчив Карл Іванович, притягуючи мене до себе за руку й цілуючи в голову.

РОЗДІЛ XI

ОДИНИЦЯ

Коли скінчився рік трауру, бабуся трохи очуняла після журби, що вразила її, і почала зрідка приймати гостей, особливо дітей — наших однолітків.

У день народження Любочки, 13 грудня, ще перед обідом приїхала до нас княгиня Корнакова з дочками. Валахіна з Сонечкою, Ілінька Грап і два молодші брати Івіни.

Вже звуки гомону, сміху та біганини долітали до нас знизу, де зібралось все це товариство, але ми не могли пристати до нього, перш ніж закінчатись ранкові класи. На таблиці, що висіла в класній кімнаті, було написано: *Lundi, de 2 à 3, Maître d'Histoire et de Géographie*²; і от цього *Maître d'Histoire* ми повинні були дідждатись, вислухати і провести, перш ніж бути вільними. Було вже двадцять на третю, а вчителя історії не було ще ні чути, ні видно навіть на вулиці, якою він мав прийти і на яку я дивився з великим бажанням ніколи не бачити його.

— Здається, Лебедев сьогодні не прийде, — сказав

¹ Я прийшов в Емс;

² Понеділок від 2 до 3 — учитель історії і географії;

Володя, відриваючись на хвилину від книги Смарагдова, по якій він готував урок.

— Коли б то бог дав... а то я нічогосінько не знаю... а втім, здається, он він іде,— додав я сумним голо-
сом.

Володя підвівся й підійшов до вікна.

— Ні, це не він, це якийсь пан,— сказав він.— По-
чекаємо ще до пів на третю,— додав він, потягуючись і
водночас чухаючи маківку, як це він звичайно робив, на
хвилину відпочиваючи від занять.— Коли ж не прийде
й о пів на третю, тоді можна буде сказати St.-Jérôme'у,
щоб прибрати зошити.

— І охота йому хо-о-о-о-дити,— сказав я, теж потя-
гуючись і потрясаючи над головою книгою Кайданова,
яку тримав обома руками.

Знічев'я я розгорнув книгу на тому місці, де було
задано урок, і почав читати його. Урок був великий і
важкий, я нічого не знав і бачив, що вже ніяк не встиг-
ну хоч що-небудь запам'ятати з нього, тим більше, що
був у тому роздратованому стані, коли думки відмовляю-
ться будь на чому спинитись.

За минулий урок історії, яка завжди здавалась мені
найнуднішим і найважчим предметом, Лебедев скаржив-
ся на мене St.-Jérôme'у і в зошиті балів поставив мені
два, що вважалось за дуже недобре. St.-Jérôme тоді ще
сказав мені, що коли наступного разу я матиму менше
як три, то буду суворо покараний. Саме тепер мав від-
бутись цей наступний урок, і, признаюся, я дуже бо-
явся.

Я так захопився, перечитуючи незнайомий мені
урок, що був дуже вражений, коли почув, як хтось у
передпокої скидає калоші. Ледве встиг я оглянутись, як
на порозі з'явилось рябе, огидне для мене обличчя й
надто знайома незграбна постать учителя в синьому за-
стебнутому фракі з ученими гудзиками.

Учитель повагом поклав шапку на вікно, зошити на
стіл, розкинув обома руками фалди свого фракі (нібито
це було дуже потрібно) і, відсапуючись, сів на своє
місце.

— Так от, панове,— сказав він, потираючи одна об
одну свої спітнілі руки,— повторимо спершу те, про що

говорили на минулому уроці, а потім я постараюсь ознайомити вас з дальшими подіями середньовіччя.

Це означало: відповідайте уроки.

Поки Володя відповідав йому вільно й упевнено, що властиво тим, хто добре знає предмет, я без будь-якої мети вийшов на сходи, і так як униз не можна було йти, то цілком природно, що я непомітно для самого себе опинився на площадці. Але тільки я хотів улаштуватись на звичайному місці своїх спостережень — за дверима, як раптом Мімі, яка завжди була причиною моїх нещасть, наткнулась на мене. «Ви тут?» — сказала вона, грізно подивившись на мене, потім на двері до дівочої й потім знов на мене.

Я почував себе дуже винним — і за те, що був не в класі, і за те, що був у такому недозволеному місці, тому мовчав і, знітившись, являв собою надзвичайно зворушливий образ каяття.

— Ні, це вже нікуди не годиться! — сказала Мімі. — Що ви тут робили? — Я помовчав. — Ні, це так не мине, — повторила вона, постукуючи кісточками пальців об бильця сходів, — я все розкажу графіні.

Було вже без п'яти хвилин три, коли я повернувся в клас. Учитель, ніби не помічаючи ні моєї присутності, ні моєї відсутності, пояснював Володі наступний урок. Коли він, закінчивши свої пояснення, почав згортати зошити і Володя вийшов до другої кімнати, щоб принести квиточка, у мене з'явилась радісна думка, що все закінчилось й про мене забудуть.

Але раптом учитель із зловісною півусмішкою звернувся до мене.

— Сподіваюсь, ви вивчили свій урок, — сказав він, потираючи руки.

— Вивчив, — відповів я.

— Скажіть мені, будь ласка, що-небудь про хрестовий похід Людовіка Святого, — сказав він, похитуючись на стільці й задумано дивлячись собі під ноги. — Спочатку ви мені скажете про причини, що змусили французького короля взяти хрест, — сказав він, піднімаючи брови і вказуючи пальцем на чорнильницю, — потім скажете про загальні характеристичні риси цього походу, — додав він, роблячи всією кистю такий рух, ніби хотів

щось піймати,— і, нарешті, вплив цього походу на європейські держави взагалі,— сказав він, ударяючи зошитами по лівій стороні стола,— і на французьке королівство особливо,— закінчив він, ударяючи по правій стороні стола й схиляючи голову вправо.

Я проковтнув кілька разів слину, прокашлявся, схилив голову набік і мовчав. Потім, узявши перо, що лежало на столі, почав обривати його і все мовчав.

— Дайте сюди пірце,— сказав мені вчитель, простягаючи руку.— Воно ще здасться. Ну?

— Людо... кар... Лудовік Святий був... був... був... добрий і розумний цар...

— Хто?

— Цар. Він надумав піти до Єрусалима й передав стерно державної влади своїй матері.

— А як її звали?

— Б... б...ланка.

— Як? буланка?

Я посміхнувся якимось криво й ніяково.

— Ну, чи не знаєте ще чого-небудь? — сказав він посміхаючись.

Мені не було чого втрачати, я прокашлявся й почав брехати все, що тільки мені спадало на думку. Учитель мовчав, змітаючи зі стола порох пірцем, яке він у мене відняв, пильно дивився повз моє вухо і примовляв: «Добре, дуже добре». Я бачив, що нічого не знаю, висловлююсь зовсім не так, як треба, і мені дуже боляче було бачити, що вчитель не зупиняє й не виправляє мене.

— Чого ж він надумав піти до Єрусалима? — сказав він, повторюючи мої слова.

— Того... через те що... тому що...

Я зовсім зам'явся, не сказав далі жодного слова й відчув, що коли цей кат-учитель хоч рік цілий мовчатиме й запитливо дивитиметься на мене, я все-таки не зможу вимовити більше жодного звука. Учитель хвилини зо три дивився на мене, потім раптом виявив на своєму обличчі вираз глибокого суму й зворушливим голосом сказав Володі, який в цей час увійшов до кімнати:

— Дайте мені зошит: поставити бали.

Володя подав йому зошита і обережно поклав квитка біля нього.

Учитель розгорнув зошит і, акуратно вмочивши перо, красивим почерком написав Володі п'ять у графі успіхів і поведінки. Потім, зупинивши перо над графою, де позначалися мої бали, він подивився на мене, струсив чорнило й замислився.

Раптом його рука зробила ледве помітний рух, і в графі з'явилася красиво викреслена одиниця й крапка; другий рух — і в графі поведінки друга одиниця й крапка.

Акуратно згорнувши зошит балів, учитель підвівся й пішов до дверей, ніби не помічаючи мого погляду, в якому був одчай, благання і докір.

— Михайле Ларіоновичу! — сказав я.

— Ні, — відповів він, розуміючи вже, що я хотів сказати йому, — так не можна вчитись. Я не хочу дурно гроші брати.

Учитель надів калоші, камлотову шинель і дуже ретельно пов'язався шарфом. Нібито можна було про щось турбуватись після того, що сталося зі мною? Для нього рух пера, а для мене величезне нещастя!

— Клас скінчився? — спитав St.-Jérôme, заходячи до кімнати.

— Так.

— Учитель задоволений з вас?

— Так, — сказав Володя.

— Скільки ви дістали?

— П'ять.

— А Nicolas?

Я мовчав.

— Здається, чотири, — сказав Володя.

Він розумів, що мене треба було врятувати хоч на сьогодні. Нехай покарають, аби не тепер, коли в нас гості.

— *Voyons, Messieurs* ¹ (St.-Jérôme мав звичку до кожного слова додавати: *voyons*)! *faites votre toilette et descendons* ².

¹ — Нумо, панове!

² причепуріться і ходімо вниз.

КЛЮЧИК

Ледве встигли ми, зійшовши вниз, привітатись до всіх гостей, як нас покликали до столу. Папа́ був дуже веселий (він добре виграв тоді), подарував Любочці дорогий срібний сервіз і за обідом згадав, що в нього у флігелі лишилася ще бонбоньєрка, приготовлена для іменинниці.

— Як когось із людей посилати, то піди краще ти, Коко,— сказав він мені.— Ключі лежать на великому столі в черепашці, знаєш?.. Так от, візьми їх і найбільшим ключем відімкни другу шухляду праворуч. Там знайдеш коробочку, цукерки в папері й принеси все сюди.

— А сигари принести тобі? — спитав я, знаючи, що він завжди по обіді посилав по них.

— Принеси, та дивись там — нічого не займай! — сказав він мені вслід.

Знайшовши ключі на вказаному місці, я хотів було вже відмикати шухляду, як мене зупинило бажання довідатись, що саме відмикав малесенький ключик, що висів на тому самому ланцюжку.

На столі, серед тисячі різноманітних речей, стояв коло билець шитий портфель з всяким замочком, і мені схотілося спробувати, чи не прийдеться до нього маленький ключик. Спроба скінчилась дуже успішно, портфель одімкнувся, і я знайшов там цілу купу паперів. Почуття цікавості так настійливо радило мені довідатись, що то були за папери, що я не встиг прислухатись до голосу сумління й почав розглядати те, що було в портфелі.

Дитяче почуття безумовної пошани до всіх старших, і особливо до папа́, було таке сильне в мені, що розум мій несвідомо відмовлявся робити будь-які висновки з того, що я бачив. Я почував, що папа́ повинен жити в сфері зовсім іншій, прекрасній, недосяжній і незбагненній для мене, і що намагатись відкривати таємниці його життя було б з мого боку щось на зразок святотатства.

Тому відкриття, що я майже мимоволі зробив у порт-

фелі папá, не лишили в мені ніякого ясного розуміння, крім невиразної думки, що я зробив недобре. Мені було соромно й ніяково.

Під впливом цього почуття я хотів якнайшвидше замкнути портфель, але мені, очевидно, судилось зазнати всіх прикростей у той пам'ятний день: всунувши ключика в замкову щілину, я повернув його не в той бік; думаючи, що портфель замкнений, я вийняв ключа, і — який жах! — у мене в руках була лише головка ключика. Даремно я намагався з'єднати її з тією половиною, що лишилася в замку, і якимись чарами витягти її звідти; треба було, нарешті, звикнути до жахливої думки, що я зробив новий злочин, про який дізнаються сьогодні ж, як тільки папá повернеться до кабінету.

Скарга Мімі, одиниця і ключик! Гіршого нічого не могло зі мною статись. Бабуся — за скаргу Мімі, St.-Jérôme — за одиницю, папá — за ключик... і все спадє на мою голову не пізніше як сьогодні ввечері.

— Що зі мною буде?! А-а-ах! що я наробив?! — говорив я вголос, походжаючи по м'якому килиму кабінету. — Ат! — сказав я сам собі, дістаючи цукерки й сигари, — що буде — те й буде... — І побіг у дім.

Цей фаталістичний вислів, який я ще в дитинстві підслухав у Миколи, в усі тяжкі хвилини мого життя справляв на мене благотворний вплив, на якийсь час заспокоюючи. Увійходьчи до залу, я був у трохи роздратованому й неприродному, але надзвичайно веселому настрої.

РОЗДІЛ XIII

ЗРАДНИЦЯ

По обіді почалися *petits jeux*¹, і я брав у них найактивнішу участь. Граючи в «кота і миші», якимось невдало розігнавшись на гувернантку Корнакових, що грала з нами, я ненавмисне наступив їй на сукню й обірвав її. Помітивши, що всім дівчаткам, а особливо Сонечці, було дуже весело бачити, як гувернантка з розстроєним об-

¹ кімнатні ігри,

личчям пішла до дівочої зашивати свою сукню, я вирішив потішити їх ще раз. Маючи такий люб'язний намір, я, тільки-но гувернантка повернулась до кімнати, почав галопувати навколо неї і продовжував ці еволюції доти, поки не знайшов слушної хвилини знов зачепити каблучком за її спідницю й обірвати. Сонечка і княжна ледве могли стриматись од сміху, що дуже приємно лоскотало моє самолюбство; але St.-Jégôte, помітивши, мабуть, мої витівки, підійшов до мене і, насупивши брови (чого я терпіти не міг), сказав, що я, здається, не перед добром розвеселився і що коли я не буду скромнішим, то, незважаючи на свято, він примусить мене розкаятись.

Але я був у роздратованому стані людини, яка програла більше, ніж має в кишені, яка боїться перевірити свій запис і ставить далі шалені карти, вже не маючи надії відігратись, а тільки для того, щоб не давати самому собі часу опам'ятатись. Я зухвало посміхнувся й одійшов від нього.

Після «кота і миші» хтось затіяв гру, що звалася у нас, здається, *Lange Nase*¹. Суть гри полягала в тому, що ставили два ряди стільців, один проти одного, і дами та кавалери розбивались на дві партії і навперемінки вибирали одна одну.

Молодша княжна щоразу вибирала молодшого Івіна, Катенька вибирала або Володю, або Ілінку, а Сонечка щоразу Серьожу і, на превелике моє здивування, анітрохи не соромилася, коли Серьожа просто йшов і сідав проти неї. Вона сміялася своїм милим дзвінким сміхом і робила йому голівкою знак, що він угадав. Мене ж ніхто не вибирав. На превелику образу для мого самолюбства, я розумів, що я зайвий, той, хто лишається, що про мене кожного разу повинні були говорити: «Хто ще лишається?» — «Та Миколенька; ну, от ти його й візьми». Тому, коли мені доводилось виходити, я просто йшов або до сестри, або до однієї з негарних княжен і, на жаль, ніколи не помилявся. Сонечка ж, здавалось, так була зацікавлена Серьожою Івіним, що я не існував для неї зовсім. Не знаю, чому називав я її в думці зрадницею, бо ж вона ніколи не обіцяла мені вибрати мене,

¹ Довгий ніс.

а не Серьожу; але я твердо був переконаний, що вона найганебніше обійшлася зі мною.

Після гри я помітив, що *зрадниця*, до якої я ставився з презирством, але від якої, проте, не міг одвести очей, разом з Серьожою і Катенькою одійшли в куток і про щось таємниче розмовляли. Підкравшись із-за фортепіано, щоб довідатись про їхні секрети, я побачив таке: Катенька тримала за два кінці батистову хусточку у вигляді ширми, закриваючи нею голови Серьожі та Сонечки. «Ні, програли, тепер розплачуйтесь!» — говорив Серьожа. Сонечка, опустивши руки, стояла перед ним наче винна, і, червоніючи, говорила: «Ні, я не програла, правда ж, *mademoiselle Catherine?*» — «Я люблю правду, — відповіла Катенька, — програла заклад, *ma chère*».

Не встигла Катенька вимовити ці слова, як Серьожа нахилився й поцілував Сонечку. Так-таки просто й поцілував її в рожеві губки. І Сонечка засміялась, ніби це нічого, немов це дуже весело. Який жах!!! *О лукава зрадниця!*

РОЗДІЛ ХІV

ПОТЬМАРЕННЯ

Я раптом відчув презирство до всієї жіночої статі взагалі і до Сонечки особливо; почав запевняти себе, що нічого веселого немає в цих іграх, що вони личать тільки *дівчиськам*, і мені надзвичайно захотілося буянити й устругнути яку-небудь таку молодецьку штуку, яка б усіх здивувала. Слушна нагода трапилась незабаром.

St.-Jérôme, поговоривши про щось з Мімі, вийшов з кімнати; звуки його кроків чути було спочатку на сходах, а потім над нами, в напрямі класної кімнати. Я подумав, що Мімі сказала йому, де вона бачила мене під час класа, і що він пішов подивитись у журнал. Я не думав тоді, що *St.-Jérôme* має в житті якусь іншу мету, крім бажання покарати мене. Я читав десь, що діти від дванадцяти до чотирнадцяти років, тобто діти перехідного віку отрочтва, бувають особливо схильні до підпалу і навіть убивства. Пригадуючи своє отрочтво і особливо той стан духу, в якому я перебував у цей нещасливий для мене день, я дуже яскраво уявляю собі можливість

найжахливішого злочину, без мети, без бажання зробити шкоду, — а просто так — з цікавості, з підсвідомої потреби діяльності. Бувають хвилини, коли майбутнє вималюється перед людиною таким непринадним, що вона боїться спинити на ньому свій мисленний погляд, цілком припиняє в собі діяльність розуму і намагається переконати себе, що майбутнього не буде і минулого не було. У такі хвилини, коли думка не обмірковує наперед кожного спрямування волі, а єдиними пружинами життя лишаються плотські інстинкти, я розумію, що дитина, яка, з недосвідченості, особливо схильна до такого стану душі, без найменшого вагання і страху, з усмішкою цікавості, розводиться і роздмухує вогонь під власним будинком, де сплять її брати, батько, мати, яких вона ніжно любить. Під впливом цієї ж тимчасової відсутності думки — майже розгубленості — селянський парубок років сімнадцяти, оглядаючи лезо щойно вигостреної сокири біля лави, де спить обличчям униз його старий батько, раптом розмахується сокирою і з тупою цікавістю дивиться, як тече під лаву кров з розрубаної шиї; під впливом тієї ж відсутності думки і інстинктивної цікавості людина відчуває якусь насолоду в тому, щоб стати над самісінькою кручею й думати: а що, коли туди кинуться? або приставити до лоба заряджений пістолет і думати: а що, коли натиснути на гашетку? або дивитись на яку-небудь дуже важну особу, до якої вся громада ставиться з улесливою пошаною, і думати: а що, коли підійти до неї, взяти її за носа й сказати: «Ану, чоловіче добрий, ходімо»?

Під впливом такого ж внутрішнього хвилювання й відсутності думки, коли St.-Jérôme зійшов униз і сказав мені, що я не маю права тут бути сьогодні за те, що я так погано поводив себе і вчився, щоб я зараз же йшов нагору, я показав йому язика і сказав, що не піду звідси.

Спочатку St.-Jérôme так здивувався й розгнівався, що якийсь час жодного слова не міг вимовити.

— C'est bien¹, — сказав він, наздоганяючи мене, — я вже кілька разів обіцяв вам кару, од якої вас хотіла врятувати ваша бабуся; але тепер я бачу, що, крім

¹ Добре,

різок, вас нічим не примусиш слухатись, і сьогодні ви їх заробили.

Він сказав це так голосно, що всі чули його слова. Кров з надзвичайною силою прилила до мого серця; я відчув, як сильно воно билосся, як краска сходила з мого обличчя і як зовсім мимоволі затремтіли мої губи. Я, мабуть, страшний був цієї хвилини, бо St.-Jérôme, уникаючи мого погляду, хутко підійшов до мене й схопив за руку; але тільки-но я відчув дотик його руки, мені стало так погано, що я, не тямлячи себе від люті, висмикнув руку й з усіх моїх дитячих сил ударив його.

— Що з тобою робиться? — сказав, підходячи до мене, Володя, який з жахом і подивом спостерігав мій вчинок.

— Облиш мене! — закричав я на нього крізь сльози. — Ніхто з вас не любить мене, не розуміє, який я нещасний! Усі ви погані, огидні, — додав я в якійсь нестямі, звертаючись до всіх присутніх.

Але в цю мить St.-Jérôme, з рішучим і блідим обличчям, знову підійшов до мене і, не встиг я підготуватись до оборони, як він уже дужим рухом, мов лещатами, стиснув мої обидві руки й потяг кудись. В голові мені запаморочилося від хвилювання; пам'ятаю тільки, що я шалено бився головою й колінами доти, поки в мені були ще сили; пам'ятаю, що ніс мій кілька разів натикався на чийсь стегна, що в рот мені попадав чийсь сюртук, що довкола себе я з усіх боків відчував чийсь ноги, запах пилу й violette¹, якою душився St.-Jérôme.

Через п'ять хвилин за мною зачинились двері комірки.

— Василю! — сказав він огидним, торжествуючим голосом, — принеси різок.

РОЗДІЛ XV

МРІЇ

Невже тоді я міг би думати, що лишуся жити після всіх нещасть, що спіткали мене, і що прийде час, коли я спокійно згадуватиму про них?..

¹ фіалок,

Пригадуючи те, що я зробив, я не міг уявити собі, що зі мною буде; але невиразно передчував, що пропав назавжди.

Спочатку внизу й довкола мене панувала цілковита тиша, або принаймні так мені здавалося від надто великого внутрішнього хвилювання, але потроху я почав розбирати різні звуки. Василь прийшов знизу і, кинувши на вікно якусь річ, що скидалася на мітлу, позіхаючи, ліг на скриню. Внизу почувся гучний голос Августа Антоновича (мабуть, він говорив про мене), потім дитячі голоси, потім сміх, біганина, а через кілька хвилин у будинку все пішло своїм порядком, наче ніхто не знав і не думав про те, що я сиджу в темній комірці.

Я не плакав, але щось важке, як камінь, лежало в мене на серці. Думки та образи надзвичайно швидко проходили в моїй розстроєній уяві; але згадка про нещастя, що мене спіткало, раз у раз переривала їх химерний ланцюг, і я знову потрапляв у безвихідний лабіринт невідання щодо моєї майбутньої долі, розпачу й страху.

То мені спадає на думку, що повинна існувати якась невідома причина загальної до мене нелюбові і навіть ненависті. (Тоді я був переконаний, що всі, починаючи з бабусі й до Пилипа-кучера, ненавидять мене і мають насолоду з того, що я страждаю). «Я, мабуть, не син моєї матері й мого батька, не Володин брат, а нещасний сирота, підкидьок, взятий з ласки»,— кажу я сам собі, і безглузда думка ця не тільки дає мені якусь сумну втіху, а навіть здається цілком імовірною. Мені приємно думати, що я нещасний не через те, що винен, а через те, що така моя доля з самого мого народження і що доля моя подібна до долі нещасного Карла Івановича.

«Але нащо далі приховувати цю таємницю, коли я сам уже встиг зрозуміти її? — кажу я сам собі,— завтра ж піду до папа́ й скажу йому: «Папа́! даремно ти од мене приховуєш таємницю мого народження; я знаю її». Він скаже: «Що ж, друже мій, рано чи пізно ти довідався б про це,— ти не мій син, але я усиновив тебе, і якщо ти будеш гідний моєї любові, то я ніколи не покину тебе»; і я скажу йому: «Папа́, хоч я не маю права називати тебе так, але я тепер вимовляю це слово

востаннє, я завжди любив тебе й буду любити, ніколи не забуду, що ти мій благодійник, але не можу більше лишатись у твоєму домі. Тут ніхто не любить мене, а St.-Jérôme запрягся мене згубити. Або він, або я — хтось має залишити твій дім, бо я не ручусь за себе, я так ненавиджу цю людину, що готовий на все. Я вб'ю його», — так і сказати: «Папа́, я вб'ю його». Папа́ почне просити мене, але я махну рукою, скажу йому: «Ні, мій друже, мій благодійнику, ми не можемо жити разом, а пусти мене», — і я обніму його і скажу йому чомусь по-французькому: «*Oh mon père, oh mon bienfaiteur, donne moi pour la dernière fois ta bénédiction et que la volonté de dieu soit faite!*»¹ І я, сидючи на скрині в темній комірці, ридма ридаю від цієї думки. Але раптом я пригадую ганебну кару, що чекає на мене, дійсність вимальовується переді мною в справжньому світлі, і мрії враз розлітаються.

То я уявляю себе вже на волі, не в нашому домі. Я стаю гусаром і йду на війну. Звідусіль на мене летять вороги, я розмахую шаблею і вбиваю одного, другим помахом — убиваю другого, третього. Нарешті, знесилений ранами і втомою, я падаю на землю й кричу: «Перемога!» Генерал під'їжджає до мене й питає: «Де він — наш рятівник?» Йому вказують на мене, він кидається мені на шию і з радісними слізьми кричить: «Перемога!» Я одужую і, з підв'язаною чорною хусткою рукою, гуляю по Тверському бульвару. Я генерал! Але от цар зустрічає мене й питає, хто цей такий поранений юнак? Йому кажуть, що це відомий герой Микола. Цар підходить до мене й говорить: «Дякую тобі. Я все зроблю, щоб ти попросиш у мене». Я шанобливо вклоняюсь і, спираючись на шаблю, кажу: «Я щасливий, великий государю, що міг пролити кров за свою батьківщину, і хотів би вмерти за неї; але коли ти такий ласкавий, що дозволяєш мені просити тебе, то прошу в тебе лише одного — дозволь мені знищити ворога мого, іноземця St.-Jérôme'a. Мені хочеться знищити ворога мого St.-Jérôme'a». Я грізно зупиняюсь перед

¹ «О мій батьку, мій благодійнику, дай мені востаннє своє благословення, і хай збудеться воля божа!»

St.-Jérôme'ом і кажу йому: «Ти зробив моє нещастя, à genoux!»¹ Але раптом згадую, що от-от може ввійти справжній St.-Jérôme з різками, і я знов бачу себе не генералом, що врятовує батьківщину, а жалюгідним, нікчемним створінням.

То мені приходить думка про бога, і я зухвало запитую його, за що він карає мене? «Я, здається, не забував молитися рано і ввечері, так за що ж я страждаю?» Напевне можу сказати, що перший крок до релігійних сумнівів, які тривожили мене під час мого отроцтва, я зробив тепер, не через те, що нещастя штовхнуло мене на шлях ремства та невір'я, але через те, що думка про несправедливість провидіння, яка прийшла мені в голову в цю пору цілковитого душевного розладу і добової самотності, ніби погане зерно, що після дощу впало на пухкий ґрунт, швидко почало рости й пускати коріння. То я уявляв собі, що неодмінно помру, і яскраво бачив здивування St.-Jérôme'a, який замість мене знаходить в комірчині мертве тіло. Пригадуючи оповідання Наталії Савівни про те, що душа померлого до сорока днів не залишає дому, я мислено після смерті літаю невидимкою по всіх кімнатах бабусиною будинку й підслуховую щирі сльози Любочки, жалкування бабусі й розмову папа́ з Августом Антоновичем. «Він був хороший хлопчик»,— скаже папа́ із слізьми на очах. «Так,— скаже St.-Jérôme,— але великий шибеник».— «Вам би треба було поважати мертвих,— скаже папа́,— ви були причиною його смерті, ви залякали його, він не міг стерпіти ганьби, яку ви йому готували... Геть звідси, лиходію!»

І St.-Jérôme впаде на коліна, плакатиме й проситиме прощення. Через сорок днів душа моя відлітає на небо; я бачу щось дивно прекрасне, біле, прозоре, довге і відчуваю, що це моя мати. Це щось біле оповиває, голубить мене; але я відчуваю неспокій і ніби не пізнаю її. «Коли це справді ти,— кажу я,— так покажись мені краще, щоб я міг обійняти тебе». І мені відповідає її голос: «Тут ми всі такі, я не можу краще обійняти тебе. Хіба тобі не добре так?» — «Ні, мені дуже добре, але

¹ на коліна!

ти не можеш лоскотати мене, і я не можу цілувати твоїх рук...» — «Не треба цього, тут і так прекрасно», — говорить вона, і я відчуваю, що справді прекрасно, і ми разом з нею летимо все вище і вище. Тут я немов прокидаюсь і бачу, що сиджу на скрині, в темній комірці, з мокрими від сліз щоками і бездумно повторюю слова: *і ми летимо все вище і вище*. Я довго докладаю всіляких зусиль, щоб зрозуміти своє становище; але розумовий зір мій бачить у дійсності лише одну страшенно темну, непроглядну далечінь. Я стараюсь знов повернутись до тих відрадних, щасливих мрій, що їх перервала свідомість дійсності; але, на диво собі, як тільки я потрапляю в коло попередніх мрій, я бачу, що продовження їх неможливе і, що найдивніше, не дає вже мені ніякої втіхи.

РОЗДІЛ ХVІ

ПЕРЕМЕЛЕТЬСЯ, МУКА БУДЕ

Я ночував у комірчині, і ніхто не приходив до мене; тільки другого дня, тобто в неділю, мене перевели до маленької кімнати, біля класної, і знов замкнули. Я починав надіятись, що кара моя обмежиться ув'язненням, і думки мої під впливом солодкого, укріплюючого сну, яскравого сонця, що вигравало на морозних візерунках вікон, і денного звичайного шуму на вулицях, починали заспокоюватись. Але сидіти на самоті все-таки було дуже тяжко: мені хотілося рухатись, розказати кому-небудь усе, що наболіло в мене на душі, і не було навколо мене живої істоти. Становище це було ще більш неприємне тому, що хоч як це огидно мені було, я не міг не чути, як St.-Jérôme, походжаючи по своїй кімнаті, на-свистував зовсім спокійно якісь веселі мотиви. Я був цілком певен, що йому зовсім не хотілося свистіти, але що він робив це лише для того, щоб мучити мене.

О другій годині St.-Jérôme і Володя пішли вниз, а Микола приніс мені обідаги, і коли я розговорився з ним про те, що я наробив і що мені буде, він сказав:

— Ех, добродію! не журіться, перемелеться, мука буде.

Хоч це прислів'я, яке не один раз і згодом підтримувало твердість мого духу, трохи розважило мене, але саме те, що мені прислали не самий хліб і воду, а весь обід, навіть і солодке — розочки, змусило мене дуже замислитись. Коли б мені не прислали розочок, то це означало б, що мене карають ув'язненням, але тепер виходило, що я ще не покараний, що мене тільки відокремили від інших, як шкідливу людину, а що кара попереду. Саме тоді, як я заглибився в розв'язування цього питання, у замку моєї в'язниці повернувся ключ, і St.-Jérôme з суворим і офіціальним обличчям увійшов до кімнати.

— Ходімте до бабусі,— сказав він, не дивлячись на мене.

Я хотів було почистити рукава курточки, що забруднилися в крейду, перш ніж вийти з кімнати, але St.-Jérôme сказав мені, що це зовсім непотрібно, немов я був у такому жалюгідному моральному стані, що про зовнішній вигляд не варт було вже і дбати.

Катенька, Любочка і Володя глянули на мене в той час, коли St.-Jérôme за руку вів мене через зал, з тим самим виразом, з яким ми завжди дивились на колодників, що їх понеділками вели повз наші вікна. Коли ж я підійшов до бабусиного крісла, маючи намір поцілувати її руку, вона одвернулася від мене й сховала руку під мантилю.

— Так от, мій любий,— сказала вона після досить довгої мовчанки, під час якої вона обдивилася мене з ніг до голови таким поглядом, що я не знав, де подіти свої очі й руки,— можу сказати, що ви дуже ціните мою любов і що я маю з вас справді велику втіху. Mr St.-Jérôme, який на моє прохання,— додала вона, розтягуючи кожне слово,— взявся вас виховувати, не хоче тепер лишатись у моєму домі. Через що? через вас, мій любий. Я сподівалась, що ви будете вдячні,— говорила вона далі, помовчавши трохи й таким тоном, який доводив, що промова її була складена заздалегідь,— за його догляд та піклування, що ви цінитимете його заслуги, а ви, молокосос, хлопчисько, зважилися підняти на нього руку. Дуже добре! Чудово!! Я теж починаю думати, що ви не здатні розуміти благородного

поводження, що для вас потрібні інші, низькі засоби...
Проси зараз пробачення,— додала вона суворо-владним
тоном, указуючи на St.-Jérôme'a,— чуєш?

Я глянув у напрямі бабусиної руки і, побачивши
сюртук St.-Jérôme'a, відвернувся і не рушив з місця,
знов починаючи відчувати, як завмирає серце.

— Що ж? Ви не чуєте хіба, що я вам кажу?

Я весь тремтів, але не рухався.

— Коко! — сказала бабуся, мабуть, помітивши
внутрішні страждання, що я їх зазнавав.— Коко,— ска-
зала вона вже не так владним, як ніжним голосом,— та
чи це ти?

— Бабусю! я нізачо не перепрошуватиму його...—
сказав я, раптом зупиняючись, відчуваючи, що не зможу
стримати сліз, які мене душили, коли скажу ще хоч
одне слово.

— Я наказую тобі, я прошу тебе. Що ж ти?

— Я... я... не хочу... я не можу,— промовив я, і
стримувані ридання, що наповнили мої груди, раптом
прорвали перепону, що їх стримувала, і вибухнули ша-
леною зливою.

— C'est ainsi que vous obéissez à votre seconde mère,
c'est ainsi que vous reconnaissez ses bontés¹,— сказав
St.-Jérôme трагічним голосом,— à genoux!²

— Боже мій, коли б вона бачила це! — сказала
бабуся, відвертаючись од мене й витираючи сльози, що
виступили на її очах.— Коли б вона бачила... все на
краще. Так, вона не перенесла б цього горя, не пере-
несла б.

І бабуся плакала все дужче й дужче. Я плакав теж,
але й не думав просити пробачення.

— Tranquillisez-vous au nom du ciel, M-me la comtesse³,— говорив St.-Jérôme.

Але бабуся вже не слухала його, вона затулила
обличчя руками, і ридання її скоро перейшли в ікавку
та істерику. В кімнату з переляканими обличчями вбіг-

¹ Отак ви коритесь своїй другій матері, отак віддячуєте за її доброту,

² на коліна!

³ — Бога ради, заспокойтеся, графине,

ли Мімі й Гаша, запахло якимись спиртами, і в усьому домі раптом знялися біганина та шепотіння.

— Милуйтеся з вашої справи,— сказав St.-Jérôme, ведучи мене нагору.

«Боже мій, що я наробив! Який я жахливий злочинець!»

Тільки-но St.-Jérôme, сказавши мені, щоб я йшов до своєї кімнати, спустився вниз,— я, не усвідомлюючи того, що роблю, побіг по великих сходах, що йшли на вулицю.

Чи хотів я втекти зовсім з дому, чи втопитись, не пам'ятаю; знаю тільки, що, затуливши обличчя руками, щоб нікого не бачити, я біг сходами далі й далі.

— Ти куди? — спитав мене раптом знайомий голос.— Саме тебе мені й треба, голубчику.

Я хотів було пробігти мимо, але папá схопив мене за руку й суворо сказав:

— А ходім-но зі мною, голубе! Як ти смів чіпати портфель у моєму кабінеті,— сказав він, вводючи мене за собою в маленьку диванну.— Га? що ж ти мовчиш? га? — додав він, взявши мене за вухо.

— Пробач,— сказав я,— сам не знаю, що на мене найшло.

— Ага, не знаєш, що на тебе найшло, не знаєш, не знаєш, не знаєш,— проказував він, з кожним словом смикаючи мене за вухо,— будеш надалі совати носа, куди не треба, будеш? будеш?

Дарма, що вухо мені дуже боліло, я не плакав, а відчував приємне моральне почуття. Як тільки папá випустив моє вухо, я схопив його руку і, плачучи, почав її цілувати.

— Бий мене ще,— говорив я крізь сльози,— дужче, болячіше, я нікчемна, я гидка, я нещасна людина!

— Що з тобою? — сказав він, злегка відштовхуючи мене.

— Ні, нізачо не піду,— сказав я, чіпляючись за його сюртук.— Усі ненавидять мене, я це знаю, але, бога ради, ти вислухай мене, захисти мене або вижени з дому. Я не можу з ним жити, він всіляко намагається принизити мене, велить ставати навколішки перед собою, хоче висікти мене. Я не можу цього, я не маленький, я не перенесу цього, я помру, вб'ю себе. Він сказав

бабусі, що я негідник; вона тепер хвора, вона вмере через мене, я... з... ним... бога ради, побий... за що... му...чать.

Сльози душили мене, я сів на диван і, не маючи сили говорити більше, впав головою йому на коліна, ридаючи так, що, мені здавалося, я мав померти тієї ж хвилини.

— Та чого ти, капшук? — сказав папа співчутливо, нахилиючись до мене.

— Він мій кат... мучитель... умру... ніхто мене не любить! — ледве міг вимовити я, і в мене почалися конвульсії.

Папа взяв мене на руки й одніс до спальні. Я заснув.

Коли я прокинувся, було вже дуже пізно, одна свічка горіла коло мого ліжка, і в кімнаті сидів наш домашній лікар, Мімі і Любочка. З їх облич було видно, що боялись за моє здоров'я. Я ж почував себе так добре й легко після дванадцятигодинного сну, що зараз би зіскочив з ліжка, коли б мені не неприємно було розвіяти їх певність того, що я дуже хворий.

РОЗДІЛ XVII

НЕНАВИСТЬ

Так, це було справжнє почуття ненависті, не тієї ненависті, про яку тільки пишуть у романах і в яку я не вірю, ненависті, яка ніби має насолоду з того, що робить людині зло, а тієї ненависті, яка проймає вас почуттям непереборної огиди до людини, вартої, проте, вашої поваги, робить для вас огидними його волосся, шию, ходу, звук голосу, всі його члени, всі його рухи і, разом з тим, якоюсь незрозумілою силою притягує вас до нього і з тривожною увагою примушує стежити за найменшими його вчинками. Я почував це до St.-Jérôme.

St.-Jérôme жив у нас вже півтора року. Пригадуючи тепер спокійно цю людину, я бачу, що він був хороший француз, але француз у найвищій мірі. Він був не дур-

ний, досить добре вчений і сумлінно виконував свої обов'язки по відношенню до нас, але він мав спільні всім його землякам і такі протилежні вдачі росіянина відмітні риси легковажного егоїзму, гордовитості, зухвальства й безпідставної самовпевненості. Все це мені дуже не подобалось. Звичайно, бабуся висловила йому свою думку щодо тілесної кари, і він не смів бити нас; та, незважаючи на це, він часто загрожував, особливо мені, різкими й вимовляв слово fouetter¹ (якось fouatter) так огидно і з такою інтонацією, ніби висікти мене було б для нього великою втіхою.

Я нітрохи не боявся болю від кари, ніколи не зазнавав його, але сама лише думка, що St.-Jérôme може вдарити мене, доводила мене до тяжкого стану пригніченого розпачу й злости.

Бувало, що Карл Іванович, у хвилину досади, сам карав нас лійкою або підтяжками, але я без найменшої досади згадую про це. Навіть у той час, про який я говорю (коли мені було чотирнадцять років), якби Карлу Івановичу трапилося побити мене, я спокійно переніс би його побої. Карла Івановича я любив, пам'ятав з того часу, як самого себе, і звик вважати членом своєї сім'ї; але St.-Jérôme був людина горда, самовдоволена, до якої я нічого не почував, крім тієї мимовільної пошани, яку викликали в мені всі великі. Карл Іванович був смішний старик-дядька, якого я любив від щирого серця, але ставив все-таки нижче від себе в моєму дитячому розумінні суспільного стану.

St.-Jérôme, навпаки, був освічений, вродливий молодий фронт, що намагався стати врівні з усіма. Карл Іванович лаяв і карав нас завжди спокійно, видно було, що він вважав це хоч і за доконечний, але неприємний обов'язок. St.-Jérôme, навпаки, любив драпіруватися в роль наставника; видно було, коли карав він нас, що він робив це більше для власного задоволення, ніж для нашої користі. Він захоплювався своєю величчю. Його пишні французькі фрази, які він вимовляв з сильними наголосами на останньому складі, accent circonflex'ами, були мені невимовно огидні. Карл Іванович розгнівав-

¹ сікти

шись, говорив: «кукольна комедія, пустунка хлопшик, шампанська мушка». St.-Jérôme називав нас mauvais sujet, vilain, gânement¹ та ін. назвами, що ображали мое самолюбство.

Карл Іванович ставив нас навколішки обличчям у куток, і карою був фізичний біль від такого положення; St.-Jérôme, випрямляючи груди й роблячи величний жест рукою, трагічним голосом кричав: «А genoux, mauvais sujet!», наказував ставати на коліна обличчям до нього й просити вибачення. Карою було приниження.

Мене не карали, і ніхто навіть не нагадував мені про те, що зі мною трапилось; але я не міг забути всього, чого зазнав: розпачу, сорому, страху та ненависті за ці два дні. Хоч з того часу St.-Jérôme, як здавалось, махнув на мене рукою, майже не займався мною, я не міг звикнути дивитись на нього спокійно. Кожного разу, коли випадково зустрічались наші очі, мені здавалося, що в погляді моєму помітно надто очевидну неприязнь, і я поспішав зробити байдуже обличчя, але тоді мені здавалося, що він розуміє мое прикидання, я червонів і зовсім одвертався.

Одним словом, мені невимовно тяжко було мати з ним будь-які стосунки.

РОЗДІЛ XVIII

ДІВОЧА

Я почував себе дедалі більш самотнім, і головною моєю розвагою були міркування на самоті та спостереження. Про предмет моїх міркувань я розповім у наступному розділі; місцем же моїх спостережень переважно була дівоча, де відбувався дуже для мене цікавий і зворушливий роман. Героїня цього роману була, звичайно, Маша. Вона закохалась у Василя, який знав її ще тоді, коли вона жила на волі, і обіцяв ще

¹ негідник, мерзотник,

тоді одружитися з нею. Доля, що розлучила їх п'ять років тому, знов звела їх у бабусиному домі, але поставила перепону їх взаємному коханню в особі Миколи (рідного дядька Маші), що не хотів і чути про шлюб своєї племінниці з Василем, якого він називав людиною *неподобною й невгамовною*.

Перепона ця спричинилась до того, що раніше досить байдужий і недбалий у поведженні Василь раптом закохався в Машу, закохався так, як тільки здатна на таке почуття двірська людина з кравців, у рожевій сорочці і з напوماдженням волоссям.

Хоч прояви його любові були дуже чудні й неподобні (наприклад, зустрічаючи Машу, він завжди намагався зробити їй боляче, або щипав її, або бив долонею, або стискав її з такою силою, що вона ледве могла дихати), але саме кохання його було щире, що видно вже з того, що відтоді, як Микола рішуче відмовився віддати за нього племінницю, Василь *запие* з горя, почав учащати до шинків, бешкетувати — одним словом, так став погано поводитися, що не раз довелось йому зазнати ганебної кари у розправі. Але вчинки ці і їх наслідки, здавалось, були заслугою в Машиних очах і ще збільшували її любов до нього. Коли Василя *тримали в часті*, Маша цілими днями, не перестаючи, плакала, скаржилась на свою гірку долю Гаші (що брала активну участь у справах нещасних коханців) і, не звертаючи уваги на лайку і побої свого дядька, потихеньку бігала до поліції провідувати й утішати свого милого.

Не гребуйте, читачу, тим оточенням, куди я вводжу вас. Якщо в душі вашій не ослабли струни любові й співчуття, то і в дівочій знайдуться звуки, на які вони відгукнуться. Схочете ви чи не схочете йти за мною, я йду на площадку сходів, звідки мені видно все, що робиться в дівочій. Ось лежанка, де стоять утюг, картонова лялька з розбитим носом, помийниця, умивальник; он вікно, де безладно валяються грудочка чорного воску, моток шовку, надкушений зелений огірок і коробочка з-під цукерок, он і великий червоний стіл, на якому, на початому шитві, лежить цеглина, обшита ситцем, і за яким сидять *вона* в моєму улюбленому роже-

вому полотняному платті і голубій косинці, яка особливо привертає мою увагу. Вона шиє, зрідка зупиняючись, щоб почухати голкою голову або поправити свічку, а я дивлюсь і думаю: «Чом не народилась вона панією, з цими ясними блакитними очима, величезною русою косою й високими грудями? Як би їй личило сидіти у вітальні, в чепчику з рожевими стрічками й у малиновому шовковому капоті, не в такому, як у Мімі, а який я бачив на Тверському бульварі. Вона б шила на п'яльцях, а я б у дзеркало дивився на неї і, чого б вона тільки схотіла, я все б для неї робив; подавав би їй салоп, страви сам би подавав...»

І що за п'яне обличчя й огидна постать у цього Василя у вузькому сюртуці, надітому поверх брудної рожевої сорочки навипуск! У кожному його русі, у кожній лінії його спини, мені здається, я бачу безперечні ознаки ганебної кари, якої він зазнав...

— Що, Васю? знов,— сказала Маша, встромляючи голку в подушку і не піднімаючи голову назустріч Василеві.

— А що ж? хіба від нього добро буде,— відповідав Василь,— хоч би покінчив чимсь одним; а то гину, так нізачо, і все через нього.

— Чай питимете? — сказала Надьожа, друга покоївка.

— Красенько дякую. І за що ненавидить, злодій отой, дядько твій, за що? за те, що вбрання собі справжнє маю, за форц за мій, за ходу мою. Одне слово. Ех! — закінчив Василь, махнувши рукою.

— Треба покірним бути,— сказала Маша, скусуючи нитку,— а ви так усе...

— Сили моєї нестae, от що!

У цей час у бабусиній кімнаті стукнули двері й почувся буркотливий голос Гаші, що наближалася сходами.

— Спробуй тут догоди, коли сама не знає, чого хоче... проклята жисть, каторжна! Хоч би одне щось, прости, господи, моє согрішення,— бурмотіла вона, розмахуючи руками.

— Мое шанування Агафії Михайлівні,— сказав Василь, підводячись їй назустріч.

— А, бодай вас! Не до шанування твого,— відповідала вона грізно, дивлячись на нього,— і чого ходиш сюди? хіба личить чоловікові до дівок ходити...

— Хотів про ваше здоров'я довідатись,— несміливо сказав Василь.

— Здохну скоро, от яке моє здоров'я,— ще з більшим гнівом, на все горло прокричала Агафія Михайлівна.

Василь засміявся.

— Тут сміятись нема чого, а коли кажу, що забирайся, так геть! Ач, поганець, теж женитись хоче, негідник! Ну, марш, забирайся!

І Агафія Михайлівна, тупаючи ногами, пройшла у свою кімнату, так сильно грюкнула дверима, що шибки задрожали у вікнах.

Довго ще чути було, як за перегородкою, лаючи всіх і все і кленучи своє життя, вона шпурляла свої речі і скубла за вуха свою улюблену кішку, нарешті двері прочинилися, і звідти вилетіла, жалісно нявкаючи, викинута за хвіст кішка.

— Мабуть так, що іншим разом прийти чайку напитись,— сказав Василь пошепки.— До приємного побачення.

— Дарма,— сказала, підморгуючи, Надьожа,— я от піду на самовар подивлюсь.

— Та й зроблю ж я один кінець,— говорив далі Василь, ближче сідаючи до Маші, тільки-но Надьожа вийшла з кімнати,— або піду прямо до графині, скажу: «так і так», або вже... покину все, втечу світ за очі, їй-бо.

— А як же я лишуся...

— Тільки тебе шкода, а то б уже даа...вно голівонька моя на волі була, їй-бо, їй-бо.

— Що це ти, Васю, сорочок мені своїх не принесеш попраіти,— сказала Маша після хвилинного мовчання,— а то, бач, яка чорна,— додала вона, взявши його за комір сорочки.

У цей час внизу почувся дзвоник бабусі, і Гаша вийшла з своєї кімнати.

— Ну чого ти, негіднику, від неї домагаєшся? — сказала вона, штовхаючи до дверей Василя, який похапцем підвівся, побачивши її. — Довів дівчину он до чого, та ще й в'язнеш, мабуть, весело тобі, шалений, на її сльози дивитись. Геть звідси. Щоб і духу твого не було. І що хорошого в ньому знайшла? — говорила далі вона, звертаючись до Маші. — Мало тебе лупцював сьогодні дядько за нього? Ні, все своєї: ні за кого не піду, як за Василя Грускова. Дурна!

— От і не піду ні за кого, не люблю нікого, хоч убий мене до смерті за нього, — промовила Маша, раптом заливаючись сльозами.

Довго я дивився на Машу, яка, лежачи на скрині, витирала сльози своєю косинкою, і, всяко намагаючись змінити свій погляд на Василя, я хотів зрозуміти, чим саме він міг здаватись їй таким привабливим. Але хоч я широко співчував її печалі, я ніяк не міг збагнути, як це таке чарівне створіння, яким здавалась мені Маша, могло кохати Василя.

«Коли я буду великий, — говорив я сам собі, повернувшись до себе нагору, — Петровське дістанеться мені, і Василь та Маша будуть мої кріпаки. Я сидітиму в кабінеті й куритиму люльку, Маша з утігом пройде на кухню. Я скажу: «Покличте мені Машу». Вона прийде, і нікого не буде в кімнаті... Раптом увійде Василь і, коли побачить Машу, скаже: «Пропала моя голівонька!», і Маша теж заплаче; а я скажу: «Василію! я знаю, що ти кохаєш її, і вона тебе кохає, на ось тобі тисячу карбованців, одружися з нею, і дай тобі бог щастя», а сам піду до диванної. Між силою-силенною думок та мрій, які без будь-якого сліду проходять у розумі та уяві, є такі, що лишають там глибоку чутливу борозну; так що часто, не пам'ятаючи вже суті думки, пам'ятаєш, що було щось хороше в голові, відчуваєш слід думки і силкуєшся знов відтворити її. Отакий глибокий слід лишила в моїй душі думка про пожертву своїм почуттям заради щастя Маші, яке вона могла знайти, одружившись лише з Василем.

О Т Р О Ц Т В О

Навряд чи мені повірять, які були найулюбленіші й найпостійніші предмети моїх міркувань в часи мого отрочтва,— так вони не пасували до мого віку й становища. Але, на мою думку, невідповідність між становищем людини та її моральною діяльністю є найпевніша ознака істини.

Протягом року я вів самотнє, зосереджене в самому собі, моральне життя, і всі абстрактні питання про призначення людини, про майбутнє життя, про безсмертя душі вже стали переді мною; і дитячий слабкий розум мій з усім запалом недосвідченості намагався з'ясувати ті питання, які становлять найвищий ступінь, до якого може доходити розум людини, але розв'язання яких йому не дано.

Мені здається, що розум людський у кожній окремій особі проходить у своєму розвитку по тому самому шляху, по якому він розвивається і в цілих поколіннях, що думки, які правила за основу різних філософських теорій, становлять нероздільні частини розуму; але що кожна людина більш-менш ясно усвідомлювала їх ще раніше, ніж знала про існування філософських теорій.

Думки ці поставали в моєму розумі так яскраво й разюче, що я навіть намагався пристосовувати їх до життя, гадаючи, що я *перший* відкриваю такі великі й корисні істини.

Одного разу спало мені на думку, що щастя не залежить від зовнішніх причин, а від нашого ставлення до них, що людина, яка звикла переносити страждання, не може бути нещасна, і, щоб привчити себе до праці, незважаючи на страшний біль, тримав по п'ять хвилин у витягнутих руках лексикони Татіщева або йшов у комірчину і вірьовкою шмагав себе по голій спині так боляче, що сльози мимоволі навертались на очі.

Іншим разом, згадавши раптом, що смерть чекає на мене кожну годину, кожну хвилину, я вирішив, не розу-

міючи, як не зрозуміли того досі люди, що людина не може бути інакше щаслива, як користуючись теперішнім і не думаючи про майбутнє,— і я днів зо три, під впливом цієї думки, покинув навчання і робив лише те, що, лежачи на ліжку, з насолодою читав який-небудь роман і їв пряники з кронівським медом, які я купував на останні гроші.

А от якось, стоячи перед чорною дошкою і малюючи на ній крейдою різні фігури, я був раптом вражений думкою: чому симетрія приємна для очей? що таке симетрія? Це природжене чуття, відповідав я сам собі. На чому ж воно засноване? Хіба в усьому житті симетрія? Навпаки, от життя— і я намалював на дошці овальну фігуру.— Після життя душа переходить у вічність; от вічність— і я провів з одного боку овальної фігури рису до самого краю дошки. Чому ж з другого боку немає такої самої риси? Та й справді, яка ж може бути вічність з одного боку, ми, мабуть, існували перед цим життям, хоч і забули про те.

Це міркування, яке здавалось мені надзвичайно новим і ясним і зв'язок якого я нелегко можу збагнути тепер,— сподобалось мені надзвичайно, і я, взявши аркуш паперу, надумав викласти його на письмі, але при цьому в голову мою набралось раптом так багато думок, що я мусив устати й походити по кімнаті. Коли я підійшов до вікна, увагу мою привернула водовозка, яку запрягав у цей час кучер, і всі думки мої зосередились на розв'язанні питання: в яку тварину чи людину перейде душа цієї водовозки, коли вона здохне? У цей час Володя, проходячи через кімнату, посміхнувся, помітивши, що я міркую про щось, і цієї посмішки було мені досить, щоб зрозуміти, що все те, про що я думав, була чистісінька нісенітниця.

Я розповів про цей чомусь пам'ятний мені випадок лише для того, щоб дати зрозуміти читачеві, якого роду були мої розумування.

Але жоден з філософських напрямків так мене не захоплював, як скептицизм, через нього я був якийсь час у стані, близькому до божевілля. Я уявляв собі, що, крім мене, нікого й нічого не існує в усьому світі, що речі не речі, а образи, які виникають лише тоді, коли я на них

звертаю увагу, і що, як тільки я перестаю думати про них, образи ці зараз же зникають. Одним словом, я зіштовся з Шеллінгом у тій думці, що існують не речі, а мое ставлення до них. Були хвилини, що я, під впливом цієї невідступної ідеї, доходив до такого безглуздя, що іноді швидко обертався в протилежний бік, сподіваючись зненацька застукати порожнечу (néant) там, де мене не було.

Жалюгідна, нікчемна пружина моральної діяльності — розум людини!

Слабий розум мій не міг збагнути незбагненого, а в надсильній праці втрачав одне за одним переконання, яких для щастя мого життя ніколи б мені не слід було чіпати.

З усієї цієї тяжкої моральної праці я не виніс нічого, крім спритності розуму, що ослабила в мені силу волі, та звички до повсякчасного морального аналізу, що знищила свіжість почуття та ясність розуму.

Абстрактні думки утворюються внаслідок здатності людини схопити свідомістю в певний момент стан душі і перенести його в згадку. Схильність моя до абстрактних міркувань настільки неприродно розвинула в мені свідомість, що часто, починаючи думати про найзвичайнісіньку річ, я потрапляв у безвихідне коло аналізу своїх думок, я не думав уже про питання, що мене цікавило, а думав про те, про що я думав. Запитуючи себе: про що я думаю? я відповідав: я думаю, про що я думаю. А тепер про що я думаю? Я думаю, що я думаю, про що я думаю, і так далі. Ум за розум заходив...

Проте філософські відкриття, які я робив, надзвичайно приємні були для мого самолюбства: я часто уявляв себе великою людиною, що відкриває на благо всього людства нові істини, і з гордою свідомістю своєї гідності дивився на решту смертних; але, дивна річ, коли мені доводилось мати якісь стосунки з цими смертними, я ніяковів перед кожним, і чим вище підносив себе в своїй власній думці, тим менше був здатний з іншими не лише виявляти усвідомлення власної гідності, але не міг навіть звикнути не соромитись за кожне своє найзвичайнісіньке слово та рух.

ВОЛОДЯ

Так, чим далі я посуваюсь, описуючи цю пору мого життя, тим тяжче стає мені це робити. Лише де-не-де між спогадами за цей час бачу я хвилини справжнього теплого почуття, що так яскраво і постійно освітлювало початок мого життя. Мені мимоволі хочеться перебігти швидше пустелю отрочтва й дійти до тієї щасливої пори, коли знов щиро ніжне, благородне почуття дружби яскравим світлом осяяло кінець цього віку й поклало початок новій, сповненій чарівності та поезії порі юнацтва.

Не буду година за годиною стежити за своїми спогадами, але кину швидкий погляд на найголовніші з них з того часу, до якого я довів своє оповідання, і до зближення мого з незвичайною людиною, що мала рішучий і благодійний вплив на мою вдачу і напрям.

Володя цими днями вступає до університету, вчителі вже ходять до нього окремо, і я з заздністю й мимовільною повагою слухаю, як він, жваво постукуючи крейдою об чорну дошку, говорить про функції, синуси, координати і т. ін., які здаються мені виявами недосяжної премудрості. Та ось однієї неділі, по обіді, в бабусиній кімнаті збираються всі вчителі, двоє професорів і в присутності папа та кількох гостей роблять репетицію університетського екзамену, де Володя, на велику радість бабусі, виявляє надзвичайні знання. Мені теж ставлять запитання з деяких дисциплін, але виявляється, що зі мною справа далеко гірша, і професори, очевидно, намагаються приховати перед бабусею моє незнання, що ще більше конфузить мене. А втім, на мене мало й уваги звертають: мені тільки п'ятнадцять років, отже, лишається ще рік до екзамену. Володя лише на обід сходить униз, а цілими днями й навіть вечорами сидить, працюючи, нагорі, не з примусу, а з власного бажання. Він надзвичайно самолюбивий і хоче скласти екзамен не посередньо, а відмінно.

Та ось настав день першого екзамену. Володя надіває синій фрак з бронзовими гудзиками, золотий годинник і лаковані чоботи; до ганку подають фаєтон папа,

Микола відкидає фартух, і Володя з St.-Jérôme'ом їдуть до університету. Дівчатка, особливо Катенька, з радісними, захопленими обличчями дивляться в вікно на струнку постать Володі, що сідає в екіпаж, папа говорить: «Дай боже, дай боже», а бабуся, що теж припленталась до вікна, із сльозами на очах, хрестить Володю доти, поки фаєтон не зникає за рогом провулка, і шепоче щось.

Володя повертається. Усі нетерпляче питають його: «Що? добре? скільки?», але вже з веселого обличчя його видно, що добре. Володя одержав п'ять. Другого дня з тими ж побажаннями успіху й страхом проводжають його, і зустрічають так само нетерпляче й радісно. Так проходить дев'ять днів. На десятий день припадає останній, найважчий екзамен — закону божого, всі стоять біля вікна і ще з більшою нетерплячкою чекають на Володю. Вже друга година, а його нема.

— Боже мій! Матінко!!! вони!! вони!! — кричить Любочка, притулившись до шибки.

І дійсно, у фаєтоні поруч із St.-Jérôme'ом сидить Володя, але вже не в синьому фракі й сірому кашкеті, а в студентському мундирі з вишитим голубим коміром, у трикутному капелюсі і з позолоченою шпагою на боці.

— Що, коли б ти була жива! — скрикує бабуся, побачивши Володю в мундирі, і непритомніє.

Володя з сяючим обличчям вбігає до передпокою, цілує й обнімає мене, Любочку, Мімі й Катеньку, яка червоніє при цьому по самісінькі вуха. Володя не тямить себе з радощів. І який він гарний у цьому мундирі! Як личить голубий комір до його ледве помітних чорних вусиків! Яка в нього тонка довга талія і благородна хода! У цей достопамятний день всі обідають у бабусиній кімнаті, на всіх обличчях сяє радість, і за обідом, під час солодкого, дворецький, з пристойно-величною і разом з тим веселою фізіонмією, приносить загорнуту в серветку пляшку шампанського. Бабуся вперше після смерті тата п'є шампанське, випиває цілий бокал, поздоровляючи Володю, і знову плаче з радості, дивлячись на нього. Володя вже сам власним екіпажем виїжджає з двору, приймає до себе своїх знайомих, курить тютюн, їздить на бали, і навіть я сам бачив, як одного

разу він у своїй кімнаті випив дві пляшки шампанського з своїми знайомими, і як вони за кожним бокалом називали здоров'я якихось таємничих осіб і сперечалися з приводу того, кому дістанеться *le fond de la bouteille*¹. Він обідає, проте, регулярно вдома, і по обіді, як і раніше, сідає в диванній і про щось завжди таємниче розмовляє з Катенькою; але скільки я можу чути — не беручи участі в їхніх розмовах,— вони говорять лише про героїв та героїнь прочитаних романів, про ревності, про любов; і я ніяк не можу зрозуміти, що вони можуть вбачати цікавого в таких розмовах і чому вони так тонко посміхаються й палко сперечаються.

Взагалі я помічаю, що між Катенькою і Володею, крім зрозумілої дружби між товаришами дитинства, існують якісь чудні стосунки, що віддаляють їх від нас і таємниче зв'язують їх між собою.

РОЗДІЛ ХХІ

КАТЕНЬКА І ЛЮБОЧКА

Катеньці шістнадцять років; вона виросла; незавершеність форм, соромливість і незграбність рухів, властиві дівчинці в перехідному віці, поступилися гармонійній свіжості й граціозності квітки, яка щойно розпустилась; але вона не змінилася. Ті самі ясноблакітні очі й усмінений погляд, той самий, що становить майже одну лінію з чолом, прямий носик з міцними ніздрями й ротик з ясною посмішкою, ті самі малюсінькі ямочки на рожевих прозорих щічках, ті самі біленькі ручки... і їй, як і раніше, чомусь надзвичайно підходить назва *чистенької* дівчинки. Нового в ній лише густа руса коса, яку вона носить, як дорослі, і молода грудь, поява якої помітно радує і соромить її.

Хоч Любочка завжди росла й виховувалася разом з нею, вона з усіх поглядів зовсім інша дівчинка.

Любочка невелика на зріст, і, через англійську хво-

¹ дно пляшки.

робу, у неї ноги ще й досі стоять по-гусячому і стан препоганий. Гарного в усій постаті лише очі, і очі ці справді чудові — великі, чорні, і з таким невизначено-приємним виразом поважності й наївності, що вони не можуть не привернути уваги. Любочка в усьому проста й натуральна; Катенька ж ніби хоче бути схожою на когось. Любочка дивиться завжди прямо й іноді, спинивши на кому-небудь свої величезні чорні очі, не спускає їх так довго, що її лають за це, кажучи, що це нечемно; Катенька, навпаки, опускає вії, жмуриться і запевняє, що вона короткозора, тоді як я дуже добре знаю, що вона прекрасно бачить. Любочка не любить ламатися при сторонніх і, коли хто-небудь при гостях починає цілувати її, вона дметься і говорить, що терпіти не може ніжностей; Катенька, навпаки, при гостях завжди особливо ніжна до Мімі й любить, обійнявшись з якою-небудь дівчинкою, ходити по залу. Любочка страшенна реготуха і іноді, в нападі сміху, махає руками й бігає по кімнаті; Катенька, навпаки, затуляє рота хусточкою або руками, коли починає сміятись. Любочка завжди сидить прямо й ходить, опустивши руки; Катенька тримає голову трохи набік і ходить, склавши руки. Любочка завжди страшенно радіє, коли їй пощастить поговорити з дорослим мужчиною, і говорить, що вона неодмінно піде за гусара; Катенька ж говорить, що всі мужчини їй гидкі, що вона ніколи не піде заміж, і стає зовсім інша, наче боїться чогось, коли мужчина говорить з нею. Любочка завжди лається з Мімі за те, що її так стягують корсетами, що «дихати не можна», і любить попоїсти; Катенька, навпаки, часто, просовуючи палець під мис свого плаття, показує нам, яке воно їй широкі, і їсть надзвичайно мало. Любочка любить малювати голівки; Катенька ж малює тільки квітки та метеликів. Любочка грає дуже чітко фільдівські концерти, деякі сонати Бетховена; Катенька грає варіації і вальси, затримує темп, стукає, весь час бере педаль і, перш ніж починати грати що-небудь, з почуттям бере три акорди *arpeggio*...

Але Катенька, як я тоді думав, більше скидається на дорослу і через те значно більше мені подобається.

ПАПА

Папа особливо веселий з того часу, як Володя вступив до університету, і частіше, ніж завжди, приходив сідати до бабусі. А втім, причина його веселого настрою, як я дізнався від Миколи, полягає в тому, що він останнім часом виграв надзвичайно багато. Трапляється навіть, що він увечері, перед клубом, заходить до нас, сідає за фортепіано, збирає нас круг себе і, притупуючи своїми м'якими чобітьми (він не може терпіти каблуків і ніколи не носить їх), співає циганських пісень. І треба бачити тоді кумедне захоплення його улюблениці Любочки, яка теж дуже любить його. Іноді він приходив в класи і з суворим обличчям слухав, як я відповідаю уроки, але з деяких слів, якими він хоче поправити мене, я помічаю, що він погано знає те, чого мене вчать. Іноді він потихеньку моргає й подає нам знаки, коли бабуся починає бурчати й гніватись на всіх без причини. «Ну, попало ж нам, діти»,— говорить він потім. Взагалі він потроху спускається в моїх очах з тієї недосяжної височини, на яку його ставила дитяча уява. Я з тим же щирим почуттям любові й пошани цілую його велику білу руку, але вже дозволяю собі думати про нього, обмірковувати його вчинки, і мені мимоволі приходять такі думки про нього, присутність яких лякає мене. Ніколи не забуду я випадку, що навів мені багато таких думок і завдав мені багато моральних страждань.

Одного разу, пізно ввечері, він, у чорному фракку й білому жилеті, увійшов до вітальні, щоб узяти з собою на бал Володю, який саме одягався тоді в своїй кімнаті. Бабуся в спальні чекала, щоб Володя прийшов показатись їй (вона мала звичку перед кожним балом кликати його до себе, благословляти, оглядати й напучувати). У залі, освітленій лише однією лампою, Мімі з Катенькою ходили вперед і назад, а Любочка сиділа за роялем і вчила другий концерт Фільда, улюблену п'єсу татапа.

Ніколи ні в кому не бачив я такої родинної схожості, як між сестрою й матусею. Схожість ця була не в обличчі, не в постаті, але в чомусь невловимому: в руках, у

манері ходити, особливо в голосі і в деяких виразах. Коли Любочка сердилась і казала: «цілий вік не пускають», це слово *цілий вік*, яке також мала звичку говорити татап, вона вимовляла так, що, здавалося, чуеш її, якось протяжно: *ці-і-лий вік*; але що справді було надзвичайне — це схожість у грі її на фортепіано і в усіх прийомах при цьому: вона так само поправляла плаття, так само перевертала аркуші лівою рукою згори, так само з досади кулаком біла по клавішах, коли довго не виходив важкий пасаж, і говорила: «ах, боже мій!», і та сама невловима ніжність і виразність гри, тієї чудової фільдівської гри, так влучно названої *jeu perlé*¹, чарівності якої не могли примусити забути всі фокуси-мокуси новітніх піаністів.

Папа увійшов до кімнати швидкими маленькими кроками й підійшов до Любочки, яка перестала грати, побачивши його.

— Ні, грай, Любо, грай,— сказав він, садовлячи її,— ти знаєш, як я люблю тебе слухати...

Любочка продовжувала грати, а папа довго, спершись на руку, сидів проти неї; потім, швидко смикнувши плечем, він встав і почав ходити по кімнаті. Підходячи до рояля, він щоразу зупинявся й довго пильно дивився на Любочку. З рухів і ходи його я бачив, що він хвилюється. Пройшовши кілька разів по залу, він, зупинившись за стільцем Любочки, поцілував її в чорну голову і потім, швидко повернувшись, знов почав ходити. Коли, скінчивши п'єсу, Любочка підійшла до нього з запитанням: «чи добре?», він мовчки взяв її за голову й почав цілувати в чоло й очі з такою ніжністю, якої я ніколи не бачив од нього.

— Ах, боже мій! ти плачеш! — раптом сказала Любочка, випускаючи з рук ланцюжок його годинника й дивлячись на нього своїми великими здивованими очима.— Прости мене, голубчику папа, я зовсім забула, що це *матусина п'єса*.

— Ні, друже мій, грай частіше,— сказав він голосом, що тремтів від хвилювання:— коли б ти знала, як мені хороше поплакати з тобою...

¹ бісерною грою,

Він ще раз поцілував її і, намагаючись перебороти внутрішнє хвилювання, смикаючи плечем, вийшов у двері, що вели через коридор до Володиної кімнати.

— Вольдемар! чи ти скоро? — крикнув він, зупиняючись серед коридора. У цей саме час повз нього проходила покоївка Маша, яка, побачивши пана, похнюпилась і хотіла обійти його. Він зупинив її.

— А ти все кращаєш,— сказав він, нахилиючись до неї.

Маша почервоніла і ще більше похилила голову.

— Дозвольте,— прошепотіла вона.

— Вольдемар, що ж, ти скоро? — повторив папа, смикаючи плечем і покашлюючи, коли Маша вже пройшла, і він побачив мене...

Я люблю батька, але розум людини живе незалежно від серця і часто вміщує в себе думки, що ображають почуття, думки, незрозумілі й жорстокі для нього. І такі думки, хоч я намагаюся позбутися їх, приходять до мене...

РОЗДІЛ XXIII

БАБУСЯ

Бабуся з кожним днем слабшає; її дзвоник, голос буркотливої Гаші і грюкання дверима частіше чути в її кімнаті, і вона приймає нас уже не в кабінеті, у вольтерівському кріслі, а в спальні, на високому ліжку з подушками, обшитими мереживом. Вітаючись з нею, я помічаю на її руці блідожовтаву глянсувату пухлину, а в кімнаті важкий запах, який п'ять років тому я чув у матусиній кімнаті. Лікар тричі на день буває в неї, і було вже кілька консультацій. Але вдача, горде і церемонне поведення її з усіма домашніми, а особливо з папа, нітрохи не змінилося; вона так само розтягує слова, піднімає брови й говорить: «любий мій».

Та ось кілька днів нас уже не пускають до неї, і раз уранці St.-Jérôme, під час навчання, пропонує мені їхати кататись з Любочкою і Катенькою. Сідаючи в сани, я помічаю, що перед бабусиними вікнами вулиця вистелена соломою і що якісь люди в синіх каптанах стоять

біля наших воріт, проте я ніяк не можу зрозуміти, для чого нас посилають кататись в такий невизначений час. У цей день, протягом усього часу катання, ми з Любочкою перебуваємо чомусь у такому особливо веселому настрої, коли кожен звичайний випадок, кожне слово, кожен рух змушують сміятись.

Рознощик, ухопивши лоток, рясую біжить через вулицю, і ми сміємось. Обідраний Ванька галопом, помахуючи кінцями віжок, наздоганяє наші санки, і ми регочемось. У Пилипа зачепився батіг за полозок саней; він, обертаючись, говорить: «гай-гай», і ми помираємо зо сміху. Мімі з невдоволеним виглядом говорить, що лише дурні сміються без причини, і Любочка, вся червона від стримуваного сміху, спідлоба дивиться на мене. Погляди наші зустрічаються, і ми заливаємось таким гомеричним реготом, що в нас на очах сльози, і ми не можемо стримувати нападів сміху, що душить нас. А як ми трохи заспокоюємось, я, глянувши на Любочку, проказую запевітне словечко, що в нас у моді з якогось часу і що вже завжди викликає сміх, і знову ми заливаємось.

Підїжджаючи назад до дому, я тільки розтуляю рота, щоб зробити Любочці одну чудову гримасу, як очі мої вражає чорне віко труни, притулене до половинки дверей нашого підїзду, і рот мій лишається все так же скривлений.

— *Votre grande-mère est morte!*¹ — говорить St.-Jérôme, виходячи з блідим обличчям нам назустріч.

Увесь час, поки бабусине тіло стоїть у домі, я відчуваю тяжке почуття страху смерті, тобто мертве тіло живо й неприємно нагадує мені те, що й я маю вмерти коли-небудь, почуття, яке чомусь звикли плутати з сумом. Я не сумую за бабусею, та навряд чи хто-небудь щиро жалкує за нею. Дарма, що в будинку повно траурних відвідувачів, ніхто не сумує з приводу її смерті, крім однієї особи, неймовірно горе якої невимовно вражає мене. І особа ця — покоївка Гаша. Вона тікає на горище, замикається там, весь час плаче, кляне саму себе, рве на собі волосся, не хоче чути ніяких порад і говорить,

¹ — Ваша бабуся померла!

що смерть для неї — єдина втіха після втрати любимої пані.

Знов повторюю, що неправдоподібність у справі почуття є найпевніша ознака істини.

Бабусі вже немає, але ще в нашому домі живуть сподади й різні балачки про неї. Балачки ці переважно стосуються духівниці, яку вона склала перед смертю і якої ніхто не знає, крім виконувача її духівниці, князя Івана Івановича. Між бабусиними людьми я помічаю якесь хвилювання, часто чую балачки про те, хто кому дістанеться, і, признаюся, мимоволі й радісно думаю про те, що ми одержуємо спадщину.

Через шість тижнів Микола, постійна газета новин нашого дому, розповідає мені, що бабуся лишила весь маєток Любочці, доручивши опіку, поки вона піде заміж, не папа, а князеві Івану Івановичу.

Р О З Д І Л XXIV

Я

До вступу в університет мені лишається вже тільки декілька місяців. Я вчуся добре. Не тільки без страху чекаю вчителів, але навіть відчуваю деяке задоволення під час навчання.

Мені весело — ясно й чітко відповісти вивчений урок. Я готуюсь на математичний факультет, і я вибрав його, по ширості кажучи, лише через те, що слова: синуси, тангенси, диференціали, інтеграли і т. ін. надзвичайно подобаються мені.

Я далеко нижчий на зріст од Володі, широкий у плечах і м'ясистий, негарний з лиця, як і раніше, і це так само, як і раніше, мучить мене. Я намагаюся здаватись оригіналом. Одне потішає мене: це те, що про мене папа сказав якось, що в мене *розумна пика*, і я цілком вірю в це.

St.-Jérôme задоволений з мене, хвалить мене, і я не тільки не ненавиджу його, але, коли він іноді говорить, що з *моїми здібностями*, з *моїм розумом* сором не зробити того й того, мені здається навіть, що я люблю його.

Спостереження мої в дівочій давно вже припинилися, мені сором ховатись за двері, до того ж я переконався, що Маша кохає Василя, і це, признаюсь, трохи розхолодило мене. Остаточо ж зціляє мене від цієї нещасної пристрасті Василеве одруження, для якого я сам, на його прохання, випрошую в папа́ дозволу.

Коли *молоді*, з цукерками на підносі, приходять до папа́ дякувати йому, і Маша, в чепчику з голубими стрічками, теж за щось дякує всім нам, цілуючи кожного в плічко, я відчуваю тільки запах трояндової помади від її волосся, але анінайменшого хвилювання.

Взагалі я починаю потроху зцілятися від моїх отроцьких хиб, крім, проте, головної, яка мала ще завдати мені чимало лиха в житті,— схильності до розумування.

РОЗДІЛ XXV

ПРИЯТЕЛІ ВОЛОДИ

Хоч у товаристві Володиних знайомих моя роль була така, що ображала моє самолюбство, я любив сидіти в його кімнаті, коли в нього бували гості, і мовчки спостерігати все, що там робилось. Частіше, ніж інші, приходили до Володі ад'ютант Дубков і студент князь Нехлюдов. Дубков був маленький жилавий брюнет, вже не першої молодості і трохи коротконогий, але непоганий з себе і завжди веселий. Він був з тих обмежених людей, які особливо приємні саме своєю обмеженістю, які не можуть бачити речі з різних поглядів і які завжди чимсь захоплюються. Міркування цих людей бувають однібічні й помилкові, але завжди щирі й цікаві. Навіть вузький егоїзм їх здається чомусь вибачливим і милим. Крім того, для Володі й мене Дубков мав подвійну принадність — войовничої зовнішності і, головне, віку, з яким молодь чомусь має звичку плутати поняття порядності (*comme il faut*), що дуже високо цініться в ці роки. А втім, Дубков і справді був тим, що називають «un homme comme il faut». Єдине, що було мені неприємне,— це те, що Володя ніби соромився іноді перед ним

за мої найбезневинніші вчинки, а найбільше за мою молодість.

Нехлюдов був негарний із себе: маленьких сірих очей, невисокого крутого лоба, непропорційної довжини рук і ніг не можна було назвати гарними рисами. Гарного в нього було тільки — надзвичайно високий зріст, нижній колір обличчя і чудові зуби. Але обличчя це набувало такого оригінального й енергійного характеру від вузьких блискучих очей і мінливої, то суворої, то по-дитячому невиразної усмішки, що не можна було не помітити його.

Він, здавалось, був дуже соромливий, бо найменша дрібниця змушувала його червоніти по самі вуха; але соромливість його не скидалася на мою. Чим більше він червонів, тим більше обличчя його виявляло рішучості. Немов він сердився на самого себе за свою слабкість.

Незважаючи на те, що він, здавалося, широко товаришував з Дубковим та Володею, помітно було, що лише випадок звів його з ними. Напрямки їхні були цілком протилежні: Володя й Дубков наче боялись усього, що скидалося на серйозні міркування й чутливість; Нехлюдов, навпаки, був ентузіаст до найвищої міри і часто, незважаючи на глузування, вдавався до міркувань про філософські питання та почуття. Володя і Дубков любили говорити про об'єкти свого кохання (і бували закохані раптом у кількох і обидва в тих самих); Нехлюдов, навпаки, завжди серйозно сердився, коли йому натякали на його кохання до якоїсь *руденької*.

Володя і Дубков часто дозволяли собі, люблячи, поглузувати з своїх родичів; Нехлюдова, навпаки, можна було дуже розгнівати, недобррозичливо натякнувши на його тітку, яку він дуже обожнював. Володя і Дубков після вечері їздили кудись без Нехлюдова і називали його *красною дівчиною*...

Князь Нехлюдов вразив мене з першого разу, як своїми розмовами, так і зовнішнім виглядом. Але, незважаючи на те, що в його напрямі я бачив багато спільного з своїм,— або, може, саме через те,— почуття мое до нього, коли я його побачив уперше, було зовсім не приязне.

Мені не подобалися його бистрий погляд, твердий голос, гордий вигляд, а найбільше цілковита байдужість,

з якою він до мене ставився. Часто в розмові мені страшенно хотілося суперечити йому; щоб покарати його за гордість, хотілося переспорити його, довести йому, що я розумний, незважаючи на те, що він не хоче звертати на мене ніякої уваги. Соромливість стримувала мене.

РОЗДІЛ XXVI

МІРКУВАННЯ

Володя лежав з ногами на дивані і, спершись на руку, читав якийсь французький роман, коли я, після вечірнього навчання, за своїм звичаєм, увійшов до нього в кімнату. Він на секунду підвів голову, щоб глянути на мене, і знов узявся до читання — жест цілком простий і природний, але який змусив мене почервоніти. Мені здавалося, що в його погляді було запитання, чого я прийшов сюди, а в тому, як він швидко нахилив голову, бажання приховати від мене значення погляду. Ця схильність надавати значення звичайнісінькому жестові становила характеристичну рису тієї пори мого життя. Я підійшов до стола і теж узяв книжку; але, перш ніж почав читати, мені спало на думку, що якимось чудно, що ми, не бачившись цілісінький день, нічого не говоримо один одному.

— Що, ти дома будеш сьогодні ввечері?

— Не знаю, а що?

— Так, — сказав я і, помічаючи, що розмова не в'яжеться, взяв книгу й почав читати.

Дивно, що, лишаючись віч-на-віч з Володею, ми цілими годинами мовчали, але досить було тільки присутності навіть мовчазної третьої особи, щоб між нами зав'язувалися найцікавіші й найрізноманітніші розмови. Ми відчували, що надто добре знаємо один одного. А надто багато або надто мало знати один одного однаково заважає зближенню.

— Володя дома? — почувся з передпокою голос Дубкова.

— Дома, — сказав Володя, спускаючи ноги й кладучи книгу на стіл.

Дубков і Нехлюдов, у шинелях і капедюхах, увійшли до кімнати.

— Що ж, їдемо до театру, Володю?

— Ні, мені ніколи,— відповів Володя червоніючи.

— Ну, от тобі! — їдьмо, будь ласка.

— Та в мене й квитка немає.

— Квитків скільки хочеш біля входу.

— Стривай, я зараз прийду,— ухильно відповів Володя і, смикаючи плечем, вийшов з кімнати.

Я знав, що Володі дуже хотілося їхати до театру, куди його кликав Дубков; що він відмовлявся тому тільки, що не мав грошей, і що він вийшов, щоб позичити в дворецького п'ять карбованців до наступної виплати.

— Здрастуйте, *дипломате!* — сказав Дубков, подаючи мені руку.

Приятелі Володі звали мене *дипломатом*, бо раз, після обіду в покійної бабусі, вона якось при них, розговорившись про наше майбутнє, сказала, що Володя буде військовим, а що мене вона сподівається бачити *дипломатом*, у чорному фраку і з зачіскою, *à la соф*, яка, на її думку, була неодмінною умовою дипломатичного звання.

— Куди це пішов Володя? — спитав мене Нехлюдов.

— Не знаю,— відповів я, червоніючи від думки, що вони, мабуть, догадуються, чого вийшов Володя.

— Мабуть, у нього грошей немає! правда? О! *дипломат!* — додав він ствердно, пояснюючи мою посмішку.— У мене теж немає грошей, а в тебе є, Дубков?

— Подивимось,— сказав Дубков, дістаючи гаманця й намацуючи в ньому дуже старанно кілька дрібних монет своїми коротенькими пальцями.— Ось п'ятачок, ось двогривеничок, а то — фффіть! — сказав він, роблячи комічний жест рукою.

Тут Володя вийшов до кімнати.

— Ну що, їдемо?

— Ні.

— Який ти смішний! — сказав Нехлюдов.— Чом ти не скажеш, що в тебе немає грошей. Візьми мого квитка, коли хочеш.

— А ти як же?

— Він поїде до кузин у ложу,— сказав Дубков.

— Ні, я зовсім не поїду.

— Чому?

— Тому, що, ти знаєш, я не люблю сидіти в ложі.

— Чому?

— Не люблю, мені незручно.

— Знов за своє! не розумію, чого тобі може бути незручно там, де всі тобі дуже раді. Це смішно, mon cher¹.

— Що ж поробиш, si je suis timide!² Я певен, що ти в житті своєму ніколи не червонів, а я щохвилини від найменших дрібниць!—сказав він, червоніючи в цей же час.

— Savez vous d'où, vient votre timidite?.. d'un excès d'amour propre, mon cher³,—сказав Дубков поблажливим тоном.

— Де там excès d'amour propre!—відповів Нехлюдов, дійнятий до живого.— Навпаки, я й соромливий через те, що в мене надто мало amour propre; мені все здається, що зі мною, навпаки, неприємно, нудно... через це...

— Одягайся ж, Володю!—сказав Дубков, хапаючи його за плечі й скидаючи з нього сюртук.— Гнате, одягаться панові!

— Через це зі мною часто трапляється...—говорив далі Нехлюдов.

Але Дубков уже не слухав його. «Трала-ла, та-ра-ра-ла-ла»,—заспівав він якийсь мотив.

— Ти не здихався мене,—сказав Нехлюдов,—я тобі доведу, що соромливість походить зовсім не від самолюбства.

— Доведеш, якщо поїдеш з нами.

— Я сказав, що не поїду.

— Ну, так лишайся тут і доведь *дипломатові*; а ми приїдемо, він нам розкаже.

— І доведу,—відказав Нехлюдов з дитячою примхливістю,—тільки приїжджайте швидше.

— Як ви гадаєте: я самолюбивий?—сказав він, підсідаючи до мене.

¹ любий мій.

² якщо я соромливий!

³ — А знаєте ви, звідки ваша соромливість?.. надто багато самолюбства, мій любий,

Хоч я про це мав уже свою думку, але так сторопів від цього несподіваного звертання, що не відразу міг відповісти йому.

— Я гадаю, що так,— сказав я, відчуваючи, як мій голос тремтить і краска заливає обличчя, коли я подумав, що прийшов час довести йому, що я *розумний*.— Я гадаю, що всяка людина самолюбива, і все те, що робить людина,— все з самолюбства.

— Так що ж, на вашу думку, самолюбство? — сказав Нехлюдов, посміхаючись трохи презирливо, як мені здалося.

— Самолюбство,— сказав я,— це певність того, що я найкращий і найрозумніший від усіх людей.

— Та як же можуть бути всі певні того?

— Я вже не знаю, справедливо чи ні, тільки ніхто, крім мене, не признається; я переконаний, що я найрозумніша людина в світі, і певен, що ви теж упевнені в цьому.

— Ні, я про себе першого скажу, що я бачив людей, яких визнаю розумнішими за себе,— сказав Нехлюдов.

— Не може бути,— відповів я впевнено.

— Невже ви справді так думаете? — сказав Нехлюдов, пильно вдивляючись у мене.

— Серйозно,— відповів я.

І тут раптом прийшла мені думка, яку я зараз же висловив.

— Я вам це доведу. Чому ми самих себе любимо більше за інших?.. Тому, що вважаємо себе кращими за інших, більш гідними любові. Коли б ми визнавали інших кращими від себе, так ми б і любили їх більше від себе, а цього ніколи не буває. А коли й буває, то все-таки я правий,— додав я з мимовільною посмішкою самовдоволення.

Нехлюдов помовчав з хвилину.

— От ніяк я не думав, щоб ви були такі розумні! — сказав він мені з такою добродушною, милою усмішкою, що раптом мені здалося, що я надзвичайно щасливий.

Похвала так могутньо впливає не тільки на почуття, а й на розум людини, що під її приємним впливом мені здалося, що я став далеко розумніший, і думки одна по одній надзвичайно швидко приходили мені в голову.

З самолюбства ми непомітно перейшли до кохання, і на цю тему розмові, здавалось, не буде кінця. Хоч наші міркування для стороннього слухача могли видатись за цілковите безглуздя — такі вони були неясні й однобічні,— для нас вони мали високе значення. Душі наші так добре були настроєні на один лад, що найменший дотик до якої-небудь струни одного знаходив відгук у другому. Ми мали задоволення саме в цьому відповідному звучанні різних струн, яких ми торкались у розмові. Нам здавалось, що невистачає слів і часу, щоб висловити один одному всі ті думки, які просилися назовні.

РОЗДІЛ XXVII

ПОЧАТОК ДРУЖБИ

З того часу в мене з Дмитрієм Нехлюдовим встановились досить чудні, але надзвичайно приємні взаємини. При сторонніх він не звертав на мене майже ніякої уваги; але як тільки траплялося нам бути самим, ми сідали в затишний куточок і починали розмову, забуваючи про все й не помічаючи, як лине час.

Ми говорили й про майбутнє життя, і про мистецтво, і про службу, і про шлюб, і про виховання дітей, і ніколи нам і на думку не спадало, що все те, що ми говорили, були неймовірні дурниці. Це не спадало нам на думку тому, що дурниці, які ми говорили, були розумні й милі дурниці; а замолоду ще ціниш розум, віриш у нього. Замолоду всі сили душі спрямовані до майбутнього, і це майбутнє набуває таких різноманітних, живих і чарівних форм під впливом надії, заснованої не на досвідченості минулого, а на уявлюваній можливості щастя, що самі мрії про майбутнє щастя, які хто-небудь зрозумів і які поділив, становлять уже справжнє щастя цього віку. У метафізичних міркуваннях, що бували одним із найголовніших предметів наших розмов, я любив ту хвилину, коли думки швидше й швидше йдуть одна по одній і, стаючи дедалі абстрактнішими, доходять, нарешті, до такого ступеня туманності, що не бачиш можливості висловити їх і, бажаючи сказати те, що думаєш,

говориш зовсім інше. Я любив цю хвилину, коли, підносячись вище й вище в сфери думки, раптом збагнеш всю неосязність її і усвідомлюєш неможливість іти далі.

Одного разу, на масляній, Нехлюдов так захопився різними розвагами, що хоч заїжджав до нас по кілька разів на день, але й разу не поговорив зі мною, і мене це так образило, що знову він мені видався гордою і неприємною людиною. Я чекав лише нагоди, щоб показати йому, що я зовсім не дорожу його товариством і не почуваю до нього ніякої особливої прихильності.

Вперше, коли він після масляної знов хотів розговоритись зі мною, я сказав, що мені треба готувати уроки, і пішов нагору; але через чверть години хтось відчинив двері до класної, і Нехлюдов підійшов до мене.

— Я вам заважаю? — сказав він.

— Ні,— відповів я, хоч хотів був сказати, що в мене справді є діло.

— Так чого ж ви пішли од Володі? Адже ми давно з вами не говорили. А я вже так звик, що мені немов чогось бракує.

Досада моя пройшла миттю, і Дмитрій знов став для мене тією самою доброю і милою людиною.

— Ви, мабуть, знаєте, чого я пішов? — сказав я.

— Може й знаю,— відповів він, сідаючи біля мене,— але якщо я й догадуюсь, то не можу сказати чого, а от ви можете,— сказав він.

— Я й скажу: я пішов через те, що був сердитий на вас... не сердитий, а мені прикро було. Просто: я завжди боюся, що ви мене зневажаєте за те, що я дуже ще молодий.

— Знаєте, чому ми так зійшлися з вами,— сказав він, добродушним і розумним поглядом відповідаючи на мое зізнання,— чому я вас люблю більше, ніж людей, яких краще знаю і з якими маю більше спільного? Я зараз вирішив це. Ви маєте дивну, рідкісну властивість — одвертість.

— Так, я завжди говорю саме те, в чому мені соромно признатись,— підтвердив я,— але тільки тим, у кому я певен.

— Так, але щоб бути певному в людині, треба бути з нею цілком дружнім, а ми з вами не дружні ще, Нісо-

las; пам'ятаєте, ми говорили про дружбу: щоб бути справжніми друзями, треба бути впевненими один в одному.

— Бути впевненим у тому, що те, що я вам скажу, ви вже нікому не скажете,— сказав я.— А найважливіші ж, найцікавіші думки саме ті, що ми їх нізащо не скажемо один одному.

— І які бридкі думки! такі підлі думки, що коли б ми знали, що маємо признатися в них, вони ніколи не насмілювалися б з'являтися нам у голову.

— Знаєте, яка мені прийшла думка, Nicolas,— додав він, устаючи із стільця і з посмішкою потираючи руки.— Зробимо це, і ви побачите, як це буде корисно для нас обох: дамо собі слово в усьому признаватися один одному. Ми будемо знати один одного, і нам не буде соромно; а щоб не боятись сторонніх, дамо собі слово ніколи ні з ким і нічого не говорити один про одного. Зробимо це.

— Давайте,— сказав я.

І ми справді зробили це. Що вийшло з цього, я розповім потім.

Карр сказав, що в усякій прив'язаності є дві сторони: одна любить, друга дозволяє любити себе, одна цілує, друга підставляє щоку. Це цілком справедливо; і в нашій дружбі я цілував, а Дмитрій підставляв щоку; але й він готовий був цілувати мене. Ми любили рівно, бо взаємно знали й цінили один одного; але це не заважало йому мати вплив на мене, а мені коритися йому.

Звичайно, що під впливом Нехлюдова я мимоволі засвоїв і його напрям, суть якого було захоплене обожнювання ідеалу доброчесності й переконання в тому, що призначення людини завжди вдосконалюватись. Тоді виправити все людство, знищити всі пороки й нещастя людські здавалося легковздійсненою справою,— дуже легко й просто здавалося виправити самого себе, засвоїти всі чесноти й бути щасливим...

А втім, сам бог знає, чи й справді смішні були ці благородні мрії юності, і хто винен, що вони не здійснились?..

Ю Н І С Т Ь

РОЗДІЛ I

ЩО Я ВВАЖАЮ ЗА ПОЧАТОК ЮНОСТІ

Я сказав, що дружба моя з Дмитрієм відкрила мені новий погляд на життя, його мету й стосунки. Суть цього погляду була в переконанні, що призначення людини — прагнути до морального вдосконалення і що вдосконалення це річ легка, можлива й вічна. Але досі я мав насолоду лише з того, що відкривав нові думки, які впливали з цього переконання, і складав блискучі плани моральної, діяльної майбутності; але життя моє йшло й далі тим самим дріб'язковим, плутаним і бездіяльним порядком.

Ті добродієсні думки, які ми в розмовах перебирали з улюбленим другом моїм Дмитрієм, чудовим Митею, як я сам із собою пошепки іноді називав його, ще подобались тільки моєму розумові, а не серцю. Але настав час, коли ці думки з такою свіжою силою морального відкриття прийшли мені в голову, що я злякався, подумавши про те, скільки часу я згаяв даремно, і зараз же, тієї самої секунди захотів прикладати ці думки до життя, маючи твердий намір ніколи вже не зраджувати їх.

І з цього часу, я гадаю, почалась моя юність.

Мені тоді минав шістнадцятий рік. Учителі ходили до мене, як і раніше. St.-Jérôme наглядав, як я вчуся, і я нехотя, сяк-так готувався до університету. Поза навчанням я займався тим, що мріяв та незв'язно роздумував на самоті, робив гімнастику, маючи на меті стати першим силачем у світі, блукав без будь-якої певної мети і думки по всіх кімнатах і особливо по коридорі дівочої та розглядав себе в дзеркало, від якого, проте,

я завжди відходив з тяжким почуттям суму і навіть огиди. Зовнішність моя, я переконувався, не тільки була некрасива, але я не міг навіть потішати себе тим, чим у таких випадках звичайно себе потішають. Я не міг сказати, що в мене виразне, розумне або благородне обличчя. Виразного нічого не було — звичайнісінькі, грубі й погані риси; очі маленькі сірі, особливо тоді, коли я дивився в дзеркало, були скоріш дурні, ніж розумні. Мужнього було ще менше: хоч я й був не малий на зріст і дуже сильний на свій вік, але всі риси обличчя були м'які, бляклі, невиразні. Навіть і благородного нічого не було; навпаки, обличчя моє було таке, як у простого мужика, і такі ж великі ноги й руки; а цього, здавалося мені тоді, дуже треба було соромитись.

РОЗДІЛ II

ВЕСНА

Того року, як я вступив до університету, великдень був якимось пізно в квітні, і екзамени були призначені на проводи, а на білому тижні я мав і говіти і вже остаточно готуватись.

Погода після мокрого снігу, що його бувало Карл Іванович називав «син по батька прийшов», уже три дні стояла тиха, тепла і ясна. На вулицях не видно було й клаптика снігу, брудне тісто змінилося на мокрий блискучий брук та швидкі струмки. З дахів уже на сонечку танули останні бурульки, в палісаднику на деревах бубнявіли бруньки, у дворі була суха доріжка, до стайні мимо замерзлої купи гною і біля ганку між камінням зеленіла моховита травиця. Був той особливий період весни, що найсильніше впливає на душу людини: яскраве, на всьому блискуче, але не гаряче сонце, струмочки й таловинки, запашна свіжість у повітрі й ніжноблакитне небо з довгими прозорими хмарками. Не знаю чому, але мені здається, що у великому місті ще помітніше й сильніше впливає на душу цей перший період народження весни,— менше бачиш, але більше передчуваєш. Я стояв біля вікна, куди ранкове сонце крізь подвійні рами ки-

дало порошок проміння на підлогу моєї класної кімнати, що неймовірно мені набридла, і розв'язував на чорній дошці якийсь довге алгебраїчне рівняння. В одній руці я тримав подерту м'яку «Алгебру» Франкера, у другій — маленьку грудочку крейди, якою вже вимазав собі обидві руки, обличчя й лікті полуфрачка. Микола в фартусі, з закачаними рукавами, оббивав обценьками замазку й одгинав гвіздки вікна, що відчинялося в палисадник. Його робота і стукіт привертали мою увагу. До того ж я був невдоволений, у дуже поганому настрої. Все якось мені не вдавалось: я зробив помилку на початку обчислення, так що треба було все починати знов, крейду я двічі впустив, почував, що обличчя й руки в мене вимазані, губка десь поділася, Миколин стукіт якось боляче вражав мої нерви. Мені хотілося розсердитись і побурчати, я кинув крейду, «Алгебру» і почав ходити по кімнаті. Але я згадав, що сьогодні страсна середа, сьогодні ми маємо сповідатись, і що треба стримуватись від усього поганого; і раптом мене охопив якийсь особливий, лагідний настрій, і я підійшов до Миколи.

— Дозволь, я тобі допоможу, Микола,— сказав я, намагаючись надати своєму голосу щонайлагіднішого звучання; і думка, що я роблю добре, поборовши свою досаду й допомагаючи йому, ще більше посилила в мені цей лагідний настрій.

Замазку було оббито, гвіздки відігнуто; але хоч Микола з усієї сили смикав за поперечини, рама не подавалася.

«Якщо рама вийде тепер відразу, коли я потягну з ним,— подумав я,— значить, гріх, і не треба сьогодні більше вчитись». Рама подалась набік і вийшла.

— Куди віднести її? — спитав я.

— Дозвольте, я сам упораюсь,— відповідав Микола, видимо здивований і, здається, незадоволений з моєї ретельності,— треба не сплутати, а то там, у комірчині, вони в мене за номерами.

— Я помічу її,— сказав я, піднімаючи раму.

Мені здається, що коли б комірчина була версти за дві й рама важила б удвоє більше, я був би дуже задоволений. Мені хотілося знесилитись, роблячи цю послугу

Миколі. Коли я повернувся до кімнати, цеглинки й соляні пірамідки були вже перекладені на підвіконня, і Микола крильцем змітав пісок і сонних мух у відчинене вікно. Свіже западне повітря вже проникло до кімнати й сповнювало її. З вікна чути було гамір міста й цвірінькання горобців у палісаднику.

Всі речі були освітлені яскраво, кімната повеселішала, легкий весняний вітрець ворухив сторінки моєї «Алгебри» і волосся на Миколиній голові. Я підійшов до вікна, сів на нього, перегнувся в палісадник і замислився.

Якесь нове для мене, надзвичайно сильне й приємне почуття раптом проникло мені в душу. Мокра земля, з якої подекуди вистромлювались яскравозелені голки трави з жовтими стеблинками, блискучі на сонці струмки, в яких круtilись грудочки землі й тріски, зачервоніле бузкове пруття з набряклими бруньками, що гойдалося під самим віконцем, клопітливе цвірінькання пташок, що копошилися в цьому куці, мокрий від танучого на ньому снігу чорнуватий паркан, а головне — це западне вогке повітря й радісне сонце говорили мені виразно, ясно про щось нове й прекрасне, яке, хоч я не можу передати так, як воно здавалось мені, я постараюсь передати так, як я сприймав його, — все мені говорило про красу, щастя й добродішність, говорило, що як одне, так і друге легке й можливе для мене, що одне не може бути без другого, і навіть що краса, щастя й добродішність — одне й те саме. «Як міг я не розуміти цього, який поганий я був раніше, який я міг би й можу бути хороший і щасливий у майбутньому! — говорив я сам собі. — Треба швидше, швидше, цієї ж хвилини стати іншою людиною й почати жити по-іншому». Незважаючи на це, я, проте, довго ще сидів на вікні, мріючи й нічого не роблячи. Чи траплялося вам улітку лягти спати вдень в похмуру дощову погоду і, прокинувшись, коли сонце вже заходило, розплющити очі й у широкому чотирикутнику вікна, з-під полотняної штори, яка, надувшись, б'ється прутом об підвіконня, побачити мокру від дощу, тінисту, лілувату сторону липової алеї й вогку садову доріжку, освітлену яскравим косим промінням, почути раптом веселе життя пташок у садку й побачити комах, що в'ються у вікні, просвічуючи на сонці, відчути

запах післядошового повітря й подумати: «Як мені не сором було проспати такий вечір», і похапцем скочити, щоб іти в садок помилуватись життям? Якщо траплялося, так ось зразок того сильного почуття, що його я відчував у цей час.

РОЗДІЛ III

МРІЇ

«Сьогодні я сповідаюся, очищаюся від усіх гріхів,— думав я,— і більше вже ніколи не буду... (тут я пригадав усі гріхи, що найбільше мучили мене). Щонеділі ходитиму неодмінно до церкви, і ще після того цілу годину читатиму євангеліє, потім з біленької, яку я одержуватиму щомісяця, коли вступаю до університету, неодмінно два з половиною карбованці (одну десяту) я віддаватиму бідним, і так, щоб ніхто не знав: і не старцям, а буду шукати таких бідних, сироту або стареньку бабуся, про яких ніхто не знає.

У мене буде окрема кімната (мабуть, St.-Jégôte'ова), і я сам прибиратиму в ній і триматиму її в надзвичайній чистоті; а слугу не буду примушувати нічого для себе робити. Адже він така ж людина, як і я. Потім ходитиму щодня до університету пішки, а якщо мені дадуть бігунці, то продам їх і гроші ці відкладу теж на бідних і точно виконуватиму все (що було це «все», я ніяк не міг би сказати тоді, але я живо розумів і почував це «все» розумного, морального, бездоганного життя). Записуватиму лекції і навіть учитиму наперед, так що на першому курсі буду першим і напишу дисертацію; на другому курсі вже наперед буду знати все, і мене можуть перевести прямо на третій курс, так що я вісімнадцяти років скінчу курс першим кандидатом з двома золотими медалями, потім складу іспит на магістра, на доктора і стану першим ученим в Росії... навіть в Європі я можу бути першим ученим... Ну, а потім?— запитував я самого себе, але тут я пригадав, що ці мрії — пиха, гріх, про який сьогодні ж увечері треба буде сказати сповідникові, і повернувся до початку міркувань: — Щоб готуватись

до лекцій, я ходитиму пішки на Воробйові гори; виберу собі там місцинку під деревом і читатиму лекції; іноді візьму з собою чого-небудь закутити: сиру чи пиріжок від Педотті або ще чогось. Спочину й потім почну читати яку-небудь хорошу книгу, або малюватиму краєвиди, або гратиму на якомусь інструменті (неодмінно навчуся грати на флейті). Потім вона теж ходитиме гуляти на Воробйові гори і коли-небудь підійде до мене й питає: хто я такий? Я гляну на неї так сумовито й скажу, що я син одного священика і що я щасливий тільки тут, коли я сам, зовсім сам-самісінький. Вона подасть мені руку, скаже щось і сяде біля мене. Так щодня ми приходитимемо сюди, будемо друзями, і я буду цілувати її... Ні, це недобре. Навпаки, з сьогоднішнього дня я вже більше не дивитимусь на жінок. Ніколи, ніколи не ходитиму до дівочої, навіть старатимусь не проходити мимо; а через три роки вийду з-під опіки й одружуся неодмінно. Буду навмисне якомога більше рухатись, робитиму гімнастику щодня, так що, коли мені буде двадцять п'ять років, я буду дужчий за Раппо. Першого дня я триматиму до півлуда «витагнутою рукою» п'ять хвилин, другого дня двадцять один фунт, третього двадцять два фунти і так далі, так що, нарешті, по чотири пуди в кожній руці, і я буду найдужчий серед двірні; і коли раптом хтось захоче образити мене або буде відзиватися зневажливо про неї, я візьму його так просто, за груди, підніму аршинів на два від землі однією рукою й тільки подержу, щоб відчував мою силу, і облишу; а втім, і це недобре; ні, нічого, адже я йому зла не зроблю, а тільки доведу, що я...»

Хай не закинуть мені, що мрії моєї юності такі самі дитячі, як мрії дитинства і отрочства. Я переконаний, що, коли мені судилось прожити до глибокої старості й оповідання моє наздожене мої роки, я сімдесятилітнім дідом так само мріятиму цілком по-дитячому, як і тепер. Мріятиму про яку-небудь чарівну Марію, що покохає мене, беззубого старика, як покохала вона Мазепу, про те, як мій недоумкуватий син раптом стане міністром з якоїсь незвичайної нагоди, або про те, як у мене буде сила мільйонів грошей. Я переконаний, що немає такої людської істоти й такого віку, який був би позбавлений

цієї благодійної, втішної здатності мріяти. Але, крім спільної риси неможливості — чарівності мрій, мрії кожної людини й кожного віку мають свій відмінний характер. У той період часу, який я вважаю за кінець отрочства і початок юності, основою моїх мрій були чотири почуття: кохання до неї, до уявлюваної жінки, про яку я мріяв завжди в одному й тому самому розумінні і яку кожної хвилини сподівався де-небудь зустріти. Ця вона була трошки Сонечка, трошки Маша, Василева дружина, коли вона пере білизну в ночвах, і трошки жінка з перлами на білій шиї, яку я бачив дуже давно в театрі, в ложі, біля нас. Друге почуття було любов любові. Мені хотілося, щоб усі мене знали й любили. Мені хотілося сказати своє ім'я: Микола Іртен'єв, і щоб це вразило всіх, щоб усі обступили мене й дякували б за що-небудь. Третє почуття було — надія на незвичайне, егоїстичне щастя, — така велика й тверда, що вона переходила в божевілля. Я так був певний того, що незабаром, от-от, з якоїсь незвичайної нагоди, раптом стану найбагатшою і найзнатнішою людиною в світі, що завжди перебувала в тривожному чеканні чогось чарівно-щасливого. Я все чекав, що ось почнеться, і я дійду всього, чого може бажати людина, і завжди всюди поспішав, гадаючи, що вже починається там, де мене немає. Четверте й головне почуття була огида до самого себе й каяття, але каяття до такої міри злите з надією на щастя, що воно не мало в собі нічого сумного. Мені здавалося таким легким і природним відірватись від усього минулого, переробити, забути все, що було, і почати своє життя з усіма його відносинами цілком знову, що минуле не обтяжувало, не зв'язувало мене. Я навіть відчував насолоду в огиді до минулого й намагався уявляти його собі темнішим, ніж воно було. Чим чорнішим було коло згадок минулого, тим чистіше й ясніше вирізнялась з нього ясна, чиста точка теперішнього й розливались веселкові фарби майбутнього. Оцей саме голос каяття й палкого бажання вдосконалюватись і був головним новим душевним відчуттям в ту епоху мого розвитку, і саме він поклав нові начала моему погляду на себе, на людей і на світ божий. Благий, утішний голос, що стільки разів відтоді, в ті сумні часи, коли душа мовчки корилася владі жит-

тевої брехні й розпусти, раптом сміливо поставав проти всякої неправди, злісно викривав минуле, вказував, змушуючи любити її, ясну точку теперішнього й обіцяв добро і щастя в майбутньому, — благий, утішний голос! Не вже ти перестанеш коли-небудь звучати?

РОЗДІЛ IV

НАШЕ РОДИННЕ КОЛО

Папа цієї весни мало бував удома. Та зате коли це траплялось, він був надзвичайно веселий, бренькав на фортепіано свої улюблені штучки, робив солоденькі очі й вигадував про всіх нас і Мімі жарти, на зразок того, що грузинський царевич бачив Мімі на катанні і так закохався, що подав до Синоду прохання про розвідну, що мене призначають помічником до віденського посланника, — і з серйозним обличчям повідомляв нам ці новини; лякав Катеньку павуками, яких вона боялася; був дуже ласкавий до наших приятелів Дубкова та Нехлюдова і безперестанно розповідав нам і гостям свої плани на майбутній рік. Хоч ці плани майже щодня мінялися й суперечили один одному, вони були такі захоплюючі, що ми заслухувались ними, і Любочка, не моргаючи, дивилася просто в рот папа, щоб не пропустити жодного слова. То план був такий, щоб нас лишити в Москві в університеті, а самому з Любочкою їхати на два роки в Італію, то такий, щоб купити маєток у Криму, на південному березі, і їздити туди щоліта, то такий, щоб поїхати в Петербург всім домом, і т. д. Але, крім особливої веселості, в папа останнім часом сталася ще одна зміна, яка дуже мене дивувала. Він пошив собі модне вбрання — оливковий фрак, модні панталони із штрипками і довгу бекешу, яка дуже була йому до лиця, і часто від нього чудово пахло духами, коли він їздив у гості, і особливо до однієї дами, про яку Мімі не говорила інакше, як зітхаючи, і з таким обличчям, на якому так і читаєш слова: «Бідні сироти! Нещасна пристрасть! Добре, що її вже немає», і т. д. Я довідався від Миколи, бо папа нічого не говорив нам про свої гральні справи, що він

грав особливо щасливо цієї зими; виграв щось надзвичайно багато, поклав гроші в ломбард і весною не хотів більше грати. Мабуть, через те, побоюючись, що не стримає себе, він так хотів швидше поїхати в село. Він навіть вирішив, не чекаючи, поки я вступлю до університету, зразу після великодня їхати з дівчатками в Петровське, куди ми з Володею мали приїхати потім.

Володя всю цю зиму й до самої весни був нерозлучний з Дубковим (з Дмитрієм же вони починали холодно розходитись). Головні їхні розваги, скільки я міг помітити з розмов, що чув їх завжди, були в тому, що вони безперестанно пили шампанське, їздили саньми попід вікнами панночки, в яку, здається, закохані були обое, і танцювали візаві вже не на дитячих, а на справжніх балах. Це останнє, дарма що ми з Володею любили один одного, дуже й дуже роз'єднало нас. Ми відчували надто велику різницю — між хлопчиком, до якого ходять учителі, і людиною, яка танцює на великих балах, — щоб наважитись ділитись один з одним своїми думками. Катенька була вже зовсім велика, читала дуже багато романів, і думка, що вона незабаром може вийти заміж, уже не здавалася мені жартом; але, незважаючи на те, що Володя був теж великий, вони не сходились з ним і навіть, здається, з погордою ставились одне до одного. Взагалі, коли Катенька бувала дома сама, ніщо, крім романів, її не цікавило, і вона здебільшого нудьгувала; коли ж бували сторонні чоловіки, то вона ставала дуже жвава й люб'язна і робила очима те, чого вже я зрозуміти ніяк не міг, щоб вона цим хотіла сказати. Потім тільки, якось почувши від неї, що одне дозволене для дівчини кокетство — це кокетство очей, я міг пояснити собі ці чудні неприродні гримаси очима, які інших, здається, зовсім не дивували. Любочка теж уже починала носити майже довге плаття, і її гусячих ніг було майже не видно, але вона була така ж плакса, як і раніше. Тепер вона мріяла вже вийти заміж не за гусара, а за співака або музиканта, і тому старанно взялась за музику. St.-Jérôme, який, знаючи, що лишається в нас у домі тільки до закінчення моїх екзаменів, підшукав собі місце в якогось графа і з того часу якось зневажливо ставився до наших домашніх. Він рідко бував дома,

почав курити цигарки, що були тоді великим франтівством, і весь час насвистував через картку якісь веселенькі мотиви. Мімі ставала з кожним днем все сумніша й сумніша і, здавалось, з того часу, як ми всі починали виростати, ні від кого й ні від чого не чекала нічого доброго.

Коли я прийшов обідати, я застав у їдальні лише Мімі, Катеньку, Любочку і St.-Jérôme'a; папа не було дома, а Володя готувався до екзамену з товаришами в своїй кімнаті, і обід йому понесли туди. Взагалі останнім часом перше місце за столом посідала здебільшого Мімі, якої ніхто з нас не поважав, і обід багато втратив своєї принадності. Обід уже не був, як за татапа та бабусі, якимось обрядом, що об'єднує в певну годину всю сім'ю й поділяє день на дві половини. Ми дозволяли собі спізнюватись, приходити вже на другу страву, пити вино в склянках (чому давав приклад сам St.-Jérôme), розвалюватись на стільцях, вставати не дообідавши, та інші вільності. З того часу обід перестав бути, як раніше, щоденним радісним святом. От було в Петровському, коли о другій годині всі, умиті, одягнені на обід, сидять у вітальні і, весело розмовляючи, чекають умовленої години. Саме тоді, як хрипить годинник в офіціантській, щоб бити два, з серветкою на руці, з сповненим власної гідності і трохи суворим обличчям, тихими кроками входить Фока. «Стіл накритий!» — проголошує він голосно й протяжно, і всі з веселими, задоволеними обличчями, старші попереду, молодші позаду, шумлячи накрохмаленими спідницями й порипуючи чобітьми та черевиками, йдуть до їдальні і, неголосно перемовляючись, сідають на визначені місця. Або ось бувало в Москві, коли всі, стиха перемовляючись, стоять перед накритим столом у залі, чекаючи на бабусю, якій Гаврило вже пішов сказати, що обід на столі, — раптом розчиняються двері, чути шелест сукні, човгання ніг, і бабуся, в чепчику з яким-небудь незвичайним ліловим бантом, бочком, посміхаючись чи похмуро поглядаючи (залежно від стану здоров'я), впливає з своєї кімнати. Гаврило кидається до її крісла, стільці риплять, і, відчуваючи, як по спині біжить якийсь холод — провісник апетиту, берешся за вогкувату накрохмалену серветку,

з'їдаєш скориночку хліба і з нетерплячкою та радісною пожадливістю, потираючи під столом руки, поглядаєш на паруючі тарілки з супом, що їх, залежно від чинів, віку та бабусиної ласки розливає дворецький.

Тепер уже я не відчуваю ніякої ні радості, ні хвилювання, приходячи обідати.

Балачки Мімі, St.-Jérôme'a і дівчаток про те, які жахливі чоботи носить російський учитель, які в княжен Корнакових плаття з воланами тощо, — балачки їхні, що збуджували в мені раніше справжнє презирство, яке я, особливо щодо Катеньки й Любочки, не старався приховувати, не вивели мене з мого нового, добродісного настрою. Я був надзвичайно лагідний; посміхаючись, слухав їх особливо ласкаво, шанобливо просив передати мені квасу й погодився із St.-Jérôme'ом, коли він виправив мене у фразі, яку я кинув за обідом, кажучи, що краще говорити *je suis*¹, ніж *je reux*¹. Мушу, проте, признатись, що мені було трохи неприємно те, що ніхто не звернув особливої уваги на мою лагідність та добродісність. Любочка показала мені після обіду папірця, де вона записала всі свої гріхи; я визнав, що це дуже добре, але що ще краще в душі своїй записати всі свої гріхи і що «все це не те».

— Ну, та й це добре; ти мене не зрозумієш. — І я пішов до себе нагору, сказавши St.-Jérôme'у, що йду вчитись, але, власне, для того, щоб перед сповіддю, до якої лишалося години з півтори, написати собі на все життя розклад своїх обов'язків та занять, викласти на папері мету свого життя і правила, за якими завжди вже, не відступаючи, діяти.

РОЗДІЛ V

П РА В И Л А

Я взяв аркуш паперу й перш за все хотів зробити розклад обов'язків і занять на наступний рік. Треба було розлінувати папір. Та оскільки лінійки в мене не було, я взяв для цього латинський лексикон. Крім того, що,

¹ я можу,

провівши пером уздовж лексикона й потім одсунувши його, виявилось, що замість rischi я зробив на папері довгасту чорнильну калюжку,— лексикона нестало на весь аркуш, і rischi загнулася за його м'який ріжок. Я взяв другий аркуш і, пересовуючи лексикон, сяк-так розліював. Поділивши свої обов'язки на три розділи: на обов'язки до самого себе, до ближніх і до бога, я почав писати перші, але їх виявилось так багато й стільки розділів і підрозділів, що треба було раніше написати «Правила Життя», а потім уже братись до розкладу. Я взяв шість аркушів паперу, зробив зошит і написав зверху: «Правила Життя». Ці двоє слів були написані так криво й нерівно, що я довго думав: чи не переписати? і довго мучився, дивлячись на розірваний розклад і цей потворний заголовок. Чому це все таке чудове, ясне у мене в душі і так погано виходить на папері і взагалі в житті, коли я хочу прикладати до нього що-небудь з того, що думаю?..

— Сповідник приїхали, йдїть униз правила слухати,— прийшов повідомити Микола.

Я сховав зошит у стіл, глянув у дзеркало, зачесав волосся вгору, що, як я думав, надавало мені задумливого вигляду, і зійшов у диванну, де вже стояв накритий стіл з образом і запаленими восковими свічками. Папа́ водночас зі мною увійшов з других дверей. Сповідник, сивий чернець із суворим старечим обличчям, поблагословив папа́. Папа́ поцілував його невелику шию суху руку; я зробив те саме.

— Покличте Вольдемара,— сказав папа́.— Де він? Чи то пак не треба, адже він в університеті говіє.

— Він учитьс'я з князем,— сказала Катенька й подивилась на Любочку. Любочка враз зашарілася чогось, зморщилась, удаючи, ніби їй щось болить, і вийшла з кімнати. Я вийшов слідом за нею. Вона зупинилась у вітальні і щось знову записала олівцем на свій папірець.

— Що, ще новий гріх зробила? — спитав я.

— Ні, нічого, так,— відповіла вона червоніючи.

Тут із передпокою почувся голос Дмитрія, що прощався з Володею.

— От, тобі все спокуса,— сказала Катенька, входячи до кімнати й звертаючись до Любочки.

Я не міг зрозуміти, що робилося з сестрою: вона так засоромилася, що сльози виступили на її очах і що збен-теження її, дійшовши найвищої міри, перейшло в досаду на себе й на Катеньку, яка, видимо, дражнила її.

— От видно, що ти іноземка (нічого уразливішого за цю назву не могло бути для Катеньки, тим-то і вжи-ла її Любочка),— перед таким таїнством,— говорила вона далі поважним голосом,— і ти мене навмисне дра-туєш... ти повинна була б розуміти... це зовсім не жарти!

— Знаєш, Миколенько, що вона написала? — ска-зала Катенька, дуже ображена словом іноземка,— вона написала...

— Не сподівалась я, що ти така зла,— сказала Лю-бочка, зовсім розкиснувши, ідучи від нас: — в таку хви-лину, і навмисне, цілий вік, усе призводить до гріха. Я до тебе не чіпляюся з твоїми почуттями і страждан-нями.

Р О В Д І Л VI

С П О В І Д Ъ

З цими і подібними розкиданими думками я повер-нувся до диванної, коли всі зібрались тут і сповідник, підвівшись, приготувався читати молитву перед сповід-дю. Але як тільки серед загальної тиші почувся вираз-ний, суворий голос ченця, що читав молитву, і особливо коли проказав до нас слова: *відкрийте всі ваші прогрі-шення без сорому, затаювання й виправдання, і душа ваша очиститься перед богом, а як затаїте що-небудь, ве-ликий гріх матимете*,— до мене вернулось почуття по-божного трепету, яке охопило мене ранком при згадці про таїнство, що мало відбутись. Я навіть мав насолоду з усвідомлення цього стану і старався затримати його, спиняючи всі думки, що приходили мені в голову, і на-магаючись чогось боятись.

Перший пройшов сповідатись папа. Він дуже довго пробув у бабусиній кімнаті, і весь цей час ми всі в ди-ванній мовчали або перешіптувались, хто раніше піде. Нарешті знов із дверей почувся голос ченця, що читав

молитву, і кроки папа. Двері рипнули, і він вийшов звідти, за своєю звичкою покашляючи, смикаючи плечем і не дивлячись ні на кого з нас.

— Ну, тепер ти йди, Любо, та дивись, усе скажи. Адже ти в мене велика грішниця,— весело сказав папа, ущипнувши її за щоку.

Любочка зблідла й почервоніла, вийняла записочку з фартуха, знов сховала її і, нахиливши голову, якимось укоротивши шию, ніби чекаючи удару зверху, пройшла в двері. Вона була там недовго, але коли виходила звідти, плечі в неї сіпалися від схлипувань.

Нарешті після гарненької Катеньки, яка, посміхаючись, вийшла з дверей, настала й моя черга. Я з тим самим тупим страхом і бажанням навмисне все більше й більше збуджувати в собі цей страх увійшов до напівтемної кімнати. Сповідник стояв перед налоєм і поволі обернув до мене своє обличчя.

Я пробув не більше як п'ять хвилин у бабусиній кімнаті, але вийшов звідти щасливою і, як я тоді був переконаний, зовсім чистою, морально переродженою і новою людиною. Незважаючи на те, що мене неприємно вражала вся стара обстановка життя, ті самі кімнати, ті самі меблі, та сама моя постать (мені хотілося б, щоб усе зовнішнє змінилося так, як, мені здавалося, я сам змінився внутрішньо),— незважаючи на це, я пробув у цьому радісному настрої до самого того часу, як ліг спати.

Я вже засинав, перебираючи в пам'яті всі гріхи, від яких очистився, як раптом згадав один ганебний гріх, який затаїв на сповіді. Слова молитви перед сповіддю пригадалися мені і безнастанно звучали у вухах. Увесь мій спокій миттю зник. «А як затаїте, великий гріх матимете...» — вчувалося мені весь час, і я визнавав себе за такого страшного грішника, що не було для мене належної кари. Довго я перевертався з боку на бік, передумуючи своє становище і щохвилини чекав божої кари і навіть наглої смерті,— думка, що сповнювала мене невимовним жахом. Та от мені прийшла в голову щаслива думка: вдосвіта піти чи поїхати в монастир до сповідника й знову висповідатись,— і я заспокоївся.

П О Д О Р О Ж Д О М О Н А С Т И Р Я

Я кілька разів прокидався вночі, боячись не проспати ранок, і о шостій годині вже був на ногах. У вікнах ледве світало. Я надів своє вбрання й чоботи, які, зібгані й нечищені, лежали біля ліжка, бо Микола ще не встиг прибрати, і, не молившись богу, не вмиваючись, вийшов уперше за своє життя сам на вулицю.

На протилежному боці вулиці, з-за зеленого даху великого будинку, червоніла туманна, холодна зоря. Досить міцний рацьковий весняний мороз скував болото й струмки, колов під ногами й щипав мені обличчя й руки. У нашому провулку не було ще жодного візника, на якого я розраховував, щоб швидше з'їздити і повернутись. Лише тяглися якісь вози Арбатом та два робітники-мулярі, розмовляючи, пройшли тротуаром. Коли я пройшов кроків з тисячу, почали траплятись слуги й жінки, що йшли з кошиками на базар; бочки, що їхали по воду; на перехрестя вийшов пиріжник; відкрилась одна булочна, і коло Арбатських воріт зустрівся візник, дідок, що спав, похитуючись, на своїх каліберних, облізливих, блакитненьких та полатаних бігунцях. Він спросоння, мабуть, запросив з мене двогривеник до монастиря й назад, але потім ураз отямився і, коли я вже хотів сідати, почав стьобати свою конячину кінцями віжок і зовсім поїхав був од мене. «Годувати коня треба! не можна, пане»,— бурмотів він.

Насилу я умовив його зупинитись, запропонувавши йому два двогривеники. Він зупинив коня, уважно оглянув мене й сказав: «Сідай, пане». Признаюся, я побоювався, що він завезе мене в глухий провулок і пограбує. Ухопивши його за комір подертого армяка, причому його зморщена шия над дуже згорбленою спиною якось жалісно оголилась, я зліз верхи на хвилеподібне блакитненьке хитке сидіння, і ми затрусили вниз по Воздвиженці. Дорогою я встиг помітити, що спинка бігунців була оббита клаптиком зеленкуватої матерії, з якої був і візників армяк; це чомусь заспокоїло мене, і я вже не боявся, що візник завезе мене в глухий провулок і пограбує.

Сонце вже піднялося досить високо і яскраво золотило бані церков, коли ми підїхали до монастиря. У тіні ще тримався мороз, але по всій дорозі текли бистрі каламутні струмки, і кїнь хляпав по розталій грязюці. Увійшовши в монастирський двір, я спитав першого, кого побачив, як би мені знайти сповідника.

— Онде його келія,— сказав мені чернець, що проходив мимо, зупиняючись на хвилину й показуючи на маленький будиночок з ганочком.

— Дуже вам вдячний,— сказав я...

Але що могли про мене думати ченці, які, один по одному виходячи з церкви, всі дивились на мене? Я був ні дорослий, ні дитина; обличчя було в мене невмите, волосся незачесане, одяг у пуху, чоботи нечищені та ще й у болоті. До якого розряду людей мене залічували в думці ченці, які дивились на мене? А вони дивились на мене уважно. Однак я все-таки йшов у тому напрямі, куди показав мені молодий чернець.

Дідусь у чорній одежі, з густими сивими бровами, зустрівся мені на вузенькій доріжці, що йшла до келій, і спитав: чого мені треба?

Була хвилинка, що я хотів сказати «нічого», бігти назад до візника і їхати додому, але дідусеве обличчя, хоч брови й були в нього насуплені, викликало довір'я. Я сказав, що мені треба бачити сповідника, і назвав його ім'я.

— Ходімо, *паничу*, я вас проведу,— сказав він, повертаючись назад і, очевидно, відразу вгадавши мій стан,— батюшка на утрени, він незабаром буде.

Він одчинив двері і через чистенькі сіни та передпокій, по чистій полотняній доріжці, провів мене в келію.

— Ось тут і почекайте,— сказав він мені з добродушним, заспокійливим виразом і вийшов.

Кімнатка, де я опинився, була дуже маленька і надзвичайно чисто прибрана. З меблів були лише столик, накритий клейонкою, що стояв між двома маленькими стулчастими вікнами, на яких стояли два вазони герані, косинець з образами й лампадкою перед ними, одне крісло й два стільці. У кутку висів стінний годинник з розмальованим квіточками циферблатом і підтягненими на ланцюжках мідними гириями; на перегородці, що

з'єднувалася із стелею дерев'яними, повапнованими паличками (за якою, мабуть, стояло ліжко), висіли на гвіздках дві ряси.

Вікна виходили на якусь білу стіну, що виднілася за два аршини від них. Між ними й стіною був маленький куш бузку. Жоден звук ззовні не доходив у кімнату, так що у цій тиші рівномірне, приємне стукання маятника здавалося сильним звуком. Як тільки я лишився сам у цьому тихому куточку, всі мої попередні думки й спогади враз вискочили в мене з голови, наче їх ніколи не було, і я весь поринув у якусь невимовно приємну задуму. Ця китайкова пожовкла ряса з потертою підбивкою, ці стерті шкіряні чорні палітурки книжок з мідними застібками, ці мутнозелені квіти з добре политою землею і обмитим листям, а особливо цей одноманітно переривчастий звук маятника — говорили мені виразно про якусь нове життя, що було мені досі не відоме, про життя самотності, молитви, тихого, спокійного щастя...

«Минають місяці, минають роки,— думав я,— він завжди один, завжди спокійний, він завжди відчуває, що совість його чиста перед богом і молитва доходить до нього». З півгодини я просидів на стільці, стараючись не рухатись і не дихати дуже чутно, щоб не порушити гармонії звуків, які промовляли мені так багато. А маятник усе стукав так само — праворуч дужче, ліворуч тихше.

РОЗДІЛ VIII

ДРУГА СПОВІДЬ

Кроки сповідника вивели мене з цієї задуми.

— Добридень,— сказав він, поправляючи рукою своє сиве волосся.— Чого ви бажаєте?

Я попросив його поблагословити мене і з особливим задоволенням поцілував його жовтаву невелику руку.

Коли я пояснив йому своє прохання, він нічого не сказав мені, підійшов до образів і почав сповідати.

Коли сповідь закінчилась і я, переборовши соромливість, сказав усе, що було в мене на душі, він поклав мені на голову руки і своїм звучним, тихим голосом ска-

зав: «Нехай буде над тобою, сину мій, ласка отця небесного, нехай він збереже в тобі назавжди віру, лагідність і покір. Амінь».

Я був зовсім щасливий; сльози щастя підступали мені до горла; я поцілував зборку його драдедамової рясн і підвів голову. Обличчя ченця було цілком спокійне.

Я почував, що втішаюсь почуттям зворушеності, і, боячись чим-небудь розігнати це почуття, швиденько попросився з сповідником і, не дивлячись по сторонах, щоб зберегти свій настрій, вийшов за ограду й знову сів на хиткі смугасті бігунці. Але труська дорога, різноманітність предметів, що мигтіли перед очима, швидко розігнали це почуття; і я вже думав про те, як тепер сповідник, мабуть, думає, що юнака з такою прекрасною душею, як у мене, він ніколи не бачив, та й не побачить, що таких навіть і не буває. Я був певен, що це так; і ця певність викликала в мені почуття веселості такого роду, яке вимагало того, щоб кому-небудь сказати про нього.

Мені кортіло поговорити з ким-небудь; але нікого близько не було, крім візника, і я звернувся до нього:

— Чи довго я був? — спитав я.

— Нічого, довгенько, а коня давно годувати пора; адже я нічний,— відповідав дідусь-візник, що тепер, із сонечком, очевидно, повеселішав.

— А мені здалося, що я був лише хвилину,— сказав я.— А знаєш, чого я був у монастирі? — додав я, пересядаючи в заглибину, що була в бігунцях ближче до дідусь-візника.

— Хіба це нас обходить? Куди сідок скаже, туди й веземо,— відповідав він.

— Ні, все-таки, як ти гадаєш? — допитував я далі.

— Та, мабуть, ховати кого, їздили місце купувати,— сказав він.

— Ні, брат; а знаєш, чого я їздив?

— Як мені знати, пане,— повторив він.

Голос візника здався мені таким добрим, що я вирішив йому на науку розповісти про причину моєї подорожі і навіть про почуття, що я його зазнавав.

— Хочеш, я тобі розкажу? Було, бачиш, так...

І я розповів йому все і змалював усі свої прекрасні почуття. Я навіть тепер червонію, згадуючи це.

— Он воно як,— сказав візник недовіжливо.

І довго після цього мовчав і сидів нерухомо, лише зрідка поправляючи полу арм'яка, що все вибивалася з-під його смугастої ноги, яка стрибала у великому чоботі на підніжці калібера. Я вже думав, що й він думає про мене те саме, що й сповідник,— тобто, що такого чудового юнака, як я, немає другого на світі; але він раптом звернувся до мене:

— А що, пане, ваше діло панське.

— Що? — спитав я.

— Та діло, діло панське,— повторив він, шамкаючи беззубим ротом.

«Ні, він мене не зрозумів»,— подумав я, але вже більше не говорив з ним до самого дому.

Хоч не саме почуття розчуленості й побожності, а самозадоволення з того, що я зазнав його, збереглося в мені протягом усієї дороги, незважаючи на народ, який при яскравому сонячному світлі рябів усюди на вулицях; але як тільки я приїхав додому, почуття це зовсім зникло. У мене не було двох двогривеників, щоб заплатити візникові. Дворецький Гаврило, якому я вже був винен, більше не хотів мені позичати. Візник, побачивши, як я двічі пробіг двором, щоб дістати грошей, догадавшись, мабуть, чого я бігав, зліз з бігунців і, дарма що здавався мені таким добрим, голосно почав говорити, очевидно бажаючи дошкулити мені, про те, які бувають шахраї, що не платять за проїзд.

Дома ще всі спали, і, крім челяді, мені не було в кого позичити двох двогривеників. Нарешті Василь на моє слово честі, якому (я з обличчя бачив) він аж ніяк не йняв віри, але через те, що любив мене й пам'ятав послугу, що я йому зробив, заплатив за мене візникові. Так димом розлетілося це почуття. Коли я почав одягатись до церкви, щоб з усіма разом іти причащатись, і виявилось, що моє вбрання не перешите і його не можна вдягати, я безліч нагрішив. Надівши інше вбрання, я пішов до причастя в якомусь чудному настрої покvapливості думок і вже ніяк не вірив своїм прекрасним почуттям.

ЯК Я ГОТУЮСЬ ДО ЕКЗАМЕНУ

У великодній четвер папа, сестра і Мімі з Катенькою поїхали на село, і в усьому великому бабусиному будинку лишилися тільки Володя, я і St.-Jérôme. Той настрої, в якому я був у день сповіді та поїздки до монастиря, зовсім пройшов і лишив по собі тільки невиразний, хоч і приємний спогад, який дедалі більше заглушався новими враженнями вільного життя.

Зошит із заголовком *Правила Життя* теж був захований з чорновими учнівськими зошитами. Хоч думка про те, що можна скласти собі правила на всі обставини життя і завжди керуватися ними, подобалась мені, здавалась надзвичайно простою і разом з тим великою, і я мав намір все-таки прикласти її до життя, я знову ніби забув, що це треба було робити негайно, і все відкладав до якогось часу. Мене тішило однак те, що все, що спало мені тепер на думку, підходило якраз під який-небудь з підрозділів моїх правил та обов'язків: або під правила щодо ближніх, або до себе, або до бога. «От тоді я це віднесу туди і ще багато, багато думок, що з'являться в мене тоді, з приводу цього»,— говорив я сам собі. Часто тепер, я запитую себе: коли я був кращий і правдивіший: чи тоді, коли вірив у всемогутність розуму людського, чи тепер, коли, втративши силу розвитку, маю сумніви щодо сили й значення розуму людського? — і не можу собі дати позитивної відповіді.

Свідомість волі і те весняне почуття чекання чогось, про яке я казав уже, так схвилювали мене, що я ніяк не міг оволодіти собою й готувався до екзамену дуже погано. Було працюєш уранці в класній кімнаті і знаєш, що конче треба вчитись, бо завтра екзамен з дисципліни, з якої цілих двох питань я ще не опрацював, але раптом повіє з вікна яким-небудь весняним духом,— видасться, ніби дуже треба щось зараз пригадати, руки самі собою випускають книжку, ноги самі собою починають рухатись і ходити туди й сюди, а в голові, ніби хто-небудь натиснув пружинку і пустив у хід машину, в голові так легко й природно і з такою швидкістю починають про-

бігати різні строкати, веселі мрії, що встигаєш тільки помічати їхній блиск. І година, і дві линуть непомітно. Або теж сидиш за книжкою і сяк-так зосередиш усю увагу на тому, що читаєш, раптом почувеш у коридорі жіночу ходу й шелест плаття,— і все вискочило з голови, і немає змоги всидіти на місці, хоч дуже добре знаєш, що, крім Гаши, старої бабусиної покоївки, ніхто не міг пройти по коридору. «Ну, а що, коли це вона? — спадає на думку,— ну, а що, коли саме тепер і почнеться, а я прогавлю?» — і вискакуєш у коридор, бачиш, що це й справді Гаша; але вже довго потім немає вплину голові. Пружинку натиснуто, і знов зчинився страшний розгардіяш. Або ввечері сидиш один із лойовою свічкою в своїй кімнаті; раптом на секунду, щоб зняти з свічки чи зручніше сісти на стільці, одриваєшся від книжки й бачиш, що всюди в дверях, по кутках темно, і чуєш, що всюди в домі тихо,— знов не можна не зупинитись і не слухати цієї тиші, і не дивитись на цей морок одчинених дверей до темної кімнати, і довго-довго не просидіти нерухомо або не піти вниз і не пройти по всіх порожніх кімнатах. Часто теж довго вечорами я сидів непомічений у залі, прислухаючись до звуку «солов'я», що його двома пальцями награвала на фортепіано Гаша, сидячи одна при лойовій свічці в великій залі. А вже при місячному світлі я ніяк не міг не вставати з ліжка, і не лягати на вікні, що виходить у палісадник, і, вдивляючись в освітлений дах Шапошникового будинку і в струнку дзвіницю нашої парафії, і в вечірню тінь від паркана та куща, що лягала на садову доріжку, не міг не просиджувати так довго, що потім насилу прокидався тільки о десятій годині ранку.

Отже, коли б не вчителі, що весь час ходили до мене, не St.-Jérôme, що зрідка мимоволі збуджував моє самолюбство, і, головне, не бажання видатись моему приятелю Нехлюдову путньою людиною, тобто дуже добре скласти екзамен, що він вважав за дуже важливу справу,— коли б не це, так весна й воля зробили б те, що я забув би навіть усе, що знав раніше, і ні в якому разі не склав би екзамену.

ЕКЗАМЕН З ІСТОРІЇ

16 квітня я вперше в супроводі St.-Jérôme'a ввійшов до великого університетського залу. Ми приїхали з ним у нашому досить чепурному фаєтоні. Я був одягнений у фрак вперше за все життя, і все вбрання, навіть білизна, панчохи, було на мені найновіше і найкраще. Коли швейцар зняв з мене внизу шинель і я став перед ним в усій красі свого вбрання, мені навіть стало трохи соромно за те, що я такий блискучий. Проте як тільки я вступив до світлого паркетного залу, повного народу, і побачив сотні юнаків у гімназичних мундирах і фраках, з яких декотрі байдуже глянули на мене, і в дальньому кінці поважних професорів, що вільно ходили коло столів і сиділи у великих кріслах, як я тієї ж хвилини втратив надію звернути на себе загальну увагу, і вираз мого обличчя, що означав дома́ та ще й у сінях ніби жаль з приводу того, що я мимоволі маю вигляд такий благородний та значущий, змінився на вираз дуже боязкий і трохи сумний. Я навіть вдався до іншої крайності і надзвичайно зрадів, побачивши на найближчій лаві одного дуже погано, неохайно вдягненого чоловіка, ще не старого, але майже зовсім сивого, який, осторонь він інших, сидів на задній лаві. Я зараз же підсів до нього, почав розглядати тих, що прийшли на екзамен, і робити про них свої висновки. Багато тут було різних постатей та облич, але всіх їх, на мій тодішній погляд, легко можна було поділити на три категорії.

Були такі, як і я, що прийшли на екзамен з гувернерами або батьками, в тому числі молодший Івін із знайомим мені Фростом і Ілінька Грап із своїм старим батьком. Всі вони мали пушисті підборіддя, випущену білизну, сиділи тихо, не розгортаючи книг і зошитів, принесених з собою, і боязко дивились на професорів та екзаменаційні столи. Частина юнаків була в гімназичних мундирах; багато хто з них вже голили бороди. Ці здебільшого були знайомі між собою, говорили голосно, на ім'я й по батькові називали професорів, тут же готувалися, передавали один одному зошити, переступали

через лави, з сіней приносили пиріжки й бутерброди, які тут же й з'їдали, трохи тільки нахиливши голову до рівня лави. І нарешті третя категорія — осіб цієї категорії було, проте, небагато — це були люди зовсім старі, у фраках, але здебільшого в сюртуках, і білизни в них не було видно. Ці трималися дуже серйозно, сиділи самотньо й мали вигляд дуже похмурий. Той, хто потішив мене тим, що, напевне, був одягнений гірше за мене, належав до цієї останньої категорії. Він, спершись на обидві руки, крізь пальці яких стирчало розкуйовджене напівсиве волосся, читав у книзі і, тільки на мить глянувши на мене не зовсім доброзичливо своїми блискучими очима, нахмурився й ще виставив у мою сторону глянуватої лікоть, щоб я не міг посунутись до нього ближче. Гімназисти, навпаки, були аж надто компанійські, і я їх трохи побоювався. — Один, сунувши мені в руку книгу, сказав: «Передайте он йому»; другий, проходячи повз мене, сказав: «Ану-бо пустіть, батечку»; третій, перелізаючи через лаву, сперся на моє плече, мов на ослін. Все це було мені дико й неприємно; я вважав себе значно вище від цих гімназистів і гадав, що вони не повинні були дозволяти собі зі мною такої фамільярності. Нарешті почали викликати; гімназисти виходили сміливо й відповідали здебільшого добре, повертались весело; наша братія боялась значно більше, та, здається, й відповідала гірше. Із старих дехто відповідав чудово, інші дуже погано. Коли викликали Семенова, то мій сусіда з сивим волоссям і блискучими очима, грубо штовхнувши мене, переліз через мої ноги й пішов до столу. Як видно було з облич професорів, він відповідав чудово й сміливо. Повернувшись на своє місце, він, не довідуючись про те, скільки йому поставили, спокійно взяв свої зошити і вийшов. Уже кілька разів я здригався, чуючи, як викликають прізвища, але ще до мене не доходила черга за алфавітним списком, хоч уже викликали прізвища, які починалися з К. «Іконін і Теньєв», раптом крикнув хтось з професорського кутка. Мороз побіг мені поза спиною й під волоссям.

— Кого викликали? Хто Бартенєв? — заговорили довкола мене.

— Іконін, іди, тебе кличуть; та хто ж Бартенєв,

Морденьев? я не знаю, признавайся,— говорив високий рум'яний гімназист, що стояв за мною.

— Вам,— сказав St.-Jérôme.

— Мое прізвище Іртен'єв,— сказав я рум'яному гімназистові.— Хіба Іртен'єва викликали?

— Ну, так; чому ви не йдете?.. Ач який фронт! — додав він півголосом, але так, що я чув його слова, виходячи з-за лави. Поперед мене йшов Іконін, високий юнак років двадцяти п'яти, що належав до третьої категорії, старих. На ньому був оливковий вузенький фрак, атласний синій галстук, на якому лежало ззаду довге біляве волосся, старанно зачесане à la мужик. Мені впав в око його зовнішній вигляд, коли він ще сидів на лаві. Він був непоганий з лиця, балакучий; і мене особливо вразило в ньому чудне руде волосся, що він його завів собі на горлі, і ще чудніша звичка, яку він мав,— раз у раз розстібати жилет і чухати собі груди під сорочкою.

Троє професорів сиділо за тим столом, до якого я підійшов разом з Іконіним; жоден із них не відповів на наш поклін. Молодий професор тасував білети, мов колоду карт, другий професор, із зіркою на фракку, дивився на гімназиста, який дуже швидко говорив щось про Карла Великого, до кожного слова додаючи «нарешті», і третій, дідусь в окулярах, нахиливши голову, подивився на нас через окуляри й показав на білети. Я відчував, що його погляд був разом звернений на мене й на Іконіна і що в нас йому щось не подобалось (може, руде волосся Іконіна), бо він зробив, дивлячись знову ж таки на нас обох разом, нетерплячий жест головою, щоб ми швидше брали білети. Мені було прикро і образливо, по-перше, те, що ніхто не відповів на наше привітання, а по-друге, те, що мене, очевидно, з'єднували з Іконіним в одне питання *екзаменованих* і вже були упереджені проти мене за руде волосся Іконіна. Я сміливо взяв білет і хотів відповідати; але професор показав очима на Іконіна. Я прочитав свій білет: він був мені знайомий, і я, спокійно чекаючи своєї черги, спостерігав те, що відбувалось переді мною. Іконін ніскільки не злякався і навіть надто сміливо, якось усім боком посунувся, щоб узяти білет, труснув волоссям і бадьоро прочитав те, що було написано на білеті. Він розкрив було рота, як

мені здавалося, щоб почати відповідати, коли раптом професор із зіркою, відпустивши з похвалою гімназиста, подивився на нього. Іконін нібито щось пригадав і зупинився. Загальна мовчанка тривала хвилин зо дві.

— Ну,— сказав професор в окулярах.

Іконін розкрив рота і знову замовк.

— Але ж ви не самі тут; будете відповідати чи ні? — сказав молодий професор, та Іконін навіть не глянув на нього. Він пильно дивився в білет і не вимовив жодного слова. Професор в окулярах дивився на нього і крізь окуляри, і поверх окулярів, і без окулярів, бо встиг за цей час зняти їх, старанно протерти скельця й знову надіти. Іконін не сказав жодного слова. Раптом посмішка блиснула на його обличчі, він стріпнув волоссям, знов усім боком повернувся до столу, поклав білет, глянув на всіх професорів по черзі, потім на мене, повернувся й бадьорою ходюю, розмахуючи руками, пішов до лав. Професори Perezирнулися між собою.

— Гарна птиця! — сказав молодий професор,— своєкоштный!

Я посунувся ближче до столу, але професори майже пошепки все ще говорили між собою, наче ніхто з них мене й не бачив. Я був тоді твердо переконаний, що всіх трьох професорів надзвичайно цікавило те, чи складу я іспит, і чи добре я його складу, але що вони так тільки, для годиться, удавали, що це їм однаковісінько й що вони нібито мене не помічають.

Коли професор в окулярах байдуже звернувся до мене, пропонуючи відповідати на питання, то, глянувши йому в вічі, мені трохи соромно стало за нього, що він так лукавив зі мною, і я трохи запнувся на початку відповіді; але потім пішло легше й легше, а оскільки питання було з російської історії, яку я знав дуже добре, то я закінчив блискуче й навіть так розходився, що, бажаючи дати відчутти професорам, що я не Іконін і що мене не можна плутати з ним, запропонував узяти ще білет; але професор, кивнувши головою, сказав «Добре» і щось написав у журналі. Повернувшись до лав, я зараз же довідався від гімназистів, які, хто його знає як, усе знали, що мені поставили п'ять.

ЕКЗАМЕН З МАТЕМАТИКИ

На наступних екзаменах, крім Грапа, якого я вважав не вартим свого знайомства, та Івіна, який чогось наче цурався мене, я вже мав багато нових знайомих. Деякі вже віталися зі мною. Іконін навіть зрадів, побачивши мене, і сказав мені, що він буде переекзаменовуватись з історії, що професор історії злий на нього ще з торішнього екзамену, на якому він нібито теж збив його. Семенов, що вступав на один факультет зі мною, на математичний, до кінця екзаменів усіх цурався, сидів мовчки сам собі, спершись на руки й засунувши пальці в своє сиве волосся, і складав іспити чудово. Він був другим; першим же був гімназист першої гімназії. Це був високий худорлявий брюнет, досить блідий, з підв'язаною чорним галстуком щокою й прищуватим лобом. Руки в нього були худі, червоні, з надзвичайно довгими пальцями, і нігті обкусані так, що кінці його пальців здавалися перев'язані ниточками. Усе це здавалося мені чудовим і таким, яким повинно було бути у першого гімназиста. Він говорив з усіма так само, як і всі, навіть і я з ним познайомився, але все ж, як мені здавалося, у його ході, рухах губ і чорних очах було помітне щось незвичайне, магнетичне.

На екзамен з математики я прийшов раніше, ніж завжди. Я знав предмет добре, але було двоє питань з алгебри, що їх я утаїв від учителя і які були мені зовсім не відомі. Це були, як тепер пригадую: теорія сполучень і біном Ньютона. Я сів на задню лаву й переглядав двоє незнайомих питань; але незвичка працювати в шумній кімнаті та недостатність часу, як я передчував, завжали мені розуміти те, що я читав.

— Ось він, іди сюди, Нехлюдов,— почув я позад себе знайомий Володин голос.

Я обернувся й побачив брата і Дмитрія, які в розстебнутих сюртуках, розмахуючи руками, йшли до мене поміж лавами. Зразу видно було студентів другого курсу, що почувають себе в університеті, мов дома. Самі їхні розстебнуті сюртуки виявляли презирство до нашого

брата — вступника, і викликали в нас заздрість та пошану. Мені було дуже приємно думати, що всі навколо могли бачити, що я знайомий з двома студентами другого курсу, і я поспішив устати їм назустріч.

Володя навіть не міг стриматись, щоб не показати своєї переваги.

— Ех, ти, бідолашний! — сказав він, — що, не екзаменувався ще?

— Ні.

— Що ти читаєш? Хіба не приготував?

— Так, двоє питань не зовсім. Отут не розумію.

— Що? Оце? — сказав Володя й почав мені пояснювати біном Ньютона, але так швидко й неясно, що, прочитавши в моїх очах недовір'я до свого знання, він глянув на Дмитрія і, в його очах, мабуть, прочитавши те саме, почервонів, але все-таки говорив і далі щось таке, чого я не розумів.

— Ні, стривай, Володю, краще я йому поясню, якщо встигнемо, — сказав Дмитрій, подивившись на професорський куток, і підсів до мене.

Я відразу помітив, що друг мій був у тому самовдоволено тихому настрої, який завжди находив на нього, коли він бував задоволений з себе, і який я особливо любив у ньому. Математику він знав добре й говорив ясно, і тому так добре пояснив мені питання, що я його й досі пам'ятаю. Але тільки-но він закінчив, як St.-Jérôme гучним шепотом проказав: «А vous, Nicolas!»¹ — і я слідом за Іконіним вийшов з-за лави, не встигнувши опрацювати другого незнайомого питання. Я підійшов до столу, коло якого сиділо двоє професорів і стояв гімназист перед чорною дошкою. Гімназист швидко виводив якусь формулу, стукаючи об дошку крейдою і ламаючи її, і все писав, хоч професор уже сказав йому: «Досить», і звелів нам брати білети. «Ну, а що, коли дістанеться теорія сполучень!» — подумав я, витягуючи тремтячими пальцями білет з м'якої купи нарізаних папірців. Іконін тим самим сміливим жестом, як і минулого разу, хитнувши всім боком, не вибираючи, взяв верхній білет, глянув на нього й сердито нахмурився.

¹ Вам. Миколенько!

— І все отакі чорти дістаються! — пробурмотів він.

Я подивився на свій.

О жах! це була теорія сполучень!..

— А у вас який? — спитав Іконін.

Я показав йому.

— Цей я знаю,— сказав він.

— Хочете мінятись?

— Ні, все одно, я почуваю, що не в доброму настрої,— ледве встиг прошепотіти Іконін, як професор уже покликав нас до дошки.

«Ну, все пропало! — подумав я,— замість блискучого екзамену, як я сподівався, я навіки осоромлюсь гірше за Іконіна». Але раптом Іконін, на очах у професора, повернувся до мене, вирвав у мене з рук мій білет і дав мені свій. Я глянув на білет. Це був біном Ньютона.

Професор був нестара людина, з приємним, розумним виразом, якого йому особливо надавала надзвичайно опукла нижня частина лоба.

— Що це, ви білетами міняєтесь, панове? — сказав він.

— Ні, це він так, давав мені свого подивитись, пане професоре,— не розгубився Іконін,— і знов слово *пан професор* було останнє слово, яке він вимовив на цьому місці; і знов, проходячи назад повз мене, він глянув на професорів, на мене, посміхнувся й знизав плечима з таким виразом, наче говорив:

— Нічого, брат! (Я згодом довідався, що Іконін уже третій рік ходить на вступні екзамени.)

Я відповідав дуже добре на питання, що його щойно опрацював,— професор навіть сказав мені, що краще, ніж можна вимагати, і поставив — п'ять.

РОЗДІЛ XII

ЛАТИНСЬКИЙ ЕКЗАМЕН

Все йшло чудово до латинського екзамену. Підв'язаний гімназист був першим, Семенов — другим, я — третім. Я навіть починав пишати й серйозно думати, що я зовсім не абищо, хоч і молодий.

Ще з першого екзамену всі з трепетом розказували

про латинського професора, який був нібито якийсь звір, що мав насолоду в загибелі юнаків, особливо своєкоштных, і що розмовляв нібито тільки латинською або грецькою мовою. St.-Jérôme, що був моїм вчителем латинської мови, підбадьорював мене, та й мені здавалося, що, перекладаючи без лексикона Цицерона, трохи Горація і знаючи чудово Цумпта, я був підготовлений не гірше за інших, але вийшло інакше. Весь ранок тільки й чути було, що про загибель тих, що виходили переді мною: тому поставив нуль, тому одиницю, того ще вилаяв і хотів вигнати і т. д., і т. д. Тільки Семенов і перший гімназист, як завжди, спокійно вийшли й повернулись, діставши по п'ять кожний. Я вже передчував нещастя, коли нас викликали разом з Іконіним до маленького столика, проти якого страшний професор сидів сам один. Страшний професор був маленький, худий, жовтий чоловік з довгим масним волоссям і з дуже задумливим обличчям.

Він дав Іконіну книгу промов Цицерона і звелів перекладати.

На превеликий мій подив, Іконін не лише прочитав, але й переклав кілька рядків з допомогою професора, що йому підказував. Відчуваючи свою перевагу над таким слабким суперником, я не міг не посміхнутись і навіть дещо презирливо, коли справа дійшла до аналізу і Іконін знов безнадійно замовк. Я цією розумною, трохи глузливою посмішкою хотів сподобатись професорові, але вийшло навпаки.

— Ви, напевне, краще знаєте, коли посміхаєтесь,— сказав мені професор поганою російською мовою,— побачимо. Ну, скажіть ви.

Згодом я довідався, що латинський професор протегував Іконіну і що Іконін навіть жив у нього. Я зараз же відповів на запитання з синтаксису, яке було запропоноване Іконіну, але професор зробив сумне обличчя й одвернувся від мене.

— Гаразд, дійде й до вас черга, побачимо, як ви знаєте,— сказав він, не дивлячись на мене, і почав пояснювати Іконіну те, про що його питав.

— Ідїть,— додав він; і я побачив, як він у зошиті балів поставив Іконіну чотири. «Ну,— подумав я,— він

зовсім не такий суворий, як говорили». Після того, як пішов Іконін, він ще добрих хвилин з п'ять, які мені видалися за п'ять годин, розкладав книги, білети, сякався, поправляв крісло, розсідався в ньому, дивився в зал, на всі боки й скрізь, тільки не на мене. Але йому здалося, проте, що всіх цих прикидів недосить, він розгорнув книжку й удав, що читає її, наче мене зовсім тут не було. Я підсунувся ближче й кашлянув.

— А-а! ще ви? Ну, перекладіть мені що-небудь,— сказав він, подаючи мені якусь книгу,— а втім, ні, краще ось цю. Він перегортав книгу Горація й розгорнув мені її на такому місці, яке, здавалось мені, ніхто й ніколи не міг би перекласти.

— Я цього не готував,— сказав я.

— А ви хочете відповідати те, що напам'ять вивчили,— добре! Ні, ви це перекладіть.

Сяк-так я почав доходити змісту, але професор на кожний мій запитливий погляд хитав головою і, зітхаючи, відповідав лише «ні». Нарешті він закрити книжку так нервово швидко, що захопив між сторінками свого пальця; сердито висмикнувши його звідти, він дав мені білет з граматики і, відкинувшись назад на крісло, зловісно замовк. Я почав було відповідати, але вираз на його обличчі сковував мені язик, і все, що я говорив, здавалося мені не те.

— Не те, не те, зовсім не те,— раптом заговорив він своєю гидкою вимовою, швидко змінюючи позу, спираючись ліктем на стіл і бавлячись золотим перснем, що в нього слабко тримався на худому пальці лівої руки.— Так не можна, панове, готуватись до вищого навчального закладу; ви всі хочете тільки мундир носити із синім коміром; верхів нахапаєтесь та й думаєте, що ви можете бути студентами; ні, панове, треба ґрунтовно вивчати предмет, і т. д., і т. д.

Весь час, поки він говорив це своєю ламаною мовою, я з тупою увагою дивився на його спущені додолу очі. Спочатку мучило мене розчарування, що я не буду третім, потім страх, що я зовсім не складу екзамену, і нарешті до цього долучилося почуття зазваної несправедливості, ображеного самолюбства й незаслуженого приниження; до того презирство до професора за те, що

він не був, на мою думку, з людей *comme il faut*,— що я побачив, дивлячись на його короткі, міцні й круглі нігті,— ще більше розпалювало в мені й робило дошкульними всі ці почуття. Глянувши на мене й помітивши мої тремтячі губи й повні сліз очі, він зрозумів, мабуть, мое хвилювання, як прохання збільшити мені бал і, ніби зглянувшись на мене, сказав (та ще при другому професорі, що саме тоді підійшов):

— Гаразд, я поставлю вам перехідний бал (це означало два), хоч ви його й не варті, але це тільки шануючи вашу молодість і сподіваючись, що ви в університеті вже не будете такі легковажні.

Остання його фраза, сказана при сторонньому професорові, який дивився на мене так, ніби теж говорив: «ага, от бачите, юначе!» — остаточно збентежила мене. Була одна хвилинка, коли очі мені застигло туманом: страшний професор із своїм столом, здалося мені, сидів десь далеко, і мені з страшною, однобічною яскравістю спало на думку щось дике: «А що, коли?.. що з того буде?» Але я чомусь цього не зробив, а, навпаки, несвідомо, надзвичайно шанобливо уклонився обом професорам і, злегка посміхнувшись, здається тією самою посмішкою, що нею посміхався Іконін, одійшов від столу.

Несправедливість ця так сильно вплинула на мене тоді, що, коли б я був вільний у своїх вчинках, я більше не пішов би екзаменуватись. Я втратив усяку честолобність (вже годі було й думати, щоб бути третім), і решту екзаменів спустив абияк, навіть не хвилюючись. Проте в середньому в мене було більше, як чотири, але це вже зовсім не цікавило мене; я сам із собою вирішив і довів собі це дуже ясно, що надзвичайно нерозумно і навіть *mauvais genre*¹ намагатися бути першим, а треба так, щоб тільки не дуже погано, не дуже добре, як Володя. Цього я мав намір додержуватись і надалі в університеті, дарма що з приводу цього я вперше розходився в поглядах із своїм другом.

Я думав уже тільки про мундир, трикутний капелюх, власні бігунці, власну кімнату і, головне, про власну волю.

¹ поганий смак

Я ВЕЛИКИЙ

А втім, і ці думки мали свою принаду.

8 травня, повернувшись з останнього екзамену, закону божого, я зустрів дома знайомого мені підмайстра від Розанова, який ще раніше приносив на живу нитку зметані мундир і сюртук з глянсуватого чорного сукна з полиском і позначав крейдою лацкани, а тепер приніс зовсім готове вбрання, з блискучими золотими гудзиками, загорнутими в папір.

Одягши це вбрання й визнавши його чудовим, хоч Sr.-Jérôme і запевняв, що сюртук на спині брався зморшками, я зійшов униз з самовдоволеною посмішкою, яка зовсім мимоволі розпускалася на моєму обличчі, і пішов до Володі, почувавши й ніби не помічаючи поглядів домашніх, що з передпокою та з коридора жадібно дивились на мене. Гаврило, дворецький, наздогнав мене в залі, поздоровив із вступом до університету, передав, з доручення папа, чотири біленькі кредитки й сказав, що, теж з наказу папа, з сьогоднішнього дня кучер Кузьма, бігунці і гнідий Красень цілком в моєму розпорядженні. Я так зрадив цьому майже несподіваному щастю, що ніяк не міг удати з себе байдужого перед Гаврилом і, трохи розгубившись і задихавшись, сказав перше, що мені прийшло в голову, — здається, що «Красень чудовий рисак». Глянувши на голови, що висувалися з дверей передпокою та коридора, не маючи сили більше стримуватись, риссю побіг через зал у своєму новому сюртуці з блискучими золотими гудзиками. Саме тоді, як я заходив до Володі, за мною почулися голоси Дубкова й Нехлюдова, що приїхали поздоровити мене і запропонувати їхати куди-небудь обідати й пити шампанське з нагоди мого вступу до університету. Дмитрій сказав мені, що він, хоч і не любить пити шампанське, сьогодні поїде з нами, щоб випити зі мною *на ти*; Дубков сказав, що я чомусь скидаюсь взагалі на полковника; Володя не поздоровив мене і досить сухо сказав тільки, що тепер ми післязавтра можемо їхати в село. Здавалося, що хоч він був і радий за мене, йому було трошки неприємно, що тепер і я такий великий, як і він.

St.-Jérôme, який теж прийшов до нас, сказав дуже пишномовно, що його обов'язок закінчився, що він не знає, добре чи недобре він їх виконував, але що він зробив усе, що міг, і що завтра він переїздить до свого графа. У відповідь на все, що мені говорили, я відчував, як мимоволі на моєму обличчі розцвітає солодка, щаслива, трохи безглуздо-самовдоволенна посмішка, і помічав, що посмішка ця передавалася навіть тим, хто зі мною говорив.

І от у мене нема гувернера, я маю свої бігунці, призвище моє надруковане в списку студентів, у мене шпага на портупеї, будочники можуть іноді віддавати мені честь... я великий, я, здається, щасливий.

Обідати ми вирішили у Яра о п'ятій годині; але Володя поїхав до Дубкова, а Дмитрій теж за своєю звичкою зник кудись, сказавши, що він має до обіду одну справу, і тому я міг використати дві години, як мені хотілось. Досить довго я ходив по всіх кімнатах і дивився в усі дзеркала то в застебнутому сюртуці, то зовсім у розстебнутому, то в застебнутому на один верхній гудзик, і все мені здавалось чудовим. Потім, хоч як соромно мені було виявляти надто велику радість, я не стримався, пішов до стайні й каретного сарая, подивився на Красеня, Кузьму й бігунці, потім знов повернувся й почав ходити по кімнатах, позираючи в дзеркала, підраховуючи гроші в кишені і все так само щасливо посміхаючись. Проте не минуло й години, як я відчув якусь нудьгу чи жаль, що ніхто мене не бачить у такому блискучому стані, і мені захотілося руху й діяльності. І от я звелів запрягати, вирішивши, що мені найкраще буде з'їздити на Кузнецький міст дещо купити.

Я згадав, що Володя, вступаючи до університету, купив собі літографії коней Віктора Адама, тютюну й люльки, і мені здалося, що я теж повинен зробити так само.

Звідусюди звертались на мене погляди, і сонце яскраво виблискувало на моїх гудзиках, на кокарді картуза й шпазі, коли я приїхав на Кузнецький міст і зупинився біля магазину картин Даціаро. Озираючись на всі боки, я ввійшов у нього. Я не хотів купувати коней В. Адама, щоб ніхто не міг закинути мені, що я наслі-

дую Володю, але, поспішаючи від сорому за ті турботи, що їх я завдавав послушливому прикажчику, вибрати швидше, я взяв гуашню намальовану жіночу голівку, що стояла на вікні, і заплатив за неї двадцять карбованців. Проте, заплативши в магазині двадцять карбованців, мені все ж було соромно, що я завдав клопоту двом красиво вдягненим прикажчикам такими дрібницями, до того ж мені здалося, що вони все ще надто зневажливо на мене дивляться. Бажаючи їм дати відчутти, хто я такий, я звернув увагу на срібну штучку, що лежала під склом, і, почувши, що це *porte-crayon*¹, який коштував вісімнадцять карбованців, попросив загорнути його в папір і, заплативши гроші й довідавшись також, що добрі чубуки й тютюн можна дістати в тютюновій крамниці поруч, ввічливо уклонившись обом прикажчикам, вийшов на вулицю з картиною під пахвою. У сусідньому магазині, на вивісці якого був намальований негр із сигарою в роті, я купив, теж бажаючи нікого не наслідувати, не Жукова, а султанського тютюну, стамбулку-люльку й два липові та рожеві чубуки. Виходячи з крамниці до бігунців, я побачив Семенова, який у цивільному сюртуці, нахиливши голову, швидким кроком ішов тротуаром. Мені було досадно, що він не пізнав мене. Я досить голосно крикнув: «Давай!» і, сівши на бігунці, наздогнав Семенова.

— Добридень,— сказав я йому.

— Мое шанування,— відповів він, ідучи далі.

— Чого ж це ви не в мундирі? — спитав я.

Семенов зупинився, примружив очі і, вискаливши свої білі зуби, наче йому боляче було дивитись на сонце, але власне для того, щоб показати свою байдужість до моїх бігунців та мундира, мовчки подивився на мене й пішов далі.

З Кузнецького мосту я заїхав у кондитерську на Тверській і, хоч хотів удати, що мене в кондитерській переважно цікавлять газети, не міг стриматись і почав їсти один за одним солодкі пиріжки. Дарма що мені було соромно перед добродієм, який з-за газети з ціка-

¹ ручка для олівця,

вістю позирав на мене, я з'їв надзвичайно швидко пиріжків з вісім усіх сортів, які тільки були в кондитерській.

Приїхавши додому, я відчув, що мене трошки згага пече; але, не звернувши на неї ніякої уваги, почав роздивлятися покупки, причому картина так мені не сподобалася, що я не тільки не вставив її в рамку й не повісив у своїй кімнаті, як Володя, але навіть старанно заховав її за комод, де ніхто не міг її бачити. *Porte-craupon* дома мені теж не сподобався; я поклав його в стіл, потішаючи себе, проте, думкою, що це річ срібна, капітальна й студентові дуже корисна. А препарати для куріння я зразу ж вирішив пустити в хід і випробувати.

Розпечатавши чвертку, добре набивши стамбулку червоножовтим, дрібно нарізаним, султанським тютюном, я поклав на неї запалений трут і, взявши чубук між середнім та підмізним пальцем (таке положення руки мені особливо подобалося), почав тягти дим.

Запах тютюну був дуже приємний, але в роті було гірко і дух забивало. Проте я, згнітивши серце, досить довго втягував у себе дим, пробував пускати кільця й затягувався. Скоро вся кімната сповнилась блакитнуватими хмарами диму, люлька почала хрипіти, гарячий тютюн підскакувати, а в роті я відчув гіркість і в голові легеньке запаморочення. Я хотів було вже облишити й тільки подивитися з люлькою в дзеркало, як, на диво собі, захитався на ногах; кімната пішла обертом, і, подивившись у дзеркало, до якого я насилу підійшов, я побачив, що обличчя в мене було біле, як крейда. Ледве я встиг упасти на диван, як відчув таку нудоту і таку слабкість, що мені здалося, що люлька для мене смертельна і що я вмираю. Я серйозно злякався й хотів уже кликати людей на допомогу й посилати по лікаря.

Проте страх цей тривав недовго. Я незабаром зрозумів, у чому справа, і з неймовірним головним болем, розслаблений, довго лежав на дивані, з тупою увагою придивляючись до герба Бостонжогло, намальованого на чвертці, до люльки, що валялась на підлозі, недокурків та недогризків кондитерських пиріжків, і з розчаруванням засмучено думав: «Мабуть, я ще не зовсім великий, якщо не можу курити, як інші, і що, очевидно, не доведеться мені, як іншим, тримати чубук між середнім

та підмізинним пальцем, затуляв і пускати дим крізь русі вуса».

Дмитрій, заїхавши по мене о п'ятій годині, застав мене в цьому неприємному стані. Проте, випивши склянку води, я майже зовсім очунав і готовий був їхати з ним.

— І що вам за охота курити,— сказав він, дивлячись на сліди мого куріння.— Все це дурниці й марнотратство. Я дав собі слово не курити... Однак їдьмо швидше, ще треба заїхати за Дубковим.

РОЗДІЛ ХІV

ЩО РОБИЛИ ВОЛОДЯ З ДУБКОВИМ

Тільки-но Дмитрій увійшов до мене в кімнату, з його обличчя, ходи і властивого йому жесту під час поганого настрою, підморгуючи оком, гримасливо смикати головою набік, наче для того, щоб поправити галстук, я зрозумів, що він був у своєму холодно-впертому настрої, який находив на нього, коли він був незадоволений собою, і який завжди розхолоджував моє до нього почуття. Останнім часом я вже починав спостерігати й обмірковувати вдачу мого друга, але дружба наша через те ніяк не змінилась: вона ще була така молода й міцна, що, з якої б сторони я не дивився на Дмитрія, я не міг не бачити в ньому довершеності. У ньому були дві різні людини, які обидві були для мене прекрасні. Одна, яку я так любив, добра, ласкава, лагідна, весела і свідома цих приємних властивостей. Коли він бував у такому настрої, весь його зовнішній вигляд, звук голосу, всі рухи, здавалось, говорили: «Я лагідний і доброчесний, втішаюся з того, що я лагідний і доброчесний, і ви всі можете це бачити». Друга — яку я тільки тепер починав пізнавати й перед величністю якої схилявся — була людина холодна, сувора до себе й до інших, горда, релігійна до фанатизму і педантично моральна. Тепер якраз Дмитрій був цією другою людиною.

З одвертістю, що була неодмінною умовою наших взаємин, я сказав йому, коли ми сіли на бігунці, що мені було сумно й боляче бачити його в цей щасливий для

мене день у такому важкому, неприємному для мене настрої.

— Мабуть, щось засмутило вас: чом ви мені не скажете? — спитав я його.

— Миколенько! — відповів він поволі, нервово повертаючи голову набік і підморгуючи.— Якщо я обіцяв ні з чим не ховатись од вас, так ви й не маєте причин підозрівати в мені скритність. Не можна завжди бути в однаковому настрої, а якщо мене що-небудь засмутило, так я й сам того не розумію.

«Яка це на диво одверта, чесна вдача»,— подумав я і більше не заговорював з ним.

Ми мовчки приїхали до Дубкова. Квартира Дубкова була надзвичайно гарна або видалась мені такою. Всюди були килими, картини, гардини, строкаті шпалери, портрети, вигнуті крісла, вольтерівські крісла, на стінах висіли рушниці, пістолети, кисети і якісь картонні звірячі голови. Побачивши цей кабінет, я зрозумів, кого наслідував Володя, прикрашаючи свою кімнату. Ми застали Дубкова й Володю за картами. Якийсь незнайомий мені пан (мабуть, незначний, як видно було з його скромного вигляду) сидів біля столу й дуже уважно дивився на гру. Сам Дубков був у шовковому халаті й м'яких черевиках. Володя без сюртука сидів проти нього на дивані і, як видно було з його розчервоного обличчя й незадоволеного, швидкого погляду, який він, на секунду відірвавшись од карт, кинув на нас, був дуже зайнятий грою. Побачивши мене, він почервонів ще дужче.

— Ну, тобі здавати,— сказав він Дубкову. Я зрозумів, що йому було неприємно, що я знаю про те, що він грає в карти. Але в його обличчі не було помітно замішання, воно ніби говорило мені: «Так, граю, а ти дивишся лише через те, що молодий ще. Це не тільки не погано, а так і треба робити юнакам нашого віку».

Я одразу відчув і зрозумів це.

Проте Дубков не став здавати карти, а підвівся, потиснув нам руки, посадив і запропонував люльки, од яких ми відмовились.

— Так от він, наш дипломат, винуватець торжества,— сказав Дубков.— Йй-богу, надзвичайно скидається на полковника.

— Гм! — промимрив я, почувавши, що на моєму обличчі знову розпускається безглуздо-самовдоволена посмішка.

Я поважав Дубкова, як тільки може поважати шістнадцятирічний хлопець двадцятисемірічного ад'ютанта, про якого всі великі кажуть, що він надзвичайно порядний юнак, який добре танцює, говорить по-французькому і який, в душі зневажаючи мою молодість, намагається це приховувати.

Незважаючи на всю мою повагу, за весь час нашого з ним знайомства, мені, бозна-чого, було важко і ніяково дивитися йому в вічі. А я потім помітив, що мені ніяково дивитись у вічі людям трьох категорій — тим, які далеко гірші за мене, — тим, які далеко кращі за мене, — і тим, з якими ми не наважуємось сказати один одному те, що обоє знаємо. Може, Дубков був і кращий, може й гірший за мене, але безперечно вже було те, що він дуже часто брехав, не признаючись у цьому, що я помітив у ньому цю слабкість і, розуміється, не наважувався йому говорити про неї.

— Зіграймо ще одного короля, — сказав Володя, смикаючи плечем, як папа, і тасуючи карти.

— От пристає! — сказав Дубков. — Пізніше дограємо. Ну, а втім, одного — давай.

Поки вони грали, я дивився на їхні руки. У Володі була велика, красива рука; положення великого пальця і вигин інших, коли він держав карти, були точнісінько такі, як у папа, і мені навіть здавалося якийсь час, що Володя навмисне так держить руки, щоб бути схожим на великого; але, глянувши на його обличчя, зараз видно було, що він ні про що не думає, крім гри. У Дубкова, навпаки, руки були маленькі, пухкі, загнуті всередину, надзвичайно меткі і з м'якими пальцями; саме той сорт рук, на яких бувають персні і які належать людям, що мають схильність до ручних робіт і люблять мати красиві речі.

Мабуть, Володя програв, бо чоловік, що дивився до нього в карти, зауважив, що Володимирові Петровичу страшенно не щастить, і Дубков, діставши портфель, записав туди щось і, показавши записане Володі, спитав: «Так?»

— Так! — сказав Володя, удавано байдуже подивившись у записну книжку.— Тепер їдьмо.

Володя повів Дубкова, мене повів Дмитрій у своєму фаєтоні.

— У що це вони грали? — спитав я Дмитрія.

— В пікет. Дурна гра, та й взагалі гра — дурне діло.

— А вони на великі гроші грають?

— Не на великі, а все ж недобре.

— А ви не граєте?

— Ні, я дав слово не грати; а Дубков не може, щоб не обіграти кого-небудь.

— Так це ж він недобре робить,— сказав я.— Володя, мабуть, гірше за нього грає?

— Звісно, недобре, але особливо поганого нічого тут немає. Дубков любить грати і вміє грати, а все-таки він чудова людина.

— Та я зовсім і не думав...— сказав я.

— Та й не можна про нього нічого поганого думати, бо він дійсно прекрасна людина. І я його дуже люблю і завжди любитиму, незважаючи на його слабості.

Мені чомусь здалося, що саме тому, що Дмитрій надто палко заступався за Дубкова, він уже не любив і не поважав його, але не признавався в цьому через упертість і через те, щоб ніхто не міг закинути йому непостійності. Він був одним з тих людей, що люблять друзів на все життя, не так через те, що ці друзі завжди для них однаково милі, як через те, що раз, навіть помилково, полюбивши людину, вони вважають за безчесне розлюбити її.

РОЗДІЛ XV

МЕНЕ ПОЗДОРОВЛЯЮТЬ

Дубков і Володя знали у Яра всіх людей на ймення, і від швейцара до хазяїна всі виявляли до них велику повагу. Нам зараз же відвели окрему кімнату й подали якийсь надзвичайний обід, що його Дубков вибирав з французької картки. Пляшка замороженого шампан-

ського, на яку я намагався дивитись цілком байдуже, була вже приготовлена. Обід пройшов дуже приємно й весело, незважаючи на те, що Дубков, за звичкою своєю, розповідав дуже дивні, нібито справжні пригоди,— між іншим, як його бабуся вбила з мушкетона трьох розбійників, що напали на неї (причому я почервонів і, потупивши очі, одвернувся від нього),— і незважаючи на те, що Володя, видимо, ніяковів кожного разу, коли я починав що-небудь говорити (і це було зовсім даремно, бо я не сказав, як пригадую, нічого особливо недоладного). Коли подали шампанське, усі поздоровили мене, і я випив через руку «на ти» з Дубковим і Дмитрієм і поцілувався з ними. Оскільки я не знав, кому належить подана пляшка шампанського (вона була спільна, як мені потім пояснили) і я хотів почастувати приятелів на свої гроші, які я раз у раз намащував у кишені, я дістав потихеньку десятку і, покликавши до себе лакея, дав йому гроші й пошепки, але так, що всі чули, бо мовчки дивились на мене, сказав йому, щоб він був *такий ласкавий і приніс ще півпляшечку шампанського*. Володя так почервонів, почав так сіпатись і злякано дивитись на мене й на всіх, що я відчув, яку зробив помилку, але півпляшечку принесли, і ми її залюбки випили. Здавалося весь час, що нам дуже весело. Дубков брехав не вгаваючи, і Володя теж розповідав такі смішні штуки і так добре, що я ніяк не сподівався від нього, і ми багато сміялися. Характер їхнього смішного, тобто Володі й Дубкова, був у тому, що вони наслідували й посилювали відомий анекдот: «Що, ви були за кордоном?» — нібито говорить один. «Ні, я не був,— відповідає другий,— але брат грає на скрипці». Вони в цьому роді комізму безглуздя дійшли такої досконалості, що вже самий анекдот розповідали так, що «брат мій теж ніколи не грав на скрипці». На кожне запитання вони відповідали один одному в такому самому стилі, а іноді й без запитання намагались тільки об'єднати дві найбільш не схожі речі, говорили цю нісенітницю із серйозним обличчям,— виходило дуже смішно. Я починав розуміти, в чому була справа, і хотів теж розповісти смішне, але всі боязко дивились або старались не дивитись на мене, коли я говорив, і анекдот мій не вдався. Дубков сказав: «Забрехався,

брат, дипломате», але мені було так приємно від випитого шампанського й товариства великих, що це зауваження тільки ледве дряпнуло мене. Лише Дмитрій, хоч і пив стільки ж, як і ми, був, як і раніше, в своєму строгому серйозному настрої, який трохи стримував загальну веселість.

— Ну, слухайте, панове,— сказав Дубков,— по обіді треба ж дипломата до рук прибрати. Чи не поїхати нам до тітки, там уже ми з ним улаштуємось.

— Так Нехлюдов же не поїде,— сказав Володя.

— Нестерпний смиреннику! ти, нестерпний смиреннику! — сказав Дубков, звертаючись до нього.— Ідємо з нами, побачиш, що тітонька чудова дама.

— Не тільки не поїду, а й його з вами не пушу,— відповідав Дмитрій червоніючи.

— Кого? дипломата? Адже ти хочеш, дипломате? Дивись, він навіть весь засяяв, як тільки заговорили про тітоньку.

— Не те що не пушу,— говорив далі Дмитрій, встаючи з місця й починаючи ходити по кімнаті, не дивлячись на мене,— а не раджу йому й не хочу, щоб він їхав. Він не дитина тепер, і якщо хоче, то може сам, без вас, їхати. А тобі сором, Дубков; як сам робиш не гаразд, так хочеш, щоб і інші так само робили.

— Що ж тут поганого,— сказав Дубков, підморгуючи Володі,— що я вас усіх запрошую до тітоньки на склянку чаю? Ну, а коли тобі неприємно, що ми їдемо, так, будь ласка: ми поїдемо з Володею. Володю, поїдеш?

— Гм! Гм! — ствердно сказав Володя.— З'їздимо туди, а потім повернемо до мене й продовжуватимемо пікет.

— Що, ти хочеш їхати з ними чи ні? — сказав Дмитрій, підходячи до мене.

— Ні,— відповів я, посуваючись на дивані, щоб дати йому місце коло себе, на яке він сів.— Я й просто не хочу, а якщо ти не радиш, то я нізачо не поїду.

— Ні,— додав я потім,— я неправду кажу, що мені не хочеться з ними їхати; але я радий, що не поїду.

— І чудово,— сказав він.— Живи по-своєму і не танцюй ні під чию дудку, це найкраще.

Ця маленька суперечка не тільки не зіпсувала приємності нашої розваги, але ще збільшила її. Дмитрій раптом пройнявся моїм улюбленим, лагідним настроєм. Такий вплив мала на нього, як я потім не раз помічав, свідомість доброго вчинку. Він тепер був задоволений собою, що відстояв мене. Він надзвичайно розвеселився, звелів принести ще пляшку шампанського (що йшло всупереч його правилам), закликав до нашої кімнати якогось невідомого добродія й почав його частувати, співав *Gaudeamus igitur*, просив, щоб усі підтягували йому, і пропонував їхати в Сокольники кататись, на що Дубков зауважив, що це надто сентиментально.

— Давайте сьогодні веселитись,— сказав Дмитрій, посміхаючись: — з нагоди його вступу я вперше нап'юся п'яний, нехай вже.— Ця веселість якось дивно була до лиця Дмитрію. Він скидався на гувернера або доброго батька, що, задоволений із своїх дітей, розгулявся й хоче їх потішити і разом з тим довести, що можна чесно й пристойно веселитись; але, незважаючи на це, ця несподівана веселість на мене й на інших, здається, впливала заразливо, тим більше, що на кожного з нас припало вже майже по півпляшки шампанського.

В такому приємному настрої я вийшов до великої кімнати, щоб запалити цигарку, яку мені дав Дубков.

Коли я встав з місця, я помітив, що голова мені трохи паморочилася, і ноги йшли і руки трималися природно лише тоді, коли я про них напружено думав. В противному разі ноги йшли в різні сторони, а руки виробляли якісь жести. Я звернув на них всю свою увагу, звелів рукам піднятись, застебнути сюртук і пригладити волосся (причому вони якось надзвичайно високо підкинули лікті), а ногам звелів іти в двері, щоб вони виконали, але ступали якось дуже твердо або надто ніжно, особливо ліва нога все ставала навшпиньки. Якийсь голос крикнув мені: «Куди ти йдеш? принесуть свічку». Я догадався, що це був Володин голос, і думка, що я таки догадався, була мені приємна, але у відповідь йому я тільки злегка посміхнувся й пішов далі.

СВАРКА

У великій кімнаті сидів за маленьким столом невисокий огрядний пан у цивільному вбранні з рудими вусами і їв щось. Поруч нього сидів високий брюнет без вусів. Вони розмовляли по-французькому. Їх погляд викликав у мене замішання, але я все-таки наважився запалити цигарку з свічки, що горіла перед ними. Поглядаючи то в один бік, то в другий, щоб не зустрічатися з їхніми поглядами, я підійшов до столу й почав запалювати цигарку. Коли цигарка зайнялася, я не витерпів і глянув на пана, що обідав. Його сірі очі були пильно й недобррозичливо втуплені в мене. Тільки я хотів одвернутись, як руді вуса його заворушились, і він сказав по-французькому:

— Не люблю, щоб курили, коли я обідаю, шановний пане.

Я пробурмотів щось незрозуміле.

— Так, не люблю,— продовжував суворо пан з вусами, позирнувши на пана без вусів, наче запрошуючи його потішитися з того, як він буде мені вичитувати: — не люблю, шановний пане, і тих, які так неввічливі, що приходять курити нам у ніс, і тих не люблю.— Я враз зрозумів, що цей пан розпікає мене, але спочатку мені здавалось, що я був дуже перед ними винний.

— Я не думав, що вам це завадить,— сказав я.

— А, ви не думали, що ви нечема, а я думав,— закричав пан.

— Яке ви маєте право кричати? — сказав я, почувавши, що він мене ображає, і сам починаючи сердитись.

— Таке, що я ніколи нікому не дозволю манкірувати мені й завжди буду вчити таких молодців, як ви. Як ваше прізвище, добродію? і де ви живете?

Я був дуже злий, губи в мене тремтіли, і дух забивало. Але я все-таки почував себе винним, мабуть у тому, що я випив багато шампанського, і не сказав цьому панові нічого грубого, а навпаки: мої губи дуже покірно назвали йому моє прізвище й нашу адресу.

— Моє прізвище Колпіков, шановний добродію, а ви

надалі будьте ввічливіші. Ми ще з вами побачимось (vous aurez de mes nouvelles),— закінчив він, бо вся розмова йшла французькою мовою.

Я сказав тільки: «Дуже радий», намагаючись надати голосу якнайбільше твердості, повернувся і з цигаркою, що встигла вже погаснути, вернувся до нашої кімнати.

Я нічого не сказав про те, що зі мною сталося, ні братові, ні приятелям, тим більше, що вони про щось палко сперечалися, і сів сам собі в куточку, обмірковуючи цю чудну пригоду. Слова: «Ви нечема, шановний пане» (un mal élevé, Monsieur) так і вчувалися мені, дедалі більше обурюючи мене. Я зовсім витверезився. Коли я думав про те, як я поведився в цій справі, мені раптом прийшла страшна думка, що я поведився, як боягуз. «Яке він мав право нападати на мене? Чого він просто не сказав мені, що це йому заважає? Значить, він був винний? Чому ж, коли він мені сказав, що я нечема, я не сказав йому: нечема, шановний пане, той, хто дозволяє собі грубощі? або чому я просто не крикнув на нього: *мовчіть!* — це було б чудово; чому я не викликав його на дуель? Ні! я нічого цього не зробив, а, як підлий боягуз, проковтнув образу». «Ви нечема, шановний пане!» — безнастанно дражливо вчувалося мені. «Ні, цього не можна так лишити»,— подумав я й підвівся, маючи твердий намір піти знов до цього пана й сказати йому що-небудь жакливе, а може, навіть і побити його свічником по голові, коли треба буде. Я з великою насолодою мріяв про останній намір, але не без сильного страху ввійшов знов у велику кімнату. На щастя, п. Колпікова вже не було; лише лакей був у великій кімнаті і прибирав зі столу. Я хотів було розповісти лакею про те, що сталося, і пояснити йому, що я аж ніяк не винний, але чомусь роздумав і в найгіршому настрої знов повернувся до нашої кімнати.

— Що це з нашим дипломатом сталося? — сказав Дубков.— Він, мабуть, вирішує зараз долю Європи.

— Ах, дай мені спокій,— сказав я похмуро, одвертаючись. Потім я, походжаючи по кімнаті, почав роздумувати чомусь про те, що Дубков зовсім не хороша людина. «І що за повсякчасні жарти й назва «дипломат» —

нічого тут приємного немає. Йому б тільки обігрувати Володю та їздити до якоїсь тітоньки... І нічого немає в ньому приємного. Все, що б не сказав, збреше, або пошлість яка-небудь, і завжди теж хоче глузувати. Мені здається, він просто дурний, та й людина погана». Отак міркував я хвилин з п'ять, чимраз більше відчуваючи чомусь ворожість до Дубкова. А Дубков не звертав на мене уваги, і це дратувало мене ще більше. Я навіть сердився на Володю й на Дмитрія за те, що вони з ним розмовляють.

— Знаєте що, панове? треба дипломата водою облити,— сказав раптом Дубков, глянувши на мене з посмішкою, що здалася мені глузливою і навіть підступною,— а то йому погано! Йй-бо, погано!

— І вас треба облити, вам самим погано,— відповів я, злісно посміхаючись і забувши навіть, що говорив йому «ти».

Ця відповідь, мабуть, здивувала Дубкова, але він байдуже одвернувся від мене й продовжував розмовляти з Володею і Дмитрієм.

Я спробував було приєднатись до їхньої розмови, але почував, що ніяк не міг прикидатись, і знов пішов у свій куток, де й пробув до самого від'їзду.

Коли розплатились і почали одягати шинелі, Дубков звернувся до Дмитрія:

— Ну, а Орест і Пілад куди пойдуть? мабуть, додому розмовляти про любов; а от ми — ми провідаємо милу тітоньку,— краще за вашу кислу дружбу.

— Як ви смієте говорити, глузувати з нас? — заговорив я раптом, підходячи до нього дуже близько й розмахуючи руками,— як ви смієте глузувати з почуттів, яких не розумієте? Я вам цього не дозволю. Мовчіть! — закричав я і сам замовк, не знаючи, що говорити далі, і задихаючись від хвилювання. Дубков спочатку здивувався; потім хотів посміхнутись і обернути все на жарт, але, нарешті, на велике моє здивування, злякався й опустив очі.

— Я зовсім не глузую з вас і з ваших почуттів, я так тільки кажу,— сказав він ухильно.

— Отож! — закричав я, але в той самий час мені стало соромно за себе й жалко Дубкова, на червоному,

збентеженому обличчі якого був вираз справжнього страждання.

— Що з тобою? — заговорили раптом Володя і Дмитрій.— Ніхто не хотів тебе образити.

— Ні, він хотів образити мене. .

— Ну й одчайдушний у тебе брат,—сказав Дубков, саме тоді, коли він уже виходив з дверей, так що не міг би чути того, що я скажу.

Може, я кинувся б наздоганяти його й наговорив би йому ще грубощів, але в цей час той самий лакей, що був при моїй історії з Колпіковим, подав мені шинель, і я відразу ж заспокоївся, удаючи з себе тільки перед Дмитрієм роздратованого настільки, наскільки треба було, щоб раптове заспокоєння не здалося чудним. Другого дня ми з Дубковим зустрілись у Володі, не згадуючи про цю історію, але лишилися на «ви», і дивитись один одному в вічі стало нам ще важче.

Згадка про сварку з Колпіковим, який, проте, ні другого дня, ні потім так і не дав мені de ses nouvelles ¹, була для мене протягом довгих років надзвичайно яскрава й тяжка. Я здригався й скрикував, років з п'ять після цього, щоразу, коли згадував невідплачену образу, і заспокоював себе, самовдоволено згадуючи, яким я зате молодцем себе показав у справі з Дубковим. Тільки значно пізніше я почав, зовсім по-іншому дивитись на цю справу і з комічним задоволенням згадувати про сварку з Колпіковим і жалкувати з приводу того, що незаслужено образив *хорошого хлопця* Дубкова.

Коли я того ж дня ввечері розповів Дмитрію свою пригоду з Колпіковим, зовнішній вигляд якого я описав йому докладно, він здивувався надзвичайно.

— Та це той самий! — сказав він.— Можеш собі уявити, що цей Колпіков відомий негідник, шулер, а головне боягуз, його вигнали з полку товариші за те, що він дістав ляпаса й не схотів битися на дуелі. Звідки в нього така завзятість? — додав він з доброю посмішкою, дивлячись на мене.— Адже він більше нічого не сказав, як «нечема»?

— Так,— відповів я червоніючи.

¹ звісток про себе,

— Недобре, та це ще не біда! — утішав мене Дмитрій.

Тільки значно пізніше, вже спокійно пригадуючи цю пригоду, я зробив припущення досить вірогідне, що Колпіков, відчувши після довгих років, що на мене можна напасти, зігнав свою злість на мені, в присутності брюнета без вусів, за одержаного ляпаса, так само, як я зараз же зігнав свою злість за його «нечему» на невинуватому Дубкові.

РОЗДІЛ XVII

Я ЗБІРАЮСЬ РОБИТИ ВІЗИТИ

Коли я прокинувся другого дня, першою думкою моєю була пригода з Колпіковим; знов я постогнав, побігав по кімнаті, але що ж поробиш; до того ж сьогодні був останній день мій у Москві, і треба було, з наказу папа, зробити візити, які він мені сам виписав на папері. Папа піклувався не стільки про нашу моральність та освіту, як за світські зв'язки. На папірці було написано його ламаним швидким почерком: 1) до князя Івана Івановича *неодмінно*, 2) до Івіних *неодмінно*, 3) до князя Михайла, 4) до княгині Нехлюдової та до Валахіної, якщо встигнеш. І, зрозуміла річ, до попечителя, до ректора й до професорів.

Останні візити Дмитрій мені відрадив робити, кажучи, що це не тільки не потрібно, а навіть було б непристойно, але решту треба було всі зробити сьогодні. З них особливо лякали мене два перші візити, коло яких було написано *неодмінно*. Князь Іван Іванович був генерал-аншеф, старий, багач і жив сам; значить, я, шістнадцятирічний студент, повинен був мати з ним безпосередні стосунки, які, я передчував, не могли бути для мене дуже приємні. Івіни теж були багаті, і батько їхній був якийсь важний штатський генерал, який тільки один раз, при бабусі, сам був у нас. Після ж смерті бабусі, я помічав, молодший Івін цурався нас і нібито зазнавався. Старший, як я чув, закінчив уже курс Правознавства і служив у Петербурзі; другий, Сергій, якого я так любив

колись, теж був у Петербурзі великим товстим кадетом у Пажеському корпусі.

Я замолоду не тільки не любив мати стосунки з людьми, що вважали себе вищими од мене, але такі стосунки були для мене невимовно тяжкі через те, що я завжди боявся, щоб мене не образили, і напружував усі сили свого розуму, щоб довести їм свою самостійність. Проте, не виконуючи останнього наказу папа, треба було загладити провину, виконавши перші. Я ходив по кімнаті, оглядаючи розкладене на стільцях вбрання, шпагу й капелюх, і збирався вже їхати, коли зайшов мене поздоровити старий Грап і привів з собою Ілінку. Батько Грап був обрусілий німець, неймовірно солодкий, підлесливий і досить часто нетверезий; він приходив до нас здебільшого тільки для того, щоб просити про щонебудь, і папа запрошував його іноді до себе в кабінет, але обідати його ніколи не садили з нами. Його приниження й канючення так злилися з якоюсь зовнішньою добродушністю і звичкою до нашого дому, що всі ставили йому у велику заслугу його ніби прив'язаність до всіх нас, але я чомусь не любив його і, коли він говорив, мені завжди було соромно за нього.

Я був дуже незадоволений приходом цих гостей і не намагався приховувати свого незадоволення. На Ілінку я так звик дивитись згорда, і він так звик вважати, що ми вправі це робити, що мені було трохи неприємно, що він такий же студент, як і я. Мені здавалося, що і йому було трохи ніяково переді мною за цю рівність. Я холодно привітався до нього і, не запросивши їх сісти, бо мені ніяково було це зробити, гадаючи, що вони це можуть зробити й без мого запрошення, звелів запрягати прольотку. Ілінка був добрий, дуже чесний і розумний юнак, але він був те, що зветься хлопець з дуруцями; на нього раз у раз находив і, здавалось, без будь-яких причин, якийсь крайній настрій — то плаксивість, то смішливість, то образливість за всяку дурницю; і тепер, здавалося, він був у цьому останньому настрої. Він нічого не говорив, злобно поглядав на мене й на батька і тільки тоді, коли до нього звертались, посміхався своєю покірною, вимушеною посмішкою, під якою він уже звик

ховати всі свої почуття й особливо почуття сорому за свого батька, яке він не міг не відчувати при нас.

— Так от воно як, Миколо Петровичу,— говорив мені старий, ходячи слідом за мною по кімнаті, в той час, як я одягався, і з повагою поволі повертаючи між своїми товстими пальцями срібну, подаровану бабусею, табакерку,— як тільки довідався од сина, що ви так чудово склали іспити — адже ваш розум усім відомий,— зараз прибіг поздоровити, батечку; адже я вас на плечі носив, і бог бачить, що всіх вас, як рідних, люблю, і Ілїнька мій усе просився до вас. І він теж звик уже до вас.

Ілїнька в цей час сидів мовчки біля вікна, нібито розглядаючи мого трикутного капелюха, і ледве помітно щось сердито бурмотів собі під ніс.

— Ну, а я вас хотів спитати, Миколо Петровичу,— вів далі старий,— як мій Ілюша, чи добре складав іспити? Він говорив, що буде з вами разом, так ви вже його не покиньте, догляньте його, порадьте.

— Що ж, він прекрасно склав,— відповів я, глянувши на Ілїньку, який, відчувши на собі мій погляд, почервонів і перестав ворухити губами.

— А можна йому у вас пробити сьогодні день? — сказав старий з такою несміливою посмішкою, немов він дуже боявся мене, і весь час, куди б я не повернувся, тримаючись од мене так близько, що горілочаний і тютюновий дух, яким він увесь пропахнув, ні на секунду не давав мені спокою. Мені було досадно за те, що він ставив мене в таке фальшиве становище до свого сина, і за те, що він відвертав мою увагу від дуже важливої для мене справи — одягання; а головне, цей дух перегару, який мене переслідував, так мене роздратував, що я дуже неприємно сказав йому, що я не можу бути з Ілїнькою, бо весь день не буду дома.

— Та ви ж хотіли йти до сестриці, татусю,— сказав Ілїнька, посміхаючись і не дивлячись на мене,— та й мені діло є.

Мені стало ще більш прикро й ніяково і, щоб згладити чим-небудь свою відмову, я поспішив сказати, що мене не буде дома, бо я мушу бути у князя Івана Івановича, у княгині Корнакової, у Івіна, того самого, що займає таку значну посаду, і що обідатиму, мабуть, у

княгині Нехлюдової. Мені здавалося, що, почувши, до яких поважних людей я їду, вони вже не могли претендувати на мене. Коли вони зібрались іти, я запросив Ілїньку заходити до мене іншим разом; але Ілїнька тільки промимрив щось і вимушено посміхнувся. Видно було, що ноги його більше ніколи в мене не буде.

Слідом за ними я поїхав по своїх візитах. Володя, якого ще вранці я просив їхати зі мною, щоб мені було не так ніяково самому, відмовився, мотивуючи тим, що це було б надто вже зворушливо, що два братіки їздять разом однією прольоточкою.

РОЗДІЛ XVIII

ВАЛАХІНИ

Отже, я поїхав сам. Перший візит був до Валахіної, яка жила ближче від усіх, на Сівцевому Вражку. Я років зо три не бачив Сонечки, і любов моя до неї, звичайно, давним-давно пройшла, але в душі лишилася ще жива й зворушлива згадка про минулу дитячу любов. Мені траплялося протягом цих трьох років згадувати про неї з такою силою й виразністю, що я проливав сльози й почував себе знов закоханим, але це тривало лише кілька хвилин і поверталось знов нескоро.

Я знав, що Сонечка з матір'ю була за кордоном, де вони прожили років зо два і де, як переказували, їх перекинули з диліжансом і Сонечці порізало обличчя розбитими шибками карети, через що вона нібито дуже споганіла. Їдучи до них, я живо пригадував колишню Сонечку й думав про те, якою її тепер побачу. Вона два роки була за кордоном, і я уявляв її собі чомусь надзвичайно високою, з чудовим станом, серйозною і поважною, але дуже привабливою. Уява моя відмовлялась змальовувати її із спотвореним шрамами обличчям; навпаки, чувши десь про щирого коханця, що лишився вірним своїй коханій, хоч її й спотворила віспа, я намагався думати, що я закоханий у Сонечку, для того щоб мати заслугу, незважаючи на шрами, лишитися їй вірним. Взагалі, під'їжджаючи до будинку Валахіних, я не був закоханий, але, розворушивши в собі старі спогади ко-

хання, був добре підготовлений закохатись і дуже бажав цього; тим більше, що мені вже давно було соромно, дивлячись на всіх своїх закоханих приятелів, за те, що я так відстав од них.

Валахіни жили в маленькому, чистенькому дерев'яному будиночку, входити до якого треба було з двору. Двері відімкнув мені, коли я подзвонив у дзвоник, що був тоді ще великою новинкою в Москві, малесенький, чисто вдягнений хлопчик. Він не вмів або не хотів сказати мені, чи дома пани, і, лишивши самого в темному передпокої, побіг у ще темніший коридор.

Я досить довго стояв один у цій темній кімнаті, в якій, крім входу й коридора, були ще одні замкнені двері, і почасти дивувався, що в будинку так похмуро, а почасти гадав, що це так і має бути в людей, які були за кордоном. Хвилини через п'ять двері до залу відчинив той самий хлопчик, і він провів мене в чепуреньку, але небагату вітальню, куди слідом за мною ввійшла Сонечка.

Їй було сімнадцять років. Вона була дуже мала на зріст, дуже худорлява і з жовтуватим, нездоровим кольором обличчя. Шрамів на обличчі не було помітно ніяких, але чудові опуклі очі і ясна, добродушно-весела посмішка були ті самі, що я їх знав і любив у дитинстві. Я зовсім не сподівався побачити її такою і тому ніяк не міг відразу відкрити їй те почуття, що приготував його дорогою. Вона подала мені руку за англійським звичаєм, що було тоді такою ж новиною, як і дзвоник, потисла одверто мені руку й посадила поруч себе на дивані.

— Ах, яка я рада, що бачу вас, любий Nicolas,— сказала вона, вдивляючись мені в обличчя з таким ширим виразом задоволення, що в словах «любий Nicolas» я помітив дружній, а не поблажливий тон. Мене здивувало, що вона після подорожі за кордон була ще простіша, миліша й рідніша в поведженні, ніж колись. Я помітив два маленькі шрами коло носа й на брові, але чудові очі й посмішка були цілком такі, як у моїх спогадах і блищали по-давньому.

— Як ви змінилися! — говорила вона. — Зовсім великий стали. Ну, а я — як на ваш погляд?

— Ах, я б вас не пізнав,— відповів я, незважаючи на те, що саме тепер думав, що я завжди пізнав би її. Я почував себе знов у тому безжурно-веселому настрої, в якому я п'ять років тому танцював з нею гротфатер на бабусиному балі.

— Що ж, дуже я споганіла? — спитала вона, стріплюючи голівкою.

— Ні, зовсім ні; виросли трохи, старші стали,— опішив я відповісти,— але навпаки... і навіть...

— Ну, та все одно; а пам'ятаєте наші танці, ігри, St.-Jérôme'a, m-me Dorat? (Я не пам'ятав ніякої m-me Dorat; вона, очевидно, захопилась радістю дитячих спогадів і плутала їх).— Ах, чудова пора була, говорила вона далі, і та сама посмішка, навіть краща за ту, яку я пам'ятав, і все ті самі очі блищали переді мною. Поки вона говорила, я встиг подумати про той стан, в якому я перебував зараз, і вирішив сам із собою, що в цю хвилину я був закоханий. Як тільки я вирішив це, в ту саму мить зник мій щасливий, безжурний настрій, якийсь туман оповив усе, що було переді мною,— навіть її очі й посмішку, мені стало чогось соромно, я почервонів і втратив здатність говорити.

— Тепер інші часи,— говорила вона далі, зітхнувши й піднявши трохи брови,— далеко гірше все стало, і ми гірші стали, правда ж, Nicolas?

Я не міг відповідати й мовчки дивився на неї.

— Де тепер усі тодішні Івіни, Корнакови? Пам'ятаєте? — говорила вона далі, з якоюсь цікавістю вдивляючись у моє зашаріле, злякане обличчя.— Чудова була пора!

Я все-таки не міг відповідати.

Від цього важкого становища врятував мене на якийсь час прихід у кімнату старої Валахіної. Я встав, уклонився й знову відчув, що можу говорити; але зате з приходом матері з Сонечкою сталася дивна зміна. Вся її веселість і родинно-дружнє ставлення відразу зникли, навіть посмішка стала інша, і вона раптом, крім лише високого зросту, стала тією закордонною панночкою, яку я гадав знайти в ній. Здавалось, така зміна не мала ніякої причини, бо мати її посміхалася так само приємно і в усіх рухах виявляла таку лагідність, як і колись.

Валахіна сіла в велике крісло й показала мені місце коло себе. Дочці вона сказала щось по-англійському, і Сонечка зараз же вийшла, що мені ще більше полегшило справу. Валахіна розпитувала про родичів, про брата, про батька, потім розказала мені своє горе — втрату чоловіка, і, нарешті, почувуючи, що зі мною говорити більше нема про що, дивилась на мене мовчки, ніби кажучи: «Якщо ти тепер встанеш, попросишся й поїдеш, то зробиш дуже добре, мій любий», але зі мною трапилося щось дивне. Сонечка повернулась до кімнати з своєю роботою й сіла в другому кутку вітальні так, що я почував на собі її погляди. Поки Валахіна розповідала про втрату чоловіка, я ще раз згадав про те, що я закоханий, і подумав ще, що, мабуть, і мати вже догадалась про це, і на мене знов найшов напад неспіливості, та такої сильної, що я не міг і одним членом природно поворухнути. Я знав, що для того, щоб встати й піти, я повинен буду думати про те, куди поставити ногу, що зробити з головою, що з рукою; одним словом, я почував майже те саме, що й учора, коли випив півпляшки шампанського. Я передчував, що з усім цим я не впораюсь, і через те не міг встати, і справді не міг встати. Валахіна, мабуть, дивувалася, дивлячись на моє червоне, мов сукно, обличчя й цілковиту непорушність; але я вирішив, що краще бути в такому безглуздому становищі, ніж ризикувати як-небудь недоладно встати й піти. Так я й сидів досить довго, сподіваючись, що який-небудь непередбачений випадок допоможе мені вийти з цього становища. Нагода така трапилась в особі непоказного юнака, який, як своя людина, ввійшов до кімнати і ввічливо вклонився мені. Валахіна встала, перепрошуючи, що їй треба поговорити зі своїм *homme d'affaires*¹, і здивовано поглянула на мене, ніби не розуміючи мене й кажучи: «якщо ви цілий вік хочете сидіти, то я вас не жену». На превелику силу я підвівся, але вже не мав змоги уклонитись і, виходячи, під співчутливим поглядом матері й дочки, зачепився за стілець, який зовсім не стояв на моїй дорозі,— але зачепився тому, що всю свою увагу звернув на те, щоб не зачепитись за

¹ повіреним у справах.

килим, який був під ногами. Проте на чистому повітрі,— коли я посмикався й постогнав так голосно, що навіть Кузьма кілька разів запитував: «Чого зволите?» — почуття це розвіялося, і я почав досить спокійно роздумувати про моє кохання до Сонечки та про її взаємини з матір'ю, які видалися мені чудними. Коли я потім розповідав батькові про свої спостереження, що Валахіна з дочкою не в добрих взаєминах, він сказав:

— Так, вона її мучить, бідолашну, своєю неймовірною скнарістю, і дивно,— додав він з почуттям сильнішим, ніж те, яке він міг мати просто до родички.— Яка це була прекрасна, мила, чудова жінка! Я не можу зрозуміти, чого вона так змінилась. Ти не бачив там, у неї, її секретаря якогось? І що це за манера російській пані мати секретаря?—сказав він, сердито відходячи від мене.

— Бачив,— відповів я.

— Що, він принаймні хоч із лиця гарний?

— Ні, зовсім не гарний.

— Незрозуміло,— сказав папа і сердито посмикав плечем і покашляв.

«От я й закоханий»,— думав я, їдучи далі на своїх бігунцях.

РОЗДІЛ ХІХ

КОРНАКОВИ

Другий візит по дорозі був до Корнакових. Вони жили в бельетажі великого будинку на Арбаті. Сходи були надзвичайно парадні й чепурні, але не розкішні. Всюди лежали доріжки, прикріплені дуже чисто вчищеними мідними прутами, але ні квітів, ні дзеркал не було. Зал, через добре налощену підлогу, якою я пройшов до вітальні, був так само строго, холодно й чепурно прибраний; все блищало й здавалося міцним, хоч і не зовсім новим, але ні картин, ні завіс, ніяких прикрас ніде не було видно. Кілька княжен було у вітальні. Вони сиділи так акуратно й без діла, що було видно: вони не так сидять, коли в них не буває гостей.

— Матан зараз вийде,— сказала мені старша з них, підсівши до мене ближче. З чверть години ця княжна вела зі мною розмову дуже вільно й так уміло, що роз-

мова й на секунду не стихала. Але вже дуже помітно було, що вона мене розважає, і тому вона мені не сподобалась. Вона розповіла мені між іншим, що їхній брат Степан, якого вони звали *Етьєн* і якого років зо два тому віддали до Юнкерської школи, уже став офіцером. Коли вона говорила про брата і особливо про те, що він всупереч волі татап пішов у гусари, вона зробила злякане обличчя, і всі молодші княжни, що сиділи мовчки, теж зробили злякані обличчя; коли вона говорила про смерть бабусі, вона зробила сумне обличчя, і всі молодші княжни зробили те саме; коли вона згадала про те, як я вдарив *St.-Jérôme'a* і мене вивели, вона засміялась і показала погані зуби, і всі княжни засміялись і показали погані зуби.

Ввійшла княгиня; та сама маленька, сухорлява жінка з бистрими очима і звичкою оглядатись на інших тоді, коли вона говорила з вами. Вона взяла мене за руку й підняла свою руку до моїх губів, щоб я поцілував її, чого я інакше, не вважаючи це за конче потрібне, ніяк би не зробив.

— Яка я рада вас бачити,— заговорила вона із своєю звичайною балакучістю, оглядаючись на дочок.— Ах, який він схожий на свою татап. Правда, *Lise*?

Lise сказала, що правда, хоч я знаю напевне, що ніякої схожості в мені з матусею не було.

— Так от ви як, уже й великий стали! І мій *Етьєн*, ви його пам'ятаєте, він же вам троюрідний... ні, не троюрідний, а як це *Lise*? моя мати була Варвара Дмитрівна, дочка Дмитрія Миколайовича, а ваша бабуся Наталя Миколаївна.

— Так четвероюрідний, татап,— сказала старша княжна.

— Ах, ти все плутаєш,— сердито крикнула на неї мати,— зовсім не троюрідний, а *issus de germains*¹,— от як ви з моїм *Етьєночком*. Він уже офіцер, знаєте? Тільки шкода, що дуже вже на волі. Вас, молодь, треба ще в руках тримати, та он як!.. Ви на мене не гнівайтесь, на стару тітку, що я вам правду кажу; я з *Етьєном* була суворою і вважаю, що так і треба.

¹ четвероюрідний брат,

— Так, от які ми родичі,— говорила вона далі: — князь Іван Іванович мені дядько рідний і вашій матері був дядько. Значить, двоюрідні ми були з вашою татан, ні, троюрідні, ага, так. Ну, а скажіть: ви були, мій друже, у князь Івана?

Я сказав, що ні, але буду сьогодні.

— Ах, як це можна! — скрикнула вона.— Це вам перший візит треба було зробити. Адже ви знаєте, що князь Іван вам все одно що батько. Дітей він не має, отже, його спадкоємці тільки ви та мої діти. Вам слід його шанувати і за його літа, і за становище в світі, і за все. Я знаю, ви, молодь теперішнього віку, вже не зважаєте на рідню і не любите стариків; але ви мене послухайте, стару тітку, бо я вас люблю, і вашу татан любила, і бабусю теж дуже, дуже любила і поважала. Ні, ви поїдьте, неодмінно, неодмінно поїдьте.

Я сказав, що неодмінно поїду, і оскільки візит, на мою думку, тривав досить довго, я підвівся й хотів їхати, але вона затримала мене.

— Ні, почекайте хвилинку. Де ваш батько, Lise? покличете його сюди. Він такий радий буде вас бачити,— говорила вона далі, звертаючись до мене.

Хвилину за дві справді ввійшов князь Михайло. Це був невисокий огрядний чоловік, досить неохайно одягнений, неголений, з якимсь таким байдужим виразом на обличчі, що воно скидалось навіть на дурне. Він аж ніяк не був радий мене бачити, принаймні не показав цього. Але княгиня, якої він, очевидно, дуже боявся, сказала йому:

— Правда ж, Вольдемар (вона, мабуть, забула мое ім'я) схожий на свою татан? — і зробила такий жест очима, що князь, догадавшись, мабуть, чого вона хотіла, підійшов до мене і з цілком байдужим, навіть невдоволеним виразом на обличчі простягнув до мене свою неголену щоку, в яку я мусив поцілувати його.

— А ти ще не вдягнений, а тобі треба їхати,— зразу ж після цього почала говорити йому княгиня сердитим тоном, який, очевидно, був властивий їй у стосунках з домашніми: — знов щоб на тебе гнівались, знов хочеш настроїти проти себе.

— Зараз, зараз, матінко,— сказав князь Михайло і вийшов. Я попрощався і вийшов теж.

Я вперше почув, що ми були спадкоємці князя Івана Івановича, і ця звістка неприємно вразила мене.

РОЗДІЛ XX

ІВІНІ

Мені ще неприємніше стало думати про візит, що його неодмінно треба було зробити. Але раніше, ніж до князя, по дорозі треба було заїхати до Івіних. Вони жили на Тверській, у величезному красивому будинку. Не без страху зійшов я на парадний ганок, біля якого стояв швейцар з булавою.

Я спитав його — чи дома?

— Кого вам треба? Генеральський син дома,— сказав мені швейцар.

— А сам генерал? — спитав я хоробро.

— Треба доповісти. Як накажете? — сказав швейцар і подзвонив. Лакейські ноги в штиблетах показалися на сходах. Я так сторопів, сам не знаю чого, що сказав лакеєві, щоб він не доповідав генералові, а що я пройду спочатку до генеральського сина. Коли я йшов угору цими великими сходами, мені здалося, що я став надзвичайно маленький (і не в переносному, а в справжньому розумінні цього слова). Те саме почуття було в мене й тоді, коли мої бігунці підїхали до великого ганку: мені здалося, що і бігунці, і кінь, і кучер стали маленькі. Генеральський син лежав на дивані з розкритою перед ним книжкою і спав, коли я ввійшов до нього. Його гувернер, п. Фрост, який все ще лишався в них у домі, слідом за мною своєю молодецькою ходою ввійшов у кімнату й розбудив свого вихованця. Івін не виявив особливої радості, коли побачив мене, і я помітив, що, розмовляючи зі мною, він дивився мені в брови. Хоч він був дуже чемний, мені здавалось, що він виконує обов'язок гостинності так само, як і княжна, і що особливої прихильності він до мене не відчував, а знайомство зі мною йому не було потрібне, бо він мав, напевне, своє,

інше коло знайомства. Все це я зрозумів переважно через те, що він дивився мені в брови. Одним словом, він ставився до мене майже так, хоч мені й дуже гірко признатись у цьому, як я до Ілїнки. Я починав нервувати, ловив кожен погляд Івіна і, коли він зустрічався з очима Фроста, перекладав його запитанням: «І чого він приїхав до нас?»

Поговоривши трохи зі мною, Івін сказав, що його батько і мати дома, так чи не хочу я зійти до них разом з ним?

— Зараз я одягнуся,— сказав він, виходячи до другої кімнати, дарма що і в цій кімнаті був добре одягнений — у новому сюртуці і білому жилеті. За кілька хвилин він вийшов до мене в мундирі, застібнутому на всі гудзики, і ми разом пішли вниз. Парадні кімнати, через які ми пройшли, були надзвичайно великі, високі і, здається, розкішно прибрані, щось було там мармурове, і золоте, і загорнене в серпанок, і дзеркальне. Івіна водночас з нами з других дверей увійшла до маленької кімнати за вітальнею. Вона дуже по-дружньому, по-родинному прийняла мене, посадила біля себе і з цікавістю розпитувала мене про всю нашу родину.

Івіна, яку я раніше разів зо два бачив побіжно, а тепер роздивився уважно, дуже сподобалась мені. Вона була висока на зріст, худорлява, дуже біла й здавалася завжди засмученою та стомленою. Посмішка в неї була сумна, але надзвичайно добра; очі були великі, стомлені і трошки косі, що надавало їй ще сумнішого та принагіднішого виразу. Вона сиділа не горблячись, а якось осівши всім тілом, всі рухи її були якісь падаючі. Вона говорила мляво, але звук її голосу і неясна вимова р та л були дуже приємні. Вона не розважала мене розмовою. Їй, очевидно, якесь сумне вдоволення давали мої відповіді про рідних, ніби вона, слухаючи мене, із смутком згадувала кращі часи. Син її вийшов кудись, вона хвилин зо дві мовчки дивилась на мене і раптом заплакала. Я сидів перед нею і ніяк не міг придумати, що́ його сказати або зробити. А вона все плакала, не дивлячись на мене. Спочатку мені було жаль її, потім я подумав: «Може її втішати треба, і як це зробити?» і, нарешті, мені стало досадно за те, що вона ставила мене в таке

незручне становище. «Невже в мене такий жалюгідний вигляд? — думав я, — чи не навмисне вона це робить, щоб довідатись, як я поводитимусь у такому разі?»

«А піти тепер незручно, — ніби я тікаю від її сліз», — думав я далі. Я повернувся на стільці, щоб хоч нагадати їй про мою присутність.

— Ах, яка я дурна! — сказала вона, глянувши на мене й намагаючись усміхнутись: — бувають такі дні, що плачеш без будь-якої причини.

Вона почала шукати хусточку біля себе на дивані й несподівано заплакала ще дужче.

— Ах, боже мій! як це смішно, що я все плачу. Я так любила вашу матір, ми такі дружні... були... і...

Вона знайшла хусточку, закрилась нею й все плакала. Знову повторилося моє незручне становище і тривало досить довго. Мені було і прикро, і ще більше жаль її. Сльози її здавались щирі, і мені все думалось, що вона не так плакала за моєю матір'ю, скільки через те, що їй самій було недобре тепер, і колись, за тих часів, було далеко краще. Не знаю, чим би це скінчилося, коли б не ввійшов молодий Івін і не сказав, що старий Івін питає її. Вона підвелась і хотіла було йти, коли це сам Івін увійшов до кімнати. Це був маленький, міцний, сивий чоловік з густими чорними бровами, із зовсім сивою, коротко обстриженою головою і надзвичайно суворою і твердим виразом рота.

Я встав і уклонився йому, але Івін, у якого було три зірки на зеленому фраку, не тільки не відповів на мій поклін, але майже не глянув на мене, так що я раптом відчув, що я не людина, а якась не варта уваги річ — крісло чи вікно, або коли й людина, то така, що ніяк не відрізняється від крісла чи вікна.

— А ви все ще не написали графіні, моя люба, — сказав він дружині по-французькому, з безстрасним, але твердим виразом на обличчі.

— Прощайте, monsieur Irteneff, — сказала мені Івіна, враз якимось гордо кивнувши головою і, так само, як син, глянувши мені в брови. Я вклонився ще раз їй та її чоловікові, і знов на старого Івіна мій поклін вплинув так, як коли б відчинили чи зачинили вікно. Студент Івін провів мене однак до дверей і дорогою розказав, що він

переходить до Петербурзького університету, бо його батько дістав там посаду (він назвав мені якусь дуже важливу посаду).

«Ну, хоче папа́ чи ні,— пробурмотів я сам собі, сідаючи на бігунці,— а моя нога більше не буде тут ніколи; ця рюмса плаче, на мене дивлячись, наче я нещасний який-небудь, а Івін, свиня, не кланяється; я ж йому дам...» Що це я хотів йому дати, я зовсім не знаю, але так до слова прийшлося.

Потім часто мені треба було слухати батькові напущення; він казав, що необхідно «кюльтивувати» це знайомство і що я не можу вимагати, щоб людина в такому становищі, як Івін, звертала увагу на такого хлопчика, як я; але я видержував характер досить довго.

РОЗДІЛ ХХІ

КНЯЗЬ ІВАН ІВАНОВИЧ

«Ну, тепер останній візит на Нікітську»,— сказав я Кузьмі, і ми поїхали до будинку князя Івана Івановича.

Пройшовши через кілька візитних випробувань, я завжди набував самовпевненості і тепер під'їжджав було до князя з досить спокійним духом, як раптом згадалися мені слова княгині Корнакової, що я спадкоємець; крім того, я побачив коло ганку два екіпажі і відчув знову неспіливість.

Мені здалося, що й старий швейцар, який відчинив мені двері, і лакей, який зняв з мене шинель, і три дами і двоє панів, яких я побачив у вітальні, і особливо сам князь Іван Іванович, що в цивільному сюртуку сидів на дивані,— мені здавалося, що всі дивились на мене як на спадкоємця, і внаслідок цього недоброзичливо. Князь був до мене дуже ласкавий, поцілував мене, тобто приклав на секунду до моєї щоки м'які, сухі й холодні губи, розпитував про моє навчання, плани, жартував зі мною, питав, чи пишу я й досі вірші, як ті, що написав їх на бабусині іменини, і сказав, щоб я приходив сьогодні до нього обідати. Але чим ласкавіший він був до мене, тим більше все здавалося мені, що він хоче приголубити мене тільки для того, щоб не дати помітити, яка йому

неприємна думка, що я його спадкоємець. Він мав звичку — що набув її через фальшиві зуби, яких у нього в роті було повно, — сказавши що-небудь, піднімати верхню губу до носа і, злегка сопучи, ніби втягувати цю губу собі в ніздрі, і коли він це робив тепер, мені все здавалось, що він говорив сам собі: «Хлопчисько, хлопчисько, і без тебе знаю: спадкоємець, спадкоємець», і т. д.

Коли ми були дітьми, ми звали князя Івана Івановича дідусем, але тепер у мене, як у спадкоємця, язик не повертався сказати йому — «дідусь», а сказати — «ваша вельможність», як говорив один із панів, що тут були, мені здавалось принизливим, отже, під час розмови я старався ніяк не називати його. Але найбільше бентежила мене присутність старої княжни, що теж була спадкоємницею князя і жила у нього в домі. Протягом усього обіду, сидячи поруч княжни, я гадав, що княжна не говорить до мене тому, що ненавидить мене за те, що я такий самий спадкоємець князя, як і вона, і що князь не звертає уваги на наш край столу тому, що ми — я і княжна — спадкоємці, йому однаково огидні.

— Так, ти не повіриш, як мені було неприємно, — говорив я того ж дня ввечері Дмитрію, бажаючи похвалитись перед ним почуттям огиди до думки про те, що я спадкоємець (мені здавалось, що це почуття дуже хороше), — як мені неприємно було сьогодні цілих дві години пробути в князя. Він чудова людина і був дуже ласкавий до мене, — говорив я, бажаючи, між іншим, переконати свого друга, що все це я кажу не через те, що я почував себе приниженим перед князем, — але, — продовжував я, — думка про те, що на мене можуть дивитися, як на княжну, що живе у нього в домі й підлещується до нього, жахлива думка. Він чудовий старик і до всіх надзвичайно добрий та чемний, а боляче дивитись, як він *мальтретирує* цю княжну. Ці огидні гроші псують усі відносини!

— Знаєш, я думаю, що значно краще було б прямо поговорити з князем, — сказав я, — пояснити йому, що я його поважаю як людину, але про спадщину його не мрію і прошу його, щоб він мені нічого не лишав, і що тільки в такому разі я їздитиму до нього. — Дмитрій не

зареготав, коли я сказав йому це; навпаки, він замислився і, помовчавши кілька хвилин, сказав мені:

— Знаєш що? Ти не правий. Або тобі зовсім не треба припускати, щоб про тебе могли думати так само, як про цю вашу княжну якусь, або коли ти вже припускаєш це, так припускай далі, тобто що ти знаєш, що про тебе можуть думати, але що думки ці такі далекі від тебе, що ти ними нехтуєш, і на підставі їх нічого не будеш робити. Ти думай, що вони думають, що ти думаєш так... але, одним словом,— додав він, відчуючи, що плутається в своєму міркуванні,— далеко краще зовсім цього й не думати.

Мій друг був цілком правий; тільки багато, багато пізніше я з життєвого досвіду переконався в тому, як шкідливо думати і ще шкідливіше говорити багато такого, що здається дуже благородним, але що назавжди повинно бути сховане від усіх у серці кожної людини,— і в тому, що благородні слова рідко збігаються з благородними вчинками. Я певен того, що вже через те одне, що добрий намір висловлено,— важко, навіть здебільшого неможливо, виконати цей добрий намір. Але як стримати від висловлювання благородно-самовдоволені пориви юності? Тільки значно пізніше згадуєш про них і жалкуєш за ними, як за квіткою, що її — не вдержався — зірвав нерозквітлу й потім побачив на землі зів'ялу і затоптану.

Я, який тільки що говорив Дмитрію, своєму другові, про те, як гроші псують людські взаємини, другого дня вранці, перед тим як їхати в село, коли виявилось, що я розтринькав усі свої гроші на різні картинки та стамбулки, взяв у нього двадцять п'ять карбованців асигнаціями на дорогу, які він запропонував мені, і потім дуже довго був йому винен.

РОЗДІЛ XXII

ЩИРА РОЗМОВА З МОЇМ ДРУГОМ

Теперішня розмова наша відбувалась у фаєтоні на шляху до Кунцева. Дмитрій вірадив мені їхати вранці з візитом до своєї матері, а приїхав до мене після обіду,

щоб повезти на весь вечір, і навіть ночувати, на дачу, де жила його родина. Тільки коли ми виїхали з міста і бруднострокаті вулиці та набридлий оглушливий гуркіт бруку змінилися на просторий краєвид полів та м'яке похряскування коліс по курному шляху і весняне запашне повітря і простір охопили мене з усіх боків, тільки тоді я трохи отямився від різноманітних нових вражень і свідомості волі, які за ці два дні зовсім мене заплутали. Дмитрій був веселий і лагідний, не поправляв головою галстука, не підморгував нервово і не зажмурювався; я був задоволений з тих благородних почуттів, які йому висловив, гадаючи, що за них він цілком простив мою ганебну пригоду з Колпіковим, не зневажає мене за неї, і ми по-дружньому розговорились про таке задушевне, яке не за всяких умов говоритьсь одне одному. Дмитрій розповідав мені про свою родину, якої я ще не знав, про матір, тітку, сестру й ту, яку Володя й Дубков вважали за пасію мого друга й звали *руденькою*. Про матір він говорив з якоюсь холодною й урочистою похвалою, ніби маючи на меті запобігти будь-якому запереченню з цього приводу; про тітку він говорив із захватом, але з якоюсь поблажливістю; про сестру він говорив дуже мало й наче соромлячись говорити мені про неї; але про *руденьку*, яку насправді звали Любов Сергіївна і яка була літня дівчина, що жила з якихось родинних причин у домі Нехлюдових, він говорив мені натхненно.

— Так, вона незвичайна дівчина,— говорив він, соромливо червоніючи, але з тим більшою сміливістю дивлячись мені в очі: — вона вже не молода дівчина, навіть швидше стара й зовсім не гарна з лиця, але що за дурість, безглуздя — любити красу! — я цього не можу зрозуміти, таке це безглуздя (він говорив це, наче щойно відкрив найновішу, незвичайну істину), а такої душі, такого серця й переконань... я певен, не знайдеш такої дівчини в теперішньому світі (не знаю, від кого перейняв Дмитрій звичку говорити, що все хороше — рідкість у теперішньому світі, але він любив повторювати цей вираз, і він якось личив йому).

— Тільки я боюся,— продовжував він спокійно, цілком уже знищивши своїми словами людей, які по найв-

ності своїй ще захоплювалися красою,— я боюсь, що ти не зрозумієш і не визнаєш її скоро: вона скромна і навіть скритна, не любить виявляти свої чудові, незвичайні властивості. От матуся, яка, ти сам побачиш, чудова й розумна жінка,— вона знає Любов Сергіївну вже кілька років і не може, і не хоче зрозуміти її. Я навіть учора... я скажу тобі, чого я був не в настрої, коли ти мене питав. Позавчора Любов Сергіївна хотіла, щоб я з'їздив з нею до Івана Яковича,— ти чув, мабуть, про Івана Яковича, що його мають ніби за божевільного, а він насправді — чудова людина. Любов Сергіївна, треба тобі сказати, надзвичайно релігійна і цілком розуміє Івана Яковича. Вона часто їздить до нього, розмовляє з ним і дає йому на бідних гроші, що сама заробляє. Вона чудова жінка, ти побачиш. Ну, і я їздив з нею до Івана Яковича, і дуже вдячний їй за те, що бачив цю чудову людину. А матуся ніяк не хоче цього зрозуміти, вбачає в цьому забобон. І вчора в мене з матусею вперше за все життя була суперечка, і досить палка,— закінчив він, зробивши судорожний рух шиєю, ніби пригадуючи те почуття, яке він відчував під час цієї суперечки.

— Ну, і як же ти думаєш? тобто як, коли ти уявляєш собі, що вийде... чи ви з нею говорите про те, що буде й чим закінчиться ваша любов чи дружба? — спитав я, щоб відвернути його від неприємних спогадів.

— Ти питаєш, чи думаю я одружитись з нею? — спитав він мене, знов червоніючи, але сміливо, повернувшись, дивлячись мені в обличчя.

«Що ж, справді,— подумав я, заспокоюючи себе,— це нічого, ми дорослі, два приятелі, їдемо фаетоном і обговорюємо наше майбутнє життя. Усякому навіть приємно було б тепер збоку послухати й подивитись на нас».

— Чому ж ні? — продовжував він після моєї ствердної відповіді,— адже моя мета, як і всякої розсудливої людини,— бути щасливим і хорошим, скільки можливо; і з нею, якщо тільки вона того схоче, коли я буду цілком незалежний, я з нею буду і щасливіший і кращий, ніж із першою красунею в світі.

За такими розмовами ми й не помітили, як під'їжджали до Кунцева,— не помітили й того, що небо вкрилося хмарами й збирався дощик. Сонце вже було

невисоко, праворуч, над старими деревами кунцевського саду, і половину блискучого червоного кола закривала сіра, досить темна хмара; з другої половини бризками виривалось роздрібнене вогняне проміння й напрочуд яскраво освітлювало старі дерева саду, що непорушно блищали своїми зеленими густими верхівками ще на ясному, освітленому місці небесної блакиті. Блиск і світло цього краю неба гостро відрізнялись від лілової важкої хмари, яка залягла перед нами над молодим березняком, що виднівся на обрії.

Трошки праворуч видно було вже з-за кущів та дерев різнобарвні дахи дачних будиночків, частина з яких відбивала на собі блискуче проміння сонця, а частина приймала на себе сумний характер другої сторони неба. Ліворуч унизу синів непорушний ставок, оточений блідо-зеленими рокитами, що темно відбивались на його матовій, немов опуклій поверхні. За ставом слалосся півгорою парове чорне поле, і пряма лінія яскравозеленої межі, що перетинала його, йшла в далечінь і впиралася в свинцевий грозовий горизонт. З обох боків м'якої дороги, якою рівномірно похитувався фаєтон, різко зеленіло соковите кушувате жито, що подекуди почало вже йти в стрілку. У повітрі було зовсім тихо й пахло свіжістю; зелень дерев, листя й жита була нерухома й надзвичайно чиста та яскрава. Здавалось, кожен листок, кожна травинка жили своїм окремим, повним і щасливим життям. Коло дороги я помітив чорнувату стежку, що виляся між темнозеленим житом, яке вже піднялось більше ніж на четверть, і ця стежка чомусь надзвичайно живо нагадала мені село і, внаслідок згадки про село, за якоюсь чудною асоціацією, надзвичайно живо нагадала мені Сонечку й те, що я закоханий в неї.

Незважаючи на всю дружбу мою до Дмитрія й на задоволення, яке він мені давав своєю одвертістю, мені не хотілось більше нічого знати про його почуття й наміри щодо Любові Сергіївни, а неодмінно хотілося розповісти про своє кохання до Сонечки, яке мені здавалося коханням далеко вищого гатунку. Але я чомусь не наважився сказати йому прямо свої думки про те, як буде добре, коли я, одружившись із Сонечкою, житиму на селі, як у мене будуть маленькі діти, які, лазячи по

підлозі, називатимуть мене татком, і як я зрадію, коли він із своєю дружиною, Любов'ю Сергіївною, приїде до мене в дорожньому вбранні... а сказав, замість усього цього, вказуючи на сонце, що саме заходило: «Дмитрію, подивись, як чудово!»

Дмитрій нічого не сказав мені, видимо незадоволений з того, що на його признання, яке, мабуть, нелегко було йому зробити, я відповідав, звертаючи його увагу на природу, до якої він взагалі ставився байдуже. Природа впливала на нього зовсім по-іншому, ніж на мене: вона впливала на нього не так красою, як цікавістю; він любив її більше розумом, ніж почуттям.

— Я дуже щасливий,— сказав я йому слідом за цим, не звертаючи уваги на те, що він, видимо, поринув у свої думки й був цілком байдужий до того, що я міг сказати йому.— Адже я тобі казав, пам'ятаєш, про одну панночку, в яку я був закоханий, будши дитиною; я бачив її сьогодні,— продовжував я з захопленням,— і тепер я цілком закоханий у неї...

І я розповів йому, дарма що його обличчя весь час виражало байдужість, про своє кохання й про всі плани щодо майбутнього родинного щастя. І дивна річ,— як тільки я розказав докладно про всю силу свого почуття, як в ту ж мить я відчув, що почуття це стало зменшуватись.

Дощик застиг нас, коли ми вже повернули в березову алею, що вела до дачі. Але він не намочив нас. Я знав, що йшов дощик, лише з того, що кілька крапель упало мені на ніс та на руку і щось зашльопало по молодих клейких листочках беріз, які, нерухомо звисивши свої кучеряві віти, здавалося, з насолодою, що виявлялася в тому сильному запаху, яким вони сповнювали алею, приймали на себе ці чисті, прозорі краплини. Ми вийшли з коляски, щоб швидше перебігти до будинку садом. Але коло самого входу в будинок зустрілися з чотирма дамами, з яких дві з роботами, одна з книжкою, одна з собачкою швидкими кроками йшли з другого боку. Дмитрій тут же відрекомендував мене своїй матері, сестрі, тітці й Любові Сергіївні. На секунду вони зупинилися, але дощик починав накрапати частіше й частіше.

— Ходімо на галерею, там ти його ще раз познайомиш із нами,— сказала та, що я її прийняв за матір Дмитрія, і ми разом з дамами зійшли на сходи.

РОЗДІЛ ХХІІІ

НЕХЛЮДОВИ

У першу хвилину з усього цього товариства найбільше вразила мене Любов Сергіївна, яка, тримаючи на руках болонку, позад усіх, у товстих в'язаних черевиках, підіймалася сходами і разів зо два, зупинившись, уважно оглянулась на мене й відразу після цього поцілувала свою собачку. Вона була дуже негарна з себе: руда, худорлява, невисока на зріст, трохи кривобока. Що робило ще більш негарним її негарне обличчя — це химерна зачіска з проділом збоку (одна з тих зачісок, що їх вигадують для себе лисі жінки). Хоч як я старався догодити своєму другові, я не міг знайти в ній жодної красивої риси. Навіть карі очі її, справді добродушні, були надто малі, тьмяні й аж ніяк не красиві; навіть руки, ця характеристична ознака, хоч і невеликі й непогані формою, були червоні й шершаві.

Коли я слідом за ними ввійшов на терасу, крім Вареньки, сестри Дмитрія, що тільки уважно подивилась на мене своїми великими темносірими очима,— кожна з дам сказала мені кілька слів, перш ніж вони знов узялись кожна до своєї роботи, а Варенька голосно почала читати книгу, яку вона держала в себе на колінах, заклавши пальцем.

Княгиня Марія Іванівна була висока, струнка жінка років сорока. Їй можна було дати більше, зважаючи на буклі напівсивого волосся, одверто виставлені з-під чепця, але свіже, надзвичайно ніжне, майже без зморщок, обличчя і особливо живий, веселий блиск великих очей робили її значно молодшою. Очі в неї були карі, дуже відкриті; губи надто тонкі, трохи суворі; ніс досить правильний і трохи на лівий бік; рука в неї була без перснів, велика, майже чоловіча, з чудовими довгастими пальцями. На ній було темносинє закрите плаття, що міцно стягувало її стрункий і ще молодий стан, яким

вона, видимо, пришалася. Вона сиділа надзвичайно прямо й шила якесь плаття. Коли я ввійшов на галерею, вона взяла мою руку, притягла мене до себе, немов бажаючи роздивитись мене ближче, і сказала, поглянувши на мене тим самим трохи холодним відкритим поглядом, який був у її сина, що вона мене давно знає з розповідей Дмитрія і що для того, щоб познайомитись із ними як слід, вона запрошує перебути в них цілу добу.

— Робіть усе, що вам заманеться, на нас ніяк не зважайте, так само, як і ми не будемо зважати на вас — гуляйте, читайте, слухайте або спіть, коли вам це веселіше, — додала вона.

Софія Іванівна була стара діва й молодша сестра княгині, але на вигляд вона здавалася старшою. Вона мала той особливий переповнений характер будови тіла, який трапляється тільки у невисоких на зріст, дуже повних старих дів, що носять корсети. Наче все здоров'я її їй підступило вгору з такою силою, що кожную мить загрожувало задушити її. Її коротенькі товсті ручки не могли з'єднатись нижче вигнутого миска в ліфі, і самого тугопретуго натягнутого миска ліфа вона вже не могла бачити.

Хоч княгиня Марія Іванівна була чорноволося і чорноока, а Софія Іванівна білява й мала великі живі й разом з тим (що дуже рідко буває) спокійні блакитні очі, між сестрами була велика родинна схожість: той самий вираз, той самий ніс, ті самі губи; тільки у Софії Іванівни і ніс, і губи були трошки товщі й на правий бік, коли вона всміхалась, тоді як у княгині вони були на лівий. Софія Іванівна, як видно було з її вбрання й зачіски, ще, видно, молодилася й не виставила б сивих буклів, коли б вони в неї були. Її погляд і поведження зі мною видалися мені спочатку дуже гордими й збентежили мене; тоді як із княгинею, навпаки, я почував себе цілком вільно. Може, ця товщина й деяка схожість з портретом Катерини Великої, що вразила мене в ній, надавала їй у моїх очах гордого вигляду; але я зовсім сторопів, коли вона, пильно дивлячись на мене, сказала мені: «Друзі наших друзів — наші друзі!» Я заспокоївся й відразу зовсім змінив свій погляд на неї тільки тоді, коли вона, сказавши ці слова, замовкла і, відкривши рота, тяжко зітхнула. Мабуть, через свою огрядність

вона мала звичку після кількох сказаних слів глибоко зітхати, відкриваючи трохи рота й трохи закочуючи свої великі блакитні очі. У цій звичці чомусь виражалася така мила добродушність, що після цього зітхання у мене зник до неї страх, і вона мені навіть дуже сподобалась. Очі в неї були чудові, голос дзвінкий і приємний, навіть ці дуже круглі лінії будови тіла в ту пору моєї юності здавалися мені не позбавленими краси.

Любов Сергіївна, як друг мого друга (я гадав), повинна була відразу ж сказати мені що-небудь дуже товариське й шире, і вона навіть дивилась на мене досить довго мовчки, ніби вагалася — чи не буде вже надто потовариському те, що вона має намір сказати мені; але вона перервала цю мовчанку тільки для того, щоб спитати, на якому я факультеті. Потім знов вона досить довго пильно дивилась на мене, видимо вагаючись: сказати чи не сказати це шире товариське слово; і я, помітивши цей сумнів, виразом обличчя благав її сказати мені все, але вона сказала: «Тепер, кажуть, в університеті вже мало займаються науками», і підкликала свою собачку Сюзетку.

Любов Сергіївна весь цей вечір говорила такими афоризмами, що здебільшого ні до діла не пасували, ні один до одного; але я так вірив Дмитрієві, і він так дбайливо весь цей вечір дивився то на мене, то на неї з виразом, що запитував: «ну, що?»—що я, як це часто буває, хоч у душі був уже переконаний, що в Любові Сергіївні нічого цікавого немає, був ще надзвичайно далекий від того, щоб висловити цю думку навіть самому собі.

Нарешті остання особа цієї родини, Варенька, була дуже повна дівчина років шістнадцяти.

Тільки темносірі великі очі, що своїм виразом, в якому поєднувалися веселість і спокійна уважність, були надзвичайно схожі з очима її тітки, дуже велика руса коса й надзвичайно ніжна та красива рука — були гарні в неї.

— Вам, я гадаю, скучно, *monsieur Nicolas*, слухати з середини,— сказала мені Софія Іванівна, добродушно зітхаючи й перевертаючи куски плаття, яке вона шила.

Читання в цей час припинилось, бо Дмитрій кудись вийшов з кімнати.

— Чи, може, ви вже читали «Роброя»?

Я тоді вважав за свій обов'язок, вже з тієї однієї причини, що носив студентський мундир, людям, мало мені знайомим, на кожне найзвичайнісіньке запитання відповідати неодмінно дуже *розумно й оригінально* і вважав за дуже великий сором короткі й зрозумілі відповіді, як-от: так, ні, скучно, весело тощо. Глянувши на свої нові модні панталони й блискучі гудзики сюртука, я відповідав, що не читав «Роброя», але що мені було дуже цікаво слухати, бо я більше люблю читати книжки з середини, ніж з початку.

— Удвоє цікавіше: догадуєшся про те, що було й що буде,— додав я, самовдоволено посміхаючись.

Княгиня засміялася, нібито неприродним сміхом (згодом я помітив, що в неї не було іншого сміху).

— А втім, це, мабуть, правда,— сказала вона.— А що, ви довго тут пробудете, Nicolas? Ви не образитесь, що я вас зву без *monsieur*? Коли ви їдете?

— Не знаю, може завтра, а може пробудемо ще досить довго,— відповів я чомусь, хоч ми напевне мали їхати завтра.

— Я хотіла б, щоб ви лишились, і для вас, і для мого Дмитрія,— зауважила княгиня, дивлячись кудись далеко,— у ваші роки дружба добра річ.

Я почував, що всі дивляться на мене й чекають того, що я скажу, хоч Варенька й удавала, що дивиться на тітчину роботу; я почував, що мені роблять щось на зразок іспиту і що треба показати себе з найвигіднішої сторони.

— Так, для мене,— сказав я,— дружба Дмитрія корисна, але я не можу йому бути корисний: він у тисячу разів кращий за мене. (Дмитрій не міг чути того, що я говорив, інакше я боявся б, що він відчує нещирість моїх слів).

Княгиня засміялася знов неприродним, їй природним, сміхом.

— Ну, а послухати його,— сказала вона,— так *c'est vous qui êtes un petit monstre de perfection*¹.

«*Monstre de perfection* — це чудово, треба запам'ятати»,— подумав я.

¹ це ви — маленьке чудовисько досконалості.

— А втім, не кажучи про вас, він на це майстер,— говорила вона далі притишеним голосом (що було мені особливо приємно) і показуючи очима на Любов Сергіївну:— він відкрив у *бідній тітоньці* (так звалась у них Любов Сергіївна), яку я двадцять років знаю з її Сюзеткою, такі гідності, яких я й не підозривала... Варю, накажи дати мені склянку води,— додала вона, знов подивившись у далечінь, вирішивши, мабуть, що було ще зарано або й зовсім не треба відкривати мені родинні взаємини.— Або ні, краще *він* піде. *Він* нічого не робить, а ти читай. Ідіть, мій друже, прямо в двері і, пройшовши п'ятнадцять кроків, зупиніться й скажіть голосно: «Петре, дай Марії Іванівні склянку води з льодом»,— сказала вона мені і знову злегка засміялася своїм неприродним сміхом.

«Мабуть, вона хоче про мене поговорити,— подумав я, виходячи з кімнати,— мабуть, хоче сказати, що вона помітила, що я дуже й дуже розумний юнак». Я не встиг ще пройти п'ятнадцяти кроків, як товста, задихана Софія Іванівна, однак швидкою й легкою ходою, наздогнала мене.

— Мерсі, mon cher¹,— сказала вона,— я сама йду туди, так скажу.

РОЗДІЛ XXIV

ЛЮБОВ

Софія Іванівна, як я її згодом узнав, була одна з тих небагатьох немолодих жінок, народжених для родинного життя, яким доля не дала цього щастя і які внаслідок цього весь той запас любові, що так довго зберігався, зростав і міцнів у їхньому серці для дітей і чоловіка, вирішують раптом виливати на деяких обранців. І запас цей у старих дів такого роду буває такий невичерпний, що, незважаючи на те, що обранців багато, ще лишається багато любові, яку вони переносять на всіх близьких, на всіх добрих і злих людей, з якими тільки стикаються вони в житті.

¹ — Дякую, любий мій.

Є три види любові:

- 1) Любов красива,
- 2) Любов самовіддана і
- 3) Любов діяльна.

Я говорю не про любов молодого чоловіка до молоді дівчини і навпаки, я боюсь цих ніжностей і був такий нещасливий у житті, що ніколи не бачив у такій любові жодної іскри правди, а тільки брехню, в якій похить, подружні стосунки, гроші, бажання зв'язати чи розв'язати собі руки так заплутували саме почуття, що нічого не можна було зрозуміти. Я говорю про любов до людини, яка, залежно від більшої чи меншої сили душі, зосереджується на одному, на кількох або проливається на багатьох, про любов до матері, до батька, до брата, до дітей, до товариша, до подруги, до співвітчизника, про любов до людини.

Любов красива є любов краси самого почуття та його вияву. Для людей, що так люблять,— об'єкт любові милий лише остільки, оскільки він збуджує те приємне почуття, з розуміння й проявів якого вони мають насолоду. Людей, що люблять красивою любов'ю, дуже мало цікавить взаємність, як щось таке, що не має ніякого значення для краси й приємності почуття. Вони часто змінюють об'єкти своєї любові, бо головна мета їхня лише та, щоб приємне почуття любові завжди збуджувалось. Щоб підтримати в собі це приємне почуття, вони завжди щонайдобрішими словами говорять про свою любов як самому об'єктові, так і всім тим, кого навіть ця любов аж ніяк не цікавить. На нашій батьківщині люди певного класу, що люблять красиво, не тільки всім розповідають про свою любов, але розповідають про неї неодмінно по-французькому. Смішно й чудно сказати, але я певен, що було дуже багато й тепер є багато людей певного кола, особливо жінок, в яких любов до друзів, чоловіків, дітей відразу б зникла, якби їм тільки заборонили говорити про неї по-французькому.

Другий вид любові — любов самовіддана; це любов до процесу жертвування собою для об'єкта любові, не звертаючи жодної уваги на те, гірше чи краще від цих жертв коханому об'єктові. «Нема ніякої неприємності, що її я не наважився б зробити самому собі, для того,

щоб довести всьому світові і йому або їй свою відданість». От формула цієї любові. Люди, що люблять так, ніколи не вірять у взаємність (бо ж іще почесніше жертвувати собою для того, хто мене не розуміє), завжди бувають хворобливі, що також збільшує заслугу жертв; здебільшого це сталі вдачі, бо їм важко було б втратити заслугу тих жертв, що їх вони зробили об'єктові своєї любові; завжди ладні вмерти, щоб довести йому чи їй всю свою відданість, але нехтують дрібними повсякденними доказами любові, в яких не потрібно особливих поривів самовідданості. Їм усе одно, чи добре ви їли, чи добре спали, чи весело вам, чи ви здорові, і вони нічого не роблять для того, щоб дати вам усе це, якщо можуть його дати; але стати під кулю, кинутись у воду, у вогонь, зачехнути з любові — на це вони завжди готові, аби тільки трапилася нагода. Крім того, люди, схильні до любові самовідданої, завжди пишаться своєю любов'ю, вони вимогливі, ревниві, недовірливі і, дивно сказати, бажують своїм об'єктам небезпек, щоб рятувати від них, нещастя, щоб утішати, і навіть пороків, щоб виправляти від них.

Ви самі живете на селі з своєю дружиною, яка любить вас самовіддано. Ви здорові, спокійні, у вас є робота, яку ви любите; любляча дружина ваша така кволла, що не може ходити ні коло хатнього господарства, переданого на руки слуг, ні коло дітей, що на руках у нянь, ні навіть коло будь-якого діла, яке б вона любила, бо вона нічого не любить, крім вас. Вона *видимо* хвора, але, щоб вас не засмутити, не хоче говорити вам цього; вона *видимо* нудьгує, але для вас вона ладна нудьгувати все життя; її *видимо* губить те, що ви так ретельно ставитесь до своєї справи (хоч би яка вона була: полювання, книги, господарство, служба); вона бачить, що ця робота загубить вас,— але вона мовчить і терпить. Та от ви захворіли,— любляча дружина ваша забуває про свою хворість і, незважаючи на ваші прохання не мучити себе даремно, не відходить від вашого ліжка; і ви кожную мить відчуваєте на собі її співчутливий погляд, що говорить: «що ж, я казала, але мені все одно, і я все-таки не залишу тебе». Вранці вам трохи полегшало, ви виходите в другу кімнату. У кімнаті не топлено, не при-

брано; супу, що його тільки й можна вам їсти, куховарові не замовлено, по ліки не послано; але, виснажена від безсонної ночі, любляча дружина ваша все з тим самим виразом співчуття дивиться на вас, ходить навшпиньках і пошепки дає челяді незвичні й неясні накази. Ви хочете читати — любляча дружина говорить вам, зітхаючи, що вона знає, що ви її не послухаєте, гніватиметься на неї, але вона вже звикла до цього, — вам краще не читати; ви хочете пройти по кімнаті — вам цього теж краще не робити; ви хочете поговорити з приятелем, що приїхав до вас, — вам краще не говорити. Вночі знов у вас жар, ви хочете задрімати, але любляча дружина ваша, худа, бліда, зрідка зітхаючи, у півсвітлі нічника сидить напроти вас у кріслі й найменшим порухом, найменшим звуком збуджує в вас почуття досади й нетерплячки. Ви маєте слугу, з яким ви живете вже двадцять років, до якого ви звикли, який залюбки й добре служить вам, бо виспався вдень і має за свою службу платню, але вона не дозволяє йому служити вам. Вона все робить сама своїми безсилими, незвичними пальцями, за якими ви не можете не стежити з затамованою злістю, коли ці білі пальці даремно намагаються відкупорити флакон, гасять свічку, розливають ліки або буркотливо торкаються до вас. Якщо ви нетерпляча, гаряча людина й просите її піти геть, ви відчуваєте своїм роздратованим, хворобливим слухом, як вона за дверима покірно зітхатиме, і плакатиме, і шепотітиме які-небудь дурниці вашому слугі. Нарешті, якщо ви не вмерли, любляча дружина ваша, яка не спала двадцять ночей під час вашої хвороби (що вона раз у раз вам повторює), стає хвора, марніє, страждає і ще менше виявляє здатності до будь-якої роботи і, в той час, як ви перебуваєте в нормальному стані, виявляє свою любов самовідданості тільки тихою нудьгою, яка мимоволі передається вам і всім довкола вас.

Третій вид — *любов діяльна*, це прагнення задовольнити всі потреби, всі бажання, примхи, навіть пороки любимої істоти. Люди, що люблять так, люблять на все життя, бо чим більше вони люблять, тим більше визнають об'єкт своєї любові і тим легше їм любити, тобто задовольняти його бажання. Любов їх рідко вияв-

ляється в словах і, якщо виявляється, то не тільки не самовдоволено, красиво, але соромливо, ніяково, бо вони завжди бояться, що люблять недосить. Люди ці люблять навіть пороки любимої істоти, бо пороки ці дають їм змогу задовольняти ще нові бажання. Вони шукають взаємності, залюбки навіть обдурюючи себе, вірять в неї і щасливі, коли мають її; але люблять так само навіть і в противному разі і не тільки бажають щастя для того, кого люблять, але всіма тими моральними й матеріальними, великими й малими засобами, що вони їх мають у своєму розпорядженні, завжди намагаються дати його.

І от оця саме діяльна любов до свого племінника, племінниці, до сестри, до Любові Сергіївни, до мене навіть, за те, що мене любив Дмитрій, світилася в очах, у кожному слові й русі Софії Іванівни.

Тільки значно пізніше я оцінив як слід Софію Іванівну, але й тоді мені спало на думку питання: чому Дмитрій, який намагався розуміти любов зовсім інакше, ніж звичайно юнаки, і який мав завжди перед очима милу, люблячу Софію Іванівну, раптом палко покохав незрозумілу Любов Сергіївну і тільки припускав, що його тітка теж має добрі якості. Видно, справедливий-таки вислів: «немає пророка на батьківщині своїй». Одне з двох: або справді в кожній людині більше поганого, ніж хорошого, або людина більше сприйнятлива до поганого, ніж до хорошого. Любов Сергіївну він знав недавно, а любов тітки — з того часу, як народився.

Р О З Д І Л ХХV

Я О З Н А Й О М Л Ю Ю С Я

Коли я повернувся на галерею, там зовсім не говорили про мене, як я гадав; але Варенька не читала, а, відклавши книжку, палко сперечалася з Дмитрієм, який, походжаючи вперед і назад, поправляв шиєю галстук і зажмурювався. Предметом суперечки був нібито Іван Якович і забобони; але суперечка була надто палка для того, щоб тут не було іншого смислу, ближчого всій родині. Княгиня і Любов Сергіївна сиділи мовчки, вслу-

хаючись у кожне слово, очевидно бажаючи іноді взяти участь у суперечці, але стримуючись і даючи говорити за себе, одна — Вареньці, друга — Дмитрію. Коли я ввійшов, Варенька глянула на мене з виразом такої байдужості, що видно було, суперечка дуже цікавила її, і їй було однаково, буду чи не буду я слухати те, що вона говорила. Такий самий вираз мав і погляд княгині, яка, видимо, була на стороні Вареньки. Але Дмитрій ще завятіше почав сперечатися при мені, а Любов Сергіївна начебто дуже злякалась, що я прийшов, і сказала, не звертаючись ні до кого зокрема: «Правду кажуть старі люди — *si jeunesse savait, si vieillesse pouvait*»¹.

Але цей вислів не припинив суперечки, а тільки навів мене на думку, що сторона Любові Сергіївни й мого друга була неправа сторона. Хоч мені було трошки ніяково бути при невеличкій родинній сварці, однак і приємно було бачити справжні взаємини в цій родині, які виявлялися внаслідок суперечки, і відчувати, що моя присутність не заважала їм говорити одверто.

Як часто буває, що ви роками бачите родину під однією й тією самою фальшивою завісою пристойності, і справжні взаємини її членів лишаються для вас таємницею (я навіть помічав, що де ця завіса густіша й тому красивіша, тим грубіші бувають справжні, приховані від вас взаємини)! Але трапиться раз, зовсім несподівано порушиться в колі цієї родини яке-небудь, іноді, здається, незначне, питання про яку-небудь блонду або візит на чоловікових конях, — і, без усякої видимої причини, суперечка стає запальнішою і запальнішою, під завісою вже стає тісно розглядати справу, і раптом, жахаючи самих учасників суперечки й дивуючи присутніх, усі справжні, грубі взаємини вилізають назовні, завіса, вже нічого не прикриваючи, даремно метляється між воюючими сторонами і тільки нагадує вам про те, як довго вона вас дурила. Часто не так боляче з усього розгону вдаритись головою об одвірок, як ледве-ледве, злегка доторкнутись до наболілого, натрудженого місця. І таке натруджене, боляче місце буває майже в кожній родині. У родині Нехлюдових таким натрудженим місцем була

¹ коли б молодість знала, коли б старість могла.

дивна любов Дмитрія до Любові Сергіївни, що викликала в сестри й матері якщо не почуття заздрості, то ображене родинне почуття. Тому й суперечка про Івана Яковича й забобони мала для всіх них таке серйозне значення.

— Ти завжди намагаєшся бачити в тому, з чого інші сміються і що всі зневажають,— говорила Варенька своїм дзвінким голосом і виразно вимовляючи кожную літеру,— ти саме в усьому цьому стараєшся знаходити що-небудь надзвичайно хороше.

— По-перше, тільки *найлегковажніша людина* може говорити про зневагу до такої незвичайної людини, як Іван Якович,— відповідав Дмитрій, нервово смикаючи головою в протилежний бік від сестри,— а по-друге, навпаки, ти намагаєшся навмисне не бачити хорошого, яке в тебе стоїть перед очима.

Повернувшись до нас, Софія Іванівна кілька разів злякано подивилась то на племінника, то на племінницю, то на мене і разів зо два, ніби сказавши щось у думці, відкривши рота, тяжко зітхнула.

— Варю, будь ласка, читай швидше,— сказала вона, подаючи їй книгу й ласкаво поплескавши її по руці,— я конче хочу знати, чи знайшов він її знову. (Здається, в романі й мови не було про те, щоб хто-небудь знаходив кого-небудь.) — А ти, Митю, краще зав'язав би щоку, мій друже, а то надворі холоднувато, і знов у тебе розболяться зуби,— сказала вона племінникові, незважаючи на невдоволений погляд, що він його кинув на неї, мабуть за те, що вона перервала логічну нитку його доводів. Читання тривало.

Ця маленька суперечка нітрохи не порушила того родинного спокою й розумної згоди, якою дихав цей жіночий гурток.

Цей гурток, якому напрямок і характер, видимо, давала княгиня Марія Іванівна, мав для мене зовсім новий і привабливий характер якоїсь логічності й разом з тим простоти та елегантності. Цей характер я вбачав і в красі, чистоті та міцності речей — дзвоника, палітурки книги, крісла, стола,— і в прямій, підтриманій корсетом позі княгині, і в виставлених напоказ буклях сивого волосся, і в манері називати мене при першому побаченні

просто Nicolas і він, в їхніх заняттях, у читанні й шитті плаття, і в надзвичайній білизні жіночих рук. (У них у всіх була в руці спільна родинна риса — м'яка частина долоні з зовнішнього боку була ясночервона й відділялася різкою прямою лінією від надзвичайної білизни верхньої частини руки.) Але найбільше цей характер виявлявся в їхній манері, всіх трьох, чудово говорити по-російському й по-французькому, чітко вимовляючи кожен літеру, з педантичною точністю докінчуючи кожне слово й речення. Усе це, і особливо те, що в цьому товаристві зі мною поводитись просто й серйозно, як з дорослим, висловлювали мені свої, слухали мої думки, — до цього я так мало звик, що, незважаючи на блискучі гудзики й голубі обшлагаи, я все боявся, що мені раптом скажуть: «невже ви думаєте, що з вами серйозно розмовляють? а йдіть-но вчитись», — все це робило те, що в цьому товаристві я не почував ніякої несміливості. Я вставав, пересідав з місця на місце й сміливо говорив з усіма, крім Вареньки, з якою мені здавалося ще непристойно, чомусь заборонено було говорити для першого разу.

Під час читання, слухаючи її приємний, дзвінкий голос, я, поглядаючи то на неї, то на піщану доріжку квітника, на якій утворювались круглі темніючі дощові плями, і на липи, по листю яких і досі шльопали рідкі краплини дощу з блілого, з синім відблиском краю хмари, яким захопило нас, то знов на неї, то на останні багряні промені призахідного сонця, що освітлювало мокрі від дощу, густі старі берези, і знов на Вареньку, — я подумав, що вона зовсім не погана, як мені було спочатку здалося.

«А шкода, що я вже закоханий, — подумав я, — і що Варенька не Сонечка; як гарно було б раптом стати членом цієї родини: відразу були б у мене і мати, і тітка, і дружина». У той самий час, як я думав це, я пильно дивився на Вареньку, що читала, і думав, що я її магнетизую і що вона повинна глянути на мене. Варенька підвела голову від книги, глянула на мене і, зустрівшись з моїм поглядом, одвернулась.

— Однак дощик не вщухає, — сказала вона.

І раптом я відчув щось чудне: мені пригадалося, що

саме оце, що було зараз зі мною,— повторення того, що вже було зі мною колись: що й тоді так само йшов маленький дощик, і заходило сонце за березами, і я дивився на неї, і вона читала, і я магнетизував її, і вона оглянулась, і навіть я пригадав, що це ще раз раніше було.

«Невже вона... вона? — подумав я.— Невже починається?» Але я швидко вирішив, що вона не вона і що ще не починається. «По-перше, вона негарна,— подумав я,— та й вона просто панночка, і з нею я познайомився найзвичайнісінько, а та буде незвичайна, з тією я зустрінусь де-небудь у незвичайному місці; і потім мені так подобається ця родина тільки через те, що я ще не бачив нічого,— вирішив я,— а такі, мабуть, завжди бувають, і їх дуже багато я зустріну в житті».

РОЗДІЛ ХХVІ

Я ПОКАЗУЮ СЕБЕ З НАЙВИГІДНІШОГО БОКУ

За чаєм читання припинилося, і дами почали говорити поміж себе про людей і обставини мені незнайомі, як мені здавалося, тільки для того, щоб, незважаючи на ласкавий прийом, все ж дати мені відчутти ту різницю щодо віку і становища в світі, яка була між мною і ними. У розмовах же загальних, де я міг брати участь, надолужуючи своє попереднє мовчання, я намагався показати свій незвичайний розум та оригінальність, до чого особливо мене зобов'язував, як я думав, мій мундир. Коли зайшла мова про дачі, я несподівано розказав, що в князя Івана Івановича є така дача коло Москви, що на неї приїздили дивитись з Лондона і з Парижа, що там є садові ґрати, які коштують триста вісімдесят тисяч, і що князь Іван Іванович мені дуже близький родич, і я сьогодні в нього обідав, і він запрошував мене неодмінно приїхати до нього на цю дачу жити з ним ціле літо, але що я відмовився, бо знаю добре цю дачу, кілька разів був на ній, і що всі ці садові ґрати та мости аж ніяк мені не цікаві, бо я не можу терпіти розкоші,

особливо на селі, а люблю, щоб на селі вже було зовсім так, як на селі... Сказавши цю страшну, складну брехню, я зніжковів і почервонів, так що всі, мабуть, помітили, що я брешу. Варенька, що передавала мені тоді склянку чаю, і Софія Іванівна, що дивилась на мене, коли я говорив, обидві одвернулись від мене і заговорили про інше з таким виразом на обличчі, який потім я часто бачив у добрих людей, коли дуже молода людина починає очевидно брехати їм у вічі, і який означає: «Адже ми знаємо, що він бреше, і нащо він це робить, бідолаха!..»

Що я сказав, що в князя Івана Івановича є дача,— це тому, що я не знайшов кращого приводу розказати, що я родич князеві Івану Івановичу і про те, що я сьогодні в нього обідав; але для чого я розказав про садові ґрати, що коштували триста вісімдесят тисяч, і про те, що я так часто бував у нього, тоді як я й разу не був і не міг бути у князя Івана Івановича, який жив тільки в Москві або Неаполі, що дуже добре знали Нехлюдови,— навіщо я це сказав, я ніяк не можу зрозуміти. Ні в дитинстві, ні в отроцтві, ні потім вже в більш зрілому віці я не помічав за собою брехливості; навпаки, я швидше був надто правдивий і одвертий; але в цю першу епоху юності на мене часто находило чудне бажання, без будь-якої видимої причини, брехати не оглядаючись. Я кажу саме «не оглядаючись», бо брехав з приводу таких речей, де дуже легко було впіймати мене. Мені здається, що пустославне бажання показати себе зовсім іншою людиною, ніж я був, сполучене з нездійсненою в житті надією брехати, не будучи спійманим на брехні, було головною причиною цієї чудної схильності.

Після чаю княгиня запропонувала йти гуляти в нижній сад і помилуватись на її улюблене місце, бо дощик пройшов і погода на вечірній зорі була тиха та ясна. Додержуючи свого правила бути завжди оригінальним і вважаючи, що такі розумні люди, як я і княгиня, повинні стояти вище за банальну чемність, я відповів, що не люблю гуляти без будь-якої мети, а вже коли люблю гуляти, то зовсім один. Я зовсім не зміркував, що це було просто грубо; але мені тоді здавалося, що як немає нічого гіршого над банальні компліменти, так і немає

нічого милішого і оригінальнішого, як деяка неввічлива одвертість. Проте, дуже задоволений із своєї відповіді, я пішов-таки гуляти разом з усім товариством.

Улюблене місце княгині було зовсім унизу, у самій глушині саду, на маленькому місточку, перекинутому через вузьке болітце. Краєвид був дуже обмежений, але дуже задумливий і граціозний. Ми так звикли плутати мистецтво з природою, що дуже часто ті явища природи, яких ніколи не бачили на картинах, нам здаються неприродними, наче природа ненатуральна, і навпаки: ті явища, що надто часто повторювались на картинах, здаються нам заяложеними, а деякі краєвиди, що трапляються нам у житті, надто пройняті однією думкою і почуттям, здаються химерними. Краєвид з улюбленого місця княгині був у такому роді. Його утворювали невеличкий, зарослий з країв ставочок, відразу за ним крута гора, що поросла величезними старими деревами та кущами, які часто переплутували свою різноманітну зелень, і перекинута над ставком, під горою, стара береза, що, тримаючись частиною свого товстого коріння у вогкому березі ставка, верхівкою обіперлася на високу, струнку осіку й звисла кучеряві віти над рівною поверхнею ставка, що відбивав у собі це висяче гілля й навколишню зелень.

— Що за розкіш! — сказала княгиня, похитуючи головою і не звертаючись ні до кого зокрема.

— Так, чудово, але тільки, здається мені, надто вже скидається на декорацію, — сказав я, бажаючи довести, що я в усьому маю свою власну думку.

Наче не почувши мого зауваження, княгиня продовжувала милуватися краєвидом і, повертаючись до сестри та Любові Сергіївни, вказувала на деталі: на кривий висячий сук і на його відображення, які їй особливо подобалися. Софія Іванівна казала, що все це чудово і що сестра її по кілька годин сидить тут, але видно було, що все це вона говорила тільки для того, щоб потішити княгиню. Я помічав, що люди, обдаровані здатністю діяльної любові, рідко бувають сприйнятливі до краси природи. Любов Сергіївна захоплювалась теж, питала, між іншим: «Чим ця береза держиться? чи довго вона простоїть?» і безперестану позирала на свою Сюзетку, яка,

махаючи пухнастим хвостом, вперед і назад бігала своїми кривими ніжками по містку з таким заклопотаним виглядом, наче їй уперше за все життя довелося бути не в кімнаті. Дмитрій завів із матір'ю дуже логічну розмову про те, що ніяк не може бути чудовим краєвид, в якому обмежений горизонт. Варенька нічого не говорила. Коли я оглянувся на неї, вона, спершись на бильця містка, стояла в профіль до мене й дивилася вперед. Щось, мабуть, дуже зацікавило її і навіть зворушило, бо вона, видимо, забулася і не думала ні про себе, ні про те, що на неї дивляться. У виразі її великих очей було стільки пильної уваги і спокійної, ясної думки, в позі її стільки невимушеності і, незважаючи на її невеликий зріст, навіть величності, що мене знову вразила ніби згадка про неї, і я знов спитав себе: «Чи не починається?» І знов я відповів собі, що я вже закоханий у Сонечку, а що Варенька — просто панночка, сестра мого друга. Але вона мені сподобалася тієї хвилини, і тому я відчув неясне бажання зробити або сказати їй яку-небудь маленьку неприємність.

— Знаєш що, Дмитрій, — сказав я своєму другові, підходячи ближче до Вареньки, щоб вона могла чути те, що я казатиму, — мені здається, що коли б не було комарів, і то нічого хорошого нема в цьому місці, а вже тепер, — додав я, ляснувши себе по лобі і справді роздавивши комара, — тут і зовсім погано.

— Ви, здається, не любите природи? — сказала мені Варенька, не повертаючи голови.

— Я вважаю, що це пуста, марна справа, — відповідав я, дуже задоволений з того, що я сказав-таки їй маленьку неприємність, до того ж оригінальну. Варенька трошечки підняла на мить брови з виразом жалю і так само спокійно продовжувала дивитись перед собою.

Мені стало досадно на неї, але, незважаючи на це, сіренькі із злинялою фарбою бильця містка, на які вона сперлася, відображення в темному ставку звислого сучка перекинутої берези, яке, здається, хотіло з'єднатися з висячим гіллям, болотяний запах, відчуття на лобі роздавленого комара і її уважний погляд та велична поза — часто потім цілком несподівано виринали раптом у моїй уяві.

ДМИТРІЙ

Коли після прогулянки ми повернулись додому, Варенька не хотіла співати, як це вона робила звичайно вечорами, і я був такий самовпевнений, що прийняв це на свій рахунок, гадаючи, що причиною цього було те, що я сказав їй на містку. Нехлюдови не вечеряли й розходились рано, а того дня ми з Дмитрієм пішли до його кімнати ще раніше, ніж завжди, бо в нього, як і передвіщала Софія Іванівна, справді розболілися зуби. Вважаючи, що я виконав усе, чого вимагали від мене мій синій комір та гудзика і що всім дуже сподобався, я був у дуже приємному, самозадоволеному настрої; Дмитрій же, навпаки, через суперечку й зубний біль, був мовчазний та похмурий. Він сів до столу, дістав свої зошити — щоденник і зошит, куди він мав звичку щовечора записувати свої майбутні й минулі заняття, і, весь час кривлячись та торкаючись рукою до щоки, досить довго писав у них.

— Ах, дайте мені спокій,— закричав він на покоївку, яка прийшла від Софії Іванівни спитати його: як його зуби? і чи не хоче він зробити собі припарку? Слідом за тим, сказавши, що постіль мені зараз постелять і що він зараз повернеться, він пішов до Любові Сергіївни.

«Дуже шкода, що Варенька не дуже гарна з лиця і взагалі не Сонечка,— мріяв я, лишившись сам у кімнаті: — як би добре було, вийшовши з університету, приїхати до них і запропонувати їй руку. Я б сказав: «княжно, я вже не молодий — не можу кохати палко, але буду завжди любити вас, як милу сестру». «Вас я вже шаную,— я сказав би матері,— а вас, Софіє Іванівно, повірте, що дуже й дуже ціню. Так скажіть щиро й одверто: чи хочете ви бути мені дружиною?» — «Так». — І вона подасть мені руку, я потисну її й скажу: «Любов моя не на словах, а на ділі». Ну, а що, спало мені на думку, коли б раптом Дмитрій закохався в Любочку,— адже Любочка закохана в нього,— і захотів би одружитися з нею? Тоді кому-небудь з нас не можна було б женитись. І це було б чудово. Тоді я б от що

зробив. Я б одразу помітив це, нічого б не сказав, прийшов би до Дмитрія і сказав би: «Даремно, мій друже, ми ховалися один від одного: ти знаєш, що любов до твоєї сестри кінчиться лише з моїм життям; але я все знаю; ти позбавив мене найкращої надії, ти зробив мене нещасним; але знаєш, як Микола Іртенєв віддячує за нещастя всього свого життя? — Ось тобі моя сестра», — і подав би йому руку Любочки. Він би сказав: «Ні, ні-защо!..», а я сказав би: «Князю Нехлюдов! даремно ви хочете бути великодушнішим за Миколу Іртенєва. Немає в світі людини, що була б великодушніша за нього». Уклонився б і вийшов. Дмитрій і Любочка, зворушені до сліз, побігли б за мною і благали б мене прийняти їхню жертву. І я міг би погодитись і міг би бути дуже щасливим, коли б тільки був закоханий у Вареньку...» Мрії ці були такі приємні, що мені дуже хотілося розказати про них своєму другові, але, незважаючи на наш обіт взаємної одвертості, я відчував чомусь, що немає фізичної змоги сказати це.

Дмитрій повернувся від Любові Сергіївни з краплями на зубі, які вона дала йому, але біль його посилювався, і тому він був ще похмурішим. Постіль мені була ще не постелена, і хлопчик, слуга Дмитрія, прийшов спитати його, де я спатиму.

— Забирайся к чорту! — крикнув Дмитрій, тупнувши ногою. — Васько! Васько! Васько! — закричав він, як тільки хлопчик вийшов, з кожним разом підвищуючи голос. — Васько! стели мені на підлозі.

— Ні, краще я ляжу на підлозі, — сказав я.

— Ну, все одно, стели де-небудь, — тим самим сердитим тоном продовжував Дмитрій. — Васько! чого ж ти не стелеш?

Але Васько, очевидно, не розумів, чого від нього вимагали, і стояв нерухомо.

— Ну, чого ж ти? стели, стели! Васько! Васько! — закричав Дмитрій, раптом ніби шаленіючи.

Але Васько, все ще не розуміючи й сторопівши, не рухався.

— Так ти запрягся мене погуб... розлютувати?

І Дмитрій, зіскочивши з стільця й підбігши до хлопчика, з усієї сили кілька разів ударив по голові кулаком

Васька, який стрімголов вибіг з кімнати. Зупинившись коло дверей, Дмитрій оглянувся на мене, і вираз люті та жорстокості, що за секунду перед цим був на його обличчі, змінився таким лагідним, присоромленим та люблячим дитячим виразом, що мені стало жаль його, і, хоч як мені хотілось одвернутись, я не наважився цього зробити. Він нічого не сказав мені, але довго мовчки ходив по кімнаті, зрідка позираючи на мене з тим самим благаючим пробачення виразом, потім дістав із стола зошит, записав щось у нього, зняв сюртук, акуратно згорнув його, підійшов до кутка, де висів образ, згорнув на грудях свої великі білі руки й почав молитись. Він молився так довго, що Васько встиг принести матрац і постелити на підлозі, щоб я йому пояснив пошепки. Я роздягся й ліг на постелену на підлозі постіль, а Дмитрій все ще молився. Дивлячись на трохи сутулу спину Дмитрія і його підосви, що якимось покійно виставлялись переді мною, коли він бив земні поклони, я ще дужче любив Дмитрія, ніж раніше, і все думав про те: «Сказати чи не сказати йому те, що я мріяв про наших сестер?» Кінчивши молитись, Дмитрій ліг до мене на постіль і, спершись на руку, довго, мовчки, ласкавим і присоромленим поглядом дивився на мене. Йому, видимо, було тяжко це, але він начебто карав себе. Я посміхнувся, дивлячись на нього. Він посміхнувся теж.

— А чого ж ти мені не скажеш,— сказав він,— що я гидко зробив? адже ти про це зараз думає?

— Так,— відповів я, хоч і думав про інше, але мені здалося, що справді я про це думає,— так, це дуже погано, я навіть і не сподівався від тебе цього,— сказав я, відчуваючи в цю хвилину особливе задоволення від того, що я говорив йому ти.— Ну, а як твої зуби? — додав я.

— Прошли. Ах, Миколенько, друже мій! — заговорив Дмитрій так ласкаво, що сльози, здавалося, стояли в його блискучих очах,— я знаю й відчуваю, який я поганий, і бог бачить, як я бажаю й прошу його, щоб він зробив мене кращим; але що ж мені робити, коли в мене така нещасна, погана вдача? що ж мені робити? Я намагаюся стримуватись, виправлятись, але ж це неможливо зробити враз і неможливо самому. Треба, щоб хто-

небудь підтримував, допомагав мені. От Любов Сергіївна — вона розуміє мене й багато допомогла мені в цьому. Я знаю по своїх записках, що я за рік вже значно виправився. Ах, Миколенько, серце моє! — говорив він далі з особливою незвичною ніжністю і вже спокійнішим тоном після цього признання, — як це багато важить вплив такої жінки, як вона! Боже мій, як може бути добре, коли я буду самостійний з таким другом, як вона! Я з нею зовсім інша людина.

І слідом за цим Дмитрій почав розвивати мені свої плани одруження, сільського життя й постійної роботи над собою.

— Я житиму на селі, ти прийдеш до мене, може, й ти будеш жонатий на Сонечці, — говорив він, — діти наші гратимуться. Адже все це здається смішним і дурним, а може ж трапитись.

— Ще б пак! і як іще може, — сказав я, посміхаючись і думаючи в цей час, що було б ще краще, якби я одружився з його сестрою.

— Знаєш, що я тобі скажу? — сказав він мені, помовчавши трохи: — адже ти тільки так думаєш, що закоханий у Сонечку, а, як я бачу, — це пусте, і ти ще не знаєш, що таке справжнє почуття.

Я не заперечував, бо майже погоджувався з ним. Ми помовчали трохи.

— Ти, певно, помітив, що я сьогодні знов був у поганому настрої і різко сперечався з Варєю. Мені потім страшенно неприємно було, особливо тому, що це було при тобі. Хоч вона багато про що думає не так, як треба, але вона хороша дівчинка, дуже хороша, от ти її ближче знаєш.

Його перехід у розмові від того, що я не закоханий, до похвал своїй сестрі надзвичайно обрадував мене й змусив почервоніти, але я все-таки нічого не сказав йому про його сестру, і ми продовжували говорити про інше.

Так ми пробалакали до других півнів, і бліда зоря вже дивилась у вікно, коли Дмитрій перейшов на своє ліжко і погасив свічку.

— Ну, тепер спати, — сказав він.

— Так, — відповідав я, — тільки одне слово.

— Ну.

— Чудово жити на світі? — сказав я.

— Чудово жити на світі, — відповідав він таким голосом, що я в темряві, здавалось, бачив вираз його веселих, ласкавих очей і дитячої посмішки.

РОЗДІЛ XXVIII

НА СЕЛІ

Другого дня ми з Володею на поштових поїхали на село. Дорогою, перебираючи в думках різні московські спогади, я згадав про Сонечку Валахіну, та й то ввечері, коли ми вже проїхали п'ять станцій. «Як дивно, — подумав я, — що я закоханий і зовсім забув про це; треба думати про неї». І я почав думати про неї так, як думається дорогою, — без зв'язку, але живо, і додумався до того, що, приїхавши в село, днів зо два чомусь вважав за потрібне бути сумним та задумливим перед усіма домашніми і особливо перед Катенькою, яку вважав за великого знавця в таких справах і якій я натякнув дещо про стан, в якому перебувало моє серце. Але хоч як я старався удавати з себе закоханого перед іншими і перед самим собою, хоч як я навмисне засвоював усі ті ознаки, що помічав їх в інших закоханих людях, я тільки протягом двох днів, та й то не весь час, а переважно вечорами, згадував, що я закоханий, і, нарешті, як тільки ввійшов у нову колію сільського життя та занять, зовсім забув про своє кохання до Сонечки.

Ми приїхали в Петровське вночі, і я спав так міцно, що не бачив ні будинку, ні березової алеї й нікого з домашніх, які всі вже розійшлися й давно спали. Згорблений старик Фока, босий, у якійсь жінчиній ватяній кофточці, із свічкою в руках, відщепнув нам двері. Побачивши нас, він затремтів від радості, розцілував нас у плечі, похапцем прибрав свою повстину й почав одягатись. Сіни й сходи я пройшов, ще не проснувшись як слід, але в передпокої замок на дверях, засувка, крива мостина, скриня, старий свічник, закаланий лоєм по-

старому, тіні від кривого, холодного, щойно запаленого гноту лійової свічки, завжди вкрите пилом подвійне вікно, якого ніколи не виставляли і за яким, я пам'ятав, росла горобина, — усе це було таке знайоме, таке повне спогадів, таке дружнє поміж себе, ніби з'єднане однією думкою, що я раптом відчув на собі ласку цього милого старого будинку. Переді мною мимоволі постало питання: як могли ми, я й будинок, бути так довго один без одного? — і, поспішаючи кудись, я побіг подивитись, чи такі самі, як і раніше, інші кімнати? Усе було те саме, тільки все стало менше, нижче, а я наче став вищий, важчий і грубіший; але й таким, яким я був, будинок радісно приймав мене в свої обійми й кожною мостиною, кожним вікном, кожною сходинною, кожним звуком збуджував у мені багато образів, почуттів, подій незабутнього щасливого минулого. Ми пройшли в нашу дитячу спальню: всі дитячі страхи знов ті самі ховалися в п'їтмі кутків та дверей; пройшли вітальню — та сама тиха, ніжна материнська любов була розлита по всіх речах, що стояли в кімнаті; пройшли залу — гомінлива, безжурна дитяча веселість, здавалось, зупинилась у цій кімнаті й чекала тільки того, щоб знов оживили її. У диванній, куди нас провів Фока і де він постелив нам постелі, здавалось, все — дзеркало, ширми, старий дерев'яний образ, кожна нерівність стіни, обклеєної білим папером, — все говорило про страждання, про смерть, про те, чога вже більше ніколи не буде.

Ми полягали, і Фока, побажавши доброї ночі, залишив нас.

— Адже в цій кімнаті вмерла татап? — сказав Володя.

Я не відповів йому й удав, що сплю. Якби я сказав що-небудь, я б заплакав. Коли я прокинувся другого дня вранці, папа, ще не одягнений, у торжковських чобітках і халаті, з сигарою в зубах, сидів на ліжку біля Володі, розмовляв і сміявся з ним. Він, весело посмикуючи плечем, схопився од Володі, підійшов до мене і, ляснувши мене своєю великою рукою по спині, підставив мені щоку й притиснув її до моїх губів.

— Ну, чудово, спасибі, дипломате, — говорив він із своєю особливо жартівливою ласкою, вдивляючись

в мене своїми маленькими блискучими оченятами.— Володя каже, що добре склав іспити, молодець,— от і добре. Як не дурієш, ти в мене теж хорощий хлопець. Спасибі, друже. Тепер ми тут добре заживемо, а взимку, може, в Петербург переїдемо; тільки шкода, полювання скінчилось, а то я б вас розважив; ну, з рушницею можна полювати, Вольдемар? дичини сила, я, мабуть, і сам піду з тобою коли-небудь. Ну, а взимку, бог дасть, в Петербург переїдемо, побачите людей, зв'язки налагодите; ви тепер у мене хлопці великі, ось я зараз Вольдемарові говорив: ви тепер стоїте на дорозі, і моя справа закінчена, можете йти самі, а зі мною, якщо хочете радитись, радьтесь, я тепер вам не дядька, а друг, наймні хочу бути другом і товаришем і радником, де можу, і більше нічого. Як це за твоєю філософією виходить, Коко? Га? Добре чи погано! га?

Я, звичайно, сказав, що чудово, і справді вважав, що це так. У папа́ того дня був якийсь особливо привабливий, веселий, щасливий вигляд, і це нове поводження зі мною, як із рівним, як з товаришем, ще більше змушувало мене любити його.

— Ну, розповідай же мені, чи в усіх родичів був? у Івіних? бачив старого? що він тобі сказав? — розпитував він мене далі.— Був у князя Івана Івановича?

І ми так довго розмовляли, не одягаючись, що сонце вже починало виходити з вікон диванної, і Яків (що все так само був старий, так само крутив пальцями за спиною й говорив знов-таки) прийшов до нас у кімнату і повідомив папа́, що коляска готова.

— Куди ти їдеш? — спитав я папа́.

— Ах, я й забув зовсім,— сказав папа́, досадливо смикнувши плечем і кашляючи: — я в Єпіфанових обіцяв бути сьогодні. Пам'ятаєш Єпіфанову, la belle Flamande? вона їздила ще до вашої татап. Вони хорощі люди.— І папа́, як мені здалося, ніяково посмикуючи плечем, вийшов з кімнати.

Любочка під час нашої розмови вже кілька разів підходила до дверей і все питала: «Чи можна ввійти до нас?», але щоразу папа́ кричав їй крізь двері, що «ніяк не можна, бо ми ще не одягнені».

— Ото лихо! Адже я бачила тебе в халаті?

— Не можна тобі бачити братів без *спідніх*,— кричав він їй,— а як кожен із них постукає тобі в двері, досить з тебе? Постукайте. Та навіть і говорити з тобою в такому негліже їм непристойно.

— Ой, які ж ви вредні! Так приходьте принаймні скоріше до вітальні, Мімі так хоче вас бачити,— кричала з-за дверей Любочка.

Скоро папа пішов, я швиденько одягся в студентський сюртук і прийшов до вітальні; Володя ж, навпаки, не поспішав і довго просидів нагорі, розмовляючи з Яковом про те, де водяться дупелі та бекаси. Він, як я вже говорив, нічого в світі так не боявся, як ніжностей із братіком, татком або сестрицею, як він висловлювався, і уникаючи будь-якого вияву почуття, впадав в іншу крайність — холодність, що часто боляче ображала людей, які не розуміли причин її. У передпокої я зустрівся з папа, що дрібною, швидкою ходою йшов сідати в екіпаж. Він був у своєму новому модному московському сюртуку, і від нього пахло духами. Побачивши мене, він весело кивнув мені головою, ніби кажучи: «бачиш, добре ж?», і знов мене вразив той щасливий вираз його очей, що його я ще вранці помітив.

Вітальня була все та сама, світла, висока кімната з жовтеньким англійським роялем і з великими розчиненими вікнами, куди весело дивились зелені дерева й жовті, червонуваті доріжки саду. Поцілувавшись з Мімі та Любочкою і підходячи до Катеньки, мені спало раптом на думку, що вже цілуватися з нею якось незручно, і я, червоніючи, мовчки зупинився. Катенька, не знімавши нітрохи, простягла мені свою біленьку ручку й поздоровила із вступом до університету. Коли Володя прийшов до вітальні, з ним, при побаченні з Катенькою, сталося те саме. Справді, важко було вирішити, після того, як ми вкупі зросли й протягом усього часу бачились щодня, як тепер, після першої розлуки, нам треба було зустрічатись. Катенька значно більше почервоніла, ніж ми всі; Володя анітрохи не збентежився і, злегка вклонившись їй, одійшов до Любочки, з якою теж трохи поговоривши та й то несерйозно, пішов сам гуляти кудись.

ВЗАЄМИНИ МІЖ НАМИ І ДІВЧАТКАМИ

У Володі був такий дивний погляд на дівчаток, що його могло цікавити: чи вони наїлися, чи виспались, чи пристойно одягнені, чи не роблять помилок по-французькому, за які йому соромно було б перед сторонніми,— але він не припускав, щоб вони могли думати або відчувати що-небудь людське, і ще менше вважав за можливе серйозно про що-небудь з ними говорити. Коли їм траплялось звертатись до нього з яким-небудь серйозним запитанням (чого вони, проте, вже намагались уникати), якщо вони питали його думки про який-небудь роман або про його заняття в університеті, він робив їм гримасу й мовчки йшов від них або відповідав якою-небудь перекрученою французькою фразою: *ком сі трі жолі* і т. д., або, зробивши серйозне, навмисно дурне обличчя, говорив яке-небудь слово, що не мало ніякого смислу і відношення до питання, вимовляв, раптом зробивши мутні очі, слова: *булку* або *поїхали*, або *капусту*, або що-небудь подібне. Коли бувало, що я повторював йому слова, які мені сказала Любочка або Катенька, він завжди говорив мені:

— Гм! Так ти ще розмовляєш з ними? Ні, ти, я бачу, ще зелений.

І треба було чути й бачити його в цей час, щоб оцінити те глибоке, незмінне презирство, що виражалось в цій фразі. Володя вже два роки був великий, закохувався раз у раз у всіх гарненьких жінок, яких бачив; але дарма що кожного дня бачився з Катенькою, яка теж уже два роки, як носила довгу сукню і з кожним днем кращала, йому й на думку не спадало, що можна в неї закохатись. Чи походило це від того, що прозаїчні спогляди дитинства — лінійка, простиня, вередування, були ще надто свіжі в пам'яті, чи з огиди, що її мають дуже молоді люди до всього домашнього, чи через загальну людську слабкість, зустрічаючи на першому шляху добре й прекрасне, обминати його, кажучи собі: «Ат! багато ще такого я зустріню в житті»,— але тільки Володя ще й досі не дивився на Катеньку, як на жінку.

Володя все це літо, очевидно, дуже нудгував; нудьга його виникала від презирства до нас, якого, як я вже казав, він і не намагався приховувати. Завжди вираз його обличчя говорив: «фу! от нудота, і поговорити нема з ким!». Було зранку він або піде з рушницею на полювання, або в своїй кімнаті, не одягаючись до обіду, читає книжку. Якщо папа не було дома, він навіть обідати приходив із книжкою, продовжуючи її читати й не розмовляючи ні з ким з нас, через що ми всі почували себе перед ним ніби винними. Ввечері він теж лягав з ногами на диван у вітальні, спав, спершись на руку, або мов з надзвичайно серйозним обличчям неймовірно нісенітницю, іноді не зовсім пристойну, від якої Мімі сердилась і червоніла плямами, а ми помирали зо сміху; але ніколи ні з ким з нашої родини, крім як з папа та зрідка зі мною, він не удостоював говорити серйозно. Я зовсім мимоволі в погляді на дівчаток наслідував брата, хоч і не боявся ніжностей так, як він, і презирство моє до дівчаток ще далеко не було таке тверде й глибоке. Я навіть цього літа пробував кілька разів з нудьги зблизитись і розмовляти з Любочкою та Катенькою, але щоразу зустрічав у них таку відсутність здатності логічно мислити та таке незнання найпростіших, найзвичайніших речей, як, наприклад, що таке гроші, чого вчать в університеті, що таке війна та ін., і таку байдужість до усвідомлювання всіх цих речей, що ці спроби тільки ще більш стверджували мою про них невігдну думку.

Пригадую, раз увечері Любочка в сотий раз повторювала на фортепіано якийсь неймовірно набридлий пасаж, Володя лежав у вітальні, дрімаючи на дивані, і зрідка, з дещо злобною іронією, не звертаючись ні до кого зокрема, бубонів: «Ото шкварить... музикантка... Бітховен!.. (це ім'я він вимовляв з особливою іронією), та й здорово ж... ну ще раз... отак» і т. д. Катенька і я лишались за чайним столом, і, не пригадаю як, Катенька перевела розмову на свою улюблену тему про любов. У мене був настрій пофілософствувати, і я почав звисока визначати любов, як бажання знайти в іншому те, чого сам не маєш, і т. д. Але Катенька відповідала мені, що, навпаки, це вже не любов, якщо дівчина думає вийти

заміж за багача, і що, на її думку, багатство — це пусте, а що справжня любов тільки та, яка може витримати розлуку (це, я зрозумів, вона натякала на свою любов до Дубкова). Володя, який чув, мабуть, нашу розмову, раптом підвівся на лікті й запитливо крикнув: «Катенька! Руських?»

— Завжди дурниці! — сказала Катенька.

— У перещицію, — говорив далі Володя, роблячи наголос на кожній голосній. І я не міг не подумати, що Володя мав цілковиту рацію.

Крім загальних, більш-менш розвинених в людях здібностей розуму, чутливості, художнього чуття, існує особиста, більшою чи меншою мірою розвинена в різних гуртках товариства і особливо в родинах, здатність, яку я назву *розумінням*. Суть цієї здатності полягає в умовленому чутті міри і в умовленому однобічному погляді на речі. Двоє людей одного гуртка або однієї родини, які мають цю здатність, завжди до однієї й тієї самої точки припускають виявлення почуття, далі якої вони обоє разом вже бачать фразу; в одну й ту ж мить вони бачать, де кінчається похвала й починається іронія, де кінчається захоплення й починається удавання, — що для людей з іншим розумінням може здаватись зовсім інакше. Для людей з одним розумінням кожна річ однаково для обох впадає в очі переважно своєю смішною, або красивою, або брудною стороною. Щоб полегшити це однакове розуміння, між людьми одного гуртка або родини встановлюється своя мова, свої мовні звороти, навіть — слова, що визначають ті відтінки понять, які для інших не існують. У нашій родині, між папá і нами, братами, розуміння це було розвинене надзвичайно. Дубков теж якось добре прийшовся до нашого гуртка й *розумів*, але Дмитрій, хоч і був далеко розумніший за нього, був тупий на це. Але ні з ким, як з Володею, з яким ми розвивалися в однакових умовах, не довели ми цієї здатності до таких тонкощів. Уже й папá давно відстав од нас, і багато дечого, що для нас було таке ясне, як двічі по два, було йому незрозуміле. Наприклад, у нас з Володею встановились, бозна-як, такі слова з відповідними поняттями: *ізіум* означало марнославне бажання показати, що в мене в гроші, *шишка* (причому

треба було з'єднати пальці і зробити особливий наголос на обох ш) означало щось свіже, здорове, елегантне, але не вишукане; іменник, вжитий у множині, означав упередженість до цього предмета і т. д., і т. д. А втім, значення залежало більше від виразу обличчя, від загальної суті розмови, так що, хоч би який новий вираз для нового відтінку вигадав один з нас, другий вже з одного натяку розумів його точнісінько так само. Дівчатка не мали нашого розуміння, і це було головною причиною нашого морального роз'єднання й презирства, яке ми до них почували.

Може, в них було своє розуміння, але воно так не сходилося з нашим, що там, де ми вже бачили фразу, вони бачили почуття, наша іронія була для них правдою, і т. д. Але тоді я не розумів того, що вони не винні в цьому і що ця відсутність розуміння не заважає їм бути і гарненькими, і розумними дівчатками, а я з презирством ставився до них. До того ж, раз напавши на думку про одвертість, довівши здійснення цієї думки до крайності в собі, я звинувачував у скритності й прикиданні спокійну, довірливу натуру Любочки, яка не бачила ніякої потреби викопувати й розглядати всі свої думки й душевні пориви. Наприклад, те, що Любочка щодня на ніч хрестила папа, те, що вона й Катенька плакали в каплиці, коли їздили правити панахиду по матері, те, що Катенька зітхала і закочувала очі, граючи на фортепіано, все це мені здавалося надзвичайним лицемірством, і я запитував себе: коли вони навчилися так прикидатися, як дорослі, і як їм це не соромно?

РОЗДІЛ ХХХ

МОЇ ЗАНЯТТЯ

Незважаючи на це, я цього літа більше, ніж в інші роки, зблизився з нашими панночками, бо в мене виникла пристрасть до музики. Весною до нас у село приїжджав рекомендуватись один сусіда, юнак, який, як тільки ввійшов до вітальні, весь час дивився на фортепіано й непомітно присував до нього стільця, розмовляючи, між іншим, з Мімі і Катенькою. Поговоривши про погоду

й приємності сільського життя, він уміло навів розмову на настроювача, на музику, на фортепіано і, нарешті, сказав, що він грає, і дуже швидко зіграв три вальси, причому Любочка, Мімі й Катенька стояли біля фортепіано й дивились на нього. Юнак цей більше ніколи не був у нас, але мені дуже подобалась його гра, поза за фортепіано, стріпування волоссям і особливо манера брати октави лівою рукою, швидко розправляючи мізинець і великий палець на ширину октави і потім поволі зводячи їх і знов швидко розправляючи. Цей граціозний жест, недбала поза, стріпування волоссям і увага, яку виявили наші дами до його хисту, викликали в мене бажання грати на фортепіано. Внаслідок цієї думки, переконавшись, що я маю хист і пристрасть до музики, я почав учитись. Тут я діяв так само, як мільйони чоловічої і особливо жіночої статі учнів без доброго вчителя, без справжнього покликання і без найменшого уявлення про те, що може дати мистецтво і як треба братись за нього, щоб воно дало що-небудь. Для мене музика, або швидше гра на фортепіано, була засобом приваблювати дівчат своїми почуттями. За допомогою Катеньки, вивчивши ноти й виламавши трохи свої товсті пальці, на що я, проте, віддав місяців зо два такого старання, що навіть за обідом на коліні і в ліжку на подушці я працював непокірливим підмізинним пальцем, я відразу ж узявся грати п'єси, і грав їх, звичайно, з душею, авес âте, з чим погоджувалась і Катенька, але зовсім без такту.

Вибір п'єс був відомий — вальси, галопи, романси (*arrangés*) і т. ін., — все тих милих композиторів, яких всяка людина з трошечки здоровим смаком одбере вам у нотній крамниці невеличку купку з купи прекрасних речей і скаже: «Ось чого не треба грати, бо нічого гіршого, більше позбавленого смаку, безглуздішого за це ніколи не було написано на нотному папері», і яких, мабуть, саме через це, ви знайдете на фортепіано в кожній російській панночки. Правда, в нас були і нещасні, навіки знівечені панночками «*Sonate Pathétique*»¹ і *Cis-moll*-на сонати Бетховена, які, на згадку про тата, грала Любочка, і ще інші хороші речі, які їй задав її мос-

¹ «Патетична соната»

ковський учитель, але були й твори цього вчителя, безглузді марші та галопи, які теж грала Любочка. Але ми з Катенькою не любили серйозних речей і ставили над усе «Le Fou»¹ та «Солов'я», якого Катенька грала так, що пальців не було видно, і я вже починав грати досить гучно і зв'язано. Я засвоїв собі жест того юнака й часто шкодував, що нема кому із сторонніх подивитись, як я граю. Але незабаром виявилось, що Ліста й Калькбренера я не подужаю, і я зрозумів, що наздогнати Катеньку мені не під силу. Внаслідок цього, вирішивши собі, що класична музика легша, і почасти для оригінальності, я вирішив раптом, що я люблю вчену німецьку музику, почав захоплюватись, коли Любочка грала «Sonate Pathétique», хоч, по ширості кажучи, ця соната давно вже остогидла мені до краю, почав сам грати Бетховена й вимовляти *Бееетховен*. Крізь всю цю плутанину й прикидання, як я тепер пригадую, в мені, проте, було щось подібне до хисту, бо часто музика справляла на мене до сліз сильне враження, і ті речі, які мені подобались, я сяк-так умів сам без нот підбирати на фортепіано; так що, коли б тоді хто-небудь навчив мене дивитись на музику, як на мету, як на самостійну насолоду, а не як на засіб приваблювати дівчат швидкістю та чутливістю своєї гри, може з мене й справді вийшов би непоганий музикант.

Читання французьких романів, яких багато привіз з собою Володя, було другим моїм заняттям того літа. Тоді тільки починали появлятись Монтекристи та різні «Таємниці», і я зачитувався романами Сю, Дюма і Поль де Кока. Усі найбільш неприродні особи й події були для мене так само живі, як дійсність, я не тільки не смів запідозрити автора в брехні, але сам автор не існував для мене, а самі собою поставали переді мною, з друкованої книги, живі справжні люди й події. Якщо я ніде не зустрічав людей, схожих на тих, про які я читав, то я й на секунду не сумнівався в тому, що вони *будуть*.

Я знаходив у собі всі описувані пристрасті й схожість з усіма характерами, і з героями, і з лиходіями кожного роману, як вразлива людина знаходить у собі

¹ «Безумця»

ознаки всіх можливих хвороб, читаючи медичну книжку. Подобались мені в цих романах і хитрі думки, і палкі почуття, і чарівні події, і цільні характери: добрий, так уже зовсім добрий; злий, так уже зовсім злий,— саме так, як я уявляв собі людей за часів першої молодості; подобалось дуже, дуже багато й те, що все це було по-французьки і що ті благородні слова, які говорили благородні герої, я міг запам'ятати, згадати при нагоді в благородній справі. Скільки я за допомогою романів придумав різних французьких фраз для Колпікова, якби я коли-небудь з ним зустрівся, і для неї, коли я її, нарешті, зустріну й буду їй освідчуватись! Я приготував їм сказати *таке*, що вони загинули б, почувши мене. На підставі романів у мене навіть склались нові ідеали моральних достоїнств, яких я хотів би дійти. Перш за все я хотів би бути в усіх своїх справах і вчинках «*poble*» (я кажу *poble*, а не благородний, бо французьке слово має інше значення, що зрозуміли німці, взявши слово *pobel* і не плутаючи з ним поняття *ehrlich*), потім бути *палким* і, нарешті, до чого я й раніше мав нахил, бути якомога більше *comme il faut*. Я навіть зовнішнім виглядом і звичками намагався бути схожим на героїв, що мали яке-небудь із цих достоїнств. Пригадую, що в одному з прочитаних мною цього літа сотні романів був один надзвичайно палкий герой з густими бровами, і мені так захотілося бути схожим на нього зовнішністю (морально я почував себе точнісінько таким, як він), що я, розглядаючи свої брови перед дзеркалом, здумав їх простригти трохи, щоб вони вирости густіші, але коли я почав стригти, вийшло так, що я вистриг в одному місці більше,— треба було підрівнювати, і кінчилося тим, що я, на свій жах, побачив себе в дзеркалі безбровим і внаслідок цього дуже некрасивим. Сподіваючись, проте, що незабаром у мене виростуть густі брови, як у палкої людини, я заспокоївся і турбувався лише про те, що сказати всім нашим, коли вони побачать мене безбрового. Я дістав у Володі пороху, натер ним брови й підпалив. Хоч порох не спалахнув, я досить скидався на обпаленого, ніхто не взяв про мої хитрощі, і справді, в мене, коли я вже забув про палку людину, вирости брови значно густіші.

COMME IL FAUT

Уже кілька разів на протязі цього оповідання я на-
тякав на поняття, що відповідає цьому французькому
заголовку, і тепер відчуваю потребу присвятити цілий
розділ цьому поняттю, яке в моєму житті було одним
з найбільш згубних, хибних понять, прищеплених мені
вихованням і оточенням.

Рід людський можна поділити на багато категорій —
на багатих і бідних, на добрих і злих, на військових і ци-
вільних, на розумних і дурних, і т. д., і т. д., але в кож-
ної людини є неодмінно свій улюблений головний поділ,
під який він несвідомо підводить кожную нову людину.
Мій улюблений і головний принцип поділу людей в той
час, про який я пишу, був на людей *comme il faut* і на
*comme il ne faut pas*¹. Друга категорія поділялась ще на
людей власне не *comme il faut* і простий народ. Людей
comme il faut я шанував і вважав гідними того, щоб по-
водитись з ними, як з рівними; других — удавав, що
зневажаю, але насправді ненавидів їх, відчуваючи до них
якесь ображене почуття особи; треті для мене не існува-
ли — я ними нехтував цілковито. Моє *comme il faut*
було, передусім і найголовніше, в чудовій французькій
мові і особливо у вимові. Людина, що мала погану фран-
цузьку вимову, відразу збуджувала в мені почуття нена-
висті. «Для чого ж ти хочеш говорити, як ми, коли не
вмієш?» — з уїдливою посмішкою питав я в думці її.
Друга умова *comme il faut* були нігті — довгі, начищені
й чисті; третє було вміння кланятись, танцювати й роз-
мовляти; четверте, і дуже важливе, було — байдужість
до всього й постійний вираз деякої вишуканої, презир-
ливої нудьги. Крім того, у мене були загальні ознаки, на
підставі яких я, не говоривши з людиною, вирішував, до
якої категорії вона належить. Головна з цих ознак, крім
оздоблення кімнати, печатки, почерку, екіпажа, були
ноги. Співвідношення чобіт і панталонів відразу вирішу-

¹ на порядних і непорядних.

вало в моїх очах становище людини. Чоботи без закаблуків з вугластим носком і кінці панталонів вузькі, без штрипок — це була проста; чобіт з вузьким круглим носком та закаблуком і вузькі внизу на штрипках панталони, що облягали ногу, або широкі, на штрипках, що стояли над носком, наче балдахін,— це була людина mauvais genre¹ і т. п.

Дивно те, що до мене, який майже зовсім нездатний був до *comme il faut*, так міцно прищепилось це поняття. А може, саме через те воно так сильно вросло в мене, що мені коштувало великих зусиль, щоб набути цього *comme il faut*. Страшно згадати, скільки неоціненого, найкращого в житті шістнадцятирічного часу я витратив, щоб набути цієї якості. Всім, кого я наслідував,— Володі, Дубкову і більшій частині моїх знайомих,— все це нібито діставалось легко. Я з заздрістю дивився на них і нишком працював над французькою мовою, над наукою кланятись, не дивлячись на того, кому кланяєшся, над розмовою, танцюванням, над виробленням у собі байдужості до всього й нудьги, над нігтями, на яких я різав собі м'ясо ножицями,— і все-таки відчував, що мені ще багато треба працювати, щоб досягти мети. А з кімнатою, письмовим столом, екіпажем — з усім цим я ніяк не міг улаштуватись так, щоб було *comme il faut*, хоч намагався, незважаючи на огиду до практичних справ, робити це. А в інших без ніякого, здавалося, зусилля все йшло чудово, наче й не могло бути інакше. Якось, пригадую, після старанної й марної роботи над нігтями, я спитав Дубкова, в якого нігті були на диво красиві, чи давно вони в нього такі і як він це зробив? Дубков мені відповів: «Відтоді, як себе пам'ятаю, ніколи нічого не робив, щоб вони були такі, і не розумію, як можуть бути інші нігті в порядної людини». Ця відповідь дуже за-смутила мене. Я тоді ще не знав, що одна з найголовніших умов *comme il faut* була потайливість щодо тих зусиль, якими досягається *comme il faut*. *Comme il faut* було для мене не лише важливою заслугою, чудовою якістю, досконалістю, що її я хотів дійти, але це була

¹ поганого смаку,

доконечна умова життя, без якої не могло бути ні щастя, ні слави, нічого хорошого в світі. Я не поважав би ні славетного артиста, ні вченого, ні благодійника роду людського, коли б він не був *comme il faut*. Людина *comme il faut* стояла вище і поза порівнянням з ними; вона дозволяла їм малювати картини, писати ноти, книжки, робити добро,— вона навіть хвалила їх за це: чому ж не похвалити хорошого, хоч би в кому воно було,— але вона не могла ставати з ними на один рівень, вона була *comme il faut*, а вони ні,— і досить. Мені здається навіть, що коли б у нас був брат, мати чи батько, які не були б *comme il faut*, я сказав би, що це нещастя, але що вже в мене з ними не може бути нічого спільного. Але ні втрата золотого часу, використаного на повсякчасну турботу про те, щоб додержати всіх тяжких для мене умов *comme il faut*, що виключали будь-яке серйозне захоплення, ні ненависть та презирство до дев'яти десятих роду людського, ні відсутність уваги до всього прекрасного, що діється поза гуртком *comme il faut*,— все це ще було не головне лихо, що його завдавало мені це поняття. Найголовнішим лихом було переконання, що *comme il faut*— це самостійне становище в суспільстві, що людині не треба силкуватись бути ні чиновником, ні каретником, ні солдатом, ні вченим, коли вона *comme il faut*; що, дійшовши цього становища, вона вже виконує своє призначення і навіть стає вища за більшу частину людей.

У певну пору молодості, після багатьох помилок і захоплень, кожна людина звичайно бачить, що їй необхідно брати активну участь у громадському житті, обирає собі яку-небудь галузь праці і присвячує себе їй; але з людиною *comme il faut* це рідко буває. Я знав і знаю дуже, дуже багато людей старих, гордих, самовпевнених, різких у судженнях, які, коли б їх запитали на тім світі: «Хто ти такий? і що ти там робив?» нічого не змогли б відповісти, крім «*Je fus un homme très comme il faut*»¹.

Ця доля чекала й на мене.

¹ «Я був дуже порядною людиною».

ЮНІСТЬ

Хоч у мене в голові була плутанина понять, я того літа був юний, невинний, вільний і тому майже щасливий.

Іноді, і досить часто, я вставав рано. (Я спав на вільному повітрі, на терасі, і яскраве косе проміння ранкового сонця будило мене). Я швиденько одягався, брав під пахву рушника та книжку французького роману і йшов купатись до річки в тіні березника, що був за півверсти від будинку. Там я лягав у затінку на траві й читав, іноді відводючи очі від книжки, щоб подивитись на ліувату в затінку поверхню річки, що починала коливатись від ранкового вітру, на поле жовтого жита на тому березі, на ясночервоне ранішнє сяйво проміння, що нижче й нижче фарбувало білі стовбури беріз, які, ховаючись одна за одну, йшли від мене в далечінь густого лісу, і тішився свідомістю в собі точнісінько такої ж свіжої молодості сили життя, якою всюди круг мене дихала природа. Коли на небі були ранкові сірі хмарки і мені холодно було після купання, я часто без дороги йшов блукати полями й лісами, з насолодою крізь чоботи промочуючи ноги свіжою рососою. У цей час я живо мріяв про героїв останнього прочитаного роману і уявляв себе то полководцем, то міністром, то силачем незвичайним, то палкою людиною і з якимсь трепетом озирався раз у раз навкруги, сподіваючись раптом побачити її де-небудь на галявині або за деревом. Коли під час таких прогулянок я зустрічав селян і селянок на роботах, то, хоч *простий народ* не існував для мене, я завжди відчував несвідоме сильне замішання й намагався, щоб вони мене не бачили. Коли вже ставало душно, а наші дами ще не виходили до чаю, я часто ходив на город або в сад їсти всі ті овочі і фрукти, що вистигали. І це була одна з найголовніших моїх утіх. Залізеш було в яблуневий сад, у саму середину високої зарослої, густої малини. Над головою — яскраве гаряче небо, навкруги — блідо-зелена колюча зелень кущів малини, перемішаних з бур'яном. Темнозелена кропива з тонкою розквітлою верхівкою струнко тягнеться вгору; лапятий реп'ях із не-

природно ліловими колючими квітками грубо росте вище від малини й вище від голови і подекуди разом із кропивою сягає навіть до розложистих блідозелених віт старих яблунь, на яких угорі, проти пекучого сонця, стигнуть глянсуваті, як кісточки, круглі, ще зелені яблука. Внизу молодий куш малини, майже сухий, без листя, викривившись, тягнеться до сонця, зелена голчаста трава і молодий лопух, пробившись крізь торішнє листя, зволожені росою, соковито зеленіють у вічному затінку, наче й не знають про те, як на яблуневому листі яскраво виблискує сонце.

У гущавині цій завжди вогко, пахне густим вічним затишком, павутинням, падалицею-яблуком, яке, чорніючи, вже валяється на прілій землі, малиною, іноді й лісовим клопом, якого проковтнеш ненароком з ягодою й швидше заїси другою. Просуваючись уперед, полохаєш горобців, що завжди живуть у цій гущавині, чуєш їх жваве цвірінькання й удари об гілки їхніх маленьких швидких крилець, чуєш дзижчання на одному місці жирової бджоли й де-небудь на доріжці кроки садівника, придуркуватого Якіма, і його вічне мугикання собі під ніс. Думаєш собі: «Ні! ні йому, ні будь-кому в світі не знайти мене тут...», обома руками вправо і вліво знімаєш з білих конічних стеблинок соковиті ягоди і з насолодою ковтаєш одну за одною. Ноги, навіть вище колін, зовсім мокрі, в голові яка-небудь неймовірна нісенітниця (твердиш у думці тисячу разів підряд і-і-і по-о-о двад-ця-а-ать і-і-і-по-сім), руки й ноги крізь промочені панталони пожалені кропивою, голову вже починає пекти, прориваючись у гущавину, прямовисне сонячне проміння, їсти вже давно не хочеться, а все сидиш у гущавині, поглядаєш, слухаєш, подумуєш і машинально обриваєш і ковтаєш найкращі ягоди.

Годині об одинадцятій я звичайно приходив до вітальні, здебільшого після чаю, коли вже дами сиділи кожна за своїм ділом. Коло першого вікна, із спущеною від сонця небіленою полотняною завісою, крізь щілини якої яскраве сонце кладе на все, що трапляється по дорозі, такі блискучі вогненні кружальця, що очам боляче дивитись на них, стоять п'яльці, по білому полотну яких тихо гуляють мухи. За п'яльцями сидить Мімі, раз у

раз сердито стріпуючи головою й пересуваючись з місця на місце від сонця, яке, раптом прорвавшись де-небудь, покладе їй то там, то там на обличчі або на руці вогненну смугу. Крізь інші троє вікон, з тінями рам, лежать суцільні яскраві чотирикутники; на нефарбованій підлозі вітальні, на одному з них, за старою звичкою, лежить Милка і, наставивши вуха, придивляється до мух, що ходять по світлому чотирикутнику. Катенька плете що-небудь або читає, сидячи на дивані, і нетерпляче відмахується своїми біленькими ручками, що здаються прозорими в яскравому світлі, або, зморщившись, стріпує голівкою, щоб вигнати муху, яка залізла в золотаве густе волосся і б'ється там. Любочка або ходить туди й сюди по кімнаті, заклавши за спину руки, чекаючи, щоб пішли в сад, або грає на фортепіано яку-небудь п'есу, що в ній я давно знаю кожну нотку. Я сідаю де-небудь, слухаю цю музику або читання й чекаю того, коли мені самому можна буде сісти за фортепіано. По обіді я іноді удостоював дівчаток тим, що їздив з ними верхи (я вважав, що ходити гуляти пішки не відповідає моему вікові й становищу в світі). І наші прогулянки, під час яких я супроводжую їх по незвичайних місцях та ярах, бувають дуже приємні. З нами трапляються іноді пригоди, в яких я виявляю себе молодцем, і дами хвалять мою їзду та сміливість і вважають мене за свого покровителя. Ввечері, якщо гостей нікого немає, після чаю, який ми п'ємо в тінистій галереї, і після прогулянки з папá по хазяйству я лягаю на старе своє місце, у вольтерівське крісло, і, слухаючи музику Катеньки або Любочки, читаю і разом з тим мр'ю по-старому. Іноді, лишившись сам у вітальні, коли Любочка грає яку-небудь старовинну музику, я мимоволі кидаю книжку і, вдивляючись через розчинені двері балкона в кучеряве висяче гілля високих беріз, на яких уже заходить вечірня тінь, і в чисте небо, де, коли придивитись пильно, раптом показується ніби покрита пилом жовтувата плямочка і знову зникає; і прислухаючись до звуків музики з залу, рипіння воріт, бабських голосів та череди, що повертається на село, я раптом живо згадую і Наталію Савівну, і тапап, і Карла Івановича, і мені на хвилину стає сумно. Але душа моя так сповнена в цей час життя і надій, що

спогади ці тільки крилом торкають мене і летять далі.

Після вечері і іноді нічної прогулянки з ким-небудь по саду — сам я боявся ходити темними алеями — я йшов сам спати на підлозі на галерею, що, незважаючи на мільйони нічних комарів, які поїдом мене їли, було мені дуже приємно. Коли місяць був уповні, я часто цілісніькі ночі просиджував на своєму матраці, вдивляючись у світло і тіні, прислухаючись до тиші і звуків, мріючи про різні речі, переважно про поетичне, любовстрасне щастя, яке мені тоді здавалося найвищим щастям у житті, і сумуючи з приводу того, що мені досі доводиться лише уявляти собі його. Бувало, як тільки всі розійдуться і вогні з вітальні перейдуть у верхні кімнати, де чути стає жіночі голоси і стукання вікон, що відчиняються й зачиняються, я йду на галерею й ходжу там, пожадливо прислухаючись до всіх звуків будинку, що засинає з ними. І поки є маленька, безпідставна надія хоч на неповне таке щастя, про яке я мрію, я не можу спокійно будувати для себе уявлюване щастя.

Ледве причується мені найменший звук босих кроків, кашель, зітхання, постукування віконця, шелест плааття, я зіскакую з постелі, прислухаюсь, мов той злодій, приглядаюсь і без видимої причини починаю хвилюватись. Але ось вогні зникають у верхніх вікнах, звуки кроків і гомону замінюються хропінням, сторож по-нічному починає калатати в дошку, сад став і темніший і ясніший, скоро зникли на ньому смуги червоного світла з вікон, останній вогонь з буфета переходить до передпокою, прокладаючи смугу світла по росяному саду, і мені видно через вікно згорблену постать Фоки, який у кофточці, із свічкою в руках, іде до своєї постелі. Часто я почував велику хвилюючу насолоду, крадучись по мокрій траві в чорній тіні будинку, підходити до вікна передпокою і, затаївши подих, слухати хропіння хлопчика, покректування Фоки, який гадав, що ніхто його не чує, і звуки його старечого голосу, що довго-довго читав молитви. Нарешті, гасилась його остання свічка, вікно зачинялось, я лишався сам-самісінький і, боязко озируючись на всі боки, чи не видно де-небудь, коло клумби чи коло мого ліжка, білої жінки, — риссю біг на галерею.

І от тоді я лягав на свою постіль, обличчям до саду, і, закрившись, скільки можна було, від комарів та кажанів, дивився в садок, слухав нічні звуки і мріяв про любов та щастя.

Тоді все набирало для мене іншого змісту: і вигляд старих беріз, що з одного боку блищали на місячному небі своїми кучерявими вітами, з другого — похмуро застидали кущі й дорогу своїми чорними тінями, і спокійний, пишний блиск ставка, що зростав рівномірно, як звук, і місячне сяйво в краплинах роси на квітах перед галереєю, що теж кладуть упоперек сірої рабатки¹ свої граціозні тіні, і звук перепела за ставком, і голос людини з битого шляху, і тихе, ледве чути скрипіння одна об одну двох старих беріз, і дзижчання комара над вухом під ковдрою, і падіння на сухе листя яблука, що зачепилося за гілку, і стрибки жаб, які іноді добиралися до східців тераси і якимось таємничим блищали на місяці своїми зеленкуватими спинками,— все це набирало для мене дивного змісту — змісту надто великої краси і якогось недокінченого щастя. І от з'являлась вона, з довгою чорною косою, високою груддю, завжди засмучена і прекрасна, з оголеними руками, із любострасними обіймами. Вона кохала мене, я жертвував за одну хвилину її кохання всім життям. Але місяць чимраз вище, вище, світліше й світліше стояв на небі, пишний блиск ставка, рівномірно збільшуючись, як звук, ставав ясніший і ясніший, тіні робились чорніші й чорніші, сяйво прозоріше й прозоріше, і коли я вдивлявся і вслухався в усе це, щось говорило мені, що й вона з оголеними руками та палкими обіймами, ще далеко, далеко не все щастя, що й кохання до неї далеко, далеко ще не все благо; і чим більше я дивився на високий повний місяць, тим справжня краса і благо здавалися мені вищі й вищі, чистіші й чистіші, і ближчі й ближчі до нього, до джерела всього прекрасного й доброго, і сльози якоїсь невдоволеної, але хвилюючої радості навертались мені на очі.

І все я був сам, і все мені здавалося, що таємничу величну природу, ясне, вабляче коло місяця, яке чомусь зупинилось десь на одному високому місці білоголубого

¹ раба тка — вузька грядка обабіч садової доріжки; квітники над шляхом. (Ред.)

неба і разом з тим стояло всюди й наче сповнювало собою весь неосяжний простір, і я, нікчемний черв'як, уже осквернений усіма дрібними, бідними людськими пристрастями, але з усією неосяжною могутньою силою уяви і любові,— мені все здавалося в ті хвилини, що немов природа і місяць, і я, ми були одне й те саме.

Р О В Д І Л Х Х Х І І

С У О І Д И

Мене дуже здивувало в перший день нашого приїзду те, що папа́ назвав наших сусідів Єпіфанових славними людьми, і ще більше здивувало те, що він їздив до них. Ми з Єпіфановими з давніх-давен позивалися за якусь землю. Бувши дитиною, не раз я чув, як папа́ гнівався за цей позов, лаяв Єпіфанових, кликав різних людей, щоб, як здавалося мені, оборонятись від них, чув, як Яків називав їх нашими ворогами й чорними людьми, і пам'ятаю, як татап просила, щоб у неї в домі й при ній навіть не згадували про цих людей.

З цих даних у мене в дитинстві склалося таке тверде і ясне розуміння про те, що Єпіфанови наші *вороги*, які ладні зарізати або задушити не тільки папа́, а й сина його, коли б він їм попався, і що вони в буквальному розумінні *чорні люди*, що, побачивши в рік смерті матусі Євдокію Василівну Єпіфанову, *la belle Flamande*, коли вона доглядала матусю, я насилу міг повірити тому, що вона була з сім'ї чорних людей, і все-таки я так і лишився про цю сім'ю дуже поганої думки. Дарма, що цього літа ми часто бачилися з ними, я був, як і раніше, якимсь упереджений проти всієї цієї сім'ї. А в дійсності ось хто були Єпіфанови. Сім'я їх складалася з матері, п'ятдесятирічної вдови, ще свіженької й веселенької бабусі, красуні дочки Євдокії Василівни і сина, заїки, Петра Васильовича, відставного нежонатого поручика, дуже серйозної вдачі.

Анна Дмитрівна Єпіфанова років з двадцять до смерті чоловіка жила з ним нарізно, зрідка в Петербурзі, де вона мала родичів, але здебільшого в своєму селі, Митіщах, що було за три версти од нас. В окрузі

розказували про її життя такі жахливі речі, що Мессаліна проти неї була невинна дитина. Через це саме матуся й просила, щоб у її домі не згадували навіть імені Єпіфанової; але, зовсім не іронічно кажучи, не можна було вірити й десятій частці щонайзлісніших з усіх видів пліток — сільських сусідських пліток. Але в той час, коли я взяв Анну Дмитрівну, хоч і був у неї в домі з кріпаків конторник Митюша, який, завжди напомаджений, завитий і в сюртуку на черкеський манер, стояв під час обіду за стільцем Анни Дмитрівни, і вона часто при ньому по-французькому пропонувала гостям помилуватись на його чудові очі й рот, нічого й схожого не було на те, про що й далі ходив поговор. Правда, років, здається, вже з десять тому, саме з того часу, як Анна Дмитрівна виписала із служби до себе свого слухняного сина Петрушу, вона зовсім змінила своє життя. Маєток Анни Дмитрівни був невеличкий, всього трошки більше як сто душ, а витрат в часи її веселого життя було багато, отож років з десять тому заставлений, звичайно, і перезаставлений маєток був прострочений і неминуче мав піти з аукціону. От у цих скрутних обставинах, гадаючи, що опіка, опис майна, приїзд суду й інші подібні неприємності — наслідок не стільки того, що не платяться проценти, скільки того, що вона жінка, Анна Дмитрівна писала в полк, до сина, щоб він приїхав врятувати свою матір від такої небезпеки. Дарма що служба Петра Васильовича йшла так добре, що він незабаром сподівався мати свій шматок хліба, він усе кинув, пішов у відставку і, як слухняний син, що вважав за перший свій обов'язок поважати старість матері (що він цілком щиро й писав їй у листах), приїхав у село.

Петро Васильович був негарний з вигляду, незграбний і заїкуватий, але мав дуже тверді правила і неабиякий практичний розум. Сяк-так, дрібними позиками, оборотами, проханнями й обіцянками, він удержав маєток. Ставши поміщиком, Петро Васильович одяг батьківську бекешу, що зберігалася в кладовій, ліквідував екіпажі і коней, відучив гостей їздити до Митіщ, а розкопав копані, збільшив кількість орної землі, зменшив селянської землі, зрубав своїми й по-хазяйському продав гай — і владнав справи. Петро Васильович дав собі

й додержав слова: поки не будуть виплачені всі борги, не носити іншого вбрання, як батьківську бекешу та парусинове пальто, яке він пошив собі, і не їздити інакше, як візком, селянськими кіньми. Цей стоїчний уклад життя він намагався поширити на всю родину, скільки дозволяло йому догідливе шанування матері, яке він вважав за свій обов'язок. У вітальні він, заїкаючись, раболіпствував перед матір'ю, виконував усі її бажання, лаяв челядь, коли вона не робила того, що наказувала Анна Дмитрівна, у себе ж у кабінеті й у конторі суворо карав їх за те, що взяли до столу без його дозволу качку або послали до сусідки мужика з наказу Анни Дмитрівни довідатись про здоров'я, або селянських дівчат, замість того, щоб полоти на городі, послали в ліс по малину.

Років через чотири всі борги були виплачені, і Петро Васильович, з'їздивши до Москви, повернувся звідти в новому вбранні й гарантасі. Але, незважаючи на чудовий стан справ, він зберіг ті самі стоїчні нахили, якими, здавалось, похмуро пишався перед своїми й сторонніми, і часто, заїкаючись, говорив, що «хто мене справді хоче бачити, той радий буде бачити мене й у кожусі, той буде і щі, і кашу мою їсти. Адже я їм її»,— додавав він. У кожному слові й жесті його видно було гордість, яка ґрунтувалась на свідомості того, що він пожертвував собою для матері й викупив маєток, і презирство до інших за те, що вони нічого такого не зробили.

Мати й дочка були зовсім іншої вдачі й дуже відрізнялися одна від одної. Мати була одна з надзвичайно приємних, завжди однаково добродушно-веселих у товаристві жінок. Усе миле, веселе щиро тішило її. Навіть — риза, що зустрічається тільки в найдобродушніших старих людей,— здатність милуватися веселощами молоді була у неї в найвищій мірі. Дочка її, Євдокія Василівна, була, навпаки, серйозної, гордовитої або, певніше, тієї особливої байдужо-неуважливої і без ніякої підстави гордовитої вдачі, яку мають здебільшого незаміжні красуні. Коли ж вона хотіла бути веселою, то веселощі її були якісь чудні — чи то вона сміялася з себе, чи то з того, з ким розмовляла, чи то з усього світу, чого вона, мабуть, не хотіла. Часто я дивувався й запитував себе, що вона хотіла цим сказати, коли говорила такі фрази: *так, я над-*

звичайно вродлива; аякже, всі в мене закохані, і т. ін. Анна Дмитрівна була завжди діяльна; мала пристрасть до упорядкування будиночка і садочка, до квітів, канарок і гарненьких дрібничок. Її кімнатки й садок були невеличкі й небагаті, але все це було таке акуратне, чисте й усе мало такий загальний характер тієї легенької веселості, яку ми бачимо в гарненькому вальсі чи польці, що слово лялечка, часто вживане гостями як похвала, надзвичайно пасувало садочку й кімнаткам Анни Дмитрівни. І сама Анна Дмитрівна була лялечка — маленька, худенька, із свіжим кольором обличчя, гарненькими маленькими ручками, завжди весела й завжди до лиця вдягнена. Тільки трохи псували це загальне враження темнолілові жилки на її маленьких ручках, що позначалися надто опукло. Євдокія Василівна, навпаки, майже ніколи нічого не робила й не тільки не цікавилась якими-небудь дрібничками, але навіть надто мало звертала уваги на себе й завжди бігла вдягатись, коли приїжджали гості. Але, вдягнена повернувшись до кімнати, вона була надзвичайно гарна, крім властивого всім дуже красивим обличчям холодного й одноманітного виразу очей та посмішки. Її строго правильне, прекрасне обличчя та її струнка постать, здавалося, завжди говорили вам: «будь ласка, можете дивитись на мене».

Та, незважаючи на жваву вдачу матері й байдужо-неуважливу зовнішність дочки, щось говорило вам, що перша ніколи — ні раніше, ні тепер — нічого не любила, крім гарненького та веселенького, а що Євдокія Василівна була одна з тих натур, що вже коли раз полюблять, то жертвують уже всім життям тому, кого вони полюблять.

РОЗДІЛ XXXIV

ОДРУЖЕННЯ БАТЬКА

Батькові було сорок вісім років, коли він удруге одружився з Євдокією Василівною Єпіфановою.

Приїхавши весною сам з дівчатками в село, папа, я уявляю собі, був у тому особливому тривожно щасли-

вому й компанійському настрої, в якому звичайно бувають картярі, забастувавши після великого виграшу. Він відчував, що багато ще лишалось у нього невитраченого щастя, яке, коли він не хотів більше витратити на карти, він міг би повернути взагалі на успіхи в житті. До того ж була весна, у нього було несподівано багато грошей, він був сам-самісінький і нудьгував. Розмовляючи з Яковом про справи і згадавши про нескінченні суди з Єпіфановими та про красуню Євдокію Василівну, яку він давно не бачив, я уявляю собі, як він сказав Якову: «Знаєш, Якове Харлампійовичу, як морочитися нам із цим позовом, чи не краще просто поступитися їм цією клятою землею, га? як ти думаєш?..»

Уявляю собі, як заперечливо закрутились за спиною пальці Якова, коли він почув це, і як він доводив, що «знов-таки діло наше справедливе, Петре Олександровичу».

Але папа звелів запрягати, одяг свою модну оливкову бекешу, зачесав рештки волосся, змочив хусточку духами і в дуже веселому настрої, який ішов з переконання, що він робить по-панському, а головне — з надії побачити вродливу жінку, поїхав до сусідів.

Мені відомо лише те, що папа в перший свій візит не застав Петра Васильовича, який був на полі, і пробув годин зо дві з дамами. Уявляю собі, як він сипав компліментами, як зачарував їх, притупуючи своїм м'яким чоботом, шепелявлячи і роблячи солоденькі очі. Я уявляю також, як його раптом ніжно полюбила веселенька бабуса і як розвеселилася її холодна красуня дочка.

Коли двірська дівка, задихана, прибігла доповісти Петрові Васильовичу, що сам старий Іртенєв приїхав, уявляю собі, як він сердито відповів: «Ну, що ж, що приїхав?» — і як через це він пішов додому якомога повільніше, може ще, повернувшись у кабінет, навмисне одяг найбрудніше пальто і послав сказати кухареві, щоб ні в якому разі не смів, якщо пані звелять, нічого прибавляти на обід.

Я потім часто бачив папа з Єпіфановим, тому живо уявляю собі це перше побачення. Уявляю, як, незважаючи на те, що папа запропонував йому мировою закінчити позов, Петро Васильович був похмурий і серди-

тий за те, що пожертвував своєю кар'єрою матері, а папа́ подібного нічого не зробив, як ніщо не дивувало його, і як папа́, ніби не помічаючи цієї похмурості, був жартівливий, веселий і поводився з ним, як з великим жартівником, на що іноді ображався Петро Васильович і чому іноді проти свого бажання не міг не піддаватись. Папа́, маючи звичку все повертати на жарт, називав Петра Васильовича чомусь полковником, і дарма що Єпіфанов при мені раз, дужче ніж завжди заїкнувшись і почервонівши з досади, зауважив, що він не по-по-полковник, а по-по-по-поручик, папа́ через п'ять хвилин назвав його знов полковником.

Любочка розповідала мені, що, коли ще нас не було в селі, вони щодня бачились з Єпіфановими, і було надзвичайно весело. Папа́, з його вмінням влаштувати все якимось оригінально, жартівливо і разом з тим просто й приємно, затівав то полювання, то рибні ловлі, то якісь фейєрверки, на яких були Єпіфанови. І було б іще веселіше, коли б не отой нестерпний Петро Васильович, який дувся, заїкався і все розстроював, говорила Любочка.

З того часу, як ми приїхали, Єпіфанови тільки двічі були в нас, і раз ми всі їздили до них. Після ж Петра, коли на іменинах папа́ були вони й сила гостей, стосунки наші з Єпіфановими чомусь зовсім припинились, і тільки папа́ сам їздив до них, як і раніше.

За той короткий час, коли я бачив папа́ разом з Дунечкою, як її звала мати, ось що я встиг помітити. Папа́ був увесь час в тому самому щасливому настрої, який вразив мене в ньому в день нашого приїзду. Він був такий веселий, молодий, повний життя й щасливий, що промені цього щастя поширювались на всіх довкола і мимоволі заражали їх таким самим настроєм. Він і на крок не відходив від Євдокії Василівни, коли вона була в кімнаті, весь час говорив їй такі солоденькі компліменти, що мені соромно було за нього, або мовчки, дивлячись на неї, якимось пристрасно й самовдоволено смикав плечем і покашлював, а іноді, посміхаючись, говорив з нею навіть пошепки; але все це робив з тим виразом, так, *жартома*, який в найсерйозніших справах був йому властивий.

Євдокія Василівна, здавалось, засвоїла собі від папá вираз щастя, що в цей час блищав у її великих блакитних очах майже завжди, крім тих хвилин, коли на неї раптом находила така соромливість, що мені, який знав це почуття, було жалко й боляче дивитись на неї. В такі хвилини вона, видимо, боялась кожного погляду й руху, їй здавалося, що всі дивляться на неї, думають тільки про неї і все в ній вважають за непристойне. Вона зякано озиралася на всіх, кров раз у раз приливала й одливала від її обличчя, і вона починала голосно й сміливо говорити, здебільшого нісенітницю, розуміючи це, розуміючи, що всі і папá чують це, і червоніла ще більше. Але в таких випадках папá й не помічав її нісенітниць, він, усе так само палко, покашлюючи, з веселим захопленням дивився на неї. Я помітив, що напади соромливості, хоч і находили на Євдокію Василівну без усякої причини, іноді йшли зразу після того, як при папá згадували яку-небудь молоду й гарну жінку. Часті переходи від задумливості до тієї чудної, неприродної веселості, що про неї я вже говорив, повторювання улюблених слів і мовних зворотів папá, продовжування з іншими початих з папá розмов — все це, якби дійовою особою був не мій батько і я був би трохи старший, пояснило б мені стосунки папá і Євдокії Василівни, але я нічого не підозрівав у той час, навіть і тоді, коли при мені папá, одержавши якогось листа від Петра Васильовича, дуже був збентежений ним і до кінця серпня перестав їздити до Єпіфанових.

Наприкінці серпня папá знов почав їздити до сусідів і за день до нашого (мого і Володиного) від'їзду до Москви сказав нам, що він одружується з Євдокією Василівною Єпіфановою.

РОЗДІЛ XXXV

ЯК МИ СПРИЙНЯЛИ ЦЮ ЗВІСТКУ

Напередодні цього офіційного повідомлення всі в домі вже знали й по-різному про це думали. Мімі не виходила цілий день із своєї кімнати і плакала. Катенька сиділа з нею і вийшла тільки на обід, з якимсь ображе-

ним виразом на обличчі, явно запозиченим у своєї матері; Любочка, навпаки, була дуже весела й говорила за обідом, що вона знає чудовий секрет, якого, проте, вона нікому не розкаже.

— Нічого нема чудового в твоєму секреті,— сказав їй Володя, не поділяючи її задоволення,— коли б ти могла думати про щось серйозне, ти б зрозуміла, що це, навпаки, дуже погано.

Любочка здивовано, пильно подивилась на нього й замовкла.

По обіді Володя хотів мене взяти за руку, але, злякавшись, мабуть, що це скидатиметься на ніжність, тільки торкнув мене за лікоть і кивнув у зал.

— Ти знаєш, про який секрет говорила Любочка? — сказав він мені, переконавшись, що ми були самі.

Ми рідко говорили з Володею сам на сам і про щонебудь серйозне, отож, коли це траплялось, ми відчували обое якусь ніяковість, і в очах у нас починали мигтіти хлопчики, як говорив Володя; але тепер, побачивши збентеження в моїх очах, він пильно й серйозно продовжував дивитись мені в очі, ніби говорячи; «тут нема чого бентежитись, все-таки ми брати й повинні порадитись між собою у важливій родинній справі». Я зрозумів його, і він продовжував:

— Папа одружується з Єпіфановою, ти знаєш?

Я кивнув головою, бо вже чув про це.

— Адже це дуже недобре,— сказав Володя.

— Чому ж?

— Чому? — відповів він з досадою.— Дуже приємно мати такого дядечка-заїку, полковника, і всю цю рідню. Та й вона тепер тільки здається доброю й нічого, а хто її знає, що буде. Нам, правда, все одно, але ж Любочка незабаром повинна виїжджати в світ. З такою *belle mère*¹ не дуже приємно, вона навіть по-французькому погано говорить, і які манери вона може їй дати. Пуассардка й більше нічого; правда, добра, але все-таки пуассардка,— закінчив Володя, очевидно дуже задоволений з цієї назви «пуассардка».

¹ мачухою

Хоч і дуже дивно мені було чути, що Володя так спокійно обговорює вибір папа́, але мені здавалося, що він має рацію.

— З якої ж причини папа́ жениться? — спитав я.

— Це темна історія, хто їх знає; я знаю тільки, що Петро Васильович умовляв його женитись, вимагав, що папа́ не хотів, а потім йому прийшла фантазія, якесь рицарство,— темна історія. Я тепер тільки почав розуміти батька,— продовжував Володя (те, що він називав його батьком, а не папа́, боляче вразило мене),— що він чудова людина, добрий і розумний, але такої легковажності й вітрогонства... це дивна річ! він не може спокійно бачити жінки. Адже ти знаєш, що немає жінки, яку б він знав і в яку б не закохався. Ти знаєш, адже Мімі теж.

— Та невже?

— Я тобі кажу; я нещодавно довідався, він був закоханий у Мімі, коли вона була молода, вірші їй писав, і щось у них було. Мімі досі страждає.— І Володя засміявся.

— Не може бути! — сказав я здивовано.

— Але головне,— вів далі Володя знов серйозно й раптом починаючи говорити по-французькому,— усім родичам нашим який приємний буде такий шлюб! І діти ж у неї, мабуть, будуть.

Мене так вразив здоровий розум і передбачення Володі, що я не знав, що відповідати.

Тут підійшла до нас Любочка.

— Так ви знаєте? — спитала вона з радісним обличчям.

— Так,— сказав Володя,— тільки я дивуюсь, Любочко: адже ж ти вже не в пелюшках дитина, яка тобі з того радість, що папа́ одружується з якоюсь поганню?

Любочка раптом зробила серйозне обличчя і замислилась.

— Володю! чому ж з поганню? Як ти смієш говорити таке про Євдокію Василівну? Коли папа́ одружується з нею, так, значить, вона не погань.

— Так, не погань, я так сказав, а все ж...

— Нічого там «а все ж»,— перебила Любочка, розпалившись,— я не говорила, що погань ота панночка,

що ти в неї закоханий; як же ти можеш говорити таке про папа́ й про чудову жінку? Хоч ти й старший брат, але ти мені не говори, ти не повинен говорити.

— Та чому ж не можна говорити про...

— Не можна говорити,— знов перебила Любочка,— не можна говорити про такого батька, як наш. Мімі може говорити, а не ти, старший брат.

— Ні, ти ще нічого не розумієш,— сказав Володя презирливо,— ти зрозумій. Хіба то добре, що якась Єпіфанова *Дунечка* замінить тобі татапа покійницю?

Любочка замовкла на хвилину, і раптом сльози виступили їй на очах.

— Я знала, що ти гордїй, але не думала, щоб ти був такий злий,— сказала вона й пішла од нас.

— *В булку*,— сказав Володя, зробивши серйозно комічне обличчя й мутні очі.— От і говори з ними,— продовжував він, наче докоряючи собі в тому, що він так забувся, що дозволив собі розмовляти з Любочкою.

Другого дня погода була погана, і ще ні папа́, ні дами не виходили до чаю, коли я прийшов у вітальню. Вночі був осінній холодний дощик, по небу бігли рештки хмари, що пролилася вночі, і крізь неї неясно просвічувало світле коло сонця, що стояло вже досить високо. Було вітряно, вогко і холодно. Двері в сад були розчинені, на почорнілій од води підлозі тераси висихали калюжі нічного дощу. Розчинені двері шарпало вітром на залізному гачку, доріжки були вогкі й брудні; старі бери з оголеними білими гілками, кущі й трава, кропива, смородина, бузина з вивернутим блідою стороною листям билась на одному місці і, здавалося, хотіли відірватись від коріння; з липової алеї, кружляючи й переганяючи один одного, летіли жовті круглі листки і, змокаючи, лягали на мокру дорогу й на мокру темнозелену отаву луки. Думки мої були зайняті майбутнім одруженням батька, з того погляду, з якого дивився на це Володя. Майбутнє сестри, нас і самого батька не обіцяло мені нічого доброго. Мене обурювала думка, що стороння, чужа і, головне, *молода* жінка, не маючи на те ніякого права, несподівано посяде місце багато в чому — чие ж? — звичайна *молода* панночка, і посяде місце по-

кїйниці матусі! Мені було сумно, і батько здавався мені дедалі більш і більш винним. У цей час я почув його й Володин голоси, що говорили в офіціантській. Я не хотів бачити батька в ту хвилину й одійшов од дверей; але Любочка прийшла по мене й сказала, що папа мене кличе.

Він стояв у вітальні, спершись рукою на фортепіано, і нетерпляче і разом з тим урочисто дивився в мій бік. На обличчі його вже не було того виразу молодості й щастя, що я помічав на ньому весь цей час. Він був сумний. Володя з люлькою в руці ходив по кімнаті. Я підійшов до батька й привітався з ним.

— Ну, друзі мої,— сказав він рішуче, підіймаючи голову, і тією особливою скоромовкою, якою говорять речі очевидно неприємні, але з приводу яких роздумувати вже пізно,— ви знаєте, я гадаю, що я одружуюсь з Євдокією Василівною.— Він помовчав трохи.— Я ніколи не хотів одружуватись після вашої тапана, але...— він зупинився на хвилину,— але... але, видно, так судилось. Дунечка добра, мила дівчина і вже не дуже молода; я сподіваюсь, що ви її полюбите, діти, а вона вже вас любить од щирого серця, вона хороша. Тепер вам,— сказав він, звертаючись до мене й Володі і наче поспішаючи говорити, щоб ми не встигли перебити його,— вам час уже їхати, а я пробуду тут до нового року й приїду до Москви,— знов він зам'явся,— вже з дружиною й Любочкою.— Мені стало боляче бачити, що батько наче ніяковіє й почуває себе винним перед нами, і я підійшов до нього ближче, але Володя, продовжуючи курити, похиливши голову, весь час ходив по кімнаті.

— Так от, мої друзі, от ваш старий що надумав,— закінчив папа, червоніючи, кашляючи й подаючи мені й Володі руки. Сльози в нього були на очах, коли він сказав це, і рука, яку він простяг Володі, що був у цю мить у другому кінці кімнати, я помітив, трохи тремтіла. Ця тремтяча рука боляче вразила мене, і мені прийшла дивна думка, яка ще більше зворушила мене,— мені спало на думку, що папа служив у 12-му році і був, як відомо, хоробрим офіцером. Я затримав його велику жилаву руку й поцілував її. Він міцно потиснув мою і раптом, схлипнувши від сліз, взяв обома руками Любочку за її

чорну голівку й почав цілувати її в очі. Володя вдав, що впустив люльку, і, нахилившись, нишком витер сльози кулаком і, намагаючись бути непоміченим, вийшов з кімнати.

РОЗДІЛ XXXVI

УНІВЕРСИТЕТ

Весілля мало відбутися через два тижні; але лекції наші починалися, і ми з Володею на початку вересня поїхали до Москви. Нехлюдови теж повернулись із села. Дмитрій (з яким ми, прощаючись, дали слово писати один одному і, звісно, не писали й разу) зараз же приїхав до мене, і ми вирішили, що він другого дня повезе мене вперше до університету на лекції.

Був ясний сонячний день.

Як тільки ввійшов я до аудиторії, я відчув, як особа моя зникає в цій юрбі молодих, веселих облич, яка в яскравому сонячному світлі, що проходило крізь великі вікна, гомінливо переливалась по всіх дверях та коридорах. Почуття, що ти член величезного цього товариства, було дуже приємне. Але з усіх цих осіб небагато було знайомих мені, та й з тими знайомство обмежувалося кивком голови й словами: «Добрідень, Іртенєв!» Довкола ж мене тиснули один одному руки, штовхалися, слова дружби, посмішки, приятні, жарти сипалися звідусіль. Я всюди відчував зв'язок, що з'єднував усе це молоде товариство, і з сумом відчував, що цей зв'язок якось обминув мене. Але це було тільки хвилиenne враження. Внаслідок його і досади, яку воно породило, навпаки, я навіть скоро вирішив, що дуже добре, що я не належу до всього цього товариства, що в мене повинен бути свій гурток, людей порядних, і сів на третій лаві, де сиділи граф Б., барон З., князь Р., Івін та інші подібні до них особи, з яких я був знайомий з Івіним і графом Б. Але й ці пани ставились до мене так, що я почував, наче я не зовсім належав і до їх товариства. Я почав придивлятися до всього, що діялось довкола мене. Семенов, із своїм сивим розкуйовдженим волоссям і бі-

лими зубами, в розстебнутому сюртуку, сидів недалеко від мене і, спершись на лікті, гриз перо. Гімназист, що першим склав іспити, сидів на першій лаві, все ще з підв'язаною чорним галстуком щокою, і бавився срібним ключиком годинника на атласному жилеті. Іконін, що вступив-таки до університету, сидячи на верхній лаві, в голубих панталонах з кантом, що закривали весь чобіт, реготався й кричав, що він на Парнасі. Ілїнька, який, на моє здивування, не тільки байдуже, навіть презирливо мені уклонився, ніби бажаючи нагадати про те, що тут ми всі рівні, сидів переді мною і, поставивши особливо розв'язно свої худі ноги на лавку, розмовляв (як мені здавалося, про мене) з іншими студентами і зрідка позирав на мене. Коло мене компанія Івіна говорила по-французькому. Ці пани видавалися мені надзвичайно дурними. Всяке слово, що я чув з їх розмови, не тільки здавалось мені безглуздим, але неправильним, просто не по-французькому (*ce n'est pas Français*, говорив я собі в думці), а пози, розмови і вчинки Семенова, Ілїньки й інших здавались мені неблагородними, непорядними, не «*comme il faut*».

Я не належав ні до якої компанії і, почувавши себе самотнім і нездатним до зближення, злився. Один студент на лаві переді мною гриз нігті, які були геть-чисто в червоних задирках, і це мені здалося таким огидним, що я навіть пересів' од нього далі. На душі ж мені, пам'ятаю, в цей перший день було дуже сумно.

Коли ввійшов професор і всі, заворушившись, замовкли, я пригадую, що я і на професора поширив свій сатиричний погляд, і мене вразило те, що професор почав лекцію вступною фразою, в якій, на мою думку, не було ніякого змісту. Я хотів, щоб лекція від початку до кінця була така розумна, щоб з неї не можна було викинути й не можна було до неї додати жодного слова. Розчарувавшись у цьому, я зараз же, під заголовком «перша лекція», написаним у красиво оправленому зошиті, який я приніс з собою, намалював вісімнадцять профілів, які сполучались колом у вигляді квітки, і лише зрідка водив рукою по паперу, щоб професор (який, я був певен, дуже цікавиться мною) думав, що я записую. На цій же лекції вирішивши, що записувати все, що гово-

ритиме кожен професор, не треба і навіть було б нерозумно, я дотримувався цього правила до кінця курсу.

На наступних лекціях я вже не відчував так сильно самотності, познайомився з багатьма, тиснув руки, розмовляв, але між мною і товаришами справжнього зближення все-таки не було чомусь, і ще часто мені доводилось у душі сумувати й ховатися з цим. З компанією Івіна і аристократів, як їх усі називали, я не міг зблизитись, бо, як тепер пригадую, я був дикий і грубий з ними і кланявся їм тільки тоді, коли вони мені кланялись, а вони дуже мало, здається, потребували мого знайомства. З більшістю ж це виходило з зовсім іншої причини. Як тільки я відчував, що товариш починає виявляти до мене прихильність, я зараз же давав йому зрозуміти, що я обідаю у князя Івана Івановича і що в мене є бігунці. Все це я говорив лише для того, щоб показати себе з вигіднішої сторони і щоб товариш полюбив мене за це ще більше; але майже завжди бувало навпаки,— почувши про бігунці та про те, що князь Іван Іванович мені родич, товариш, на моє здивування, відразу ставав зі мною гордий і холодний.

Був у нас казеннокоштний студент Оперов, скромний, дуже здібний і старанний юнак, що завжди подавав руку, як дошку, не згинаючи пальців і не роблячи нею ніякого руху, так що жартівники-товариші іноді так само подавали йому руку й називали це подавати руку «дощечкою». Я майже завжди сідав поряд з ним і часто розмовляв. Оперов особливо сподобався мені тими вільними думками, які він висловлював про професорів. Він дуже ясно й виразно визначав позитивні сторони й хиби викладання кожного професора і навіть іноді кепкував з них, що особливо дивно і надзвичайно впливало на мене, сказане його тихим голосом, який виходив з його малесенького ротика. Незважаючи на це, він, проте, старанно записував своїм дрібним почерком геть усі лекції. Ми починали вже товаришувати з ним, вирішили готуватись удвох, і його маленькі сірі короткозорі очі вже починали з задоволенням звертатись на мене, коли я приходив сідати поруч нього на своє місце. Але я визнав за потрібне раз у розмові пояснити йому, що моя матуся, умираючи, просила батька не віддавати нас до

казенного закладу і що я починаю переконуватися в тому, що всі казенні вихованці, може, й дуже вчені, але вони для мене... зовсім не те, *ce ne sont pas des gens comme il faut*¹, сказав я, заминаючись і почувуючи, що я чомусь почервонів. Оперов нічого не сказав мені, але на наступних лекціях не вітався до мене перший, не подавав своєї дощечки, не розмовляв, і коли я сідав на місце, то він, набік пригнувши голову на палець од зошитів, удавав, ніби вдивляється в них. Я дивувався, що Оперов без ніякої причини став байдужим до мене. Але *roug un jeune homme de bonne maison*² я вважав за непристойне підлещуватись до казеннокоштного студента *Оперова* і дав йому спокій, хоч, признаюсь, мені й прикро було, що наша приязнь увірвалась. Одного разу я прийшов раніше, ніж він, і оскільки була це лекція улюбленого професора, на яку зійшлись студенти, що не мали звичаю завжди ходити на лекції, і вільних місць не було, я сів на місце *Оперова*, поклав на пюпітр свої зошити, а сам вийшов. Повернувшись до аудиторії, я побачив, що мої зошити перекладено на задню лаву, а *Оперов* сидить на своєму місці. Я зауважив йому, що я тут поклав зошити.

— Я не знаю,— відповів він, раптом спалахнувши й не дивлячись на мене.

— Я вам кажу, що я поклав тут зошити,— сказав я, починаючи навмісне гарячитись, думаючи злякати його своєю хоробрістю.— Усі бачили,— додав я, оглядаючись на студентів, але хоч дехто з цікавістю дивився на мене, ніхто не відповів.

— Тут місць не закуповують, а хто прийшов раніше, той і сідає,— сказав *Оперов*, сердито поправляючись на своєму місці й на мить глянувши на мене обуреним поглядом.

— Це значить, що ви нечема,— сказав я.

Здається, що *Оперов* пробубонів щось, здається, навіть, що він пробубонів: «А ти дурний хлопчисько», але я зовсім не чув цього. Та й яка була б користь, якби я це чув? лаялись, як *manants*³ якісь та й більш нічого?

¹ це люди непорядні,

² для молодій людини з порядного дому

³ мужа

(Я дуже любив це слово *manant*, і воно мені було відповіддю і розв'язанням багатьох заплутаних взаємин). Може, я сказав би ще що-небудь, але в цей час грюкнули двері, і професор у синьому фраку, розшаркуючись, похапцем пройшов на кафедру.

Однак перед екзаменом, коли мені потрібні були зошити, Оперов, пам'ятаючи свою обіцянку, запропонував мені свої й запросив готуватись разом.

РОЗДІЛ XXXVII

СЕРДЕЧНІ СПРАВИ

Сердечні справи посідали цієї зими в моєму житті досить значне місце. Я був закоханий тричі. Раз я палко закохався в дуже огрядну даму, що їздила при мені в манежі Фрейтага, і отож кожен вівторок і п'ятницю — дні, коли вона їздила, — я приходив у манеж дивитись на неї, але завжди так боявся, щоб вона мене не побачила, і тому так далеко завжди ставав від неї й біг так швидко з того місця, де вона мала пройти, і так недбало відвертався, коли вона дивилась у мій бік, що я навіть не роздивився як слід її обличчя й досі не знаю, чи була вона справді гарна з лиця чи ні.

Дубков, що був знайомий із цією дамою, застав мене якось у манежі, де я стояв, сховавшись за лакеями та шубами, які вони держали, і довідавшись від Дмитрія про моє кохання, так налякав мене пропозицією познайомити мене з цією амазонкою, що я прожогом утік з манежу і, через саму лише думку про те, що він їй сказав про мене, більше не наважувався входити в манеж, навіть до лакеїв, боячись зустріти її.

Коли я бував закоханий у незнайомих і особливо заміжніх жінок, на мене нападала несміливість ще в тисячу разів дужча за ту, яку я відчував з Сонечкою. Я боявся над усе в світі того, щоб мій предмет не довідався про мою любов і навіть про моє існування. Мені здавалось, що якби вона довідалася про моє до неї почуття, то це було б для неї такою образою, якої вона не могла б мені вибачити ніколи. І справді, якби ця амазонка знала до-

кладно, як я, дивлячись на неї з-за лакеїв, мріяв, укравши її, повезти на село і як з нею жити там і що з нею робити, може вона справедливо б дуже образилась. Але я не міг ясно зміркувати того, що, знаючи мене, вона не могла ще дізнатись відразу про всі мої думки про неї і що тому нічого не було ганебного просто познайомитися з нею.

Другого разу я закохався в Сонечку, побачивши її в сестри. Друге кохання моє до неї вже давно пройшло, але я закохався втретє через те, що Любочка дала мені зошит з віршиками, переписаними Сонечкою, де «Демон» Лермонтова був у багатьох похмуро-любовних місцях підкреслений червоним чорнилом і закладений квіточками. Пригадавши, як Володя торік цілував гаманець своєї панночки, я спробував зробити те саме, і справді, коли я сам увечері в своїй кімнаті почав мріяти, дивлячись на квітку, і тулити її до губів, я відчув якийсь приємно-плаксивий настрій і знову був закоханий або так думав кілька днів.

Втретє, нарешті, цієї зими я закохався в дівчину, в яку був закоханий Володя і яка була в нас. У цій панночці, як я тепер пригадую, нічогосінько не було хорошого, і саме того хорошого, що мені звичайно подобалось. Вона була дочка відомої московської розумної і вченої дами, маленька, худенька, з довгими русими англійськими буклями і з прозорим профілем. Усі говорили, що ця панночка ще розумніша й ученіша за свою матір; але я ніяк не міг мати про це своєї думки, бо, почувачу якийсь побожний страх перед її розумом та вченістю, я тільки один раз говорив з нею, та й то з невимовним трепетом. Але захоплення Володі, який, виявляючи своє захоплення, ніколи не зважав на присутніх, передалося мені з такою силою, що я палко закохався в цю панночку. Знаючи, що Володі буде неприємно довідатись про те, що два братики закохалися в одну дівчину, я не говорив йому про своє кохання. Мені ж, навпаки, у цьому почутті найбільше задоволення давала думка, що кохання наше таке чисте, що, хоч об'єкт його одна й та сама прекрасна істота, ми лишаємось дружні й готові, якщо треба буде, жертвувати собою один для одного. А втім, щодо готовності жертву-

вати, Володя, здається, не зовсім поділяв мою думку, бо він був так палко закоханий, що хотів дати ляпаса й викликати на дуель одного справжнього дипломата, про якого говорили, що нібито він мав одружитися з нею. Мені ж дуже приємно було жертвувати своїм почуттям, може через те, що це дуже було неважко, бо з цією панночкою я тільки раз пишномовно поговорив про велике значення вченої музики, і кохання моє, хоч я намагався підтримувати його, пройшло на другому тижні.

Р О В Д І Л Х Х Х V I I I

С В І Т

Світські розваги, що їм, вступаючи до університету, я мріяв віддатись, наслідуючи старшого брата, зовсім розчарували мене тієї зими. Володя танцював дуже багато, папа́ теж їздив на бали із своєю молодою дружиною; але мене, мабуть, вважали або надто молодим, або нездатним до цих розваг, і ніхто не брав мене в ті доми, де давались бали. Незважаючи на обіцянку одвертості з Дмитрієм, я нікому, і йому теж, не казав про те, як мені хотілося їздити на бали і як боляче й прикро було, що про мене забували і, очевидно, вважали за якогось філософа, котрого я через це й удавав з себе.

Але цієї зими був вечір у княгині Корнакової. Вона сама запросила всіх нас і разом з усіма мене, і я вперше мав їхати на бал. Володя, перед тим як їхати, прийшов до мене в кімнату й хотів бачити, як я одягнуся. Мене дуже здивував і збентежив цей його вчинок. Мені здавалось, що бажання бути добре одягненим дуже соромлива річ і що треба з ним ховатись; він же, навпаки, вважав це бажання за таке природне й доконечне, що цілком одверто говорив, що боїться, щоб я не осоромився. Він звелів мені обов'язково взути лакові чоботи, жажнувся, коли я хотів надіти замшові рукавички, почепив мені годинника якимось особливим способом і повіз на Кузнецький міст до перукаря. Мені завили волосся. Володя одійшов і подивився на мене здала.

— От тепер добре, тільки невже не можна пригладити?

дити цих вихрів? — сказав він, звертаючись до перукаря.

Але скільки не мазав М-г Charles якоюсь липкою есенцією мої вихри, вони все-таки настобурчились, коли я надів капелюха, і взагалі моя завита постать мені здавалася ще далеко гіршою, ніж раніше. Мене могла врятувати лише афектація недбалості. Тільки в такому вигляді я був хоч трошки пристойний.

Володя, здається, був тієї самої думки, бо попросив мене розбити завивку, і коли я це зробив і все-таки було недобре, він більше не дивився на мене і всю дорогу до Корнакових був мовчазний і сумний.

До Корнакових разом з Володею я ввійшов сміливо; але коли мене княгиня запросила танцювати і я чомусь, хоч і їхав з однією думкою танцювати дуже багато, сказав, що я не танцюю, я сторопів і, лишившись сам між незнайомими людьми, вдався в свою звичайну непереможну, дедалі зростаючу несміливість. Я мовчки стояв на одному місці цілий вечір.

Під час вальса одна з княжен підійшла до мене і з властивою всій родині офіційною люб'язністю запитала мене, чого я не танцюю. Пам'ятаю, як я зніяковів, почувши це запитання, але як разом з тим, цілком мимоволі, на обличчі моєму розпустилася самовдоволення по-смішка, і я почав говорити по-французькому пишномовно і з вставними реченнями таку нісенітницю, яку мені тепер, навіть через десятки років, сором згадати. Мабуть, так вплинула на мене музика, що збуджувала мої нерви й задушала, як я гадав, не зовсім зрозумілу частину моїх висловлювань. Я говорив щось про вищий світ, про нікчемність людей та жінок і, нарешті, таке почав плести, що зупинився на половині слова якоїсь фрази, не маючи вже ніякої змоги її закінчити.

Навіть світська з походження княжна розгубилась і з докором подивилася на мене. Я посміхався. У цю критичну хвилину Володя, який, помітивши, що я розмовляю гаряче, мабуть хотів знати, як я у розмові надолужую те, що не танцюю, підійшов до нас разом із Дубковим. Побачивши посмішку на моєму обличчі й перелякану міну княжни і почувши ту жахливу нісенітницю, якою я скінчив, він почервонів і відвернувся. Княжна

встала й відійшла від мене. Я все-таки посміхався, але так страждав цієї хвилини від того, що усвідомлював свою дурість, що ладен був провалитись крізь землю і відчував потребу за всяку ціну рухатись і говорити щонебудь, щоб якимось змінити своє становище. Я підійшов до Дубкова й спитав його, чи багато він протанцював вальсів з нею. Це я нібито був жартівливий і веселий, але по суті благав про допомогу того самого Дубкова, якому я крикнув «Мовчіть!» на обіді у Яра. Дубков удав, ніби не чує мене, і повернувся в другий бік. Я підійшов до Володі й сказав через силу, намагаючись говорити з жартівливою інтонацією: «Ну, що, Володю, заморився?» Але Володя подивився на мене так, нібито хотів сказати: «ти так не говориш зі мною, коли ми самі», і мовчки одійшов від мене, побоюючись, очевидно, щоб я ще не причепився до нього як-небудь.

«Боже мій, і брат мій покидає мене!» — подумав я.

Проте мені чомусь не вистачило сили поїхати додому. Я до кінця вечора похмуро простояв на одному місці, і тільки коли всі, роз'їжджаючись, стовпилися в передпокої і лакей надів мені шинель на кінець капелюха, так що він піднявся, я крізь сльози болісно засміявся і, не звертаючись ні до кого зокрема, сказав-таки: «Comme c'est gracieux»¹.

РОЗДІЛ XXXIX

ГУЛЬНЯ

Хоч під впливом Дмитрія я ще не віддавався звичайним студентським розвагам, які звать *гульнею*, мені трапилось вже цієї зими брати участь у таких розвагах, і я виніс із них не зовсім приємне почуття. Ось як це було. На початку року, одного разу на лекції барон З., високий, білявий юнак, з дуже серйозним виразом правильного обличчя, запросив усіх нас до себе на товариську вечірку. Всіх нас — тобто всіх товаришів більш-менш *comme il faut* нашого курсу, серед яких, ясна річ, не було ні Грапа, ні Семенова, ні Оперова, ні всіх цих поганень-

¹ «Як це граціозно».

ких панків. Володя презирливо посміхнувся, почувши, що я їду на гульню першокурсників; але я чекав незвичайної і великої втіхи від цієї ще зовсім не відомої мені розваги і пунктуально в призначений час, о восьмій годині, був у барона З.

Барон З., в розстебнутому сюртуку і білому жилеті, приймав гостей в освітленому залі й вітальні невеличкого будинку, де жили його батьки, що дали йому на цей вечір парадні кімнати. У коридорі було видно плаття і голови цікавих покоївок, і в буфеті промайнула раз сукня дами, яку я прийняв за саму баронесу. Гостей було чоловік з двадцять, і всі були студенти, крім п. Фроста, що приїхав разом з Івіним, і одного рум'яного високого цивільного пана, який давав лад усьому бенкету, і якого з усіма знайомили як родича барона й колишнього студента Дерптського університету. Надто яскраве освітлення й звичайне казенне оздоблення парадних кімнат спочатку так розхолоджувало все це молоде товариство, що всі мимоволі тримались коло стін, крім кількох смільчаків і дерптського студента, який, уже розстебнувши жилет, здавалось, був водночас у кожній кімнаті і в кожному кутку кожної кімнати і сповнював, здавалося, всю кімнату своїм дзвінким, приємним, нестихаючим тенором. Товариші ж більше мовчали або скромно розмовляли про професорів, науки, екзамени, взагалі про серйозні й нецікаві речі. Всі як один поглядали на двері до буфету і, хоч намагались приховувати це, всім своїм виглядом говорили: «що ж, час і починати». Я теж відчував, що час би й починати, і чекав початку з нетерплячою радістю.

Після чаю, яким лакеї обнесли гостей, дерптський студент спитав у Фроста по-російському:

— Вмієш робити жжонку, Фрост?

— О ја! ¹ — відповів Фрост, трусячи литками, а дерптський студент знов по-російському сказав йому:

— Так ти візьмись до цієї справи — (вони були на «ти», як товариші по Дерптському університету), — і Фрост, роблячи великі кроки своїми вигнутими мускулистими ногами, почав переходити з вітальні до буфету,

¹ О так!

в буфету до вітальні, і незабаром на столі з'явилась велика супова миска, а на ній, на трьох студентських шпагах, що лежали навхрест, стояла десятифунтова голова цукру. Барон З. в цей час раз у раз підходив до всіх гостей, що зібрались у вітальні, дивлячись на супову миску, і з незмінно серйозним обличчям говорив усім майже те саме: «Давайте, панове, вип'ємо всі по-студентському кругову, брудершафт, а то в нас зовсім немає товаришування на нашому курсі. Та розстебніться ж або зовсім скиньте, от як він». Справді, дерптський студент, знявши сюртук, засукавши білі рукава сорочки вище білих ліктів і рішуче розставивши ноги, вже підпалював ром у суповій мисці.

— Панове! гасіть свічки,— закричав раптом дерптський студент так манірно і голосно, як тільки можна було крикнути тоді, коли б ми всі кричали. Ми ж усі мовчки дивились на супову миску й білу сорочку дерптського студента і всі відчували, що настала урочиста хвилина.

— Löschen Sie die Lichter aus, Frost! ¹ — знов прокричав дерптський студент вже по-німецькому, надто, мабуть, розгарячившись. Фрост і ми всі почали гасити свічки. У кімнаті стало темно, блакитнувате полум'я освітлювало тільки білі рукава та руки, що підтримували голову цукру на шпагах. Голосний тенор дерптського студента вже не був самотнім, бо в усіх кутках кімнати заговорило й засміялось. Багато хто зняли сюртуки (особливо ті, в кого були тонкі й зовсім свіжі сорочки), я зробив те саме й зрозумів, що почалось. Хоч веселого ще нічого не було, я був твердо певен, що все-таки буде чудово, коли ми всі вип'ємо по склянці напою, що готувався.

Напій поспів. Дерптський студент, дуже закапавши стіл, розлив жжонку в склянки й закричав: «Ну, тепер, панове, давайте». Коли ми кожен узяли в руки по повній липкій склянці, дерптський студент і Фрост заспівали німецької пісні, де часто повторювався вигук *Юхе!* Ми всі невлад заспівали за ними, почали цокатись, кричати щось, хвалити жжонку і один з одним

¹ Погасіть свічки, Фрост!

через руку і просто пити солодку й міцну рідину. Тепер уже не було чого дожидатись, гульня була в розпалі. Я випив уже цілу склянку жжонки, мені налили другу, у скронях мені стукало, вогонь здавався багровим, навколо мене все кричало й сміялось, але все-таки не тільки не здавалось весело, а я навіть був певен, що й мені, й усім було скучно і що я й усі тільки чомусь вважали за потрібне удавати, що їм дуже весело. Не прикидався, може, тільки дерптський студент; він дедалі більше ставав рум'яним і всюдисущим, усім підливав у порожні склянки й чимраз більше й більше заливав стіл, який весь став солодким і липким. Не пам'ятаю, як і що йшло за чим, але пам'ятаю, що того вечора я дуже любив дерптського студента й Фроста, вчив напам'ять німецьку пісню й обох їх цілував у солодкі губи; пам'ятаю теж, що цього вечора я ненавидів дерптського студента і хотів пустити в нього стільцем, але стримався; пам'ятаю, що крім того почуття неслухняності всіх членів, що я зазнав його і в день обіду у Яра, мені цього вечора так боліло й крутилося в голові, що я дуже боявся вмерти цієї ж хвилини; пам'ятаю також, що ми чогось усі сіли на підлогу, махали руками, наслідуючи гребців, співали «Вниз по матушке по Волге» і що я в той час думав про те, що цього зовсім не треба було робити; пам'ятаю ще, що я, лежачи на підлозі, чіпляючись нога за ногу, боровся по-циганському, комусь скрутив в'язи й подумав, що цього не трапилося б, якби він не був п'яний; пам'ятаю ще, що вечеряли й пили щось інше, що я виходив надвір освіжитись, і моїй голові було холодно, і що, від'їжджаючи, я помітив, що було надзвичайно темно, що підніжка бігунців стала якась похила та слизька і за Кузьму не можна було держатись, бо він ослаб і хитався, як ганчірка; але пам'ятаю головне: що протягом усього цього вечора я щохвилини відчував, що я дуже нерозумно роблю, удаючи, ніби мені дуже весело, ніби я люблю дуже багато пити й ніби я і не думав бути п'яним, і весь час відчував, що й інші дуже нерозумно роблять, удаючи те саме. Мені здавалось, що кожному зокрема було неприємно, як і мені, але, гадаючи, що таке неприємне почуття було лише в нього одного, кожен вважав за свій обов'язок прикидатися весе-

лим, щоб не зіпсувати загальних веселощів; до того ж — чудно сказати — я вважав за обов'язкове для себе прикидатися уже з однієї тієї причини, що в супову миску влито було три пляшки шампанського по десять карбованців і десять пляшок рому по чотири карбованці, що разом становило сімдесят карбованців, без вечері. Я так був переконаний у цьому, що другого дня на лекції мене надзвичайно здивувало те, що товариші мої, які були на вечері в барона З., не тільки не соромились згадувати про те, що вони там робили, але розповідали про вечер так, щоб інші студенти могли чути. Вони говорили, що чудово погуляли, що дерптські — молодці в цих справах і що там було випито на двадцять чоловік сорок пляшок рому, і що багато хто замертво лишився під столами. Я не міг зрозуміти, для чого вони не тільки розповідали, а й набріхували на себе.

РОЗДІЛ XL

ДРУЖБА З НЕХЛЮДОВИМИ

Цієї зими я дуже часто бачився не тільки з самим Дмитрієм, що часто їздив до нас, але й з усією його родиною, з якою я починав зближатись.

Нехлюдови — мати, тітка й дочка — усі вечори проводили дома, і княгиня любила, щоб вечорами приїжджала до неї молодь, такі мужчини, котрі, як вона говорила, можуть провести вечер без карт і танців. Але, мабуть, таких мужчин було мало, бо я, який їздив до них майже щовечора, рідко бачив у них гостей. Я звик до облич цієї родини, до різних їх настроїв, у мене склалося ясне розуміння про їхні взаємини, я звик до кімнат і меблів і, коли гостей не було, почував себе цілком вільним, крім тих випадків, коли лишався сам на сам у кімнаті з Варенькою. Мені все здавалось, що вона, як не дуже вродлива дівчина, дуже б хотіла, щоб я закохався в неї. Але й ця ніяковість починала зникати. Вона так природно удавала, ніби їй було однаково говорити зі мною, з братом чи з Любов'ю Сергіївною, що й я за своїв звичку дивитись на неї просто, як на людину, якій

нічого немає ганебного й небезпечного показувати, що її товариство мені приємне. За весь час мого з нею знайомства вона мені здавалася — днями — то дуже некрасивою, то не дуже некрасивою дівчиною, але я навіть не запитував себе про неї й разу: чи закоханий я, чи ні. Мені траплялося говорити з нею прямо, але частіше я розмовляв з нею, звертаючись при ній до Любові Сергіївни або до Дмитрія, і цей останній спосіб найбільше мені подобався. Мені було дуже приємно говорити при ній, слухати, як вона співає, і взагалі знати про її присутність у тій самій кімнаті, де був я; але думка про те, які будуть згодом мої взаємини з Варенькою, і мрії про самопожертву для свого друга, якщо він закохається в мою сестру, вже рідко спадали мені на думку. Якщо ж мені приходили такі мрії й думки, то я, почувавши, що мене задовольняє теперішнє, несвідомо намагався відганяти думку про майбутнє.

Проте, незважаючи на це зближення, я визнавав і далі за свій неодмінний обов'язок ховати від усієї родини Нехлюдових і особливо від Вареньки свої справжні почуття та нахили і силкувався показувати себе зовсім не таким юнаком, яким я був насправді, і навіть таким, якого не могло бути в дійсності. Я намагався здаватися палким, захоплювався, ахкав, робив палкі жести, коли мені що-небудь начебто подобалось, разом з тим намагався здаватися байдужим до всякого незвичайного випадку, який я бачив або про який мені розповідали; намагався здаватися злим насмішником, для якого немає нічого святого, і який, разом з тим, вміє тонко спостерігати; намагався здаватися логічним в усіх своїх вчинках, точним і акуратним у житті, і разом з тим удавав, що презирливо ставлюсь до всього матеріального. Можу сміливо сказати, що я був насправді далеко кращий, ніж та чудна істота, яку я намагався удавати з себе; та все ж і такого, яким я хотів видаватись, Нехлюдови полюбили мене і, на щастя моє, не вірили, здається, моїй удаваній щирості. Тільки Любов Сергіївна, що вважала мене за страшного егоїста, безбожника й насмішника, здається, не любила мене й часто сперечалася зі мною, сердилася й дивувала мене своїми уривчастими, незв'язними фразами. Але Дмитрій був з нею, як і раніше, в

тих же чудних, більш ніж товариських взаєминах і говорив, що її ніхто не розуміє і що вона надзвичайно багато робить йому добра. Його дружба з нею так само, як і раніше, завдавала великої прикрості всій родині.

Якось Варенька, розмовляючи зі мною про цей незрозумілий для всіх нас зв'язок, пояснила його так:

— Дмитрій самолюбивий. Він надто гордий і, незважаючи на весь свій розум, дуже любить похвалу і подив, любить бути завжди першим, а тітонька з простоти сердечної перебуває в адмірації перед ним і не має досить такту, щоб приховувати від нього цю адмірацію, і виходить, що вона лестить йому, тільки не удавано, а щиро:

Ці слова я запам'ятав, і потім, обмірковуючи їх, я не міг не подумати, що Варенька дуже розумна, і тому з задоволенням підніс її в своїй думці. Відкриваючи в ній розум і інші моральні гідності, я підносив її, хоч і з задоволенням, але з деякою строгою поміркованістю і ніколи не доходив до захоплення, крайньої точки цього піднесення. Так, коли Софія Іванівна, якій ніколи не набридало говорити про свою племінницю, розповіла мені, як Варенька в селі, ще будши дитиною, чотири роки тому віддала без дозволу всі свої платтячка й черевички селянським дітям, так що їх треба було відбирати назад, я ще не відразу сприйняв цей факт як гідний того, щоб піднести її в моїй думці, а ще мислено кепкував з неї за такий непрактичний погляд на речі.

Коли в Нехлюдових бували гості і серед інших іноді Володя й Дубков, я самовдоволено і з деякою спокійною свідомістю сили своєї людини відходив на останній план, не розмовляв і тільки слухав, що говорили інші. І все, що говорили інші, здавалося мені до такої міри неймовірно дурним, що я дивувався в душі, як така розумна, логічна жінка, як княгиня, і вся її логічна родина могла слухати ці дурниці й відповідати на них. Коли б мені тоді спало на думку порівняти з тим, що говорили інші, те, що я сам говорив, коли бував сам, я б, мабуть, ніскільки не дивувався. Ще б менше я дивувався, коли б я повірив, що наші домашні — Євдокія Василівна, Любочка і Катенька — були такі ж жінки, як і всі, ніяк не гірші за інших, і згадав би, що цілими вечорами гово-

рили, весело посміхаючись, Дубков, Катенька і Євдокія Василівна; як майже щоразу Дубков, причепившись до чого-небудь, читав з почуттям вірші: «Au banquet de la vie, infortuné convive...»¹ або уривки «Демона», і взагалі з яким задоволенням і які дурниці говорили вони протягом кількох годин підряд.

Звичайно, коли бували гості, Варенька менше звертала на мене уваги, ніж коли ми були самі,—і тоді вже не було ні читання, ні музики, яку я дуже любив слухати. Розмовляючи з гостями, вона втрачала для мене головну свою принадність — спокійну розсудливість і простоту. Пам'ятаю, як її розмови про театр і погоду з братом моїм Володею дивно вразили мене. Я знав, що Володя над усе в світі уникав банальностей і ненавидів їх, Варенька теж завжди глузувала з удавано цікавих розмов про погоду і т. д.,—чому ж, зійшовшись удвох, вони обоє завжди говорили найнестерпніші пошлості, і ніби соромлячись одне за одного? Щоразу після таких розмов я нишком злився на Вареньку, другого дня сміявся з учорашніх гостей, але мені було дедалі приємніше залишатись самому в родинному колі Нехлюдових.

І треба сказати, що я починав знаходити більшу втіху бути з Дмитрієм у вітальні його матері, ніж з ним сам на сам.

РОЗДІЛ ХЛІ

ДРУЖБА З НЕХЛЮДОВИМ

Саме в цю пору дружба моя з Дмитрієм трималася на волоску. Я вже надто давно почав обмірковувати його вдачу, щоб не знайти в ньому вад; а в першій молодості ми любимо тільки палко і тому тільки людей досконалих. Але як тільки починає потроху зменшуватись туман пристрасті або крізь нього мимоволі починають пробиватись ясні промені розуму, і ми бачимо об'єкт нашої пристрасті в його справжньому вигляді з достоїнствами й вадами,—одні вади, як несподіваність, яскраво, пере-

¹ «На життєвому бенкеті нещасний співтрапезник...»

більшено впадають нам в очі, почуття потягу до нового й надії на те, що неможлива досконалість в іншій людині, не лише розхолоджують нас, але й викликають у нас огиду до попереднього об'єкта пристрасті, і ми без жалю кидаємо його й біжимо вперед, шукати нової досконалості. Якщо зі мною не трапилося того ж щодо Дмитрія, то це зробила лише його вперта, педантична, більш розсудлива, ніж сердечна приязнь, яку мені надто соромно було б зрадити. Крім того, нас зв'язувало наше чудне правило одвертості. Розійшовшись, ми дуже боялись лишити в руках один одного всі звірені, ганебні для себе, моральні таємниці. А втім, наше правило одвертості вже давно, очевидно для нас, не додержувалось і часто зв'язувало нас і породжувало чудні між нами взаємини.

У Дмитрія цієї зими я майже щоразу, як приїздив, заставав його товариша по університету, студента Безобедова, з яким вони готувались удвох. Безобедов був маленький, таранкуватий, худий чоловічок, з малесенькими, покритими ластовинням ручками і довгим нечесаним рудим волоссям, завжди обідраний, брудний, неосвічений, він навіть і вчився погано. Взаємини Дмитрія з ним, так само, як і з Любов'ю Сергіївною, були мені незрозумілі. Єдина причина, через яку він міг вибрати його з усіх товаришів і здружитися з ним, могла бути тільки та, що гіршого за Безобедова не було на вигляд студента в усьому університеті. Але, мабуть, саме через це Дмитрієві приємно було наперекір усім виявляти до нього почуття дружби. В усіх його стосунках із цим студентом помічалось це горде почуття: «От, мовляв, мені все одно, хоч би хто ви були, мені всі рівні; і його люблю, значить і він хороший».

Я дивувався, як йому не важко було завжди присилювати себе і як нещасний Безобедов терпів своє неприємне становище. Мені дуже не подобалася ця дружба.

Одного разу я приїхав увечері до Дмитрія, щоб з ним разом провести вечір у вітальні його матері, розмовляти й слухати співи або читання Вареньки; але Безобедов сидів нагорі. Дмитрій різким тоном відповів мені, що він не може йти вниз, бо в нього, як я бачу, гості.

— І що там веселого? — додав він. — Далеко краще посидіти тут, поговорити. — Хоч мене зовсім не тішила думка просидіти дві години з Безобедовим, я не зважився сам піти до вітальні і з досадою в душі на примхи мого друга сів на хитке крісло і мовчки почав гойдатись. Мені дуже досадно було на Дмитрія і на Безобедова за те, що вони позбавили мене втіхи бути внизу; я чекав, чи скоро піде Безобедов, і злився на нього і на Дмитрія, мовчки слухаючи їхню розмову. «Дуже приємний гість! Сиди з ним!» — думав я, коли лакей приніс чай і Дмитрій мусив разів з п'ять припрошувати Безобедова взяти склянку, бо несміливий гість на перше й друге запрошення вважав за свій обов'язок відмовлятися і говорити: «Призволяйтеся самі». Дмитрій, видимо приневолюючи себе, розважав гостя розмовою, до якої даремно намагався втягнути й мене. Я похмуро мовчав.

«Нічого робити таке обличчя, щоб ніхто й не догадувався, що мені нудно», — звертався я в думці до Дмитрія, мовчки, рівномірно погойдуючись у кріслі. Я все більше й більше, з якимось задоволенням, розпалював у собі почуття тихої ненависті до свого друга. «От дурень, — думав я про нього, — міг би провести приємно вечір з милими родичами, — так ні, сидить з отим бидлом; а тепер час минає, буде вже пізно йти до вітальні», — і я позирав з-за краю крісла на свого друга. І рука його, і поза, і шия, і особливо потилиця та коліна здавалися мені такими гидкими й образливими, що я з насолодою в ту хвилину зробив би йому яку-небудь, навіть велику, неприємність.

Нарешті Безобедов підвівся, але Дмитрій не міг відразу відпустити такого приємного гостя; він йому запропонував ночувати, але Безобедов, на щастя, не погодився і вийшов.

Провівши його, Дмитрій повернувся і, злегка самовдоволено посміхаючись і потираючи руки, — певно і тому, що він таки видержав характер, і тому, що позбувся, нарешті, нудьги, — почав ходити по кімнаті, зрідка поглядаючи на мене. Він мені був іще огидніший. «Як він сміє ходити і посміхатись?» — думав я.

— Чого ти злишся? — спитав він раптом, зупиняючись проти мене.

— Я зовсім не злюсь,— відповів я, як завжди відповідають у таких випадках,— а тільки мені прикро, що ти прикидаєшся і переді мною, і перед Безобедовим, і перед самим собою.

— Які дурниці! Я ніколи ні перед ким не прикидаюсь.

— Я не забуваю нашого правила одвертості, я тобі кажу прямо. Я певен,— сказав я,— що тобі цей Безобедов такий само гидкий, як і мені, бо він дурний і бозна що, але тобі приємно чванитись перед ним.

— Ні! І по-перше, Безобедов чудова людина...

— А я кажу: так; і скажу тобі навіть, що й твоя дружба до Любові Сергіївни теж живиться тим, що вона вважає тебе за бога.

— Та я тобі кажу, що ні!

— А я кажу, що так, бо знаю це по собі,— відповів я з запалом стриманої досади і своєю одвертістю бажаючи обеззброїти його.— Я тобі казав і повторюю, що мені завжди здається, що я люблю тих людей, які мені говорять приємне, а як розміркую як слід, то бачу, що справжньої приязні немає.

— Ні,— говорив далі Дмитрій, сердитим рухом шиї поправляючи галстук,— коли я люблю, так ні похвали, ні лайка не допоможуть змінити мого почуття.

— Неправда; адже я тобі признавався, що коли папа мене назвав поганцем, я якийсь час ненавидів його й бажав йому вмерти; так само й ти...

— Кажи за себе. Дуже шкода, коли ти такий...

— Навпаки,— скрикнув я, схоплюючись з крісла і з одчайдушною хоробрістю дивлячись йому в вічі,— це не добре, щоб ти говориш; хіба ти мені не казав про брата,— я тобі про це не нагадую, бо це було б нечесно,— хіба ти мені не казав... а я тобі скажу, як я тебе тепер розумію...

І я, силкуючись дійняти його ще болючіше, ніж він мене, почав доводити йому, що він нікого не любить, і висловлювати йому все те, за що, здавалося мені, я мав право докоряти йому. Я був дуже задоволений з того, що сказав йому все, зовсім забуваючи, що єдиної можливої мети цього висловлювання, тобто, щоб він признався в недоліках, які я в ньому викривав, не можна

було досягти тепер, коли він був розпадений. У спокійному ж стані, коли він міг признатись, я ніколи не говорив йому цього.

Суперечка вже переходила в сварку, коли раптом Дмитрій замовк і пішов од мене в другу кімнату. Я вийшов був за ним, продовжуючи говорити, але він не відповідав мені. Я знав, що в графі його пороків була запальність, і він зараз перемагав себе. Я кляв усі його розписи.

Так от до чого призвело нас наше правило *говорити один одному все, що ми почували, і ніколи третьому нічого не говорити один про одного*. Ми доходили іноді в захваті одвертості до надзвичайно безсоромних признань, видаючи, на сором свій, здогад, мрію за бажання й почуття, як, наприклад, те, що я зараз сказав йому; і ці признання не тільки не скріплювали більше зв'язку, що єднав нас, а сушили саме почуття й роз'єднували нас; а тепер раптом самолюбство не дозволило йому зробити найпустіше визнання, і ми в запалі суперечки скористалися з тієї самої зброї, яку дали раніше сами один одному і яка вражала надзвичайно боляче.

РОЗДІЛ ХІІ

МАЧУХА

Хоч папа́ й хотів приїхати з дружиною до Москви тільки після нового року, він приїхав у жовтні, восени, тоді, коли ще чудово можна було виїжджати з собаками. Папа́ сказав, що він змінив свій намір, бо справа його в Сенаті повинна була слухатись; але Мімі розповідала, що Євдокія Василівна на селі так нудьгувала, так часто згадувала про Москву і так удавала з себе недужу, що папа́ вирішив задовольнити її бажання.

— Тому що вона ніколи не любила його, а тільки всім вуха протуркала своєю любов'ю, бажаючи вийти заміж за багату людину,— додавала Мімі, задумливо зітхаючи, ніби кажучи: «не те зробили б для нього деякі люди, коли б він зумів оцінити їх».

Деякі люди були несправедливі до Євдокії Василівни; її любов до папа́, палку, віддану любов самопожертви, видно було з кожного слова, погляду й руху. Але така любов аж ніяк їй не заважала разом з бажанням не розлучатися з палко коханим чоловіком — бажати незвичайного чепчика від мадам Аннет, капелюшка з незвичайним блакитним страусовим пером і плаття з синього венеціанського оксамиту, яке тонко виділяло б прекрасну білу грудь і руки, досі ще нікому не показані, крім чоловіка та покоївок. Катенька, ясна річ, була на стороні матері, між нами ж і мачухою встановились відразу, з дня її приїзду, якісь чудні, жартівливі взаємини. Як тільки вона вийшла з карети, Володя, зробивши серйозне обличчя й мутні очі, розшаркуючись і похитуючись, підійшов до її руки й сказав, ніби представляючи когось:

— Маю честь вітати з приїздом милу матусю і цілувати її ручку.

— А, любий синок! — сказала Євдокія Василівна, посміхаючись своєю красивою, одноманітною посмішкою.

— І другого синка не забудьте, — сказав я, підходячи теж до її руки і мимоволі намагаючись перейняти вираз Володиного обличчя й голосу.

Коли б ми й мачуха були певні у взаємній прихильності, цей вираз міг би означати зневагу до виявлення ознак любові; коли б ми вже були неприхильні одне до одного, він міг би означати іронію або презирство до прикидів, або бажання приховати в присутності батька наші справжні взаємини і ще багато інших почуттів та думок; але в даному разі вираз цей, що дуже припав до душі Євдокії Василівні, зовсім нічого не означав і тільки приховував відсутність будь-яких взаємин. Я пізніше часто помічав і в інших родинах, коли члени їх передчувають, що справжні взаємини їх будуть не зовсім добрі, отакі жартівливі, підставні взаємини; і саме такі взаємини мимоволі встановилися між нами і Євдокією Василівною. Ми майже ніколи не виходили за межі їх, ми завжди були удавано ввічливі до неї, говорили по-французькому, розшаркувались і називали її *chère maman*¹, на що вона завжди відповідала подібними жартами та

¹ люба матуся,

красивою, одноманітною посмішкою. Тільки плаксива Любочка з її гусячими ногами й немудрими розмовами, полюбила мачуху і дуже наївно та іноді невдало намагалася зблизити її з усією нашою родиною; зате і єдина істота в цілому світі, до якої, крім її палкої любові до папа, Євдокія Василівна мала хоч краплину прихильності, була Любочка. Євдокія Василівна ставилася до неї навіть з якимсь палким подивом і боязкою пошаною, що дуже мене дивувало.

Євдокія Василівна перший час часто любила, називаючи себе мачухою, натякати на те, як завжди діти й домашні недобре й несправедливо ставляться до мачухи й яке тяжке буває через це її становище. Але, передбачаючи всю неприємність цього становища, вона нічого не зробила, щоб уникнути його; приголубити того, подарувати сього, не бути буркотливою, щоб їй було б дуже легко, бо вона була зроду невибаглива і дуже добра людина. І не тільки вона не зробила цього, але, навпаки, передбачаючи всю неприємність свого становища, вона без нападу приготувалась оборонятись, і, гадаючи, що всі домашні хочуть за всяку ціну скривдити її й образити, вона в усьому бачила умисел і вважала за найбільш гідне для себе терпіти мовчки і, ясна річ, своєю бездіяльністю не здобуваючи любові, здобувала неприхильність. До того ж'у неї зовсім не було тієї, до найвищої міри розвиненої в нашому домі, здатності розуміння, про яку вже я говорив, і звички її були настільки протилежні тим, які вкоренилися в нашому домі, що вже це одне не було їй на користь. У нашому акуратному, чепурному домі вона завжди жила, немов щойно приїхала: вставала й лягала то пізно, то рано; то виходила, то не виходила обідати; то вечеряла, то не вечеряла. Ходила майже завжди, коли не було гостей, напіводягнена і не соромилась перед нами і навіть перед челяддю показуватись у білій спідниці і накинутій шалі з голими руками. Спочатку ця простота сподобалась мені, але потім дуже скоро, саме через цю простоту, я втратив будь-яку пошану, що мав до неї. Ще дивніше було для нас те, що в ній було, при гостях і без гостей, дві зовсім різні жінки: одна, при гостях, молода, здорова й холодна красуня, розкішно вбрана, не дурна, не розумна, але

весела; друга, без гостей, була вже немолода, виснажена, засмучена жінка, неохайна й нудьгуюча, хоч і любляча. Часто, дивлячись на неї, коли вона, посміхаючись, рум'яна з зимового холоду, щаслива свідомістю своєї краси, поверталася з візитів і, скинувши капелюшка, підходила глянути на себе в дзеркало, або, шелестячи розкішним бальним відкритим платтям, соромлячись і разом з тим пишаючись перед челяддю, проходила до карети, або дома, коли в нас бували маленькі вечори, у закритому шовковому платті і якихось тонких мереживах довкола ніжної шиї, сяла на всі сторони одноманітною, але красивою посмішкою,— я думав, дивлячись на неї: що сказали б ті, хто захоплювався нею, якби бачили її такою, як я бачив її, коли вона, вечорами лишаючись дома, після дванадцятої години, чекаючи чоловіка з клубу, в якому-небудь капоті, з нечесаним волоссям, мов тіль, ходила напівтемними кімнатами. То вона підходила до фортепіано й грала на ньому, морщачись од напруження, єдиний вальс, який знала, то брала книжку романа і, прочитавши кілька рядків зсередини, кидала його, то, щоб не будити слуг, сама підходила до буфета, брала звідти огірок та холодну телятину і з'їдала її, стоячи коло віконця буфета, то знову, стомлена, нудьгуюча, безцільно вешталася з кімнати в кімнату. Але найбільше роз'єднувала нас з нею відсутність розуміння, яка виявлялася переважно у властивій їй манері поблажливої уваги, коли з нею говорили про що-небудь, незрозуміле для неї. Вона не була винна в тому, що несвідомо набула звички злегка всміхатись самими губами і нахилити голову, коли їй розповідали що-небудь, мало їй цікаве (а крім її самої та її чоловіка, ніщо їй не цікавило); але ця посмішка й нахилання голови, часто повторені, були надзвичайно огидні. Її веселість, коли вона ніби трошки сміялася з себе, з вас і з усього світу, була теж невміла, нікому не передавалась; її чутливість — надто солодка. А головне — вона не соромилась раз у раз говорити кожному про своє кохання до папá. Хоч вона зовсім не брехала, кажучи, що все її життя в коханні до чоловіка, і хоч вона доводила це всім своїм життям, але, як ми розуміли, таке безсоромне, безнастанне товкмачення про своє кохання було огидним, і ми

соромились за неї, коли вона говорила це при сторонніх, ще більше, ніж коли вона робила помилки у французькій мові.

Вона любила свого чоловіка над усе в світі, і чоловік любив її, особливо перший час, і коли він бачив, що вона не йому лише подобалася. Єдина мета її життя була здобути любов свого чоловіка; але вона робила, здавалось, навмисне все, що тільки могло бути йому неприємне, і все для того, щоб довести йому всю силу своєї любові й готовності до самопожертви.

Вона любила наряди, батько любив бачити її в світі красунею, що викликала похвали і здивування; вона жертвувала своєю пристрастю до нарядів для папа і більше й більше звикала сидіти дома в сірій блузі. Папа, який завжди вважав волю і рівність доконечною умовою в родинних стосунках, сподівався, що його улюблениця Любочка і добра молода дружина зійдуться щиро і дружньо; але Євдокія Василівна жертвувала собою і вважала за потрібне виявляти *справжній господині дому*, як вона називала Любочку, неналежну шану, що боляче ображало папа. Він грав багато цієї зими, під кінець багато програвав і, як завжди, щоб не плутати гру з родинним життям, приховував свої картярські справи від усіх домашніх. Євдокія Василівна жертвувала собою і, іноді хвора, під кінець зими навіть вагітна, вважала за свій обов'язок, у сірій блузі, з нечесаною головою, хоч о четвертій або п'ятій годині ранку, похитуючись, іти назустріч папа, коли він, іноді стомлений, засоромлений, програвшись, після восьмого штрафу, повертався з клубу. Вона питала його байдуже про те, чи був він щасливий у грі, і з поблажливою уважністю, посміхаючись і похитуючи головою, слухала, що він казав їй про те, що він робив у клубі, і про те, що він у сотий раз її просить ніколи не чекати його. Але хоч програш і виграш, від якого, по його грі, залежали всі статки папа, аж ніяк не цікавили її, вона знову щоночі перша зустрічала його, коли він повертався з клубу. А втім, до цих зустрічей, крім пристрасті до самопожертви, спонукали її ще приховані ревності, від яких вона надзвичайно страждала. Ніхто в світі не міг би її переконати, що папа повертався пізно з клубу, а не від коханки. Вона нама-

гальсь прочитати на обличчі папа́ його любовні таємниці; і не прочитавши нічого, з якоюсь насолодою горя зітхала й поринала в споглядання свого нещастя.

Внаслідок цих і багатьох інших безнастанних жертв, у поведженні папа́ з його дружиною за останні місяці цієї зими, коли він багато програвав і тому був здебільшого в поганому настрої, почало вже помічатись переміжне почуття тихої ненависті, тієї стриманої огиди до об'єкта прив'язаності, яка виявляється в несвідомому бажанні завдавати всіляких дрібних моральних неприємностей цьому об'єктові.

Р О В Д І Л Х Л І І

Н О В І Т О В А Р И Ш І

Зима минула непомітно, і вже знов починало розтавати, і в університеті вже вивісили розклад екзаменів, коли я раптом згадав, що треба буде відповідати з вісімнадцяти предметів, які я слухав і які не чув, не записував і жодного не приготував. Дивна річ, як таке ясне питання: як же складати екзамен? не стало переді мною й разу. Але я був усю цю зиму в такому тумані, який походив з насолоди, що я великий і що я «*comme il faut*», що, коли мені й спадало на думку: як же складати екзамен? я порівнював себе з своїми товаришами і думав: «Вони ж складатимуть, а більша частина їх ще не «*comme il faut*», значить, я маю не одну перевагу над ними, і я повинен скласти». Я приходив на лекції тільки тому, що вже так звик і що папа́ виряджав мене з дому. До того ж знайомих у мене було багато, і мені було часто весело в університеті. Я любив цей шум, гомін, реготання по аудиторіях; любив на лекції, сидячи на задній лаві, під рівномірний звук голосу професора мріяти про що-небудь і спостерігати товаришів; любив іноді з ким-небудь збігати до Матерна випити горілки та закусити і, знаючи, що за це можуть потім розпекти професора, несміливо рипнувши дверима, ввійти до аудиторії; любив брати участь у витівці, коли курс на курс з реготом наступав у коридорі. Все це було дуже весело.

Коли вже всі почали ходити акуратніше на лекції, професор фізики закінчив свій курс і попросився до екзаменів, студенти почали збирати зошити й гуртками готуватись, я теж подумав, що треба готуватись. Оперов, з яким ми продовжували кланятись, але були в дуже холодних стосунках, як я говорив уже, запропонував мені не тільки зошити, а й запросив готуватись по них разом з ним і з іншими студентами. Я подякував йому й погодився, сподіваючись цією честю цілком заглядати свою колишню суперечку з ним, але просив тільки, щоб неодмінно всі збирались у мене щоразу, бо в мене хороша квартира.

Мені відповідали, що готуватимуться навперемінку, то в того, то в іншого, і там, де ближче. На перший раз зібралися у Зухіна. Це була маленька кімнатка за перегородкою у великому будинку на Трубному бульварі. У перший призначений день я спізнився і прийшов, коли вже читали. Маленька кімнатка була вся закурена, навіть не вакштафом, а махоркою, яку курих Зухін. На столі стояв штоф горілки, чарка, хліб, сіль і бараняча кістка.

Зухін, не підводячись, запросив мене випити горілки й скинути сюртук.

— Ви, я гадаю, до такого частування не звикли,— додав він.

Всі були в брудних ситцьових сорочках і нагрудниках. Намагаючись не показувати свого до них презирства, я скинув сюртук і ліг по-товариському на диван. Зухін, зрідка заглядаючи в зошити, читав, інші зупиняли його, запитували, а він пояснював стисло, розумно й точно. Я почав прислухатись і, не розуміючи багато дечого, бо не знав попереднього, задав запитання.

— Еге, друже, та вам і слухати не можна, коли ви цього не знаєте,— сказав Зухін,— я вам дам зошити, ви опрацюйте це на завтра; а то що ж вам пояснювати.

Мені стало соромно за своє незнання, і разом з тим, розуміючи всю справедливість зауваження Зухіна, я облишив слухати й почав придивлятись до цих нових товаришів. За поділом людей на *comme il faut* і не *comme il faut* вони належали, очевидно, до другої категорії і через

це викликали в мені не тільки презирство, але й якусь особисту ненависть, яку я почував до них за те, що, не будши *comme il faut*, вони начебто вважали мене не тільки за рівного собі, але навіть добродушно протегували мені. Це почуття викликали в мені їхні ноги й брудні руки з обгризеними нігтями, і один відрощений на п'ятому пальці довгий ніготь в Оперова, і рожеві сорочки, і нагрудники, і лайливі вирази, з якими вони ласкаво звертались один до одного, і брудна кімната, і звичка Зухіна раз у раз трошки сякатись, притиснувши одну ніздрю пальцем, і особливо їхня манера говорити, вживати й інтонувати деякі слова. Наприклад, вони вживали слова «глупець» замість «дурак», «словно», замість «точно», «великолепно», замість «прекрасно», «движучи» — і т. ін., що мені здавалося книжним і огидно непорядним. Але ще більше викликали в мені цю комільфотну ненависть інтонації, які вони робили в деяких російських і особливо в іноземних словах: вони говорили *машина*, замість *машіна*, «*дейтельность*», замість «*дэ-ятельность*», «*на́рочно*», замість «*нарóчно*», «*в каминé*», замість «*в камі́не*», «*Шекспі́р*», замість «*Шекспі́р*» і т. д., і т. д.

Проте, незважаючи на цей, тоді для мене непереборно гидкий зовнішній вигляд, я, передчуваючи щось хороше в цих людях і заздрячи тому веселому товаришуванню, що об'єднувало їх, відчував потяг до них і хотів зблизитись з ними, хоч як важко це для мене було. Лагідного і чесного Оперова я вже знав; тепер же жвавий, надзвичайно розумний Зухін, який, очевидно, вів перед у цьому гуртку, дуже подобався мені. Це був маленький кремезний брюнет з трохи одутлим і завжди глянсуватим, але надзвичайно розумним, живим і незалежним обличчям. Цього виразу особливо надавали йому невисоке, але горбате над глибокими чорними очима чоло, щетинисте коротке волосся й густа чорна борода, що здавалася завжди неголеною. Він, здавалося, не думав про себе (що завжди мені особливо подобалося в людях), але видно було, що ніколи його розум не лишався без роботи. У нього було одне з тих виразних облич, які через кілька годин після того, як ви їх побачите вперше, раптом цілком змінюються у ваших очах. Це трапи-

лося під кінець вечора, на моїх очах, з обличчям Зухіна. Враз на його обличчі показалися нові зморшки, очі запали глибше, посмішка стала інша, і все обличчя так змінилось, що я насилу впізнав би його.

Коли скінчили читати, Зухін, інші студенти і я, щоб довести своє бажання бути товаришем, випили по чарці горілки, і в штофі майже нічого не лишилося. Зухін спитав, у кого є четвертак, щоб ще послати по горілку якусь стару жінку, що прислужувала йому. Я запропонував був своїх грошей, але Зухін, ніби не почувши мене, звернувся до Оперова, і Оперов, вийнявши бісерного гаманця, дав йому потрібну монету.

— Ти, дивись, не запий,— сказав Оперов, який сам нічого не пив.

— Не бійся,— відповів Зухін, висмоктуючи мозок із баранячої кістки (пам'ятаю, я думав тоді: тим він і розумний такий, що їсть багато мозку).

— Не бійся,— сказав далі Зухін, злегка посміхаючись, а посмішка в нього була така, що ви мимохіть помічали її і були йому вдячні за цю посмішку:— хоч і зап'ю, так лихо не велике; тепер вже, брат, подивимося, хто кого зб'є, чи він мене, чи я його. Вже готово, брате,— додав він, хвастливо ляснувши себе по лобу.— От Семенов коли б не провалився, він щось дуже загуляв.

Справді, той самий Семенов з сивим волоссям, який на першому іспиті так потішив мене тим, що на вигляд був гірший за мене, і який, склавши другим вступний іспит, протягом першого місяця студентства акуратно ходив на лекції, загуляв ще до репетицій і під кінець курсу вже зовсім не бував в університеті.

— Де він? — спитав хтось.

— Уже й я з очей його упустив,— говорив далі Зухін.— Востанне ми з ним разом Ліссабон розбили. Чудова штука вийшла. Потім, кажуть, якась історія була. От голова! Щоб вогню в цій людині! Щоб розуму. Шкода, коли пропаде. А пропаде напевне: не такий хлопчик, щоб з його поривами він всидів в університеті.

Поговоривши ще трохи, всі почали розходитись, умовившись і надалі збиратись у Зухіна, бо його квартира була ближче до всіх інших. Коли всі вийшли надвір, мені стало трохи соромно, що всі йшли пішки, а я

сам їхав бігунцями, і я, соромлячись, запропонував Оперову підвезти його. Зухін вийшов разом з нами і, позичивши в Оперова карбованця, пішов на всю ніч кудись у гості. Доробгою Оперов розповів мені багато дечого про вдачу й життя Зухіна, і, приїхавши додому, я довго не спав, думаючи про цих нових людей, що я їх узнав. Я довго, не засинаючи, вагався, з одного боку, між пошаною до них, викликаною їх знаннями, простотою, чесністю і поезією молодості та відваги, з другого боку — між огидним для мене їх непорядним зовнішнім виглядом. Незважаючи на все моє бажання, мені в той час буквально неможливо було зблизитися з ними. Наше розуміння було цілком різне. Була сила відтінків, що складали для мене всю принадність і весь зміст життя, а для них зовсім не зрозумілих, і навпаки. Але головною причиною неможливості зближення були моє двадцятирубльове сукно на сюртуку, бігунці й голландська сорочка. Ця причина була особливо важлива для мене: мені здавалось, що я мимоволі ображаю їх ознаками свого добробуту. Я почував себе перед ними винним і, то упокорюючись, то обурюючись проти своєї незаслуженої покірливості й переходячи до самовпевненості, ніяк не міг налагодити з ними рівних, щирих стосунків. Груба ж, порочна сторона вдачі Зухіна так заглушалась для мене в той час тією бурхливою поезією молодечтва, яку я передчував у ньому, що вона аж ніяк не неприємно впливала на мене.

Тижнів зо два майже щодня я ходив вечорами готуватись до Зухіна. Працював я дуже мало, бо, як казав уже, відстав від товаришів і, не маючи сили працювати самому, щоб наздогнати їх, лише удавав, що слухаю і розумію те, що вони читають. Мені здається, що й товариші догадувались про моє прикидання, і часто я помічав, що вони пропускали місця, які самі знали, і ніколи не питали мене.

З кожним днем я дедалі більше вибачав непорядність цього гуртка, втягуючись в їхній побут і відкриваючи в ньому багато поетичного. Тільки слово честі, дане мною Дмитрієві, не їздити нікуди гуляти з ними, стримувало мене від бажання брати участь в їхніх розвагах.

Якось я хотів похвалитись перед ними своїми знан-

нями з літератури, особливо французької, і завів розмову на цю тему. На моє здивування, виявилось, що хоч вони вимовляли іншомовні заголовки по-російському, вони читали значно більше за мене, знали, цінили англійських і навіть іспанських письменників, Лесажа, про яких я тоді й не чув. Пушкін та Жуковський були для них література (а не так, як для мене, книжки в жовтій оправі, які я читав і вчив дитиною). Вони з однаковим презирством ставились до Дюма, Сю й Феваля і висловлювали з приводу літератури свої думки, особливо Зухін, далеко краще й ясніше, ніж я, чого я не міг не визнати. Щодо знання музики, так я теж не мав ніякої переваги над ними. Ще більше здивувало мене те, що Оперов грав на скрипці, другий із студентів, що готувалися з нами, грав на віолончелі і фортепіано, і обидва вони грали в університетському оркестрі, досить добре знали музику й цінили хорошу. Одним словом, усе, чим я хотів похвалитись перед ними, крім вимови французької і німецької мов, вони знали краще за мене і зовсім не пишалися цим. Міг би я похвалитись у моєму становищі світськістю, але її я не мав, як Володя. Так що ж таке була та височінь, з якої я дивився на них? Моє знайомство з князем Іваном Івановичем? французька вимова? бігунці? голландська сорочка? нігті? Та чи не дурниці все це? — починало мені глухо спадати іноді на думку під впливом почуття заздощів до товаришування та до молоді, добродушної веселості, яку я бачив перед собою. Вони всі були на ти. Простота їхнього поведження доходила до грубості, але й під цією грубою зовнішністю було завжди видно страх, щоб як-небудь не образити один одного. *Негідник, свиня*, вживані ними в пестливому значенні, тільки неприємно вражали мене й давали привід до того, щоб поглузувати з них у думці, але ці слова не ображали їх і не заважали їм щиро приятелювати між собою. У поведженні між собою вони були такі обережні й делікатні, як бувають тільки дуже бідні й дуже молоді люди. Головне ж, щось широке, розгульне почувалось мені в цій вдачі Зухіна та його пригодах у Лісабоні. Я передчував, що гульня ця мала бути чимось зовсім іншим, ніж оте прикидання з паленим ромом та шампанським, що в ньому я брав участь у барона З.

ЗУХІН І СЕМЕНОВ

Не знаю, до якого стану належав Зухін, але знаю, що він був із С. гімназії, без ніяких недостатків і, здається, не дворянин. Йому було тоді років з вісімнадцять, хоч на вигляд здавалось значно більше. Він був надзвичайно розумний, особливо тямущий: йому легше було відразу охопити цілий дуже складний предмет, передбачити всі його деталі й висновки, ніж за допомогою розуму обміркувати закони, за якими зроблено ці висновки. Він знав, що був розумний, гордився цим і внаслідок цієї гордості був однаково з усіма простий у поведженні й добродушний. Мабуть, він багато зазнав у житті. Його палка, сприйнятлива натура вже встигла відбити в собі і кохання, і дружбу, і діла, і гроші. Хоч малою мірою, хоч у нижчих верствах суспільства, але не було нічого такого, до чого б він, пізнавши, не ставився чи то зневажливо, чи то якось байдуже і не уважно, що походило від надто великої легкості, з якою все йому давалось. Він, здавалося, з таким захватом брався до всього нового тільки для того, щоб, досягнувши мети, зневажати все, чого він досяг, і здібна натура його досягала завжди і мети, і права на презирство. Те саме було й у науці: працюючи мало, не записуючи, він знав математику чудово і не хвастився, кажучи, що зіб'є професора. Йому вбачалося багато дурниць у тому, що йому викладали, але з властивою його натурі несвідомою практичною спритністю він швидко підроблявся під те, чого треба було професорові, і всі професори його любили. Він був прямий у стосунках з начальством, але начальство поважало його. Він не тільки не поважав і не любив науки, але зневажливо ставився навіть до тих, хто серйозно працював над тим, що йому так легко давалось. Науки, як він розумів їх, не відбирали й десятої частки його здібностей; життя в його студентському становищі не давало нічого такого, чому б він міг цілком віддатись, а палка, діяльна, як він казав, натура вимагала життя, і він поринув у таку гульню, яка була йому не по грошам, і віддався їй з запалом і бажанням знесилити себе, чим більше у мені сили. Тепер, перед екзаменами, перед-

бачення Оперова збулося. Він зник тижнів на два, і ми готувалися вже останнім часом в іншого студента. Але на перший іспит він, блідий, виснажений, з тремтячими руками, з'явився в залі і блискуче перейшов на другий курс.

З початку курсу в ватазі гуляк, яких очолював Зухін, було чоловік вісім. Серед них спочатку були Іконін і Семенов, але перший вийшов з товариства, не витримавши тієї одчайдушної гульні, якій вони віддалися на початку року, другий же вийшов через те, що йому й цього здавалося мало. Перший час усі на нашому курсі з якимсь жахом дивились на них і розповідали один одному їхні подвиги.

Головними героями цих подвигів були Зухін, а наприкінці курсу — Семенов. Семенова всі останнім часом просто жахалися, і коли він приходив на лекцію, що бувало досить рідко, то по аудиторії проходило якесь хвилювання.

Семенов перед самими екзаменами закінчив своє гультайське поприще надзвичайно енергійно і оригінально, і я був свідком цього завдяки своєму знайомству з Зухіним. Ось як це було. Одного разу ввечері, тільки зійшлися ми до Зухіна, і Оперов, схилившись головою до зошитів і поставивши коло себе, крім лійової свічки в свічнику, ще лійову свічку в пляшці, почав читати своїм тоненьким голоском свої дрібнопописані зошити фізики, як до кімнати ввійшла хазяйка і сказала Зухіну, що до нього прийшов хтось із запискою.

Зухін вийшов і незабаром повернувся, похнюпивши голову і з задумливим обличчям, тримаючи в руках відкриту записку на сірому обгортковому папері і дві десятирубльові асигнації.

— Панове! Надзвичайна подія,— сказав він, підвівши голову і якимось урочисто серйозно глянувши на нас.

— Що ж, за кондиції гроші одержав? — сказав Оперов, перегортаючи свій зошит.

— Ну, давайте читати далі,— сказав хтось.

— Ні, панове! Я більше не читаю,— говорив далі Зухін тим самим тоном,— я вам кажу, неймовірна подія! Семенов прислав мені з солдатом ось двадцять карбованців, які позичив колись, і пише, що коли я його хочу ба-

чити, то щоб приходив у казарми. Ви знаєте, що це значить? — додав він, оглянувши всіх нас. Ми всі мовчали.— Я зараз іду до нього,— продовжував Зухін,— ходімо, хто хоче.

Вмить усі наділи сюртуки і зібрались іти до Семенова.

— А чи зручно буде,— сказав Оперов своїм тоненьким голоском,— коли всі ми, як на рідкість, прийдемо дивитися на нього.

Я був цілком згодний із зауваженням Оперова, особливо щодо мене, який був майже незнайомий із Семеновим, але мені так приємно було почувати себе учасником загальної товариської справи і так хотілось бачити самого Семенова, що я нічого не сказав на це зауваження.

— Дурниці! — сказав Зухін.— Що ж тут незручного, що ми всі йдемо попроситись з товаришем, хоч де б він був. Дрібниці! Пішли, хто хоче.

Ми взяли візників, посадили з собою солдата і поїхали. Вартовий унтер-офіцер уже не хотів нас пускати в казарму, але Зухін якимось умовив його, і той самий солдат, який приходив із запискою, провів нас у велику, майже темну, тьмяно освітлену кількома нічниками кімнату, де з обох боків на нарах, з поголеними лобами, сиділи і лежали рекрути в сірих шинелях. Коли я ввійшов у казарму, мене приголомшив особливо важкий дух, звук хropіння кількох сотень людей, і, проходячи за нашим провідником і Зухіним, який твердим кроком йшов попереду всіх між нарами, я боязко вдивлявся в позу кожного рекрута і до кожного прикладав живу в моему спогаді жилаву фігуру Семенова з довгим, розкуйовдженим, майже сивим волоссям, білими зубами і похмурими блискучими очима. У найдальшому кутку казарми, біля останнього глиняного горщика, налитого чорним маслом, в якому димно, звисившись, чадив нагрілий гніт, Зухін прискорив ходу і враз зупинився.

— Здоров був, Семенов,— сказав він одному рекрутові з таким же поголеним лобом, як і інші, який, в грубій солдатській білизні і в сірій шинелі наопашки, сидів з ногами на нарах і, розмовляючи з іншим рекрутом, щось їв. Це був він, з обстриженим під гребінку сивим

волоссям, поголеним синім лобом і з своїм постійним похмурим і енергійним виразом обличчя. Я боявся, що погляд мій образить його, і через те відвертався. Оперов, здається, теж поділяючи мою думку, стояв позад усіх; але звук голосу Семенова, коли він своєю звичайною, уривчастою мовою вітав Зухіна й інших, зовсім заспокоїв нас, і ми поспішили вийти вперед і подати — я свою руку, Оперов свою дощечку, але Семенов ще раніше за нас простягнув свою чорну велику руку, цим звільняючи нас від неприємного почуття робити нібито честь йому. Він говорив неохоче і спокійно, як і завжди:

— Здрастуй, Зухін. Спасибі, що зайшов. А, панове, сідайте. Ти пусти, Кудряшко,— звернувся він до рекрута, з яким вечеряв і розмовляв.— З тобою потім договоримо. Сідайте ж. Що? здивувало тебе, Зухін? Га?

— Нічим ти мене не здивував,— відповів Зухін, сідаючи коло нього на нари, трохи з тим виразом, з яким лікар сідає на постіль хворого,— мене б здивувало, коли б ти на екзамені прийшов, ото таки справді. Та розкажи ж, де ти пропадав і як це трапилось?

— Де пропадав? — відповів він своїм густим, сильним голосом,— пропадав у трактирах, шинках, взагалі у закладах. Та сідайте ж усі, панове, тут місця багато. Ану лишень підігни ноги, ти,— крикнув він владно, показавши на мить свої білі зуби, на рекрута, який ліворуч од нього лежав на нарах, поклавши голову на руки, і з лінивою цікавістю дивився на нас.— Ну, гуляв. І погано. І добре,— говорив він далі, змінюючи при кожному уривистому реченні вираз енергійного обличчя.— Історію з купцем знаєш: помер каналія. Мене хотіли вигнати. Скільки було грошей — усе промотав. Та це ще нічого б. Боргів сила залишалось — і поганих. Розплатитись не було чим. Ну, і все.

— Як же ти міг до такого додуматись,— сказав Зухін.

— А ось як: гуляв раз у Ярославлі, знаєш на Стоженці, гуляв з якимсь паном з купців Він рекрутський поставщик. Кажу: «Дайте тисячу карбованців — піду». І пішов.

— Та як же ж воно так, ти — дворянин,— сказав Зухін.

— Пусте! Все обору́дував Кирило Іванов.

— Хто, Кирило Іванов?

— Який мене купив (при цьому він особливо, і чудно, і забавно, і глузливо блиснув очима, і ніби посміхнувся).— Дозвіл у сенаті взяли. Ще погуляв, борги заплатив, та й пішов. Оце й усе. Що ж, сікти мене не можуть... п'ять карбованців є... А може, війна...

Потім він почав розповідати Зухіну свої дивовижні, неймовірні пригоди, раз у раз міняючи вираз енергійного обличчя і похмуро блискаючи очима.

Коли не можна було більше залишатись у казармах, ми почали прощатися з ним. Він подав усім нам руку, міцно потиснув наші і, не підводячись, щоб проводити нас, сказав:

— Заходьте ще коли-небудь, панове, нас ще, кажуть, тільки в наступному місяці поженуть,— і знов він немов посміхнувся.

Проте Зухін, пройшовши кілька кроків, знов повернувся назад. Мені захотілося бачити їх прощання, я теж зупинився і бачив, що Зухін дістав з кишені гроші, давав їх йому, і Семенов відштовхнув його руку. Потім я бачив, що вони поцілувались, і чув, як Зухін, знов наближаючись до нас, досить голосно прокричав:

— Прощай, голова! Таж, напевне, я курсу не кінчу — ти будеш офіцером.

У відповідь на це Семенов, який ніколи не сміявся, зареготав дзвінким, незвичайним сміхом, який дуже боляче вразив мене. Ми вийшли.

Усю дорогу додому, яку ми пройшли пішки, Зухін мовчав і все потроху сякався, приставляючи палець то до однієї, то до другої ніздрі. Прийшовши додому, він зразу ж пішов од нас і з того самого дня запиачив аж до екзаменів.

РОЗДІЛ XLV

Я ПРОВАЛЮЮСЬ

Нарешті настав перший екзамен, диференціалів та інтегралів, а я все був у якомусь чудному тумані і не здавав собі ясно справи в тому, що мене чекало. Вечо-

рами на мене, після товариства Зухіна та інших товаришів, находила думка про те, що треба змінити щось у своїх переконаннях, що щось у них не так і не добре, але ранком, з сонячним світлом, я знов ставав *comme il faut*, був дуже задоволений з цього і не хотів у собі ніяких змін.

В такому настрої я приїхав на перший екзамен. Я сів на лаві з того боку, де сиділи князі, графи і барони, почав розмовляти з ними по-французькому, і (хоч як це дивно) мені і в думці не було, що зараз треба буде відповідати з того предмета, якого я зовсім не знаю. Я спокійно дивився на тих, що підходили екзаменуватись, і навіть дозволяв собі жартувати з декого.

— Ну як, Грап,— сказав я Ілїньці, коли той повертався від столу,— набралися страху?

— Подивимось, як ви,— відповів Ілїнька, який з того часу, як вступив до університету, зовсім вийшов з-під мого впливу, не посміхався, коли я говорив з ним, і взагалі неприхильно ставився до мене.

Я презирливо посміхнувся на відповідь Ілїньки, хоч сумнів, що він його висловив, на хвилину змусив мене злякатись. Але туман знову застелив це почуття, і я продовжував і далі бути неуважним і байдужим, так що навіть зразу ж після того, як мене проекзаменують (ніби для мене це була найпустіша справа), я обіцяв піти вдвох з бароном З. закутити до Матерна. Коли мене викликали разом з Іконїним, я поправив фалди мундира і цілком спокійно підійшов до екзаменаційного столу.

Легенький мороз переляку пробіг у мене поза спиною тільки тоді, коли молодий професор, той самий, що екзаменував мене на вступному екзамені, подивився мені просто в обличчя і я доторкнувся до поштового паперу, на якому були написані білети. Іконїн, хоч узяв білет з тим самим похитуванням усього тіла, з яким він це робив на попередніх екзаменах, відповідав дещо, хоч і дуже погано; і я зробив те, що робив він на перших екзаменах, я зробив навіть гірше, бо взяв другий білет і на другий нічого не відповів. Професор з жалем подивився мені в обличчя й тихим, але твердим голосом сказав:

— Ви не перейдете на другий курс, пане Іртенъев.

Краще не ходить екзаменуватись. Треба звільнити факультет. І ви теж, пане Іконін,— додав він.

Іконін просив дозволу переекзаменуватись, ніби милостині, але професор відповів йому, що він за два дні не встигне зробити того, чого не зробив протягом року, і що він ніяк не перейде. Іконін знов жалібно, принижено благав; але професор знову відмовив.

— Можете йти, панове,— сказав він тим самим тихим, але твердим голосом.

Тільки тоді я наважився одійти від столу, і мені стало соромно за те, що я своєю мовчазною присутністю ніби брав участь у приниженому благанні Іконіна. Не пам'ятаю, як я пройшов зал повз студентів, щб відповідав на їх запитання, як вийшов у сіни і як дістався додому. Я був ображений, принижений, я був справді нещасний.

Три дні я не виходив з кімнати, нікого не бачив, знаходив, як у дитинстві, насолоду в сльозах і плакав багато. Я шукав пістолетів, з яких би міг застрелитись, коли б мені цього дуже вже захотілось. Я думав, що Ілїнька Грап плюне мені в вічі, коли мене зустрине, і зробить правильно; що Оперов радіє моему нещастю і всім про нього розповідає; що Колпіков мав цілковиту рацію, осоромивши мене у Яра; що мої дурні розмови з княжною Корнаковою не могли мати інших наслідків, і т. д., і т. д. Усі тяжкі, нестерпні для самолюбства хвилини з мого життя одна по одній проходили в моїй уяві; я силкувався обвинуватити кого-небудь у своєму нещасті: думав, що хто-небудь все це зробив навмисне, придумував проти себе цілу інтригу, нарікав на професорів, на товаришів, на Володю, на Дмитрія, на папа за те, що він мене віддав до університету; ремствував на провидіння за те, що воно дало мені дожити до такої ганьби. Нарешті, розуміючи свою цілковиту загибель в очах усіх тих, хто мене знав, я просився в папа йти в гусари або на Кавказ. Папа був незадоволений з мене, але, бачачи мое велике горе, розважав мене, кажучи, що хоч як це погано, але справу ще можна полагодити, якщо я перейду на інший факультет. Володя, який теж не вбачав у моему лихові нічого жахливого, говорив, що на іншому

факультеті мені принаймні не буде соромно перед новими товаришами.

Наші дами зовсім не розуміли й не хотіли чи не могли зрозуміти, що́ таке екзамен, що́ таке не перейти, і співчували мені лише через те, що бачили моє горе.

Дмитрій їздив до мене щодня й був весь час надзвичайно ніжний і лагідний; але мені саме через це й здавалося, що він збайдужів до мене. Мені завжди було боляче й образливо, коли він, приходячи до мене нагору, мовчки близенько підсідав до мене, трохи з тим виразом, з яким лікар сідає на ліжко тяжкохворого. Софія Іванівна й Варенька прислали мені через нього книжки, які я раніше хотів мати, і висловлювали бажання, щоб я прийшов до них; але саме в цій увазі я вбачав гордовиту, образливу для мене поблажливість до людини, що впала надто вже низько. Днів через три я трохи заспокоївся, але аж до від'їзду в село я нікуди не виходив з дому і, все думаючи про своє горе, без діла снував з кімнати в кімнату, намагаючись уникати всіх домашніх.

Я думав, думав і, нарешті, якось пізно ввечері, сидячи сам унизу і слухаючи вальс Євдокії Василівни, раптом скочив з місця, побіг нагору, дістав зошит, на якому написано було: «Правила життя», розгорнув його, і на мене пайшла хвилина каяття і морального пориву. Я заплакав, але вже не сльозами розпачу. Заспокоївшись, я вирішив знов писати правила життя і твердо був переконаний, що я вже ніколи не робитиму нічого поганого, жодної хвилини не змарную і ніколи не зраджу свої правила.

Чи довго тривав цей моральний порив, у чому саме він полягав і які нові начала поклав він для мого морального розвитку, я розповім у наступній, щасливішій половині юності.

24 вересня, Ясна Поляна.

ПЕРШІ СПОГАДИ
СПОГАДИ

ПЕРШІ СПОГАДИ

Ось перші мої спогади, такі, яких я не вмію викласти по порядку, не знаючи, що було раніше, що потім. Про деякі навіть не знаю, чи то було уві сні, чи наяву. Ось вони. Я зв'язаний, мені хочеться випростати руки, і я не можу цього зробити. Я кричу і плачу, і для мене самого мій крик неприємний, але я не можу зупинитися. Наді мною стоять, нахилившись, а хто, я не пам'ятаю. І все це у напівтемряві, але я пам'ятаю, що двоє; і крик мій діє на них: вони тривожаться від мого крику, але не розв'язують мене, чого я хочу, і я кричу ще голосніше. Їм здається, що це потрібно (тобто те, щоб я був зв'язаний), тоді як я знаю, що це не потрібно, і хочу довести їм це, і я кричу криком, противним для самого себе, але нестримним. Я відчуваю несправедливість і жорстокість не цих людей, адже вони жаліють мене, а долі, і жалість до самого себе. Я не знаю і ніколи не дізнаюся, що то було: чи то сповивали мене, коли я був грудною дитиною, і я видирав руки, чи мене сповивали вже тоді, коли мені було більше року, щоб я не розчував лишаї; чи я зібрав в один цей спогад, як це буває уві сні, багато вражень, але вірно те, що це було перше і найсильніше моє враження життя. І в пам'яті моїй залишився не крик мій, не страждання, а складність, суперечливість враження. Мені хочеться волі; і вона нікому не заважає, і мене мучать. Їм жаль мене, і вони зв'язують мене, і я, кому все потрібне, я слабкий, а вони сильні.

Інше враження радісне. Я сиджу в ночвах, і мене оточує дивний, новий, не неприємний кислий запах якоїсь

речовини, якою труть моє голеньке тільце. Очевидно, це були висівки, і, мабуть, у воді і ночвах мене купали щодня, але новизна враження від висівок розбудила мене, і я вперше помітив і полюбив своє тільце з ребрами, що проступали на грудях, і гладкі темні ночви, і зачочені рукава няні, і теплу парну, свячену, воду, і її звук, і особливо відчуття гладкості мокрих країв ночов, коли я водив по них рученятами.

Дивно і страшно подумати, що від народження мого і до трьох, чотирьох років, у той час, коли я ссав і коли мене відлучили, коли я почав лазити, ходити, розмовляти, скільки б я не шукав у своїй пам'яті, я не можу відшукати жодного спогаду, крім цих двох. Коли ж я почався? Коли почав жити? І чому мені радісно уявляти себе тоді, а бувало страшно, як і тепер багатьом страшно, уявляти себе тоді, коли я знову буду в тому стані смерті, від якого не буде спогадів, які б виражались словами? Хіба я не жив тоді, оті перші роки, коли вчився дивитись, слухати, розуміти, розмовляти, коли спав, ссав і цілував материні груди, і сміявся, і веселив мою матір? Я жив, і блаженно жив. Хіба не тоді я набував усе те, чим я тепер живу, і набував так багато, так швидко, що за все подальше життя я не набув і одної сотої того? Від п'ятирічної дитини до мене один крок. А від новонародженої дитини до п'ятирічної страшенна віддаль. Від зародка до новонародженого — безодня. А від небуття до зародка відділяє вже не безодня, а незбагненність. Мало того, що простір, і час, і причина є форми мислення і що сутність життя поза цими формами, але все життя наше є більше і більше підпорядкування себе цим формам і потім знову звільнення від них.

Подальші мої спогади відносяться до чотирьох, п'яти років, але й тих дуже небагато, і жоден з них не відноситься до життя поза стінами дому. Природа до п'яти років для мене не існує. Все, що я пам'ятаю, все відбувається в постелі, горниці. Ні трави, ні листя, ні неба, ні сонця не існує для мене. Не могло бути, щоб мені не давали гратися кольорами, листям, щоб я не бачив трави, щоб не захищали мене від сонця, але років до п'ятишести нема жодного спогаду про те, що ми називаємо

природою. Очевидно, треба відійти від неї, щоб бачити її, а я був природа.

Наступний за ночвами спогад є спогад *Яремівни*. «Яремівна» було слово, яким нас, дітей, лякали. І, мабуть, вже давно лякали; але мій спогад про неї такий: я в ліжку, і мені весело і добре, як і завжди, і я не пам'ятав би цього, але раптом няня чи хтось із того, що складало моє життя, каже щось новим для мене голосом і виходить, і мені робиться, крім того, що весело, ще й страшно. І я пригадую, що я не сам, а хтось ще такий самий, як я (це, мабуть, моя на рік молодша від мене сестра Машенька, з якою наші ліжечка стоять в одній кімнаті), і пригадую, що є положок біля мого ліжка, і ми разом з сестрою радіємо від того незвичайного, що трапилось з нами, і лякаємося його, і я ховаюся в подушки, і ховаюся і виглядаю в двері, з яких жду чогось нового й веселого. І ми сміємося, і ховаємося, і ждем. І ось з'являється хтось у платку і в чепчику, все так, як я ніколи не бачив, але я пізнаю, що це — та сама, хто завжди зі мною (няня чи тітка, я не знаю), і ця хтось розповідає грубим голосом, який я знаю, щось страшне про поганих дітей і про Яремівну. Я вищу від страху і радості і немов жахаюся і разом радію, що мені страшно, і хочу, щоб той, хто мене лякає, не знав, що я пізнав його. Ми затихаємо, але потім знову навмисне починаємо перешіптуватися, щоб викликати знову Яремівну.

Подібний до спогаду Яремівни є в мене й інший, очевидно пізніший за часом, тому що він більш ясний, але такий, що назавжди залишився для мене незрозумілим. У цьому спогаді головну роль відіграє німець Федір Іванович, наш учитель, але я знаю напевно, що я ще не перебуваю під його наглядом; отже, це відбувається до п'яти років. І це перше моє враження про Федора Івановича. І відбувається це так рано, що я ще нікого — ні братів, ні батька, нікого не пам'ятаю. Якщо й є в мене уявлення про яку-небудь окрему особу, то тільки про сестру, і то лише тому, що вона так само, як і я, боялась Яремівни. З цим спогадом поєднується у мене також перше уявлення про те, що в домі у нас є верхній поверх. Як я забрався туди, чи сам зайшов, чи мене хто заніс, я нічого не пам'ятаю, але пам'ятаю те, що нас

багато, ми всі, тримаючись за руки, танцюємо колом, серед нас також тримається за руки чужа жінка (чомусь мені пам'ятається, що це прачка), і ми всі починаємо кружляти і підстрибувати, а Федір Іванович підстрибує, надто високо піднімаючи ноги і надто шумно й голосно, і я в одну й ту ж мить відчуваю, що це недобре, вульгарно, і помічаю його, і, здається, починаю плакати, і все закінчується.

Оце й усе, що я пам'ятаю до п'ятирічного віку. Ні своїх нянь, тіток, братів, сестер, ні батька, ні кімнат, ні іграшок — я нічого не пам'ятаю. Спогади більш виразні починаються у мене з того часу, коли мене перевели вниз до Федора Івановича і до старших хлопчиків.

Коли мене переводили вниз до Федора Івановича і хлопчиків, я відчув уперше, і тому сильніше, ніж будь-коли потім, те, що називають почуттям обов'язку, називають почуттям хреста, що його покликана нести кожна людина. Мені було жаль залишати звичне (звичне одвіку), сумно було, поетично сумно, розлучатися не так з людьми, з сестрою, з нянею, з тіткою, як з ліжком, з подушкою, з подушкою, та й страшно було те нове життя, в яке я вступав. Я намагався знаходити веселе в тому новому житті, яким я мав жити; я намагався вірити ласкавій мові, якою заманював мене до себе Федір Іванович; намагався не бачити тієї зневаги, з якою хлопчики приймали мене, меншого, до себе; намагався думати, що соромно було жити великому хлопчику з дівчатками і що нічого хорошого не було в тому житті нагорі з нянею; але на душі було дуже гірко, і я знав, що безповоротно втрачав невинність і щастя, і лише почуття власної гідності, свідомість того, що я виконую свій обов'язок, підтримувало мене. Багато разів доводилось мені переживати такі хвилини потім — на перехрестях життя, ступаючи на нові дороги; я тихо тужив за безповоротно втраченим. Я все не вірив, що це буде, хоч мені й говорили про те, що мене переведуть до хлопчиків, але пам'ятаю, халат з підтяжкою, пришитою до спини, який на мене наділи, немов одрізав мене назавжди від гори, і я тут вперше помітив не всіх тих, з ким я жив нагорі, а лише головну особу, з якою я жив і яку я не розумів раніше. Це була тітонька Тетяна Олександрівна. Пам'ятаю не-

високу, дебелу, з чорним волоссям, добру, ніжну, жалісливу. Вона надівала на мене халат, обнімаючи, підперізувала і цілувала, і я бачив, що вона почувала те саме, що й я: що жаль, страшенно жаль, але так треба. Вперше я відчув, що життя не іграшка, а складна річ. Чи не те саме я відчую, коли буду помирати: я зрозумію, що смерть або майбутнє життя не іграшка, а складна річ.

СПОГАДИ

ВСТУП

Мій друг П. Б., який взявся писати мою біографію для французького повного видання творів, просив мене повідомити йому деякі біографічні дані.

Мені дуже хотілося виконати його бажання, і я в думці почав складати свою біографію. Спочатку я непомітно для себе цілком природно став згадувати саме тільки хороше з мого життя, лише як тіні на картині додаючи до цього хорошого темні, погані сторони, вчинки мого життя. Але, вдумуючись більш серйозно в події мого життя, я побачив, що така біографія була б хоч і не прямим обманом, але обманом внаслідок неправильного висвітлення і виставлення хорошого і замовчання або згладження всього поганого. Коли ж я подумав про те, щоб написати чисту правду, не приховуючи нічого поганого в моєму житті, мене перелякало те враження, яке повинна була б справити моя біографія.

У цей час я захворів. І під час невільної бездіяльності внаслідок хвороби моя думка безнастанно повертала-ся до спогадів, і ці спогади були жахливі.

Я з величезною силою відчув те, про що пише Пушкін у своєму вірші «Спомин»¹:

Коли для смертного замовкне день труда
І на німі майдани міста
Напівпрозорча наляже ніч бліда
І ену крило повіє чисте,

¹ Вірш подається в перекладі М. Т. Рильського.

Тоді в самотності, легких не знавши снів,
 Тривожної я повен муки:
 В безсонні устає сумління темний гнів,
 Шиплять докори, як гадюки;
 Душа горить; в умі схвильовані думки
 Одна по одній виникають,
 І давні спомини, безмовні та тяжкі,
 Сувої довгі розгортають.
 І я, читаючи свою облуду й гріх,
 Життя минуле проклинаю
 І тяжко скаржуся, але в сльозах гірких
 Рядків печальних не змиваю.

Тільки в останньому рядку я змінив би так,— замість «рядків печальних...» поставив би: «рядків ганебних не змиваю».

Під цим враженням я написав у себе в щоденнику таке:

«6 січ. 1903 р.

Я тепер відчуваю муки пекла: згадую всю мерзенність свого попереднього життя, і ці спогади не покидають мене і отруюють життя. Звичайно шкодують, що людина не зберігає спогадів після смерті. Яке щастя, що цього нема! Якою мукою було б, коли б я в тому житті пам'ятав усе погане, нестерпне для совісті, що я зробив в усьому попередньому житті! А якщо пам'ятаєш хороше, то треба пам'ятати і все погане. Яке щастя, що спогад зникає разом із смертю, і залишається одна свідомість,— свідомість, що виступає немовби як загальний висновок з хорошого і поганого, як складне рівняння, зведене до найпростішого його виразу: $X = \text{позитивній чи негативній, великій або малій величині!}$ Так, велике щастя — знищення спогаду, з ним не можна було б жити радісно. Тепер же, із знищенням спогаду, ми вступаємо в життя з чистою, білою сторінкою, на якій можна писати заново хороше і погане».

Правда, що не все моє життя було таким страшенно поганим,— таким був тільки двадцятирічний період його; правда й те, що й у цей період моє життя не було суцільним злом, яким воно здавалось мені під час хвороби, і що й у цей період в мені пробуджувалися пори-

вання до добра, хоч, правда, вони тривали недовго і швидко заглушувалися зовсім нестримними пристрастями. Але все-таки ця моя робота думки, особливо під час хвороби, ясно показала мені, що моя біографія, як звичайно пишуть біографи, при замовчанні всієї гидоти і злочинності мого життя, була б обманом, і що коли писати біографію, то треба писати всю чисту правду. Лише така біографія, як би не соромно мені було писати її, може мати справжній і плодотворний інтерес для читача. Згадуючи так своє життя, тобто розглядаючи його з точки зору добра і зла, яке я робив, я побачив, що все моє довге життя розпадається на чотири періоди: 1) той чудовий, особливо порівняно до наступного, невинний, радісний, поетичний період дитинства до чотирнадцяти років; потім другий — страшний двадцятирічний період грубої розпусності, служіння честолюбності, марнолюбству і, головне, — похоті; потім третій — 18-річний період, від одруження і до мого духовного народження, який з світської точки зору можна б назвати періодом моральності, оскільки в ці вісімнадцять років я жив правильним, чесним, сімейним життям, не підпадаючи ні під які засуджені громадською думкою пороки, але всі інтереси якого обмежувались егоїстичними турботами про сім'ю, про збільшення достатків, про надбання літературного успіху та всілякого роду задоволеннями.

І, нарешті, четвертий, двадцятирічний період, в якому я живу тепер, і в якому сподіваюсь померти, і з точки зору якого я бачу все значення минулого життя, і якого я ні в чому не бажав би змінити, крім як у тих звичках зла, які засвоєні мною в минулі періоди.

Таку історію життя усіх цих чотирьох періодів, зовсім, зовсім правдиву, я хотів би написати, якщо мені бог дасть сили і життя. Я думаю, що така написана мною біографія, хоча б і з великими недоліками, буде кориснішою для людей, ніж уся та художня балаканина, якою сповнені мої дванадцять томів творів і яким люди нашого часу приписують не заслужене ними значення.

Тепер я й хочу це зробити. Розповім спочатку про перший, радісний період дитинства, який особливо сильно приваблює мене; потім, як це не буде мені соромно, розкажу, нічого не прихсавши, і про жахливі

двадцять років наступного періоду. Потім і третій період, який може бути цікавим менше від усіх, і, нарешті, останній період — мого пробудження до істини, який дав мені вищі блага життя і радісний спокій в зв'язку з наближенням смерті.

З тим щоб не повторюватися при описанні дитинства, я перечитав мое писання під цим заголовком і жалкую, що написав його: так недобре, літературно, нещиро написано. Воно й не могло бути інакше: по-перше, тому, що моїм задумом було описати історію не свою, а моїх приятелів дитинства, і через те вийшло нескладне змішання подій їхнього і мого дитинства, а по-друге, тому, що під час його написання я був далеко не самостійним у формах висловлювання, а перебував під впливом двох письменників: Stern'a (його *Sentimental journey*) і Töpfer'a (*Bibliothèque de mon oncle*)¹, які на мене тоді сильно вплинули.

Особливо не сподобались мені тепер останні дві частини: отроцтво і юність, в яких, крім нескладного змішання правди з вигадкою, є й нещирість: бажання виставити як хороше і важливе те, що я не вважав тоді хорошим і важливим,— мое демократичне спрямування. Сподіваюсь, що те, що я напишу тепер, буде кращим, головне — кориснішим для інших людей.

I

Народився я і провів перше дитинство в селі Ясна Поляна. Матері своєї я зовсім не пам'ятаю. Мені було півтора року, коли вона померла. Якось так сталось, що не залишилося жодного її портрета, тому як реальну фізичну істоту я не можу собі уявити її. До деякої міри я радий з цього, тому що в моєму уявленні про неї є тільки її духовний образ, і все, що я знаю про неї, все прекрасне, і я думаю — не тому тільки, що всі, хто говорив мені про мою матір, старались говорити про неї тільки хороше, а тому, що справді в ній було дуже багато хорошого.

¹ Стерна (його «Сентиментальна подорож») і Тепфера («Бібліотека мого дядька»).

А втім, не лише моя мати, а й всі особи, які оточували моє дитинство,— від батька до кучерів — уявляються мені виключно хорошими людьми. Очевидно, моє чисте любовне почуття, як яскравий промінь, відкривало мені в людях (вони є завжди) їх кращі якості, і те, що всі ці люди здавались мені виключно хорошими, було набагато більшою правдою, ніж те, коли я бачив лише їх вади. Мати моя була некрасива собою, дуже добре освічена для свого часу. Вона знала, крім російської,— якою вона, проти прийнятої тоді російської безграмотності, писала правильно,— чотири мови: французьку, німецьку, англійську та італійську, і повинна була бути чутливою до мистецтва, вона добре грала на фортепіано, і її ровесниці розказували мені, що вона була великим майстром оповідати захоплюючі казки, вигадуючи їх у міру розповіді. Найкращою її якістю було те, що вона, за розповідями слуг, була хоч і запальна, але витримана. «Вся почервоніє, навіть заплаче,— розповідала мені її покоївка,— але ніколи не скаже грубого слова». Вона й не знала їх.

У мене залишилось кілька її листів до мого батька і інших тіток і щоденник поведінки Миколеньки (старшого брата), якому було шість років, коли вона померла, і який, я думаю, більш за всіх схожий на неї. В обох їх була дуже дорога мені властивість характеру, яку я припускаю на основі материних листів і яку я знав у брата,— байдужість до суджень людей і скромність, яка доходила до того, що вони намагалися приховувати ті розумові, освітні і моральні переваги, які вони мали перед іншими людьми. Вони немов соромилися цих переваг.

У браті, про якого Тургенев дуже вірно сказав, що в нього не було тих недоліків, які потрібні для того, щоб бути великим письменником,— я добре знав це.

Пам'ятаю раз, як дуже дурна і нехороша людина, ад'ютант губернатора, що полював разом з ним, при мені підсміювався над ним, і як брат, дивлячись на мене, добродушно посміхався, очевидно знаходячи в цьому велике задоволення.

Таку ж рису я помічав у листах матері. Вона, очевидно, духовно стояла вище батька і його сім'ї, за винятком хіба що Тетяни Олександрівни Єргольської, з

якою я прожив половину свого життя і яка була чудовою за своїми моральними якостями жінкою.

Крім того, в обох їх була ще друга риса, яка обумовлювала, я думаю, і їх увагу до суджень людей: це те, що вони ніколи, нікого — це я вже певно знаю про брата, з яким прожив половину життя, — ніколи нікого не судили. Найрізкіше виявлення негативного ставлення до людини виражалося в брата тонким, добродушним гумором і такою ж посмішкою. Те ж саме я бачу і з листів моєї матері і чув від тих, хто її знав.

В життєх Дмитрія Ростовського є одне, що мене завжди дуже вражало, — це коротеньке життя одного монаха, який мав, про це знала вся братія, багато вад і який, незважаючи на це, приснився старцю серед святих у найкращому місці раю. Здивований старець запитав, чим заслужив цей нездержливий багато в чому монах таку нагороду? Йому відповіли: «Він ніколи не осудив нікого».

Якби були такі нагороди, я думаю, що мій брат і моя мати одержали б їх.

Третьою рисою, яка виділяла матір з її середовища, була правдивість і простота її тону в листах. У той час були особливо поширені в листах вирази перебільшених почуттів: незрівнянна, щиро кохана, радість мого життя, неоціненна і т. ін. — були найпоширенішими епітетами між близькими, і чим більш пишномовними, тим більш неширими.

Ця риса, хоч і не в великій мірі, помітна в листах батька. Він пише: «*Ma bien douce amie, je ne pense qu'au bonheur d'être auprès de toi*»¹, і т. п. Навряд чи це було цілком ширю.

Вона ж пише в звертанні завжди однаково: «*mon bon ami*»², і в одному з листів просто каже: «*La temps me parait long sans toi, quoiqu'à dire vrai, nous ne jouissons pas beaucoup de ta société quand tu es ici*»³, і завжди підписується однаково: «*ta dévouée Marie*»⁴.

¹ «Моя люба подруго, думаю лише про щастя бути з тобою»,

² «мій добрий друже»,

³ «Час без тебе тягнеться дуже довго, хоч, правду кажучи, ми не дуже насолоджуємося твоєю присутністю, коли ти тут»,

⁴ «твоя вірна Марі».

Дитинство своєї мати прожила частково в Москві, частково в селі, з розумною, гордою і обдарованою людиною, моїм дідом Волхонським.

II

Про діда я знаю те, що, досягнувши високого чина генерал-аншефа при Катерині, він раптом втратив своє становище, тому що відмовився одружитися з племінницею і коханкою Потьомкіна, Варенькою Енгельгардт. На пропозицію Потьомкіна він відповідав: «Чого це йому в голову збрело, що я маю одружитися з його б...».

За цю відповідь не тільки припинилася його службова кар'єра, а навіть гірше,— його було призначено воєводою в Архангельськ, де він пробув, здається, до воцаріння Павла, потім вийшов у відставку і, одружившись з княжною Катериною Дмитрівною Трубецькою, поселився в одержаному від свого батька Сергія Федоровича маєтку, Ясній Полянці.

Княгиня Катерина Дмитрівна рано померла, залишивши моєму діду єдину дочку Марію. З цією дочкою, яку дід дуже любив, і її компаньйонкою французенкою він і прожив до своєї смерті, близько 1816 року.

Дід мій вважався дуже суворим господарем, але я ніколи не чув розповідей про його жорстокості і покарання, такі звичайні на той час. Я думаю, що вони були, але пристрасна повага до його статечності, розуму була настільки велика у челяді і селян його часу, що, хоча я й чув осуди від мого батька, я чув тільки одобрення розуму, господарності, турботи про селян і особливо про велику челядь мого діда. Він побудував чудові приміщення для челяді і турбувався про те, щоб вона була завжди не тільки не голодна, а й добре одягнена і веселилась. У свята він влаштовував для неї ігри, гоїдалки, танці. Ще більше він турбувався, як і кожний розумний поміщик того часу, про добробут селян, і вони благоденствували, тим більше що високе становище діда, викликаючи повагу у станових, справників, засідателя, захищало їх від утисків з боку начальства.

Мабуть, у нього було дуже тонке естетичне чуття. Всі його споруди не тільки міцні і зручні, але й надзви-

чайно красиві. Таким же є і розбитий ним парк перед будинком. Очевидно, він так само любив музику, тому що лише для себе і для матері тримав свій хороший невеликий оркестр. Я ще застав величезний, в три обхвати, в'яз, що ріс у клині липової алеї, навколо якого були зроблені лави і попітри для музикантів. Уранці він прогулювався в саду, слухаючи музику. Полювання він не терпів, а любив квіти і оранжерейні рослини.

Дивна доля і якимось чудом звела його з тією самою Варенькою Енгельгардт, за відмовлення від якої він потерпів під час своєї служби. Варенька вийшла заміж за князя Сергія Федоровича Голіцина, який, внаслідок цього, одержав різного роду чини, ордени й нагороди. З оцим Сергієм Федоровичем і його сім'єю, отже і з Варварою Василівною, зблизився мій дід настільки, що моя мати була з дитинства заручена з одним з десяти синів Голіцина, а обидва старі князі обмінялися портретними галереями (зрозуміла річ, копіями, написаними кріпосними живописцями). Всі ці портрети Голіциних і тепер у нашому домі — з князем Сергієм Федоровичем в андріївській стрічці і рудою, товстою Варварою Василівною—дамою—кавалером орденів. Однак цьому зближенню збутись не судилося: наречений моєї матері, Лев Голіцин, помер від гарячки перед весіллям, ім'ям якого назвали мене, четвертого сина, на пам'ять про того Льва¹. Мені казали, що матуся дуже любила мене і називала: «*Mon petit Benjamin*»².

Думаю, що любов до померлого нареченого, саме внаслідок того, що вона закінчилася смертю, була тією поетичною любов'ю, яку дівчата переживають лише один раз. Шлюб її з моїм батьком був підготовлений ріднею її і мого батьків. Вона була багата, вже не першої молодості, сирота, батько ж був веселим, блискучим молодим чоловіком, з іменем і зв'язками, але з дуже розладнаним

¹ Тітонька розповідала мені, що того Голіцина звали Львом, але це, мабуть, помилка, скільки у Сергія Федоровича Голіцина не було сина Льва. І тому я думаю, що легенда про те, ніби моя мати була засватана за одного з Голіциних, справедлива так само, як і те, що наречений помер. Щождо того, що мені дано ім'я Лев тому, що так звали нареченого,— невірно.

² «Мій малецький Веніамін».

(до того розладнаним, що батько навіть відмовився від спадщини) моїм дідом Толстим господарством. Гадаю, що мати любила мого батька, щоправда більше як чоловіка і, головне, батька своїх дітей, але не була закохана в нього. Справжніми ж її коханнями, як я розумію, були три чи чотири: любов до померлого жениха, потім пристрасна дружба з французенкою m-elle Hénissienne, про яку я чув від тіток і яка закінчилася, здається, розчаруванням. Ця m-elle Hénissienne вийшла за двоюрідного брата матері, князя Михайла Волконського, діда сучасного письменника Волконського. Ось що пише моя мати про свою дружбу з цією m-elle Hénissienne. Вона пише про свою дружбу з приводу двох дівчат, що жили у неї дома: «Je m'arrange très bien avec toutes les deux: je fais de la musique, je ris et je folâtre avec l'une et je parle sentiment, je médis du monde frivole avec l'autre, je suis aimée à la folie par toutes les deux, je suis la confidente de chacune, je les concilie, quand elles sont brouillées, car il n'y eut jamais d'amitié plus querelleuse et plus drôle à voir que la leur: ce sont des bouderies, des pleurs, des réconciliations, des injures et puis des transports d'amitié exaltée et romanesque. Enfin j'y vois comme dans un miroir l'amitié qui a animé et troublé ma vie pendant quelques années. Je les regarde avec un sentiment indéfinissable, quelquefois j'envie leurs illusions, que je n'ai plus, mais dont je connais la douceur; disons le franchement; le bonheur solide et réel de l'âge mûr vaut-il les charmantes illusions de la jeunesse, où tout est embelli par la toute puissance de l'imagination? Et quelquefois je souris de leur enfantillage»¹.

¹ «Я дуже добре порозумілася з обома, займаюсь музикою, сміюся, розважаюся з однією і веду сентиментальні розмови, за суджую легковажних людей з другою, обидві мене люблять до нестями, повіряють мені свої таємниці, я їх примирюю, коли вони сперечаються, тому що ніколи ще не було дружби більш сварливої і забавної для стороннього ока, ніж їхня: це примхи, сльози, злагода, сварки і знову захоплення екзальтованою і романтичною дружбаю. Словом, я бачу тут, як у дзеркалі, дружбу, яка робила цікавішим і псувала моє життя протягом кількох років. Я дивлюсь на них з невизначеним почуттям, іноді заздрю їх ілюзіям, яких у мене більш немає, але солодкість яких я знаю; скажемо відверто, чи варте певне і реальне щастя зрілого віку чарівної фантазії юності, де все прикрашується всіма силами уявлення? І тоді мене радує їх дитинність».

Третім сильним, можливо, найбільш пристрасним почуттям була її любов до старшого брата, Коко, журнал поведінки якого вона вела російською мовою, в якому вона записувала його вчинки і читала йому. З цього журналу видно велике бажання зробити все можливе для найкращого виховання Коко і разом з тим дуже неясне уявлення про те, що для цього потрібно. Так, наприклад, вона вичитує йому за те, що він надто вразливий і плаче, коли бачить страждання тварин. Чоловік, на її думку, мусить бути твердим. Інша вада, яку вона намагається виправити в ньому, це те, що він «задумується» і замість «bonsoir»¹ або «bonjour»² каже бабусі: «je vous remercie»³.

Четверте сильне почуття, яке, можливо, було, як мені говорили тітоньки, і якого я так бажав, щоб було,— була любов до мене, що замінила любов до Коко, який на час мого народження вже відійшов від матері і потрапив у чоловічі руки.

Йй необхідно було любити не себе, і одна любов змінювалась іншою. Таким був духовний образ моєї матері в моїй уяві.

Вона уявлялась мені такою високою, чистою, духовною істотою, що часто в середній період мого життя, в час боротьби із спокусами, що наплинули на мене, я молився її душі, благаючи її допомогти мені, і це моління завжди допомагало мені.

Життя моєї матері в сім'ї батька, як я можу зробити висновок з листів і розповідей, було дуже щасливим і хорошим.

Сім'я батька складалася з бабусі, старенької,— його матері, її дочки — моєї тітки, графині Олександрі Іллінічни Остен-Сакен, і її вихованки Пашеньки, другої тітоньки, як ми називали її, хоч вона була нам дуже далекою родичкою, Тетяни Олександрівни Єргольської, яка виховувалася в домі діда і прожила все своє життя в домі мого батька, вчителя Федора Івановича Ресселя, описаного мною досить вірно в «Дитинстві».

¹ добрий вечір

² добрий день

³ дякую вам.

Дітей нас було п'ятеро: Микола, Сергій, Дмитро, я — найменший, і молодша сестра Маше́нка, внаслідок родів якої й померла моя мати. Заміжнє, дуже коротке життя моєї матері — здається, не більше дев'яти років — було щасливе і хороше. Це життя було дуже повне і прикрашене любов'ю всіх до неї і її до всіх, хто з нею жив. Судячи з листів, я гадаю, що вона жила тоді дуже самотньо. Майже ніхто, крім близьких сусідів Огарьових і родичів, що випадково проїжджали великою дорогою і заїжджали до нас, не навідувався до Ясної Поляни. Життя матері проходило в заняттях з дітьми, в вечірніх читаннях уголос романів для бабусі і серйозних читаннях, як «Еміль» Руссо, для себе, і роздумах про прочитане; в грі на фортепіано, у викладанні італійської мови одній з тіток, у прогулянках і домашньому господарстві.

В усіх сім'ях бувають періоди, коли хвороби й смерті ще відсутні і члени сім'ї живуть спокійно. Такий період, як мені здається, пережила мати в сім'ї чоловіка до своєї смерті. Ніхто не помирав, ніхто серйозно не хворів, розладнані справи батька йшли на лад. Всі були здорові, веселі, дружні. Батько веселив усіх своїми оповіданнями і жартами. Я не застав цього періоду. Коли я став пам'ятати себе, уже смерть матері позначилася на житті нашої сім'ї.

III

Все це я описую з розповідей і листів. Тепер же починаю про те, що я пережив і пам'ятаю.

Не буду говорити про невиразні, дитячі, неясні спогади, в яких ще не можеш відрізнити дійсність від сновидіння. Почну з того, що я ясно пам'ятаю, з того місця і тих осіб, які оточували мене з перших років.

Перше місце серед цих осіб займає, щоправда не за впливом на мене, а за моїми почуттями до нього, звичайно, мій батько.

Мій батько з ранніх років лишився єдиним сином у своїх батьків. Молодший його брат Ілінька внаслідок нещасного випадку став горбатим і помер ще в дитинстві. В 12-му році батькові було сімнадцять років, і він, незважаючи на небажання і страх та умовляння рідні,

поступив на військову службу. На той час кн. Мик. Ів. Горчаков, близький родич моєї бабусі, кн. Горчакової, був військовим міністром, а другий брат, Андрій Іванович, був генералом, який командував чимось в діючій армії, і батька призначили до нього ад'ютантом. Він брав участь у походах 13—14 років і в 14-му році, десь у Німеччині, будучи посланий як кур'єр, був узятий французами в полон, від якого звільнився лише в 15-му році, коли наші війська ввійшли в Париж. Батько у двадцять років був уже не невинним юнаком, а ще до переходу на військову службу, отже, років у шістнадцять був зведений батьками, як думали тоді, для його здоров'я, з дворовою дівчиною. Від цього зв'язку був син Мишенька, якого зробили листоношею і якому за життя батька жилося непогано, але який потім збився з шляху і часто вже до нас, дорослих братів, звертався по допомогу. Пам'ятаю те чудне почуття здивування, яке сповнювало мене, коли цей збіднілий брат мій, дуже схожий (більше від усіх нас) на батька, просив у нас допомоги і був вдячний за десять-п'ятнадцять карбованців, які йому давали.

Після кампанії батько, розчарувавшись у військовій службі,— це видно з листів,— вийшов у відставку і приїхав у Казань, де мій дід, розорившись дощенту, був губернатором. В Казані ж була видана батькова сестра, Пелагія Іллінічна, за Юшкова. Дід незабаром помер, там же в Казані, і батько залишився з спадщиною, яка не варта була навіть усіх боргів, і з старою матір'ю, що звикла жити в розкошах, сестрою і кузиною на руках. В цей час його одружили з моєю матір'ю, і він переїхав у Ясну Поляну, де, проживши дев'ять років з матір'ю, став удівцем і де, вже за моєї пам'яті, жив з нами.

Батько був середній на зріст, хорошої будови, жвавий сангвінік, з приємним обличчям і завжди засмученими очима. Життя його проходило у веденні господарства, в якому він, здається, не був великим знавцем, але в якому він мав для того часу чудову якість: він був не тільки не жорстоким, а швидше добрим і слабохарактерним. Так що і за його часу я ніколи не чув про тілесні покарання. Очевидно, такі покарання застосовувались. У ті часи важко було ув'язити собі управління без застосування

цих покарань; але вони, мабуть, були такими рідкісними і батько так мало брав у них участь, що нам, дітям, ніколи не доводилось чути про це. Аж тільки після смерті батька я вперше дізнався, що такі покарання відбувались у нас. Ми, діти, з учителем поверталися з прогулянки і біля току зустріли товстого управляючого Андрія Ільїна, за яким ішов сумний-сумний, що дуже вразило нас, помічник кучера, кривий Кузьма, вже немолода, одружена людина. Хтось із нас запитав Андрія Ільїна, куди він іде, і він спокійно відповів, що йде на тік, де треба покарати Кузьму. Не можу передати страшного почуття, яке викликали в мене ці слова і вигляд доброго і зажуреного Кузьми. Увечері я розповів про це тітоньці Тетяні Олександрівні, яка виховувала нас і ненавиділа тілесні покарання, ніколи не дозволяла їх для нас, а також для кріпаків там, де вона могла мати вплив. Вона дуже обурилась з приводу того, що я їй розповів, і з докором сказала: «Чому ж ви не припинили це?» Її слова ще більше завдали мені жалю. Я ніколи не думав, що ми могли втрутитись у таку справу, а тимчасом виходить, що ми могли. Але вже було пізно, і жахлива річ уже сталась.

Повертаюсь до того, що я знав про батька і як уявляю собі його життя. Його заняттям було господарство, і, головне, процеси, яких тоді було дуже багато у всіх і, як мені здається, особливо багато в батька, якому треба було розплутувати справи діда. Ці процеси примушували батька часто виїжджати з дому. Крім того, він часто виїжджав також на полювання — і на рушничне, і на полювання собаками. Головними його товаришами по полюванню були його приятель — старий холостяк і багач Киреевський і Язиков, Глебов, Ісленьєв. Батькові властива була загальна для всіх тодішніх поміщиків риса — пристрасть до деяких любимчиків із дворових. Такими його любимчиками були два брати, Петруша і Матюша, обидва вродливі, спритні хлопці і хвацькі мисливці.

Вдома батько, крім ведення господарства і заняття з нами, дітьми, багато ще читав. Він збирав бібліотеку, яка складалася на той час з французьких класиків, історичних і природничо-історичних творів — Бюффон, Кюв'є.

Тітоньки розказували мені, що в батька було правило: не купувати нових книг, поки не прочитає тих, що є. Але хоча він і багато читав, важко повірити, що він подолав усі ті *Histoires des croisades i des papes*¹, які він збирав до бібліотеки. Наскільки я можу судити, він не мав нахилу до наук, але був на рівні освічених людей свого часу. Як і більша частина людей перших Олександрівських часів і походів 13, 14 і 15-го років, він був не тим, що тепер називають лібералом, а просто, з почуття власної гідності, не вважав для себе можливим служити ні під кінець царювання Олександра I, ні за Миколи. В одному листі з Москви до матері він пише в своєму жартівливому тоні про Юшкова, Осипа Івановича, брата свого зятя: «Осип Іванович багато думає про себе, тому що шталмейстер. Але я анітрошечки не боюся його. У мене є свій шталмейстер».

Не тільки він не служив ніде в часи Миколи, а навіть усі його друзі були такими ж вільними людьми, які не служили і злегка фрондували уряд. За все моє дитинство і навіть юність наше сімейство не мало близьких стосунків ні з одним чиновником. Звичайно, я нічого не розумів цього в дитинстві, але я знав те, що батько ніколи, ні перед ким не принижувався, не зраджував свого бойового, веселого і часто насмішкуватого тону. І це почуття власної гідності, яке я бачив у ньому, посилювало мою любов, моє захоплення ним.

Пам'ятаю його в його кабінеті, куди ми приходили до нього прощатись, а інколи просто погратись, де він з люлькою сидів на шкіряному дивані і голубив нас і іноді, на нашу велику радість, пускав до себе за спину на шкіряний диван і продовжував або читати, або розмовляти з прикажчиком, що стояв біля одвірка, або з С. І. Язикввим, моїм хрещеним батьком, який часто гостював у нас.

Пам'ятаю, як він приходив до нас униз і малював нам картинки, які здавались нам вершиною майстерності.

Пам'ятаю, як він одного разу заставив мене прочитати йому вірші Пушкіна, які подобались мені і які я вивчив напам'ять,— «До моря»: «Прощай, стихіє, в воль-

¹ Історії хрестових походів і пап,

нім морі...» і «Наполеону»: «Кінець великого звершився; нема його, навіки зник...», і т. д. Його вразив, очевидно, той пафос, з яким я декламував ці вірші, і він, після того, як я закінчив, якимось значуще переглянувся з присутнім тут Язиковим. Я зрозумів, що він бачить щось хороше в цьому моєму декламуванні, і був дуже щасливий з цього. Пам'ятаю його веселі жарти і розповіді за обідом і вечерею, як і бабуся, і тьотя, і ми, діти, сміялися, слухаючи його.

Пам'ятаю ще його поїздки до міста і той на диво красивий вигляд, якого він набував, коли одягав сюртук і вузькі панталони.

Та більше всього я пам'ятаю його на полюванні з собаками. Пам'ятаю його виїзди на полювання. Мені завжди потім здавалось, що Пушкін списав з них свій виїзд на полювання чоловіка в «Графі Нуліні».

Пам'ятаю, як ми з ним ходили гуляти, і як молоді хорти, що ув'язалися за ним, розбігавшись по нескошеному луку, на якому висока трава підстьобувала їх і лоскотала під черевом, літали кругом з загнутими набік хвостами, і як він потішався ними. Пам'ятаю, як у день мисливського свята 1 вересня ми всі виїхали лінійкою до відгородженої частини лісу, куди була пущена лисиця, і як гончаки гонилися за нею і десь — ми не бачили — хорти спіймали її. Пам'ятаю особливо ясно загін вовка. Це було біля самого дому. Ми всі пішки вийшли подивитись. На возі вивезли зструненого великого, з зв'язаними ногами, сірого вовка. Він лежав спокійно і лише скоса позирав на тих, що підходили до нього. Приїхавши на місце за садом, вовка зняли, притиснули вилами до землі і розв'язали ноги. Він став пручатись і смикатись і злобно гриз струнку. Нарешті розв'язали на потилиці й струнку, і хтось крикнув: «Пускай!» Підняли вила, і вовк підвівся, постояв секунд десять. Та на нього крикнули і пустили собак. Вовк, собаки, кінні, верхівці полетіли вниз по полю. І вовк утік. Пам'ятаю, батько щось виказував і, сердито махаючи руками, повертався до дому.

Найприємніші ж мої спогади про нього пов'язані з вечорами, коли він сидів з бабунею на дивані і помагав їй розкладати пасьянс. Батько зі всіма бував ввічливим

і ласкавим, але з бабунею він завжди був якимсь особливо ласкавим. Сидить бувало бабуся, з своїм довгим підборіддям, в чепчику з рюшем і бантом, на дивані і розкладає карти, нюхаючи зрідка з золотої табакерки. Поряд з диваном сидить на кріслі тульська зброярка Петрівна, в своїй куртушці з патронами, і пряде і стукає зрідка клубком об стіну, де вона вже зробила клубком виямку. Ця Петрівна — перекупка — чомусь сподобалась бабусі, і вона часто гостює в нас і завжди сидить поряд з бабусею, у вітальні на дивані. На кріслах сидять тітоньки, і одна з них читає вголос. На одному з крісел, видавивши в ньому собі ямку, лежить періста хортиця Милка, улюблена жвава собака батька, з прекрасними чорними очима. Ми приходимо прощатись, а інколи сидимо тут же. Прощаємося завжди, цілуєчись з бабусею і тітоньками, цілуєчись рука в руку. Пам'ятаю, яюсь посеред пасьянса і читання батько зупиняє тітоньку, яка читала, показує в дзеркало і щось шепоче.

Ми всі теж дивимось туди.

Це офіціант Тихін, знаючи, що батько у вітальні, іде до нього в кабінет брати його тютюн з великої, що складається трояндочкою, шкіряної тютюнниці. Батько бачить його в дзеркало і дивиться, як він навшпиньки підкрадається.

Тітоньки сміються. Бабуся довго не розуміє, а коли збагнула, радісно посміхається. Я захоплююсь добротою батька і, прощаючись з ним, з особливою ніжністю цілую його білу жилаву руку.

Я дуже любив батька, але ще не знав, якою сильною була ця моя любов до нього, до того часу, поки він не помер.

Та про це потім. Тепер про інших членів нашої сім'ї, серед яких пройшло моє дитинство.

IV

Бабуся Пелагія Миколаївна була дочка багатого сліпого князя Миж. Горчакова. Наскільки я можу уявити собі її характер, вона була обмеженою, малоосвіченою — вона, як і всі тоді, знала більше французь-

ку, ніж російську (цим і обмежувалась її освіта), і дуже розпещеною — спочатку батьком, потім чоловіком, а далі, вже при мені, сином — жінкою. Крім того, як дочка старшого в роду, вона користувалася великою повагою з боку всіх Горчакових: колишнього військового міністра Миколи Івановича, і Андрія Івановича, і синів вільнодумця Дмитра Петровича — Петра, Сергія і Михайла Севастопольського.

Дід мій Ілля Андрійович, її чоловік, був теж, як я його розумію, людиною обмеженою, дуже лагідною, веселою і не тільки щедрою, а й марнотратною, і головне — довірливою. В його маєтку Белевського повіту, Полянах, — не Ясній Полянні, а Полянах, — йшли безконечні бенкети, театри, бали, обіди, катання, які, особливо при нахилі діда грати по великій в ломбер і віст, не вмюючи грати, і при готовності позичати або й так давати всім, хто просив, а головне — влаштовуваними аферами, відкупами, закінчилось тим, що великий маєток його дружини весь був так заплутаний у боргах, що жити було ні за що, і дід змушений був виклопотати і посісти, що йому було легко при його зв'язках, місце губернатора в Казані. Дід, як мені розповідали, не брав хабарів, крім хіба що з відкупщика, що було тоді загальноприйнятим звичаєм, і сердився, коли їх пропонували йому, бабуся ж, як мені розказували, приймала тайком від чоловіка дарунки.

У Казані бабуся видала меншу дочку Пелагію за Юшкова. Старша ж, Олександра, ще в Петербурзі була видана за графа Сакена.

Після смерті чоловіка в Казані і одруження батька моя бабуся оселилась з моїм батьком в Ясній Полянні, і тут я застав її вже старенькою і добре пам'ятаю її.

Бабуся пристрасно любила батька, любила й нас, онуків, тішачись нами; любила тіточок, але, мені здається, не дуже любила мою матір, вважаючи її недостойною мого батька і ревнуючи його до неї. З людьми, прислугою вона не могла бути вимогливою, тому що всі знали, що вона перша особа в домі, і намагались догодити їй, з своєю ж покоївкою Гашею вона була капризна і мучила її, називаючи: «ви, моя любя» і вимагаючи від неї того, чого вона не просила, та всіляко допікаючи їй.

І дивна річ, Гаша, Агафія Михайлівна, яку я добре знав, заразилась бабусиною манерою капризувати, і з своєю маленькою дочкою, і з своєю кішкою, і взагалі з істотами, з якими могла бути вимогливою, була так само капризна, як бабуся з нею.

Найбільш ранні мої спогади про бабусю, до нашої поїздки в Москву і мешкання там, зводяться до трьох сильних, зв'язаних з нею вражень.

Перше — це те, як бабуся вмивалася і якимось особливим милом пускала на руках дивні бульбашки, які, мені здавалось, лише вона одна вміла робити. Нас навмисно приводили до неї, — очевидно, наше захоплення і здивування від її мильних бульбашок потішало її, — щоб бачити, як вона вмивалась. Пам'ятаю: біла кофточка, спідниця, білі старечі руки, великі бульбашки, що здіймались на них, і її вдоволене, усміхнене біле обличчя.

Другий спогад — це той, як її без коняки, на руках, вивезли батькові камердинери в жовтому кабріолеті з ресорами, в якому ми їздили кататись з Федором Івановичем, в Дрібний Заказ для збирання горіхів, яких у тому році було особливо багато. Пам'ятаю хашу густої ліщини, в глибину якої, розгортаючи і ламаючи гілки, Петруша і Матюша ввозили жовтий кабріолет з бабусею, і як нагинали її гілки з гронами спілих, іноді осипаних горіхів, і як бабуся сама рвала їх і клала в мішок, і як ми де самігнули гілки, де Федір Іванович дивував нас своєю силою, нагинаючи нам товсті ліщини, а ми обривали з усіх боків і все-таки бачили, що залишались ще не помічені нами горіхи, коли Федір Іванович пускав їх і куці, повільно чіпляючись, розправлялись.

Пам'ятаю, як жарко було на полянках, як приємно прохолодно в тіні, як дихалось терпким запахом горіхового листя, як лускали з усіх боків розкушувані дівчатами, які були з нами, горіхи, і як ми весь час жували свіжі, повні, білі ядра. Ми збирали в кишені і подóли і несли в кабріолет, і бабуся приймала і хвалила нас. Як ми прийшли додому, що було потім, я нічого не пам'ятаю, пам'ятаю тільки, що бабуся, ліщина, терпкий запах горіхового листя, камердинери, жовтий кабріолет, сонце — злились в єдине радісне враження. Мені здавалось, що як мильні бульбашки могли бути тільки в бабусі, так

і ліс, і горіхи, і сонце, і тінь могли бути тільки з бабусею в жовтому кабриолеті, яку везуть Петруша і Матюша.

Найсильніший же спогад, зв'язаний з бабусею,— це ніч, проведена в її спальні, і Лев Степанович.

Лев Степанович був сліпий казкар (він був уже старий, коли я взяв його), залишок старовинного панства, дідового панства.

Він був куплений для того, щоб розповідати казки, які він, внаслідок властивої для сліпих надзвичайної пам'яті, міг слово в слово розказувати після того, як їх разів два прочитували йому. Він жив десь у домі, і цілий день його не видно було. А вечорами він приходив нагору в спальню бабусі (ця спальня була в низенькій кімнатці, до якої заходити треба було по двох сходинках) і сідав на низеньке підвіконня, куди йому приносили вечерю з панського стола. Тут він чекав бабусю, яка без сорому могла робити свій нічний туалет при сліпій людині. Того дня, коли була моя черга ночувати у бабусі, Лев Степанович з своїми білими очима, в синьому довгому сюртуці з буфами на плечах, сидів уже на підвіконні і вечеряв. Не пригадую, як роздягалась бабуся, чи в цій кімнаті, чи в іншій, і як мене вклали в постіль, пам'ятаю лише ту хвилину, коли погасили свічку, залишилась сама лампадка перед позолоченими іконами, бабуся, та сама дивовижна бабуся, яка пускала незвичайні мильні бульбашки, вся біла, в білому і вкрита білим, у своєму білому чепчику, високо лежала на подушках і з підвіконня почувся рівний, спокійний голос Льва Степановича:

— Зволите продовжувати?

— Так, продовжуйте.

— «Люба сестрице,— сказала вона,— заговорив Лев Степанович своїм тихим, рівним старечим голосом,— розкажіть нам одну з тих найцікавіших казок, які ви так добре вмієте розповідати.

— Охоче,— відповіла Шехерезада,— розповіла б я дивну історію про принца Камаральзамана, якщо повелитель наш дасть на це свою згоду». Діставши згоду султана, Шехерезада почала так: «В одного володаря-царя був єдиний син...»

І, мабуть, слово в слово за книгою почав Лев Степанович оповідати історію Камаральзамана. Я не слухав, не розумів того, що він говорив, настільки я був поглинений таємничим виглядом білої бабусі, її рухливою тінню на стіні і виглядом старого з білими очима, якого я вже не бачив, але пам'ятав, що він непорушно сидить на підвіконні, і який повільним голосом говорив якісь дивні, що здавались мені урочистими, слова, які самотньо звучали серед темряви кімнати, освітленої мерехтливим світлом лампади.

Очевидно, я в ту мить заснув, тому що далі нічого не пам'ятаю, і аж уранці знову дивувався і захоплювався мильними бульбашками, які, вмиваючись, робила на своїх руках бабуся.

Розповім пізніше про мої далші враження, викликані бабусею під час переїзду до Москви і життя там; а зараз розкажу, що знаю і пам'ятаю, про другу важливу для мого дитинства особу — рідну мою тітку Олександрю Іллінічну, — графиню Остен-Сакен, яка жила в нас.

V

Тітонька Олександра Іллінічна дуже рано була видана в Петербурзі за остзейського багача графа Остен-Сакена. Партія здавалась прекрасною, але закінчилась щодо подружнього життя дуже печально для тітоньки, хоч, цілком можливо, наслідки цього шлюбу були благотворними для її душі.

Тітонька Аліне, як її називали в сім'ї, була, очевидно, дуже привабливою з своїми великими голубими очима і лагідним виразом білого лиця, якою вона в шістнадцятирічному віці зображена на досить хорошому портреті.

Незабаром після весілля Остен-Сакен поїхав з молодою дружиною до свого великого остзейського маєтку, і там все більше й більше стала виявлятися його душевна хвороба, яка спочатку виражалась тільки в дуже помітних безпричинних ревнощах. На першому ж році свого одруження, коли тітонька була вже на останніх днях, вагітна, ця хвороба так посилмалась, що на нього почали знаходити хвилини повного божевілля, під час

якого йому здавалось, що його вороги, поставивши собі за мету відняти у нього його дружину, оточують його і єдиним порятунком для нього може бути тільки втеча від них. Це було влітку. Якось уставши дуже рано, він заявив дружині, що єдиний засіб для порятунку полягає в тому, щоб тікати, що він наказав спорядити коляску і вони зараз поїдуть, щоб вона готувалась.

Справді, подали коляску, він посадив у неї тітоньку і наказав їхати якомога швидше. По дорозі він дістав із ящика два пістолети, звів курок і, давши один тітоньці, сказав їй, що як тільки вороги дізнаються про його втечу, вони доженуть його, і тоді вони загинуть, і єдине, що їм залишиться зробити, це вбити одне одного. Перелякана, вражена тітонька взяла пістолет і хотіла вгамувати чоловіка, але він не слухав її і лише обертаяся назад, чекаючи погоні, і підганяв кучера. На лихо, на польовій дорозі, яка виходила на битий шлях, показався екіпаж; він закричав, що все пропало, і наказав їй стріляти в себе, і сам вистрілив в упор у груди тітоньці. Мабуть, збагнувши, що він зробив, і те, що страшний для нього екіпаж проїхав у другий бік, він зупинився, виніс поранену, закривавлену тітоньку з екіпажа, поклав на дорогу і помчав. На щастя тітоньки, незабаром на неї натрапили селяни, вони підібрали її і одвезли до пастора, який як умів перев'язав їй рану і послав за лікарем. Рана була з правої сторони грудей «навиліт» (тітонька показувала мені сліди, що залишилися) і виявилась не тяжкою. В той час як вона, видужуючи, все ще вагітна, лежала у пастора, її чоловік, опам'ятавшись, прибіг до неї і, розповівши пастору історію про те, як вона, нещасна, була поранена, попросив побачення з нею. Це побачення було жахливе: він, хитрий, як і всі душевнохворі, прикинувся таким, що кається за свій вчинок і дуже турбується про її здоров'я. Досить довго посидівши з нею, цілком нормально про все розмовляючи, він скористався тією хвилиною, коли вони залишились самі, щоб спробувати здійснити свій намір. Немов турбуючись про її здоров'я, він попросив її показати йому язик, і коли та висунула його, ухопив однією рукою язик, а другою вихопив приготовлену бритву з наміром відрізати його. Відбулась боротьба, вона вирва-

лась від нього, закричала, вбігли люди, зупинили і повели його.

З того часу його божевілля цілком визначилось, і він довго жив у якомусь закладі для душевнохворих, не маючи ніякого зв'язку з тітонькою.

Незадовго після цього тітоньку перевезли в батьківський дім до Петербурга, і там вона народила вже мертву дитину. Боячись наслідків туги за дитиною, їй сказали, що дитина жива, і взяли в той же час народжену дівчинку у знайомій служниці, дружини придворного повара. Ця дівчинка — Пашенька, яка жила у нас, була вже дорослою дівчиною, коли я став пам'ятати себе. Не знаю, коли Пашеньці була відкрита історія її народження, але коли я знав її, вона вже знала, що вона не дочка тітоньки. Тітонька Олександра Іллінічна, після того, що трапилось з нею, жила в своїх батьків, потім у мого батька, і далі, після смерті батька, була нашою опікуншею, а коли мені було дванадцять років, померла в Оптиній пустині.

Ця тітонька була істинно релігійною жінкою. Улюбленими її заняттями були читання житій святих, бесіди з прочанами, юродивими, монахами, черницями, з яких були такі, що завжди жили в нашому домі, а деякі лише провідували тітоньку. В числі тих, що майже постійно жили у нас, була черниця Марія Герасимівна, хрещена мати моєї сестри, яка в молодості ходила в мандри під виглядом юродивого Іванушки. Хрещеною матір'ю сестри Марія Герасимівна була тому, що мати обіцяла їй взяти її за куму, якщо вона вимолить у бога дочку, яку матері дуже хотілося мати після чотирьох синів. Дочка народилася, і Марія Герасимівна була її хрещеною матір'ю і жила частково в тульському жіночому монастирі, частково у нас дома.

Тітонька Олександра Іллінічна не тільки була зовні релігійна, додержувалася постів, багато молилась, спілкувалася з людьми святого життя, яким був у її час старець Леонід в Оптиній пустині, а й сама жила істинно християнським життям, намагаючись не тільки уникати всіляких розкошів і послуг, а прагнучи, наскільки це можливо, слугувати іншим. Грошей у неї не було ніколи, тому що вона роздавала прохачам все, що в неї було.

Покоївка Гаша, яка після смерті бабусі перейшла до неї, розповідала мені, як вона в часи московського життя, йдучи до утрени, обережно навшпиньки проходила там, де спала покоївка, і сама робила все те, що, за усталеним звичаєм, робилось покоївкою. Щодо їжі, одержі вона була настільки проста і невимоглива, як це тільки можна собі уявити. Хоч мені й неприємно про це говорити, але скажу, що я з дитинства пам'ятаю особливий кислий запах тітоньки Олександри Іллінічни, який, очевидно, був наслідком її недбалості в туалеті. І це була та сама граціозна, з прекрасними голубими очима, поетична Аліне, яка любила читати і переписувати французькі вірші, яка грала на арфі і завжди мала великий успіх на найбільших балах.

Пам'ятаю, як вона була завжди так само лагідна і добра з усіма поважними чоловіками і дамами, як і з черницями, прочанами і прочанками.

Пам'ятаю, як її зять Юшков любив жартувати з нею і якось одного разу прислав з Казані великий ящик, посланку на її ім'я. В ящику був другий ящик, у тому ж — третій і т. д. до маленької коробочки, в якій у ваті лежав фарфоровий монах. Пам'ятаю, як вона добродушно сміялась, показуючи тітоньці цю посланку. Пам'ятаю ще, як за обідом батько розповідав, як вона немовби, разом з своєю кузиною Молчановою, ловила в церкві поважного ними священика, щоб дістати від нього благословення.

Батько розповідав про це як про полювання. Немовби Молчанова підстерегла священика біля царських воріт, тоді він кинувся до північних. Молчанова побігла навздогін, пронеслась, і аж тут Аліне впіймала його. Пам'ятаю її приємний, добродушний сміх і сяюче задоволенням обличчя. Те релігійне почуття, яке сповнювало її душу, мабуть було таке важливе для неї, було настільки вище всього іншого, що вона не могла сердитись, приймати це до серця, не могла приписувати мирським речам ту важливість, яка їм звичайно приписується. Вона турбувалась про нас, коли була нашою опікуншею, але все, що вона робила, не поглинало її душі, все було підпорядковане служінню богові, як вона розуміла це служіння.

Третьою після батька й матері, і найбільш важливою особою щодо впливу на моє життя була тітуся, як ми називали її, Тетяна Олександрівна Єргольська. Вона була дуже далекою по Горчакових родичкою бабусі. Вона і її сестра Ліза, яка вийшла потім за графа Петра Івановича Толстого, лишилися маленькими дівчатками, бідними сирітками після смерті батьків. Було ще кілька братів, яких якимось влаштували родичі. Дівчаток же вирішили взяти на виховання знаменита в своєму колі у Чернському повіті і в свій час владна і поважна Тет. Сем. Скуратова і моя бабуся. Згорнули папірці, поклали під ікони, помолившись взяли, і Лізонька дісталась Тетяні Семенівні, а чорнявенька — бабусі. Тетяночка, як її називали у нас, була одноліток з батьком, народилася в 1795 році і виховувалась цілком однаково з моїми тітками, її всі ніжно любили, та й не можна було не любити її за її твердий, рішучий, енергійний і разом з тим самовідданий характер. Дуже показовим щодо її характеру є випадок з лінійкою, про яку вона розповіла нам, показуючи великий, майже такий, як долоня, слід опіку на руці між ліктем і кистю. Вони ще дітьми читали історію Муцїя Сцеволи і засперечалися про те, що ніхто з них не наважився б зробити те ж саме. «Я зроблю», — сказала вона. «Не зробиш», — сказав Язиков, мій хрещений батько, і, що також властиво для нього, розпик на свічці лінійку так, що вона обвуглилась і вся диміла. «Приклади ось це до руки», — сказав він. Вона витягнула білу руку — тоді дівчатка ходили завжди декольте, — і Язиков приклав обвуглену лінійку. Вона нахмурилась, але не відхопила руку, вона застогнала тільки тоді, коли лінійка з шкірою відірвалась від руки. А коли дорослі побачили її рану і почали розпитувати, як це трапилось, вона сказала, що сама зробила це, бо хотіла відчутти те, що відчув Муцїй Сцевола.

Такою вона була в усьому, рішуча і самовіддана. Певне, вона була дуже гарна з своєю твердою чорною кучерявою великою косою і агатово-чорними очима та жвавим енергійним виразом. В. І. Юшков, чоловік тітки Пелагії Іллїнічнї, великий зальотник, часто, вже будучи

старим, з тим почуттям, з яким говорять закохані про колишній предмет любові,— згадував про неї: «Toinette, oh, elle était charmante!»¹

Коли я став пам'ятати її, їй було вже за сорок, і я ніколи не думав про те, красива вона чи ні. Я просто кохав її, любив її очі, посмішку, смугляву широку маленьку руку з енергійною поперечною жилкою.

Мабуть, вона любила батька, і батько любив її, проте вона не пішла за нього в молодості з тим, щоб він міг одружитись з багатою моєю матір'ю. Пізніше ж вона не пішла за нього тому, що не хотіла псувати своїх чистих поетичних стосунків з ним і з нами. В її паперах, у бісерному портфелику лежить така, написана в 1836 році, через шість років після смерті моєї матері, записка. «16 Août 1836. Nicolas m'a fait aujourd'hui une étrange proposition — celle de l'épouser, de servir de mère à ses enfants et de ne jamais les quitter. J'ai refusé la première proposition, j'ai promis de remplir l'autre tant que je vivrai»².

Так вона писала; але ніколи ні нам, нікому не говорила про це.

Після смерті батька вона виконала друге його бажання. У нас були дві рідні тітки і бабуся. Всі вони мали на нас більше прав, ніж Тетяна Олександрівна, яку ми називали тітонькою тільки за звичкою, оскільки ми були такими далекими родичами, що я ніколи не міг запам'ятати, якими саме, але вона, за правом любові до нас, як Будда з пораним лебедем, зайняла у нашому вихованні перше місце. І ми це відчували. І в мене бували спалахи піднесено-розчуленої любові до неї. Пам'ятаю, як одного разу на дивані у вітальні (мені було років п'ять) я забрався за неї; вона, голублячи, торкнула мене рукою. Я вхопив цю руку і став цілувати її і плакати від розчуленої любові до неї.

Вона була вихована панною багатії сім'ї — розмовляла і писала французькою мовою краще, ніж росій-

¹ «Туанетта, о, вона була чарівна!»

² «16 серпня 1836. Микола говорив мені сьогодні дивні речі — вийти за нього заміж, замінити матір його дітям і ніколи їх не залишати. В першій пропозиції я відмовила, другу я обіцяла виконувати, поки я буду жива».

ською, прекрасно грала на фортепіано, але років тридцять не доторкалася до фортепіано. Вона стала грати тільки згодом, коли я дорослим учився грати, і іноді, граючи в чотири руки, дивувала мене правильністю і витонченістю своєї гри. По відношенню до прислуги вона була добра, ніколи сердито не розмовляла з нею, не могла зносити думки про побої чи різки, але вважала, що кріпаки — кріпаки, і поводитися з ними, як пані. Однак, незважаючи на це, її, виділяючи серед інших, любили всі люди. Коли вона померла і її несли селом, з усіх хат виходили селяни і замовляли панахиду. Головною її рисою була любов, але хоч як би я хотів, щоб це так було інакше, — любов до однієї людини — до мого батька. Тільки вже виходячи з цього центра, любов її розливалась на всіх людей. Відчувалось, що вона і нас любила за нього, через нього і всіх любила, тому що все її життя було любов.

За своєю любов'ю до нас вона мала на нас найбільше прав, але рідня тітоньки, особливо Пелагія Іллінічна, коли вона завезла нас до Казані, мала офіційні права, і вона підкорялась їм, однак любов від цього не послаблювалась. Вона жила у сестри гр. Л. О. Толстої, а душею жила з нами і, як тільки можна було, поверталась до нас. Те, що вона останні роки свого життя, близько двадцяти років, прожила зі мною в Ясній Полянї, було для мене великим щастям. Але як ми не вмiли цiнувати свого щастя, тим бiльше що справжнє щастя завжди тихеньке й непомiтне. Я цiнував, але далеко не достатньо. Вона любила у себе в кiмнатi в рiзних посудинах мати солоденьке: iнжир, коржики, фiнiки, i любила купувати i пригощати цим першого мене. Не можу забути i з спокiйною совiстю згадати, як я декiлька разiв вiдмовляв їй у грошах на цi ласощi, i як вона, жалiбно зiтхаючи, замовкала. Щоправда, я був обмежений у грошах, проте не можу тепер без болю згадати, як я вiдмовляв їй.

Вже коли я був одружений i вона почала хворiти, вона якось, вибравши хвилину, коли я був у її кiмнатi, одвернувшись (я бачив, що вона готова заплакати), сказала менi: «Ось що, *mes chers amis*¹, моя кiмната досить

¹ любi друзi,

хороша і вам пригодиться. А коли я помру в ній,— сказала вона тремтячим голосом,— вам буде неприємно згадувати, так ви мене переведіть, щоб я померла не тут». Такою вона була вся з перших років мого дитинства, коли я ще не міг розуміти її.

Я сказав, що тітонька Тетяна Олександрівна мала найбільший вплив на моє життя. Цей вплив полягав, поперше, в тому, що ще в дитинстві вона навчила мене духовної насолоди любові. Вона навчала мене цього не словами, а всім своїм еством заражала мене любов'ю. Я бачив, відчував, як добре їй було любити, і зрозумів щастя любові. Це перше. Друге те, що вона навчила мене краси неквапливого, самотнього життя. Хоч це спогад уже не дитинства, а дорослого життя, я не можу не згадати мого холостяцького життя з нею в Ясній Полянці, особливо осінніми і зимовими довгими вечорами. І ці вечори лишились для мене чудесним спогадом.

Її кімната була така: в лівому кутку стояла шифоньєрка з численними штучками, цінними лише для неї, в правому — кіот з іконами і великим у срібній ризі спасителем; посередині диван, на якому вона спала; перед ним стіл. Праворуч двері до її покоївки і другий диван, на якому спала добра старенька Наталія Петрівна, що жила з нею,— не для неї, а тому, що їй ніде було жити. Між вікнами під дзеркалом був її письмовий столик з баночками і вазочками, в яких були ласощі: коржики, фініки, якими вона частувала мене. Біля вікна двое крісел, і вправо від дверей вишите зручне крісло, на якому вона любила, щоб я сидів вечорами.

Найбільша принадність цього життя полягала у відсутності будь-якої матеріальної турботи, доброму ставленні до всіх, твердому, безсумнівно доброму ставленні до найближчих осіб, яке ніколи не могло бути порушене, і в неквапливості, в неусвідомленні безповоротності часу. Цим вечорам я зобов'язаний найкращими своїми думками, найкращими порухами душі. Сидиш бувало в кріслі, читаєш, думаєш, зрідка слухаєш її розмови з Наталією Петрівною чи з Дунечкою, покоївкою, завжди доброю, ласкавою, перекинешся з нею словом і знову сидиш, читаєш, думаєш. Це чудове крісло і тепер стоїть у мене, але воно вже не те. Тоді можна було сказати:

«Wer darauf sitzt, der ist glücklich, und der glückliche bin ich»¹.

І дійсно, я був справді щасливим, коли сидів у цьому кріслі. Після безтолкового життя в Тулі у сусідів, з картами, циганами, полюванням, безглуздим марнолюбством, повернешся додому, прийдеш до неї, за старою звичкою поцілуєшся з нею рука в руку, я — її милу, енергійну, вона — мою брудну, порочну руку, привітавшись, також за старою звичкою, по-французьки, пожартуєш з Наталією Петрівною і сядеш у зручному кріслі. Вона знає все, що я робив, жалкує про це, та ніколи не дорікне, завжди з тією ж ласкою, любов'ю. Сиджу в кріслі, читаю, думаю, прислухаюсь до розмови її з Наталією Петрівною. То згадують старовину, то розкладають пасьянс, то помічають прикмети, то жартують про що-небудь, і обидві старенькі сміються, особливо тітонька, дитячим милим сміхом, який я й зараз чую. Розповідаю я про те, що дружина знайомого зрадила чоловіка, і кажу, що чоловік, мабуть, радий, що звільнився від неї. І раптом тітонька, яка щойно розмовляла з Наталією Петрівною про те, що наріст на свічці означає гостя, піднімає брови і говорить, як про справу, давно вирішену в її душі, що чоловік не повинен цього робити, тому що зовсім згубить дружину. Потім вона розповідає мені про драму у двірні, про яку їй розказала Дунечка. Далі перечитує листа від сестри Машеньки, яку вона любить якщо не більше, то так само, як і мене, і говорить про її чоловіка, свого рідного племінника, не засуджуючи, але сумуючи з приводу того, що він зробив з Машенькою. Потім я знову читаю, вона перебирає свої дрібнички — все спогади. Головною властивістю її життя, яка мимоволі заражала мене, була, що-перше, її дивовижна суцільна доброта до всіх без винятку. Я намагаюсь і не можу згадати жодного випадку, коли б вона розгнівалась, сказала різке слово, осудила б, я не можу пригадати жодного випадку за тридцять років життя. Вона говорила добре про іншу тітоньку, рідну, яка зробила їй дуже боляче, віднявши у неї нас, не осуджуючи і сестриноного чоловіка, який дуже недобре по-

¹ «Хто тут сидить, той щасливий, і цей щасливий — я».

вівся з нею. Про прислугу й казати нічого. Вона виросла в поняттях, що є пани і люди, але користувалась своїм панством лише для того, щоб служити людям. Вона ніколи не виказувала мені прямо за моє безтолкове життя, хоча й вболівала за мене. Братові Сергію, якого вона теж палко любила, вона також не дорікала навіть тоді, коли він зійшовся з циганкою. Єдиним відтінком хвилювання за нього було те, що коли він довго не повертався, вона говорила: «Що це наш Сергіїус?» Тільки замість Серьожі — Сергіїус. Вона ніколи не вчила, як треба жити, словами, ніколи не читала нотацій, вся моральна робота була переробка у неї всередині, а назовні виходили тільки її справи — і не справи — справ не було, а все її життя, спокійне, лагідне, покірливе, і таке, що любить не тривожною, самовдоволеною, а тихою, непомітною любов'ю.

Вона робила внутрішню справу любові, і тому їй не треба було нікуди поспішати. І ці дві властивості — любовність і неквапливість — непомітно притягували до неї всіх і приносили особливу приємність у цьому зближенні. Від цього, як я не знаю, випадку, щоб вона скривдила кого, я не знаю також нікого, хто б не любив її. Ніколи вона не говорила про себе, ніколи про релігію, про те, як треба вірити, про те, як вона вірить і молиться. Вона вірила в усе, а заперечувала лише один догмат — вічних мук. «*Dieux qui est la bonté même ne peut pas vouloir nos souffrances*»¹.

Я, крім того що на молебнях і панахидах, ніколи не бачив, як вона молиться. Я тільки з особливої приязні, з якою вона зустрічала мене, коли я іноді пізнім вечором, після того, як прощався на ніч, заходив до неї, догадувався, що я перервав її молитву. «Заходь, заходь, — бувало скаже вона, — я тільки що говорила Наталії Петрівні, що *Nicolas* ще зайде до нас». Вона часто називала мене іменем батька, і це для мене було особливо приємно, оскільки це показувало, що уявлення про мене і батька з'єднується в її любові до обох. В такі пізні вечори вона була вже роздягнена, в нічній сорочці з накинутим платком, з куриними ніжками у туфлях; і в та-

¹ «Бог, який сама доброта, не може хотіти наших страждань».

кому ж негліже Наталія Петрівна. «Сідай, сідай, пасьянс зробимо»,— говорила вона, бачачи, що мені не хочеться спати або тяжко самому, і такі незаконні, пізні просиджування мені особливо приємно згадувати. Бувало скаже щось смішне Наталія Петрівна чи я, і вона добродушно засміється, і тоді ж засміється Наталія Петрівна, і обидві старенькі довго сміються, самі не знаючи чому, а як діти, тільки тому, що вони всіх люблять, і їх усі люблять, і їм хороше.

Не тільки любов до мене була радісною. Радісною була та атмосфера любові до всіх присутніх, відсутніх, живих і померлих людей і навіть тварин.

Я буду ще, якщо доведеться описувати своє життя, багато говорити про неї. Тепер скажу лише про ставлення народу, яснополянських селян, до неї, що виявилось під час її похорону. Коли ми несли її селом, з шістдесяти дворів не було жодного, звідки не виходили б люди і не вимагали б зупинки і панахиди. «Добра була пані, нікому поганого не зробила»,— говорили всі. І її любили. І дуже любили за це. Лаодзе каже, що речі цінні тим, чого в них немає. Так само й життя: найважливіша цінність його в тому, щоб не було в ньому поганого. І в житті тітоньки Тетяни Олександрівни не було поганого. Це легко сказати, але зробити важко. І я знав тільки одну таку людину.

Помирала вона тихо, поступово засинаючи, і померла, як і хотіла, не в тій кімнаті, де жила, щоб не зіпсувати її для нас. Помирала вона, майже нікого не пізнаючи. Мене вона пізнавала завжди, посміхаючись прояснювалась, як електрична лампочка, коли натиснеш кнопку, і інколи ворушила губами, намагаючись вимовити *Nicolas*, перед смертю вже зовсім нероздільно з'єднавши мене з тим, кого вона любила все життя.

І саме їй, їй я відмовляв у тій маленькій радості, яку їй доставляли фініки, шоколад, і не стільки для себе, а щоб частувати мене ж, і можливість їй дати трішки грошей для тих, хто просив у неї. Не можу згадувати про це без болю в серці. Люба, люба тітонько, вибачте мені. *Si jeunesse savait, si vieillesse pouvait*¹ — не в розумінні

¹ Коли б то юність знала, коли б то старість могла

того блага, якого не взяв для себе в молодості, а в розумінні того блага, якого не дав, і зла, яке причинила тим, кого вже нема.

VII

Німця, нашого вчителя Фед. Ів. Ресселя, я описав, як умів, докладно в «Дитинстві» під ім'ям Карла Івановича. І його історія, і його фігура, і його наївні рахунки, все це насправді так було. Про братів і сестру я розкажу, якщо вдасться, описуючи своє дитинство. Але, крім братів і сестри, з п'ятирічного віку з нами росла моя ровесниця Дунечка Темешова, і мені треба розповісти, хто вона була і як потрапила до нас. Серед наших гостей, які запам'ятались мені в дитинстві: тітчиного чоловіка, Юшкова, дивного для дітей вигляду, з чорними вусами, бакенбардами і в окулярах (про нього доведеться багато говорити), і мого хрещеного батька С. І. Язикова, дивно потворного, пропахлого курильним тютюном, з зайвою шкірою на великому обличчі, яку він пересмикував у найдивовижніші безконечні гримаси,— крім цих і двох сусідів, Огарьова та Ісленьєва, бував у нас і далекий родич по Горчакових, багач холостяк Темешов, який називав батька братом і любив його якоюсь урочистою любов'ю. Він жив за сорок кілометрів від Ясної Поляни, в селі Пирьгові, і привіз одного разу звідти поросят з закрученими кільцями хвостиками, яких на великому підносі розкладали на столі в офіціантській. Темешов, Пирогово і поросята злилися в мої уяві в одне ціле.

Крім того, Темешов був нам, дітям, пам'ятливим ще й тим, що грав у залі на фортепіано якийсь танцювальний мстив (він тільки це й умів грати), і заставляв нас танцювати під цю музику. Коли ж ми запитували його, який танець слід виконувати, він говорив, що можна всі танці танцювати під цю музику. І ми любили користуватися цим.

Був зимовий вечір, покінчили з чаєм, і нас скоро повинні були вести спати, і в мене вже очі злипались, коли раптом з офіціантської до вітальні, де всі сиділи і горіли тільки дві свічки й було напівтемно, у відчинені

великі двері швидкими кроками м'яких чобіт зайшов чоловік і, дійшовши до середини вітальні, бухнув на коліна. Запалена люлька з довгим чубуком, яку він тримав у руці, вдарилась об підлогу, і іскри посипались, освітлюючи його обличчя. Це був Темешов. Що сказав Темешов батькові, упавши перед ним на коліна, я не пам'ятаю, та й не чув, аж лише потім узнав, що це він упав на коліна перед батьком тому, що привіз з собою свою незаконну дочку Дунечку, про яку перед цим уже домовився з батьком, з тим, щоб батько прийняв її на виховання з своїми дітьми. Відтоді в нас появилась з широким, вкритим ластовинням обличчям дівчинка, моя ровесниця, Дунечка, з своєю нянею Євпраксією, високою зморщеною бабусею з одвислим біля підборідка, як у індійських півнів, кадичком, в якому була кулька, яку вона нам давала обмацувати.

Поява в нашому домі Дунечки зв'язувалась з складною майновою угодою між батьком і Темешовим. Ця угода була ось якою.

Темешов був дуже багатий. Законних дітей у нього не було. А було тільки дві дочки: Дунечка і Вірочка, горбата дівчинка від його колишньої кріпачки, відпущеної на волю дівчини Марфуші. Спадкоємцями Темешова були його сестри. Він віддавав їм всі інші свої маєтки, а Пирогово, — в якому він жив, хотів передати батькові, з тим, щоб вартість маєтку, триста тисяч (про Пирогово завжди говорили, що це було золоте дно, і всно коштувало набагато більше), батько передав двом дівчаткам. Для того, щоб влаштувати цю справу, було придумано таке: Темешов робив запродажний запис, за яким він продавав батькові Пирогово за триста тисяч, батько ж давав векселі трьом стороннім особам: Ісленьєву, Язикову і Глебову, по сто тисяч кожний. В разі смерті Темешова батько одержував маєток і, пояснивши Глебову, Ісленьєву і Язикову, з якою метою були дані на їх ім'я векселі, виплачував триста тисяч, які мали йти двом дівчаткам.

Можливо, я помиляюсь в описанні всього плану, але я знаю безсумнівно те, що маєток Пирогово перейшов до нас після смерті батька, і що були три векселі на імена Ісленьєва, Глебова і Язикова, і опіка сплатила ці

векселі, і перші два передали по сто тисяч дівчаткам. Язиков же присвоїв собі ці гроші, що не належали йому. Та про це потім.

Дунечка жила в нас і була мила, проста, спокійна, але не розумна дівчинка і велика плакса. Пам'ятаю, як мене, навченого вже французької грамоти, заставили вчити її букви. Спочатку у нас справи йшли добре (мені їй було по п'ять років), але згодом, очевидно, вона стомилась і перестала називати правильно ту букву, яку я їй показував. Я наполягав. Вона заплакала. Я теж. І коли на наш плач прийшли, ми нічого не могли вимовити від страшених сліз. Інше пам'ятаю про неї: що коли виявилась вкраденою з тарілки одна слива і не могли знайти винного, Федір Іванович з серйозним виглядом, не дивлячись на нас, сказав: що з'їв — це нічого, а якщо проковтнув кісточку, то може померти. Дунечка не витерпіла цього страху й сказала, що кісточку вона виплюнула.

Ще пам'ятаю її невблаганні сльози, коли вони з братом Митенькою затіяли гру, яка полягала в тому, щоб плювати один одному в рот маленький мідний ланцюжок, і вона так сильно плюнула, а Митенька так широко розкрив рот, що проковтнув ланцюжок. Вона безутішно плакала, поки не приїхав лікар і не заспокоїв усіх.

Вона не відзначалась розумом, але була хороша, проста дівчинка, а головне, до такої міри цнотлива, що між нами, хлопчиками, і нею ніколи не було ніяких інших, крім братніх взаємин.

VIII

Чим далі я посуваюсь у своїх спогадах, тим нерішучішим я стаю в тому, як їх писати. Зв'язно описувати події і свої душевні стани я не можу, тому що я не пам'ятаю цього зв'язку і послідовності душевних станів. Розповідаючи ж, як я робив досі, про окремі особи, серед яких проходило моє дитинство, не знаю, на чому зупинитись в описанні життя цих людей: зупинитись там, де кінчається моє дитинство, не хочеться, тому що, можливо, уже й не доведеться повернутися до цих осіб,

а вони ж цікаві; продовжувати ж описання життя цих осіб далі мого дитинства — буде незрозуміло для читача, втратиться зв'язок розповіді.

Буду продовжувати, як прийдеться. Навряд чи встигну описати все своє життя, мабуть-таки не встигну, і тому буду писати, як прийдеться, без поправок. Все ж краще, ніж нічого для тих, кому може й цікаве моє життя, і для мене, як такого, що переживає і відчуває багато хорошого в цьому переживанні.

Отже, продовжую так, як і хотів: описуючи спочатку тих близьких людей з челяді, які залишили в мені добру пам'ять, а потім сестру і братів. Коли закінчу ці описання, поведу розмову вже за часом, хоч і нескладно, уривками, про те, що пам'ятаю з сильніших своїх вражень, що раніше, що потім.

Отже, про челядь: 1) Параска Ісаївна, 2) няня Тетяна Пилипівна, 3) Ганна Іванівна, 4) Євпраксія. Чоловіки: 1) Микола Дмитрович, 2) Фокій Демидович, 3) Яким, 4) Тарас, 5) Петро Семенович, 6) Пимон, 7) камердинери — Володя, 8) Петруша, 9) Матюша, 10) Василь Трубецької, 11) кучер Микола Пилипович, 12) Тихія.

Параску Ісаївну я досить вірно описав у «Дитинстві». Все, що я про неї писав, була правда. Не знаю, чому це так було зроблено, — будинок був великий, сорок дві кімнати; Параска Ісаївна була поважана особа — економка; а тимчасом у неї, в її маленькій кімнатці, стояло наше дитяче суденце. Пам'ятаю, одним із найбільш приємних вражень було після уроку або й посеред уроку сісти в її кімнатці і розмовляти з нею і слухати. Мабуть, вона любила бачити нас у ту пору, пору особливо щасливої і радісної відвертості.

— Параско Ісаївно, а як дід воював? Верхи? — кречучи, запитаєш її, аби тільки поговорити і послухати.

— Він по-всякому воював, і на коні й пішки. Зате генерал-аншеф був, — відповідь вона і, відкриваючи шафу, дістає смілку, яку вона називала очаківським курінням. За її словами виходило, що цю смілку дід привіз з-під Очакова. Запалить папірця від лампадки біля ікон і запалить смілку, і вона димить приємним запахом.

Крім тієї кривди, яку вона заподіяла мені, відлущуючи мене мокрою скатеркою, як я описав це в «Дитинстві», вона ще й вдруге скривдила мене. В числі її обов'язків було ще й те, щоб, коли це було потрібно, ставити нам клістири. Одного разу вранці, вже не в жіночій половині, а внизу, на половині Федора Івановича, ми тільки що встали, і старші брати вже одяглися, а я загаявся і тільки що збирався скидати свій халатик і одягатися, як швидкими старечими кроками ввійшла Параска Ісаївна з своїми інструментами. Інструменти склалися з трубки, чомусь загорненої в салфетку, так що тільки жовтувата кістяна трубочка виднілася з неї, і з блюдечка з дерев'яною олією, в яку вмочалась кістяна трубочка. Побачивши мене, Параска Ісаївна вирішила, що тим, над ким тьотя звеліла проробити операцію, був я. Насправді ж це був Митенька, але, випадково чи з хитрощів, знаючи, що йому загрожує операція, яку ми всі дуже не любили, він швиденько одягнувся і пішов із спальні. І, незважаючи на мої клятвені запевнення, що не мені призначена операція, вона звершила її наді мною.

Крім тієї відданості і чесності її, я особливо любив її тому, що вона з бабусею Ганною Іванівною здавалась мені представницею таємничої сторони життя діда з Очаковом і курінням.

Ганна Іванівна жила на покої, і разів зо два вона була в домі, і я бачив її. Говорили, що їй було сто років, і вона пам'ятала Пугачова. У неї були дуже чорні очі і один зуб. Вона була такого віку, який страшить дітей.

Няня Тетяна Пилипівна, маленька, смуглява, з пухлими маленькими руками, була молодою нянею, помічницею старої няні Ганночки, якої я майже не пам'ятаю, саме тому, що я усвідомлював себе не інакше, як з Ганночкою. І як я на себе не дивився і не пам'ятаю себе, який я був, так само не пам'ятаю і Ганночки. А новоприбулу няню Дунечки, Євпраксію, з її кулькою на шії, я пам'ятаю прекрасно. Пам'ятаю, як ми по черзі мацали її кульку, як я, як щось нове, зрозумів те, що няня Ганночка не є всезагальною належністю людей. А що ось у Дунечки цілком особлива, своя няня з Пирогова.

Няню Тетяну Пилипівну я пам'ятаю тому, що вона пізніше була нянею моїх племінниць і мого старшого сина. Це була одна з тих зворушливих істот з народу, які так зживаються з сім'ями своїх вихованців, що всі свої інтереси переносять у них і своїм сімейним дають лише можливість випрошування і успадковування нажитих грошей. Завжди у них марнотратці брати, чоловіки, сини. Такими ж були, наскільки пригадую, чоловік і син і Тетяни Пилипівни. Пам'ятаю, вона тяжко, тихо і смиренно помирала в нашому домі на тому самому місці, на якому я тепер сиджу і пишу ці спогади.

Брат її, Микола Пилипович, був кучером, якого ми не тільки любили, а й, як і в багатьох випадках панські діти, дуже поважали. У нього були надто товсті чоботи, від нього завжди приємно пахло гноєм, і голос у нього був лагідний і дзвінкий.

Обриваю почате описання слуг по порядку. Це вдалось мені скучним і не виходить. Буду описувати своє життя, згадуючи наскільки зможу назад.

Так, але перед цим хоч кілька слів про камердинерів і Тихона.

В давнину у всіх панів, особливо в мисливців, були любимчики. Такі були і в мого батька — два брати, камердинери Петруша і Матюша, обидва вродливі, сильні, спритні мисливці. Обидва вони були відпущені на волю і одержали всякого роду привілеї і дарунки від батька. Коли батько мій раптово помер, була підозра, що ці люди отруїли його. Приводом до такої підозри було те, що у батька були вкрадені всі наявні у нього гроші й папери, і тільки папери — векселі та інші — були підкинута в московський будинок через жебрачку. Не думаю, щоб це була правда, але могло бути й таке. Бували часто такі випадки: саме те, що кріпаки, — особливо підняті своїми панамі, ті, що замість рабства раптом одержували широку владу, — скаженіли і вбивали своїх благодійників. Важко уявити собі весь той перехід від повного рабства не тільки до волі, а й до широкої влади. Просто не знаю, як і чому, але знаю, що таке бувало і що Петруша та Матюша були саме такими оскаженілими людьми, які не могли задовольнитися тим, що одержали, а хотіли безмежно підніматися все вище й вище. Я цього,

звичайно, не розумів, і вони мені просто подобались — особливо Петруша—своєю спритністю, силою, мужньою красою, чистотою одягу і ласкавістю до нас, дітей, і до мене особливо. Я завжди просто любувався ними, вбачав у них особливих людей. Велику повагу до них викликали у мене ті фарфорові і дерев'яні розмальовані ляльки людей, собак, котів, мавп, що стояли на вікнах у кімнатах нижнього поверху, в яких вони жили. Проходячи повз них, ми завжди з повагою дивились на ті ляльки. Це здавалось мені чимось особливо важливим. Обидва вони були холості, і обох їх не любила двірня.

Тихін, офіціант, той, що крав тютюн і якого ми дуже любили, був людиною зовсім іншого складу. Це був маленький, вузький чоловічок, весь голений, з довгим, як це часто буває в акторів-коміків, проміжком між носом і міцно складеним ротом і рухливим лобом і бровами над веселими сірими очима. Він був у діда в оркестрі флейтистом. Його обов'язки в домі полягали в прибиранні парадних кімнат і в служінні за столом. Він був природженим актором. Йому, здається, й самому було приємно від того, що він зображав що попало і робив комічні гримаси, які нас, дітей, захоплювали. Всі завжди сміялися з нього. Про нього навіть ходили поміж двірнею розмови про те, як він, гуляючи по селу, попав у кошіль для сина. Вранці він у панчохах і куртці з віничком із ставкового очерету прибирав кімнати, а вдень сидів у прихожій і в'язав панчохи.

Ох, стільки попереду цікавого, важливого, що так хотілось би розказати, але не можу відірватись від дитинства, яскравого, ніжного, поетичного, любовного, таємничого дитинства. Вступаючи в життя, ми в дитинстві переживаємо, пізнаємо всю його дивовижну таємничість, дізнаємося, що життя не тільки те, що нам дають наші чуття,— а потім стирається це істинне передчуття чи післячуття всієї глибини життя.

Так, чудовий був період. Ось ми скінчили уроки, скінчили прогулянку й нас привели у вітальню, щоб іти обідати. Вітальня — диван, великий круглий червоного дерева стіл, під прямим кутом до стола — по чотири крісла. Проти дивана балконні двері, і в простінках між ними й високими вікнами двоє дзеркал у різьблених

позолочених рамах. Бабуся сидить на дивані зліва, з золотою табакеркою, в чепчику з рюшем. Тітоньки Олександра Іллінічна, Тетяна Олександрівна, Пашенька, Машенька-дочка, з своєю хрещеною матір'ю, Марією Герасимівною (про яку зараз розкажу), Федір Іванович — всі зібрались, ждуть татуса з кабінету. Ось і він виходить бадьорою, швидкою ходою, з своєю сангвінічною червоною шиєю, в м'яких без підборів чоботях, з добрими гарними очима і граціозно-мужніми рухами. Іноді він виходить з лялькою в руці, віддає її лакею. Він виходить і підсідає до бабусі, цілує її руку і про щось жартуючи з нами, тітонькою або Федором Івановичем.

— Що ж це не дають обідати? — гукне він своїм добрим і лагідним голосом. З офіціантської виходить хто-небудь з його камердинерів-мисливців: Володя, Матюша, Петруша (про них теж треба розповісти).

— Зараз подають.

І справді, в великі високі двері (темночервоні, підмальовані, — двері такими й залишились) входить у синьому сюртуці з високими зі зборками плечима дворецький, колишня друга скрипка в дідовому оркестрі, Фокій Демидович, з своїми піднятими бровами, що зрослися, і з очевидною гордістю і урочистістю об'являє:

— Їсти подано.

Всі піднімаються, батько дає руку бабусі, за ними ідуть тьоті, Пашенька, ми з Федором Івановичем і хто-небудь з проживаючих і Марія Герасимівна. Я підходжу (я пам'ятаю це, як завжди пам'ятається якимось особливо яскраво один момент) з лівого боку до батька, рука його торкається мого волосся, шиї, я люблю цю білу руку з червоною характерною смугою на зовнішній, що виступає, частині долоні, і держу, і не смію, і нарешті, цілую; рука потискує мою щоку, і я зворушливо щасливий. Проходимо офіціантську площадку перед сходами і входимо у великий зал. Майже за кожним стільцем стоять лакеї з тарілками, які вони тримають у лівій руці з лівого боку грудей. Якщо є гості, то їх лакеї завжди стоять за їх стільцями і слугують їм. На столі, покритому роботи своїх ткачів грубуватою скатертиною, графини з водою, кухлі з квасом, срібні старі ложки,

ножі й виделки металеві з дерев'яними ручками, стакани найпростіші, тонкі. Суп насипають у буфеті, лакеї розносять до супу піріжки. Але нам чомусь не дають піріжків, і камердинер Петруша, який особливо любив мене, тихцем підсовував мені піріжок. А який же смачний той піріжок! За обідом, між іншим, все приємно, все радісно, все смачно, все весело. Важко тільки сидіти рівно, і якщо не дозволяється ворухитись верхньою частиною тіла, то надолужуєш тим, що махаєш щосили під столом товстими, що не дістають до підлоги, ніжками в білих нитяних панчохах, зроблених своїм глухим Олексієм-чоботарем черевиками. Все смачне, крім хіба що шматка жилявого м'яса, який застряне бувало в роті і який мнеш, мнеш, а потім, вибравши момент, коли дорослі зайняті розмовами, виплюнеш у маленьку долоню і кинеш під стіл. Смачна каша, смачна печена картопля, ріпа, смачні кури з огірками і, головне, смачні солодощі, будь-які солодощі: оладки, молочна лапша, хрущики, сир з сметаною. Весело слухати іноді розмови старших, коли розумієш їх, і перемовлятися з братами про наші, тільки нам цікаві, речі, і особливо весело дивитися на Тихона.

Тихін — це колишня флейта в дідовому оркестрі, невеличкий веселий чоловічок з дивовижним, як нам здавалось, талантом комізму. Стоїть він бувало за бабусяю чи за батьком, раптом, витягнувши свої довгі бриті губи, змахне тарілкою і зробить комічний викрутас. Ми засміємося. Хто-небудь з дорослих оглянеться, і Тихін стоїть, мов статуя, завмерши в нерухомій позі з тарілкою біля грудей. Буває за обідом ще й така приємність, коли на мене звертають увагу і виставляють перед присутніми моє вміння складати шаради.

— Ану, Левко-пузир (мене так називали, я був дуже товстим у дитинстві), відзначся новою шарадою! — скаже батько.

І я відзначаюсь шарадою такого роду, моє перше — тварина, друге — літера, а все — будівля. Це: *осел, я — оселя.*

Поки я говорю, на мене дивляться і посміхаються, і я знаю, почуваю, що ці посмішки не означають того, що є щось смішне в мені або моїй мові, — вони озна-

чають те, що ті, хто дивиться на мене, люблять мене. Я відчуваю це, і в мене дуже радісно на душі.

Обід закінчується. Батькові подають запалену люльку, він іде до себе, бабуся до вітальні, ми вниз, і починається малювання. Інколи приходить батько, розмовляє з Федором Івановичем по-німецьки, вражаючи нас своєю вимовою. Він говорив правильно: *sie — зі, ganz — ганц*, а ми по-саксонськи, як Федір Іванович, — *сі і янц*, і з недовір'ям слухаємо вимову батька. Він іноді малює нам. Потім ідемо прощатись з бабусею, тітоньками; Микола Дмитрович, наш дядька, збирає нашу одягу, вішає на руку і бажає нам спокійної ночі і приємного сну. Інколи ми не спимо і розмовляємо доти, поки не входить у темноті Федір Іванович, викрешує вогонь, запалює сірничок синім вогнем, потім свічку, лягає на свою постіль з високими подушками, гасить свічку, і я засинаю.

БРАТИ

Почну з молодших. Митенька на рік старший за мене.

Ні, ще не можу перейти до братів. Треба згадати про буфетника Василя Трубецького. Це була мила, привітна людина, яка, мабуть, любила дітей, а тому любила нас, особливо Серьожу, того самого, у якого він пізніше і служив і помер. Пам'ятаю добру криву посмішку його бритого обличчя, яке і зморшками і шиєю було близько видно, а також особливий запах, коли він брав нас на руки і садовив на піднос (це було одне з найбільших задоволень: «І мене! тепер мене!») і носив по буфету, таємничому для нас місцю з якимось підземним ходом.

Одним із сильних спогадів, зв'язаних з ним, був його від'їзд у Щербачівку, курський маєток, одержаний батьком у спадщину від Перовської. Це було (від'їзд Василя Трубецького) на святах, у той час, коли ми, діти, і кілька дворових у залі грали у «пiшов рублик».

Про ці святкові розваги також слід розказати. Святкові розваги проходили так: всі дворові, дуже багато, чоловік тридцять, вбиралися, приходили в дім і грали в різні ігри, і танцювали під гру старого Григора, який тільки в такі дні й з'являвся в домі. Це було дуже

весело. Ряджені були як завжди: ведмідь з поводитирем і козою, турки й туркені, розбійники, селянки-чоловіки і мужики-баби. Пам'ятаю, якими красивими здавались мені деякі ряджені і якою хорошою була особливо Машатуркенья. Інколи тітонька наряджала й нас. Був особливо бажаний якийсь пояс з каменями і серпанкові рушники, вишиті сріблом і золотом, і дуже я подобався собі з вусами, наведеними паленою пробкою. Пам'ятаю, як дивлячись у дзеркало на своє з чорними вусами й бровами обличчя, я не міг стримати посмішки вдоволення, а треба було робити величне обличчя турка. Ходили по всіх кімнатах і пригощались різними ласощами. В одні з свят у моєму першому дитинстві до нас приїхали всі Ісленьєви ряджені: батько — дід моєї дружини, три його сини і три дочки. На всіх були чудні для нас костюми: був туалет, був чобіт, картонний паяц і ще щось. Ісленьєви, які приїхали за сорок кілометрів, переодяглися ще в селі і, ввійшовши в зал, Ісленьєв сів за фортепіано і проспівав складеного ним вірша голосом, який я пам'ятаю й досі. Вірш був такий:

З Новим роком привітати
Ми приїхали сюди.
Вдасться вас порозважати —
Раді будемо тоді.

Все це було надзвичайним і, мабуть, хорошим для дорослих, але для нас, дітей, найкращим було — дворові.

Такі розваги відбувалися в перші дні різдва і під Новий рік, іноді й після — до водохрещ. Але після Нового року вже приходило мало народу, і розваги йшли мляво. Так само було й того дня, коли Василь від'їздив у Щербачівку. Пам'ятаю, в кутку майже неосвітленого залу ми сиділи колом на доморобних, під червоне дерево, з шкіряними подушками, дерев'яних стільцях і грали в рублик. Один ходив і повинен був знайти карбованця, а ми передавали його з рук у руки, наспівуючи: «Пішов рублик, пішов рублик». Пам'ятаю, одна дворова особливо приємним і правильним голосом виводила ці слова. Раптом двері буфету відчинились, і Василь, якимось особливо застібнутий, без підноса й посуду, пройшов краєм

залу в кабінет. І тут я дізнався, що Василь від'їздить прикажчиком у Щербачівку. Я розумів, що це було підвищення, і був радий за Василя, і разом з тим мені не тільки жаль було розлучитися з ним, знати, що його не буде в буфеті, він не буде носити нас на підносі, але я навіть не міг збагнути, не вірив, що можуть статися такі зміни. Мені стало страшенно таємниче сумно, навіть приспів «пішов рублик» зробився болоче вразливим. Коли ж Василь повернувся від тітоньки і з своєю милою кривою посмішкою підійшов до нас, цілуючи нам плечі, я вперше відчув жах і страх перед непостійністю життя і жалість і любов до доброго Василя.

Коли ж я пізніше зустрічався з Василем, я бачив у ньому вже хорошого або поганого братового прикажчика, людину, яку я запідозрював, і сліду не лишилось від колишнього Василя — святого, братнього, людського почуття.

Митенька — старший на рік від мене. Великі чорні строгі очі. Майже не пам'ятаю його малим. Знаю лише з розповідей, що в дитинстві він був дуже вередливий; розповідали, що на нього находили такі капризи, що він сердився і плакав навіть тому, що няня не дивиться на нього, і тут же так само злився і кричав, коли няня дивилася на нього. Знаю з розповідей, що матуся дуже мучилась з ним. Він був ближчим мені за віком, і ми більше гралися з ним, але я не любив його так, як любив Серьожу і як любив і поважав Миколеньку. Ми жили з ним дружно, не пам'ятаю, щоб лаялись. Мабуть, лаялись і навіть бились, але, як це буває в дітей, ці бійки не лишили ніякого сліду. І я любив його простою, рівною, звичайною любов'ю і тому не помічав її і не пам'ятаю її. Я думаю, навіть знаю, тому що відчув це, особливо в дитинстві, — що любов до людей є природним станом душі, або швидше — природне ставлення до всіх людей; і коли воно таке, його не помічаєш. Воно помічається тільки тоді, коли не любиш (не не любиш, а боїшся) кого-небудь (так я боявся старців, боявся одного Волхонського, який щипав мене; більше, здається, нікого) і коли особливо любиш, як я любив тітоньку Тетяну Олександрівну, брата Серьожу, Миколеньку, Василя, няню, головне — Пашеньку. Дитиною я нічого

особливого, крім дитячих веселощів, не пам'ятаю про нього. Його особливості виявились і запам'ятались мені уже в Казані, куди ми переїхали в 40-му році і йому було тринадцять років. До цього, в Москві, я пам'ятаю, що він не закохувався, як я і Серьожа, не любив особливо ні танців, ні військових видовищ, про які розкажу пізніше, і вчився добре, старанно. Пам'ятаю, вчитель, студент Поплонський, який давав нам уроки, визначив по ставленню до навчання нас, трьох братів, так: Сергій і хоче і може, Дмитро хоче, але не може (це було неправда), а Лев і не хоче і не може. Я думаю, що це була свята правда.

ІХ

Так що справжні мої спогади про Митеньку починаються з Казані. В Казані я, наслідуючи в усьому Серьожу, почав розбещуватись (також пізніше розповім). Не лише в Казані, а ще й раніше я стежив за своєю зовнішністю: намагався бути світським, *comme il faut*¹. І признаку всього цього не було у Митеньки; здається, у нього ніколи не було звичайних отроцьких вад. Він завжди був серйозний, вдумливий, відвертий, рішучий, запальний, мужній, і те, що робив, доводив до кінця своїх сил. Коли з ним трапилось, що він проковтнув ланцюжок, він, наскільки пригадую, не дуже хвилювався про наслідки цього, тоді як про себе пам'ятаю, який страх я пережив, коли проковтнув кісточку французького чорнослива, який дала мені тітонька, і як я урочисто, немов перед смертю, повідомив її про це нещастя. Пам'ятаю ще, як ми малими катались на санчатах з крутої гори мимо хліва (як було весело!), і якийсь проїжджий, замість того, щоб їхати по дорозі, поїхав своєю тройкою на цю гору. Здається, Серьожа з сільським хлопчиком розігнався і, не втримавши санчат, попав під коней. Обидва хлопчики вибралися з-під коней без пошкоджень. Тройка виїхала на гору. Ми всі були зайняті пригодною: як вилізли з-під припряжного коня, як

¹ порядною людиною.

злякався корінний і т. п. Митенька ж підійшов — хлопчик років дев'яти — до проїжджого й почав лаяти його. Я пам'ятаю, як мене здивувало і не сподобалось те, що він сказав, що за те, щоб не сміли їздити, де немає дороги, слід було б на конюшню відправити. Мовою того часу це означало висікти.

В Казані почалися його особливості. Учився він добре, рівно; писав вірші дуже легко — пам'ятаю, чудово переклав Шіллера «Der Knabe am Bach»¹, але не захоплювався цим заняттям. Мало спілкувався з нами, завжди був спокійний, серйозний і замислений. Пам'ятаю, як одного разу він розбешкетувався і як дівчатка були захоплені цим, і мені стало заздрісно, і я подумав, що це через те, що він завжди серйозний. І я хотів наслідувати його і в цьому. Дуже нерозумна була думка в опікунші дати кожному з нас по хлопчику з тим, щоб потім це був наш відданий слуга. Митеньці був даний Ванюша (Ванюша цей живий і досі). Митенька часто погано поводився з ним, здається, навіть бив. Я кажу—здається, тому що не пам'ятаю цього, а пам'ятаю лише його каяття за щось перед Ванюшею і принизливі прохання вибачення.

Так він і ріс непомітно, мало буваючи з людьми, завжди, крім хіба що хвилин гніву, тихий, серйозний, з задумливими, строгими великими карими очима. Він був великий на зріст, досить худий, сильний — не дуже, з довгими великими руками і сутулою спиною.

Особливості його почалися з часу вступу до університету. Він був на рік молодший за Сергія, але поступив до університету разом з ним на математичний факультет тільки тому, що старший брат був математиком. Не знаю, як і що навело його так рано на релігійне життя, але це почалося з першого ж року університетського життя. Релігійні устремління, природно, спрямували його на церковне життя, і він віддався йому, як він і все робив, до кінця. Він почав їсти пісне, ходити на всі церковні служби і ще строгішим став до себе в житті.

В Митеньки, очевидно, була та дорогоцінна риса характеру, яку я вбачав у матері, і яку знав у Миколеньки,

¹ «Юнак над струмком»,

і якої я був цілком позбавлений,— риса абсолютної байдужості до людських думок про себе. Я завжди до останнього часу не міг спокійно сприймати людську думку про себе, у Митеньки ж цього зовсім не було. Ніколи не пам'ятаю на його обличчі тієї стримуваної посмішки, яка мимоволі з'являється, коли вас хвалять. Завжди пам'ятаю його серйозні, спокійні, сумні, іноді недобрі мигдалеподібні великі карі очі. Лише в Казані ми стали звертати на нього увагу, і то тільки тому, що тоді, як ми з Серьожею надавали великого значення «*comme il faut*», взагалі зовнішності, він був неохайний і брудний, і ми осуджували його за це. Він не танцював і не хотів цього вчитися, студентом не їздив у світ, носив один студентський сюртук з вузьким галстуком, і вже замолоду в нього з'явився тик — сипання головою, немовби звільняючись від вузькості галстука. Його перша особливість виявилась під час першого говіння. Він говорив не в модній університетській церкві, а в казематській церкві.

Ми жили в домі Горталова, проти острогу. В острозі тоді був особливо побожний і строгий священник, який, як щось незвичне, робив те, що на страсному тижні вчитував усі евангелії, як це належало, і служби від цього тривали особливо довго. Митенька вистоював їх і завів знайомство з священником. Острожна церква була так влаштована, що відділялась тільки скляною перегородкою з дверима від місця, де стояли колодники. Одного разу один з колодників хотів щось передати причетникам: свічку чи гроші на свічки,— ніхто з присутніх у церкві не захотів взяти на себе це доручення, а Митенька в ту ж мить з своїм серйозним обличчям узяв і передав. Виявилось, що це було заборонено, і йому за це виговорили; але він, вважаючи, що так слід, продовжував робити те ж саме. Ми, головним чином — Серьожа, ввели знайомство з аристократичними товаришами, і молодими людьми. Митенька, навпаки, з усіх товаришів вибрав жалюгідного, бідного, обірваного студента, Полубояринова (якого наш приятель-жартівник називав Полубезобедовим, і ми, жалюгідні хлопці, знаходили в цьому потіху і сміялись над Митенькою). Він тільки з Полубояриновим дружив і з ним готувався до екзаменів.

Жили ми тоді в кутку Арського поля, в домі Киселевського, зверху. Верх поділявся хорами над залом на дві частини, в одній з яких, до хорів, жив Митенька, а в кімнаті за хорами жили Серьожа і я. Ми, я і Серьожа, любили різні дрібнички, прибирали свої столики, як у дорослих, і нам давали й дарували для цього дрібнички. Митенька ніяких речей не мав. Лише одну взяв він із батькових речей — це мінерали. Він розібрав їх за поділами і розіклав під скло у ящик. Оскільки ми, брати, та й тітонька з деякою підозрою дивились на Митеньку за його низькі смаки і знайомства, то цей погляд передався й нашим легковажним приятелям. І от якось один з них, зовсім обмежена людина, інженер Ес., який був приятелем не стільки нашого вибору, а таким, що липнув до нас, одного разу, проходячи через кімнату Митеньки, звернув увагу на мінерали і запитав Митеньку. Ес. був несимпатичний, ненатуральний. Митенька відповів неохоче. Ес. штовхнув ящик і змішав їх. Митенька сказав: «Облиште!» Ес. не послухав і сказав щось глузливе, здається, назвав його Ноем. Митенька розлютився і вдарив своєю величезною рукою Ес. по обличчю. Ес. кинувся тікати, Митенька за ним. Коли ж вони прибігли у наші володіння, ми замкнули двері. Але Митенька заявив нам, що він поб'є Ес., коли той ітима назад. Серьожа і, здається, Шувалов пішли усовіщати Митеньку, щоб пропустити Ес. Але він узяв половину шітку і сказав, що неодмінно відлупцює його. Не знаю, чим би це закінчилося, якби Ес. пішов через його кімнату, але він сам просив як-небудь провести його, і ми провели його, подекуди майже рачки, через запилене горіще.

Таким був Митенька у свої хвилини люті! Але ось яким він був, коли ніщо не виводило його з себе. До нашої сім'ї якось притудилася, була взята з почуття жалю, дуже дивна і жалюгідна істота, якась Любов Сергіївна, дівчина, — не знаю, яке їй дали прізвище. Любов Сергіївна була плодом кровозмішання Протасова (з тих Протасових, від яких Жуковський). Як вона попала до нас — не знаю. Чув, що її жаліли, пестили, хотіли навіть влаштувати в житті, видати за Федора Івановича. Але з цього нічого не вийшло. Вона жила спочатку у нас —

я цього не пам'ятаю. А потім її взяла дітонька Пелагія Іллінічна в Казань, і вона жила у неї. Так що узнав я її в Казані. Це була жалюгідна, покірлива, затуркана істота. У неї була кімнатка, і дівчинка слугувала їй. Коли я побачив її, вона була не тільки жалюгідна, а й огидна. Не знаю, яка в неї була хвороба, але все її обличчя було розпухле, так як бувають запухлі обличчя, покусані бджолами. Очі виднілись у вузьких щілинках між двома розпухлими, глянсуватими, без брів подушками. Такі ж розпухлі, глянсуваті, жовті були щоки, ніс, губи, рот. І говорила вона з трудом, бо, мабуть, і в роті була така ж пухлина. Літом на її обличчя сідали мухи, і вона не відчувала їх, і це було особливо неприємно бачити. Волосся в неї було ще чорне, але рідке — не покривало голий череп. Вол. Ів. Юшков, чоловік тітоньки, недобрый жартівник, — не приховував своєї відрази до неї. Від неї завжди йшов неприємний запах. А в її кімнаті, де ніколи не відчинялись вікна і квартирки, був задушливий запах.

Саме ця Любов Сергіївна стала другом Митеньки. Він почав ходити до неї, слухати її, розмовляти з нею, читати їй. І, дивна річ, ми настільки були морально тупими, що тільки сміялися з цього. Митенька ж був настільки морально високим, настільки незалежним від того, як на це подивляться люди, — що ніколи ні словом, ні натяком не показав, що він вважає хорошим те, що робить. Він тільки робив. І це було не поривання, це продовжувалося весь час, поки ми жили в Казані.

Як мені ясно тепер, що смерть Митеньки не забрала його, що він був раніше, ніж я взяв його, раніше, ніж народився, і тепер є, після того, як помер.

Коли ми ділилися, мені, за звичаєм, віддали маєток, у якому жили, — Ясну Поляну. Серьожі, оскільки він любив коней, а в Пирогові був кінний завод, віддали Пирогово, — він цього й бажав. Митеньці і Миколеньці віддали два останні маєтки. Миколеньці — Нікольський, Митеньці — курський маєток Щербачівку, що дісталася від Перовської.

У мене й тепер є записка Митеньки про те, як він дивився на володіння кріпаками. Думок про те, що такого не повинно бути, що слід було б їх відпустити, се-

ред людей нашого кола в сорокових роках не було зовсім. Володіння кріпаками по спадщині вважалося необхідною умовою, і все, що можна було зробити, щоб це володіння не було поганим, так це те, щоб дбати не тільки про матеріальне, а й духовне становище селян. Саме в цьому плані була написана записка Митеньки — дуже серйозно, наївно і щиро.

Він, двадцятирічний юнак (коли він закінчив курс), брав на себе зобов'язання, вважав, що не міг не взяти, — зобов'язання керувати моральністю сотень селянських сімей, і керувати загрозами покарання і покараннями. Так, як написано у Гоголя в листі до поміщика. Я думаю, і пригадується, що Митенька читав ці листи, що про них сказав йому обачливий священник. Так і почав Митенька свої поміщицькі обов'язки. Але, крім цих обов'язків поміщика щодо кріпаків, у той час був ще й інший обов'язок, невиконання якого здавалось немислимим, — це служба, військова або цивільна. І Митенька, закінчивши курс, вирішив нести цивільну службу. Для того ж, щоб вирішити, яку саме службу обрати, він купив адрес-календар і, розглянувши всі галузі цивільної служби, вирішив, що найважливіша галузь — це законодавство. І, вирішивши так, поїхав до Петербурга і там пішов до статс-секретаря другого відділу під час його прийомів.

Уявляю здивування Танєєва, коли в числі прохачів він зупинився перед високим, сутулим, погано одягненим (Митенька завжди одягався тільки для того, щоб прикрити тіло), з спокійним, серйозним, з прекрасними очима, обличчям, і, запитавши, що йому потрібно, одержав відповідь, що він російський дворянин, закінчив курс і, бажаючи бути корисним вітчизні, обрав своєю діяльністю законодавство.

— Ваше прізвище?

— Граф Толстой.

— Ви ніде не служили?

— Я лише закінчив курс, і моє бажання тільки в тому, щоб бути корисним.

— Яке ж місце ви бажаєте мати?

— Мені все одно, таке, в якому б я міг бути корисним.

Щира серйозність до того вразила Танєєва, що він повіз Митеньку у другий відділ і там передав його чиновникам. Очевидно, ставлення чиновників до нього і, головне, до справи відштовхнуло Митеньку, і він не поступив до другого відділу. Знайомих у Митеньки в Петербурзі не було нікого, крім правознавця Дмитра Олександровича Оболенського, який в наш казанський період був там стряпчим.

Митенька прийшов до Оболенського на дачу. Оболенський розповідав мені, посміхаючись. Оболенський був дуже світською, з тактом, честолюбною людиною. Він розповідав, як у той час коли в нього були гості (мабуть, з вищих кіл, яких завжди тримався Оболенський), Митенька прийшов до нього через сад у картузі, в нанковому пальті.

«Я (Оболенський) спочатку не пізнав його, а коли пізнав, постарався *le mettre en son aise*¹, познайомив його з гостями і запропонував йому зняти пальто. Але виявилось, що під пальтом нічого не було». Він вважав це зайвим. Він сів і зразу ж, не соромлячись присутніх гостей, звернувся до Оболенського з тим же питанням, що й до Танєєва: де краще служити, щоб принести більше користі? Оболенському, очевидно, з його поглядом на службу, як на засіб задоволення честолюбності, таке питання, мабуть, ніколи не приходило в голову. Проте з властивим йому тактом і зовнішньою добродушністю він відповів, назвавши різні місця, і запропонував свої послуги. Митенька, очевидно, лишився незадоволеним і Оболенським і Танєєвим і поїхав з Петербурга, не поступивши там на службу. Він поїхав до себе в село і в Суджі, здається, вступив на якусь дворянську посаду і зайнявся господарством, переважно селянським.

Після виходу його, та й мене, з університету я нічого про нього не знаю. Знаю, що він жив тим же строгим, здержливим життям, не знаючи ні вина, ні тютюну, ні, головне, жінок до двадцяти п'яти років, що було в той час великою рідкістю. Знаю, що він мав справу з монахами і прочанами і близько зійшовся з дуже оригінальним чоловіком, який жив у нашого опікуна, Воейкова, і

¹ підбадьорити його,

походження якого не знав ніхто. Називали його отцем Лукою. Він ходив у підряснику, був дуже безобразний: маленького зросту, косий, чорний, але досить охайний і надзвичайно сильний. Він тиснув руку, як кліщами, і говорив завжди якимось значуще і загадково. Жив він у Воейкова біля млина, де поставив невеликий будинок і завів незвичайний квітник. Цього отця Луку Митенька і водив з собою. Як я чув, він водився ще з літнім, старого гарту, скнарою-поміщиком, сусідом Самойловим.

Здається, я був тоді вже на Кавказі, коли з Митенькою стався дивний переворот. Він раптом став пити, курити, розтринькувати гроші і їздити до жінок. Як це з ним трапилось, не знаю,— я не бачив його в цей час. Знаю тільки те, що його спокусником була надто приваблива зовні, але глибоко аморальна людина — молодший син Ісленьєва. Про нього розкажу пізніше, якщо встигну. І в цьому житті він був тією ж серйозною, релігійною людиною, яким він був в усьому. Ту жінку, проститутку Машу, з якою першою він зблизився, він викупив і взяв до себе. Але взагалі таке життя тривало недовго. Гадаю, що не стільки безпутне, нездорове життя, яким він жив кілька місяців у Москві, скільки внутрішня боротьба докорів совісті зломили зразу його могутній організм. Він захворів на сухоти, виїхав у село, лікувався в містах і зліг в Орлі, де я востаннє бачив його вже після Севастопольської війни. Він був страшний: величезна кисть його руки була прикріплена до двох кісток ліктевої частини, обличчя було одні очі, і так само прекрасні, серйозні, а тепер прохаючі. Він безперестанку кашляв і плював і не хотів помирати, не хотів вірити, що він помирає. Ряба, викуплена ним Маша, пов'язана хустиною, була при ньому і доглядала його. При мені, за його бажанням, принесли чудотворну ікону. Пам'ятаю вираз його обличчя, коли він молився до неї.

Я був особливо огидний в цю пору. Я приїхав до Орла з Петербурга, де я виїжджав у світ і був весь сповнений марнославства. Мені жаль було Митеньки, але мало. Я повернувся в Орел і поїхав, а він помер через кілька днів.

Йі-же право, мені здається, що в його смерті для мене найтяжчим було те, що вона не дала мені змоги

взяти участь у придворному спектаклі, який тоді було влаштовано і куди мене запрошували.

Облишив хронологічний спосіб викладу — думав, що буде краще, але й цей спосіб мені не подобається. Не буду так окремо описувати братів Серьожу і Миколеньку, і буду писати знову по порядку, як пам'ятаю.

ФАНФАРОНОВА ГОРА

Так, Фанфаронова гора. Це один з найбільш далеких, і милих, і важливих спогадів.

Старший брат Миколенька був на шість років старший за мене. Йому було, таким чином, десять-одинадцять, коли мені було чотири чи п'ять, саме тоді, коли він водив нас на Фанфаронову гору. Ми в ранній молодості — не знаю, як це сталося — казали йому «ви». Він був чудовий хлопчик і потім чудова людина. Тургенев говорив про нього дуже вірно, що він не мав лише тих вад, які потрібні для того, щоб бути письменником. Він не мав головної, потрібної для цього вади: у нього не було марнолюбства, йому зовсім нецікаво було, що там про нього думають люди. Ознаками ж письменника, які в нього були, було наперед тонке художнє чуття, максимальне почуття міри, добродушний веселий гумор, надзвичайна, невичерпна уява і правдивий, високоморальний світогляд — і все це без найменшого самозадоволення. Уява у нього була така, що він міг розповідати казки чи історії з привидами або гумористичні історії в дусі m-me Radcliff, без зупинок і запинок, цілими годинами і з такою вірою в істинність розказуваного, що забувалось, що це вигадка.

Коли ж він не оповідав і не читав (він читав надзвичайно багато), він малював. Малював він майже завжди чортів з рогами, закрученими вусами, які зчіплюються в найрізноманітніших позах між собою і які зайняті найрізноманітнішими справами. Ці малюнки теж були до краю сповнені уяви і гумору.

І ось саме він, коли нам з братами було — мені п'ять, Митеньці шість, Серьожі сім років, заявив нам, що в

нього є таємниця, з допомогою якої, коли вона відкриється, всі люди стануть щасливими; не буде ні хвороб, ні ніяких неприємностей, ніхто ні на кого не буде гніватись, і всі будуть любити одне одного, всі зробляться мурашковими братами. (Очевидно, це були Моравські брати, про яких він чув або читав, а нашою мовою це були мурашкові брати). І я пам'ятаю, що слово «мурашкові» особливо подобалось, нагадуючи мурашок у купині. Ми навіть організували гру в мурашкових братів, яка полягала в тому, що всі сідали під стільці, загороджуючи їх ящиками, завішували хустинами і сиділи там, у темноті, тиснучись один до одного. Я, пригадую, відчував особливе почуття любові і радості і дуже любив цю гру.

Мурашкове братство було відкрите нам, але головна тайна про те, як зробити, щоб усі люди не знали ніяких нещастя, ніколи не сперечались і не гнівались, а були б постійно щасливі, ця таємниця була, як він нам казав, написана ним на зеленій паличці, і ця паличка закопана біля дороги на краю яру Старого Заказу, на тому місці, де я — оскільки треба ж десь закопати мій труп — просив, для пам'яті про Миколеньку, закопати мене. Крім цієї палички, була ще якась Фанфаронова гора, на яку, він говорив, що може повести нас, якщо тільки ми дотримаємось всіх необхідних для цього умов. Умовами були, по-перше, стати в куток і не думати про білого ведмедя. Пам'ятаю, як я ставав у куток і намагався, але ніяк не міг не думати про білого ведмедя. Друга умова, я не пам'ятаю, якась дуже складна... пройти, не оступившись, по щіліні між мостинами, а третя легка: протягом року не бачити зайця — все одно живого, чи мертвого, або смаженого. Потім треба поклястися нікому не відкривати цих таємниць.

Той, хто виконає ці умови і ще інші, трудніші, які він відкриє потім, того одне бажання, яке б то не було, здійсниться. Ми повинні були сказати свої бажання. Серьожа забажав уміти ліпити коней і курей з воску, Митенька забажав уміти малювати всякі речі, як живописець, у великому вигляді. Я ж нічого не міг придумати, крім того, щоб уміти малювати в малому вигляді. Все це, як це буває у дітей, дуже швидко забулося, і ніхто не зійшов на Фанфаронову гору, але пам'я-

таю ту таємничу поважність, з якою Миколенька відкривав нам ці таємниці, і нашу повагу і тремтіння перед тими дивними речами, які нам відкривались.

Особливо сильне враження залишило в мені мурашкове братство і таємнича зелена паличка, що зв'язувалась з ним і повинна була ошчасливити всіх людей.

Як тепер я думаю, Миколенька, мабуть, прочитав або наслухався про масонів, про їх прагнення до ошчасливлення людства, про таємничі обряди прийому в їх ордені, очевидно чув про Моравських братів і з'єднав усе це в своїй живій уяві і любові до людей, до доброти, вигадав усі ці історії, і сам був радий з них і нас морочив ними.

Ідеал мурашкових братів, які любовно линуть один до одного, тільки не під двома стільцями, завішеними платками, а під усім небозводом всіх людей світу, лишився для мене таким самим. І як я вірив тоді, що є та зелена паличка, на якій написано те, що має знищити все зло в людях і дати їм велике благо, я так само вірю й досі, що є та істина і що вона буде відкрита людям і дасть їм те, що вона обіцяє.

БРАТ СЕРЬОЖА

Миколеньку я поважав, з Митенькою був товаришем, а Серьожею я захоплювався і наслідував його, любив його, хотів бути ним. Я захоплювався його красивою зовнішністю, його співами — він завжди співав, — його малюванням, його веселощами і особливо, як не дивно про це говорити, його безпосередністю, його егоїзмом. Я завжди пам'ятав себе, усвідомлював себе, завжди відчував, помилково чи ні, те, що думають про мене і які почуття виявляють до мене інші, і це псувало мені радість життя. Мабуть, через це я особливо любив в інших протилежне цьому — безпосередність, егоїзм. І за це особливо любив Серьожу, — ні, слово любив не підходить, це я Миколеньку любив, а Серьожею захоплювався, як чимось зовсім чужим, незрозумілим мені. Це було життя людяне, надзвичайно красиве, але зовсім незрозуміле для мене, таємниче і тому особливо приваб-

ливе. Цими днями він помер, але і в передсмертній хворості, і помираючи, він був так само незрозумілий для мене і так само дорогий, як і в давні часи дитинства. На старості, останнім часом, він більше любив мене, дорожив моєю прив'язаністю, гордився мною, прагнув погоджуватися зі мною, але не міг, і лишався таким, яким був: зовсім особливим, самим собою, красивим, породистим, гордим і, головне, таким справедливим і щирим, яких я ніколи не зустрічав. Він був, чим був, нічого не приховував і нічим не хотів вип'ячувати себе. З Миколенькою мені хотілося бути, говорити, думати; з Серьожею мені хотілось тільки наслідувати його. З раннього дитинства почалось це наслідування. Він завів курей, курчат своїх, і я завів таких самих. Це було чи не перше моє вникнення в життя тварин. Пам'ятаю різні породи курчат: сіренькі, зозулясті, з чубиками, як вони бігали на наш поклик, як ми годували їх і ненавиділи великого голландського старого, облізлого півня, який кривдив їх. Серьожа й завів цих курчат, випросивши їх собі, те саме зробив і я, наслідуючи його. Серьожа на довгому папірці малював і фарбами розписував (мені здавалось, надзвичайно гарно) підряд різноколірних курей і півників, і я робив те ж саме, але гірше. (У цьому я сподівався вдосконалитись з допомогою Фанфаронової гори). Серьожа придумав, коли були вставлені вікна, годувати курей через ключовий отвір довгими сосисками з чорного і білого хліба, і я робив те ж саме.

Про братів доведеться говорити ще багато потім, якщо вдасться довести спогади хоча б до одруження.

Постараюсь згадати найбільш живі і радісні (сумних, тяжких не було) до переїзду в Москву.

За три версти від Ясної Поляни є село Грумант (так назване це місце дідом, колишнім воеводою в Архангельську, де є острів Грумант). Там скотний двір і будиночок, збудовані дідом для приїзду влітку. Як і все, що будував дід, було вишукане і не пошле, і добротне, міцне, капітальне,— таким же був і будиночок з льохом для молочної худоби. Дерев'яний, з світлими вікнами і віконницями, великими міцними дверима, будиночок з

диванчиком і столом з великими ящиками, що складався, як пакет, чотирма сторонами всередину, і так само розкладався, повертаючись на середньому шворні так, що ці відвороти лягали на вугли і створювали великий, аршинів у два квадратний стіл.

Будиночок стояв за селом, з чотирьох чи п'яти дворів, у місці, що називалось садом, дуже красивому, з видом на Воронку, яка вилась долиною в луках, з лісами по обидва боки. В цьому саду був лісок над яром, в якому було холодне і велике джерело чудової води. Звідти щоденно возили воду до панського дому; і перед яром, немов продовження його,— великий, глибокий, холодний проточний став з коропами, линами, лящами, окунями і навіть стерляддю. Місце було чарівне, і не тільки пити там молоко і вершки з чорним хлібом, холодні й густі, як сметана, та бути присутнім при ловлі риби, а просто побувати там, побігати з гори й на гору, до ставу і від ставу — було великою насолодою. Зрідка літом, коли була хороша погода, ми всі їздили туди кататись. Тітоньки, Пашенька і дівчатка на лінійці, а ми вчотирьох з Федором Івановичем на жовтому дідовому кабріолеті з високими круглими ресорами і з жовтими підлокітниками (інших і не було тоді).

За обідом мова йде про погоду і складається план, як їхати. Друга година. Ми повинні їхати о четвертій і повернутись до чаю. Все готово, але коней не поспішають веліти запрягати; з заходу, з-за села і Заказу, насувається хмара. Ми всі хвилюємося. Федір Іванович намагається робити строгий, спокійний вигляд, але ми збуджуємо і його, і він виходить на балкон, на вітер. Його сиве волосся на потилиці розвівається, у той же бік і фалди його фрака, і він значуще виглядає через поруччя. І ми ждемо його рішення. «Це на Сатинка»,— каже він, показуючи на найбільшу лілову хмару. «А це пуста»,— мовить він, вказуючи на іншу, що йде зі сходу.

— Ну що? *Wie glauben Sie?*

— *Muss warten*¹.

Але хмари закривають усе небо. Ми сумуємо. Послали були запрягати, але тепер послають Мишу обли-

¹ — Як ви гадаєте? — Слід почекати.

шити. Накрапає дощ. Ми в нудзі й сумі. Та ось Серьожа вибіг на балкон і кричить:

— Випогоджується, Федір Іванович. *Kommen Sie! Blauer Himmel!*

— Wo?

— *Kommen Sie!*¹

Справді, між розповзаючими хмарами голубий шматочок то затягується, то очищається. Ось знову, знову. Нарешті блиснуло сонце.

— Тітусю! Випогоджується! Справді, їй-богу, погляньте! Федір Іванович сказав.

Кличуть Федора Івановича, він нерішуче, але стверджує. Коливання і на небі, і у тіточок. Тітонька Тетяна Олександрівна всміхається і каже:

— *Je crois, Alexandrine, en effet, qu'il ne pleuvera plus. Il ne pleuvera pas!*² Дивіться.

— Тітонько, голубонько, звеліть запрягати, будь ласка, тітонько, голубонько! — кричимо більше всіх Серьожа і я, і нам допомагають дівчатка. І ось вирішено знову запрягати. Сам Тихін робить антраша і біжить на конюшню. І ось ми тупцюємо ніжками на ганку, чекаючи спочатку коней, потім тіточок. Під'їжджає лінійка з балдахіном і фартухом. Микола Пилипович поганяє. Запряжені неручинські гніди — лівий світлогнідий, широкий, і правий — темний, кістлявий, із силюнькою, як каже Микола Пилипович. За лінійкою великий гнідий у жовтому кабріолеті.

Тітоньки і дівчатка сідають по-своєму. Наші ж місця розподілені раз і назавжди певно: Федір Іванович сідає з правого боку і поганяє, поруч з ним Серьожа і Миколенька. Кабріолет такий глибокий, що за ними сідаємо ми — я і Митенька, спинами нарізно до боків, ногами вкупі. Вся дорога побіля току по Заказу: праворуч старий, ліворуч молодий Заказ — одна насолода. Та ось під'їжджаємо до гори, що круто спускається до ріки і моста. «*Halten Sie sich, Kinder!*³», — каже Федір Іванович, урочисто хмурачись, перехоплює віжки, і ось ми спускає-

¹ — Ідіть сюди! Синє небо! — Де? — Ідіть сюди!

² — Я думаю, Александрін, насправді дощу більше не буде. Дощу не буде!

³ Держіться, діти,

мося, спускаємося, а в останню мить, кроків тридцять, Федір Іванович пускає коней, і ми летимо, як нам здається, з страшенною швидкістю. Ми ждемо цієї миті, і наперед уже завмирає серце. Переїжджаємо міст, їдемо вздовж ріки, знову міст, і піднімаємось на гору, до села, і в'їжджаємо в ворота, в сад і до будиночка. Коней прив'язують. Вони топчуть траву і пахнуть по́том так, як уже ніколи потім так не пахли коні. Кучери стоять у холодку. Світло і тіні бігають по їх обличчях, добрих, веселих, щасливих обличчях. Прибігає Мотрона-телятниця, в затрапезному одязі, каже, що давно ждала нас, і радіє, що ми приїхали. І я не тільки вірю, а просто не можу не вірити, що всі на світі тільки те й роблять, що радуються. Радіє Мотрона, тітонька, співчутливо розпитуючи її про її дочок; радіють собаки, оточивши Федора Івановича і Берфу (лягава шарло), що прибігла за нами; радіють кури, півні, селянські діти; радіють коні, телята, риби в ставку, пташки в лісі. Мотрона і її дочка приносять великий посолений шматок чорного хліба, розкривають дивний, незвичайний стіл і ставлять м'який соковитий сир з відбитками салфетки, вершки, як сметана, і глечики з свіжим нерозбавленим молоком.

Ми п'ємо, їмо, бігаємо до джерела, п'ємо там воду, бігаємо навколо ставу, де Федір Іванович закидає вудочки, і, побувши півгодини-годину на Груманті, повертаємося тим же шляхом, так само щасливі.

Пам'ятаю, лише один раз наша радість була затьмарена випадком, від якого ми — в усякому разі я і Митенька — гірко плакали. Берфа, гарна, коричньова, з прекрасними очима і м'якою кучерявою шерстю собака Федора Івановича, бігла, як завжди, то ззаду, то спереду кабріолета. Одного разу при виїзді з грумантського саду селянські собаки пустились за нею. Вона кинулась до кабріолета, Федір Іванович не стримав коней і переїхав їй лапу. Коли ми повернулися додому і нещасна Берфі добігла на трьох ногах, Федір Іванович з Миколою Дмитровичем, нашим дядьком — теж мисливцем, оглянули її і вирішили, що нога переламана, собака зіпсована, ніколи не зможе бути придатною для полювання. Я слухав те, що говорив Федір Іванович з Миколою Дмитровичем у маленькій кімнаті нагорі, і не віряв

своїм ушам, коли почув слова Федора Івановича, який якимось молодцюватим рішучим тоном сказав: «Не годиться. Повісити його. Один кінець».

Собака мучиться, хвора, і її повісити за це! Я відчував, що це нерозумно, що цього не слід було б робити, але тон і Федора Івановича і Миколи Дмитровича, який схвалив цей задум, був таким рішучим, що я, так само як і тоді, коли Кузьму вели пороти, коли Темешов розповідав, що він віддав у солдати людину за те, що вона у піст їла скоромне,— відчув щось погане, але, через безсумнівне рішення людей старших і поважних, не посмів вірити своєму почуттю.

Перебирати всі мої радісні дитячі спогади не буду, тому що цьому не буде кінця і тому, що мені вони дорогі і важливі, а передати їх так, щоб вони були такими ж важливими і для всіх інших, я не вмю.

Розповім тільки про один душевний стан, який я пережив кілька разів у ранньому дитинстві і який, я гадаю, був важливим, важливішим багатьох інших почуттів, пережитих пізніше. Важливим він був тому, що цей стан був першим почуттям любові, не любові до когось, а любові до любові, любові до бога, почуттям, яке я лише зрідка переживав потім; зрідка, але все-таки переживав,— завдяки тому, я гадаю, що слід цей був прокладений у ранньому дитинстві. Виражалось це почуття ось як:

Ми, особливо я з Митенькою й дівчатками, сідали під стільцями якомога тісніше один до одного. Ці стільці завішували хустинами, загороджували подушками і говорили, що ми мурашкові брати, і при цьому відчували особливу ніжність один до одного. Інколи ця ніжність переходила в ласку: гладили одне одного, тулилися одне до одного, але таке бувало рідко, і ми самі відчували, що це не те, і в ту ж мить зупинялися. Бути мурашковими братами, як ми називали це (очевидно, це які-небудь розповіді про Моравських братів, що дійшли до нас через миколеньчину Фанфаронову гору), означало тільки схватися від усіх, відокремитись від усіх і всього і любити одне одного. Іноді ми під стільцями розмовляли про те, що і кого хто любить, що потрібно для щастя; як ми будемо жити і всіх любити,

Почалося це, як пригадується, від гри в дорогу. Сідали на стільці, запрягали стільці, будували карету або кабріолет, і ті, що сиділи в кареті, перетворювались з мандрівників у мурашкових братів. До них приєднались і всі останні. Дуже, дуже добре було, і я вдячний богові за те, що міг в це грати. Ми називали це грою, а між тим усе на світі гра, крім цього.

Події в дитячому сільському житті були такі: поїздки батька до Киреевського і на дальні поля, розповіді про мисливські пригоди, до яких ми, діти, прислухалися, як до важливих подій.

Потім приїзди мого хрещеного Язикова з його гримами, люлькою і лакеєм, який стояв за його стільцем під час обіду. Потім приїзди Ісленьєва з дітьми, одна з дочок якої стала пізніше моєю тещею. Потім приїзди Юшкова, який завжди привозив що-небудь дивне: карикатури, ляльки, іграшки.

Один дитячий спогад про зовсім незначну подію лишив у мене сильне враження,— це, як тепер пам'ятаю, у нас нагорі, в дитячій, сидів Темешов і розмовляв з Федором Івановичем. Не пригадую, чому саме мова зайшла про дотримування постів, і Темешов, добродушний Темешов, так просто сказав: «У мене повар (чи лакей, не пригадую) спробував їсти скоромне у піст. Я оддав його в солдати». Тому й досі пам'ятаю, що це тоді здалось мені чимось дивним для мене, незрозумілим.

Була й ще подія — Перовська спадщина. Запамятався обоз з кіньми і високо накладеними возами, який приїхав з Неруча¹, коли процес про спадщину, завдяки Іллі Митрофановичу, був виграний.

Ілля Митрофанович був великий п'яниця, високий, з білим волоссям, старий, колишній кріпак Перовської, великий знавець, які тільки бували в старовину, всіляких кляуз. Він відповідав за цю спадщину, за що до самої смерті жив і утримувався в Ясній Полянці.

¹ Цей маєток і триста десятин, які дісталися нам у спадщину, були продані для харчування голодуючих селян під час великого голоду 40-го року.

Пам'ятними враженнями є й такі: приїзд Петра Івановича Толстого, батька Валер'яна, чоловіка моєї сестри, який заходив до вітальні в халаті; ми не розуміли, чому, але потім дізналися, що це було тому, що в нього була остання стадія сухот. Інше — приїзд його брата — відомого американця Федора Толстого. Пам'ятаю, він під'їхав на поштових у колясці, зайшов до батька в кабінет і зажадав, щоб йому принесли його особливий сухий французький хліб. Іншого він не їв. У цей час у брата Сергія дуже боліли зуби. Він спитав, що в нього, і, дізнавшись, сказав, що він може зупинити біль магнетизмом. Він зайшов у кабінет і замкнув за собою двері. Через кілька хвилин він вийшов звідти з двома батистовими хустинами. Пам'ятаю, на них була лілова кайма узорів, дав тітоньці хустки і сказав: — Коли він надіне оцю, пройде біль, а цю, щоб він спав. — Хустини взяли, наділи Серьожі, і в нас лишилось враження, що все сталося так, як він сказав.

Пригадую його чудове обличчя: бронзове, побрите, з густими білими бакенбардами до куточків рота, і таке ж біле кучеряве волосся. Багато хотілось би розповісти про цю незвичайну, злочинну і привабливу людину.

Третім враженням було — відвідини якогось, не знаю, двоюрідного материного брата, гусара князя Волконського. Він хотів приголубити мене і посадив на коліна і, як це часто буває, продовжуючи розмовляти з старшими, тримав мене. Я виривався, а він ще міцніше придержував мене. Це тривало хвилин дві.

Але це почуття полону, неволі, насилля до того збурило мене, що я раптом почав пручатись, плакати і битись.

Про Андрія Івановича, який дуже молодим одружився з княжною Щетиніною, я чув від тітоньки таку розповідь. Його дружина внаслідок якоїсь випадковості повинна була без чоловіка їхати на якийсь бал. Від'їхавши від дому, очевидно візком, з якого було вийнято сидіння для того, щоб кришка візка не пошкодила високої зачіски, молода графиня, приблизно років чотирнадцяти, згадала дорогою, що вона, виїжджаючи, не попрощалась з чоловіком, і вернулась додому.

Коли вона зайшла в дім, вона застала його в сльозах. Він плакав від того, що дружина перед від'їздом не зайшла до нього попрощатись.

Юродивий Гриша — особа вигадана.

Юродивих багато і різних бувало в нашому домі, і я — за що глибоко вдячний моїм вихователям — звик дивитись на них з великою повагою. Якщо й були серед них нещирі або були у їх житті періоди слабості, нещирості, сама мета їх життя була, хоча практично й безглузда, така висока, що я радий, що з дитинства несвідомо навчився розуміти висоту їх подвигу. Вони робили те, про що говорить Марк Аврелій: нема нічого вищого від того, як зносити презирство за своє добре життя. Такою шкідливою, такою невідворотною є спокуса слави людської, яка завжди примішується до доброго діла, що не можна не співчувати спробі не тільки захиститися від похвали, а й викликати зневагу у людей. Такою юродивою була і хрещена мати сестри Марія Герасимівна, і напівдурник Євдокимушка, і ще деякі, що були в нашому домі.

Підслухували ж ми, діти, молитву не юродивого, а дурника, помічника садівника Якима, який справді молився у великому залі літнього будинку між двома оранжереями і справді здивував і глибоко вразив мене своєю молитвою, в якій він говорив з богом, як з живою особою. «Ти мій лікар, ти мій аптекар», — говорив він з вражаючою довірливістю. А потім співав про страшний суд, як бог відділить праведників од грішників і грішникам засипле жовтим піском очі...

ПЕРЕЇЗД ДО МОСКВИ

Це було в 37-му році, але коли — восени чи взимку, — не можу згадати. На користь того, що це було взимку, тільки те, що був, здається, візок для бабусі з такими широкими відводами, на яких всю дорогу стояли камердинери, що в Серпухові візок не ввійшов у ворота. Це я пам'ятаю, мабуть, з розповідей. У спогадах же моїх лишилась поїздка по чорнотропу. Можливо, я переплу-

тав, і ці візки були при нашому від'їзді в Казані. Швидше те, що ми їхали на колесах. Я пам'ятаю це тому, що в мене збереглося враження від того, що батько їхав позаду в колясці і нас поперемінно — це було великою радістю — брали до нього. Пам'ятаю, що мені випало в'їжджати в Москву у колясці з батьком. Був хороший день, і я пам'ятаю своє захоплення московськими церквами і будинками, захоплення, викликане тим тоном гордості, з яким батько показував мені Москву. Ще одною ознакою, за допомогою якої пригадую, що це було по чорнотропу, є те, що в перший день нашої їзди (ми їхали на перепряжних два дні; ніч ночували) під вечір, коли вже стемніло, ми почули, що поблизу дороги показалася лисиця, і Петруша, батьків камердинер, який віз з собою борзого кобеля сірого Жирана, пустив його за лисицею і побіг за ним сам. Ми нічого не бачили, але дуже хвилювались і засмутились, дізнавшись, що лисиця втекла.

Взимку 37-го року повезли нас до Москви. Їхали «на долгих», своїми і селянськими кіньми, семи підводами. Візок бабусі був окремий, з особливими пристроями, і для того, щоб вона не боялась, на відводах візка майже весь час стояли два батькові камердинери. В Серпухові, де була третя чи четверта стоянка (стара, не шосейна дорога проходила через усі інші села, тут були села Вошани, Липеці...), не можна було заїхати у постійний двір крізь кам'яні під склепінням ворота через широчінь відводів, і тоді довелося виводити бабусю з візка з вулиці до вітальні... В Москві ми жили на Плющисі, в будинку Щербачова. Будинок і досі ще стоїть у дворі, під косим кутом до вулиці. Нам зробили міський одяг і, на лихо мені, сірјачинки. Очевидно, це була така мода для дітей, але мені здавалося це принизливим.

Туманно пам'ятаю цю першу зиму в Москві. Ходили на прогулянку з Федором Івановичем. Батька бачили рідко. Весну проводили в Москві. І цього літа помер батько. Ми все літо пробули в Москві. Восени розлучились з Федором Івановичем, і був взятий Сен-Тома. Сумне, гнітюче враження лишилось від прощання з Федором Івановичем. Захоплення культурністю і акурат-

ністю Сен-Тома. Відчута радість навчання. Графи Пушкіни, ялинка у Шипових. Приїзд Горчакова, Петра Дмитровича, сибірського генерал-губернатора, і його ад'ютанта Валер'яна Петровича, і моє захоплення його красою і кавалерійськими панталонами. Бабуся читає романи мадам Радкліф. Її хвороба, смерть. Уже влітку — дім Золотарьова. Від'їзд у село. Пирогово, враження від нового маєтку, дивних коней, полювання з Сен-Тома. Німець Адам Федорович. Переїзд до Москви. Микола готується до університету. Валер'ян Петрович, брат, Сен-Тома, їх розмови. Миколенька студент, його товариші, Арсенєв і фон-Візін, люльки, тютюн, різна гидота. На літо повернення до села, коні, наступаючий голодний рік. Годування коней селянським вівсом. Зима 40-го року. Освячення Храму спасителя. Приїзд гвардії до Москви. Втрата Сюзетки. В домі Мілютіних дивимось на закладку Храму. В цьому ж році ходіння до екзерсис-хауза і любовання оглядами. Літо на селі, смерть Олександрі Іллінічній і зламана нога собачки.

Не пригадую вже за що, але за щось таке, що зовсім не заслуговує покарання, St.-Thomas, по-перше, замкнув мене в кімнаті, а потім погрожував різкою. І я пережив страшне почуття незадоволення і обурення і відразу не тільки до St.-Thomas, а й до того насилля, яке він хотів застосувати по відношенню до мене. Можливо, саме цей випадок був причиною того жаху й огиди до різного роду насилля, яке я відчував протягом усього свого життя.

На одне свято прийшов, як завжди... маленький Мілютін Володимир, той самий, який відкрив... ще гімназистом, що бога нема (новину, що не справила великого враження). Перед обідом у дитячій були веселощі, найдикіші і найдивніші, в яких брали участь Сергій, Дмитро і Лев. Мілютін і Микола, як розумніші, не гралися. Веселощі полягали в тому, що за перегородкою, де стояла нічна посуда, треба було запалювати папір у горшках. Важко собі уявити, чому так весело було, але безсумнівно, що було надзвичайно весело. І раптом посеред цього заняття швидкими кроками входить енергій-

ний і білявий мускулистий, маленький гувернер А.-Thomas (описаний в «Отроцтві» під ім'ям St.-Jérôme) і, не звертаючи уваги на наше заняття, не лаючи нас за це, з тремтячою нижньою щелепою блідого обличчя говорить нам: «Votre grande mère est mortel»¹.

Пам'ятаю потім... як усім нам пошили нові курточки з чорного казінету, обшиті білими тасьмами плерезів. Страшно було бачити і трунарів, що снували біля дому, і потім принесена труна з газетовим віком, і строге обличчя бабусі з горбатим носом, у білому чепчику і білій косинці на шиї, яка лежала високо в труні на столі; і жаль було бачити сльози тіточок і Пашеньки, але разом з цим радували нові казінетові курточки з плерезами і співчутливе ставлення навколишніх до нас. Не пригадую, чому нас перевели у флігель під час похорону, і пам'ятаю, як мені було приємно підслухати розмову якихось чужих кумась про нас, які говорили: «Круглі сироти, тільки батько помер, а тепер і бабуся».

Милу стареньку, двоюрідну сестру моєї матері, я знав. Познайомився я з нею, коли в п'ятдесятих роках жив у Москві.

Стомившись суєтністю світського життя, яке я вів тоді в Москві, я поїхав до неї в її маленький маєток Клиньського повіту і провів у неї кілька тижнів. Вона вишивала на п'яльцях, хазяйнувала в своєму маленькому господарстві, пригощала мене кислотою капустою, сиром, пастилою, які тільки бувають у таких господарів маленьких маєтків, і розповідала мені про старовину, мою матір, діда, про чотири коронації, на яких вона була присутня. Я ж писав у неї «Три смерті». І це перебування у неї лишилось для мене одним із чистих і світлих сподів мого життя.

¹ «Ваша бабуся померла!»

ПРИМІТКИ

ДИТИНСТВО

Перший опублікований художній твір Толстого. Трилогія «Дитинство», «Отроцтво», «Юність» створювалась письменником протягом 1851—1856 рр.

Над повістю «Дитинство», що має чотири редакції, Толстой працював у 1851—1852 рр.

Перша редакція повісті тісно пов'язана з задумом незакінченого роману «Чотири епохи розвитку» — Дитинство, Отроцтво, Юність і Молодість, що виник у письменника в 1851 році.

Окремі епізоди цього роману лягли в основу змісту повісті «Дитинство» і являють собою по суті її першу редакцію. В цій редакції дається короткий виклад подій, що стали потім змістом перших п'ятнадцяти розділів, а також XXV, XXVI та XXVII розділів остаточного тексту повісті.

У серпні 1851 р. Толстой почав працювати над другою редакцією повісті і в листі до Т. О. Єргольської від 12 листопада 1851 р. повідомляв: «Пам'ятаєте, добра тітонько, що колись Ви порадили мені писати романи, так от я послухався Вашої поради,— мої заняття, про які я Вам кажу,— літературні. Не знаю, чи з'явиться коли-небудь на світ те, що я пишу, але мене забавляє ця робота, та до того ж я так давно і наполегливо нею зайнятий, що кидати не хочу» (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 119).

У другій редакції зміст повісті значно розширено і деталізовано; в неї вводять нові епізоди, що відповідають таким розділам остаточного тексту: XI — «Заняття в кабінеті і в вітальні», XIII — «Наталія Савівна», XVI — «Вірші», XVII — «Княгиня Корнакова», XVIII — «Князь Іван Іванович», XX — «Збираються гості», XXI — «До мазурки», XXII — «Мазурка», XXIII — «Після мазурки», XXIV — «У ліжку», XXVIII — «Останні сумні спогади».

Другу редакцію Толстой закінчив у січні 1852 р., але й вона не задовольнила письменника. «Треба без жалю знищувати,—

записав він у щоденнику 27 березня 1852 р.,— всі місця неясні, розтягнуті, недоречні, одним словом, ті, що не задовольняють, хоча б вони були і хороші самі по собі» (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 101).

Над текстом третьої редакції Толстой працював з 21 березня по 27 травня 1852 р. В цій редакції, близькій до остаточного тексту повісті, дано новий розділ — «Івіни».

У четвертій, останній редакції «Дитинства» (травень 1852 — 3 липня 1852 р.), більша частина розділів попередньої редакції була скорочена, але доданий один розділ — «Ігри», зміст якого раніше був тільки намічений. В процесі роботи над остаточним текстом повісті Толстой писав Т. О. Єргольській: «Одну річ, яку я почав уже давно, я переробив тричі і маю намір ще раз переробити, щоб бути нею задоволеним; мабуть, це подібне до роботи Пенелопи, але мене це не засмучує: я пишу не через честолюбство, а за смаком — знаходжу задоволення і користь в цій роботі, тому і працюю» (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 177—178).

Закінчивши «Дитинство» 3 липня 1852 р., Толстой в той же день відправив рукопис разом з листом редакторові журналу «Современник» Некрасову. «Мое прохання,—писав Толстой,—буде вам таким нетрудним, що, я певен, Ви не відмовитесь виконати його. Перегляньте цей рукопис і, якщо його не варто друкувати, поверніть його мені. В протигвному ж разі оцініть його, вишліть мені те, що він коштує, на вашу думку, і надрукуйте в своєму журналі.

Я наперед погоджуюсь на всі скорочення, які Ви знайдете за потрібне зробити в ньому, але бажаю, щоб він був надрукований без додатків і змін.

По суті рукопис цей складає 1-у частину романа Чотири епохи розвитку; поява в світі наступних частин буде залежати від успіху першої» (там же, стор. 193).

Лист, як і рукопис, підписані ініціалами «Л. Н.».

У серпні Толстой одержав відповідь від Некрасова:

«Я прочитав ваш рукопис («Дитинство»). Він настільки інтересний, що я його надрукую. Не знаючи продовження, не можу сказати рішуче, але мені здається, що в автора його є талант. У всякому разі напрям автора, простота і дійсність змісту є невід'ємними достоїнствами цього твору. Якщо в подальших частинах (як і слід чекати) буде більше жвавості і руху, то це буде хороший роман. Прошу вас прислати мені продовження. І роман ваш і талант мене зацікавили...» (Некрасов, Собр. соч., т. V, стор. 167. М.—Л., 1930 р.).

«Мене дуже порадувала добра думка, висловлена Вами про мій

роман,— відповідав Толстой Некрасову в листі, датованому 15 вересня 1852 р.,— тим більше, що вона була першою, яку я про нього чув, і що думка ця була саме Ваша» (Полн. собр. соч., т. 59, стор. 202).

«Дитинство» було надруковане в «Современнике» (№ IX за 1852 р.), під ініціалами «Л. Н.» і з редакторським заголовком: «Історія мого дитинства».

Прочитавши «Дитинство», Толстой залишився незадоволений окремими змінами тексту, почасти зробленими редакцією на вимогу цензури. «Не згадуючи про незначні зміни,— писав Толстой Некрасову,— вкажу на дві, які особливо неприємно вразили мене. Це — випуск історії кохання Наталії Савівни, що змальовувала до деякої міри побут старого часу і її характер і надавала людяності її істоті, і зміна заголовка... Остання зміна особливо неприємна мені, бо, як я писав у першому листі моєму, я хотів щоб *Дитинство* було першою частиною роману, якого наступні повинні були бути: *Отроцтво*, *Юність* і *Молодість*» (там же, стор. 214).

ОТРОЦТВО

Повість створювалась з листопада 1852 р. по січень 1854 р.

Про рішення Толстого продовжити роман «Чотири епохи розвитку» говорить запис у щоденнику 30 листопада 1852 р.: «Завтра вранці візьмусь за перероблення опису війни, а ввечері за *Отроцтво*, яке остаточно вирішив продовжувати. 4 Епохи життя складуть мій роман до Тифліса. Я можу писати про нього, бо він далекий від мене. І як роман людини розумної, чутливої і заблудлої, він буде повчальний» (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 150—151).

Толстой працює над першою редакцією «Отроцтва» з листопада 1852 по липень 1853 р. За своїм змістом перша редакція багато в чому близька до остаточного тексту і відповідає його двадцяти трьом розділам; тільки чотири розділи остаточного тексту (XXIII — «Бабуся», XXIV — «Я», XXVI — «Міркування» і XXVII — «Початок дружби») відсутні в цій редакції.

Але первісний текст здається Толстому «занадто небалим», тому він переробляє його, створюючи протягом трьох місяців (з 23 липня по 24 жовтня 1853 р.) другу редакцію «Отроцтва». Він приступає до цієї роботи з великим піднесенням:

«Переписав перший розділ добре-таки... Праця, праця! Як я почуваю себе щасливим, коли працюю (там же, стор. 170). Але це піднесення часто змінювалось почуттям невдоволеності своєю роботою, яка часом ішла «неакуратно, в'яло і ліниво».

У жовтні 1853 р., закінчуючи роботу над другою редакцією, Толстой не тільки відзначав недоліки твору, але й говорив про те, що «Отроцтво» «уявляється» йому тепер в «новому світлі» (Полн. собр. соч., т. 46, стор. 176). У записі щоденника 16 жовтня 1853 р. письменник уточнює свій новий задум: «Інтерес *Отроцтва* повинен полягати в поступовому розбещуванні хлопчика після дитинства і потім у виправленні його перед юністю» (там же, стор. 286).

У щоденнику 23 жовтня 1853 р. Толстой записав:

«Закінчивши останній розділ, треба буде переглянути все спочатку і зробити відмітки і начорно остаточні зміни. Змінювати доведеться багато: характер Я в'ялий, дія розтягнута і занадто послідовна — в час, і непослідовна — в мислі. Наприклад, прийом серед дії описувати для ясності й виразності розповіді минулі події, а моїм поділом розділів, зовсім упущений...» (там же, стор. 180).

У третій, остаточній редакції «Отроцтва» (жовтень 1853 — січень 1854 рр.) Толстой випускає окремі місця, що змальовують детальніше сексуальні переживання Миколеньки Іртеньєва і любовні пригоди його батька; крім цього, робота над третьою редакцією полягала у встановленні послідовності розділів, стилістичній правці матеріалу, деталізації, поглибленні і частковому розширенні розповіді.

Змінюється, зокрема, назва розділів: так, розділ I — «Поїздка на довгих» у першій редакції мала назву «Подорож»; розд. III — «Новий погляд» мав інші назви: «Розмови» і «Катенька хоче йти в монастир» і т. д.

16 січня 1854 р. Толстой записав: «...«Отроцтво» повинно бути закінчено... Твір уявляється, звичайно, в зовсім іншому і кращому світлі, коли він закінчений» (там же, стор. 228).

19 січня 1854 р. Толстой вирішує внести в «Отроцтво» ряд поправок: частково скорочується текст I розділу «Поїздка на довгих» і розділу II — «Гроза», в якому вилучаються повторення; виключаються окремі деталі, що змальовують ставлення Миколеньки Іртеньєва до покоївки Маші.

Рукопис «Отроцтва» разом з листом було відіслано 27 квітня 1854 р. Некрасову. Некрасов гаряче зустрів новий твір Толстого. Він писав авторові 10 липня 1854 р.:

«...Якщо я скажу, що не можу знайти виразу, як достатньо похвалити Вашу останню річ, то, здається, це буде найвірніше, що я можу сказати... талант автора «Отроцтва» самобутній і симпатичний надзвичайно... такі речі, як опис літньої дороги і грози, або єдиння в казематі і багато, багато чого, дадуть цьому оповіданню

довге життя в нашій літературі» (Некрасов, Собр. соч., т. V, стор. 189, М.—Л., 1930 р.).

«Отроцтво» опубліковане в X книжці «Современника» за 1854 р., підписано ініціалами «Л. Н. Т.» з такими примітками редакції:

«У «Современнике» 1852 р., № 9 було вміщено оповідання під назвою «Дитинство», яке без сумніву залишилося в пам'яті читачів нашого журналу. Це оповідання було власне початком роману, загальна назва якого «Чотири епохи розвитку». Нині ми подаємо другу частину цього роману, що має, подібно до першої, інтерес і як окреме ціле».

2 листопада 1854 р. Некрасов у листі до Толстого повідомляв про «значні» і «образливі» цензурні «урізування» «Отроцтва» і про великий успіх повісті серед читачів. «Річ ця викликала серед них те, що зветься ефект,— писав Некрасов,— а щодо літераторів, звичайно, мислячих, то вони признаються, що дуже давно нічого подібного не було в російській літературі» (там же, стор. 196).

ЮНІСТЬ

Толстой почав працювати над повістю в березні 1855 р., перебуваючи в Криму, і закінчив її в Ясній Полянці, в вересні 1856 р.

Перша редакція за змістом відповідає таким десяти розділам остаточного тексту: II — «Весна», III — «Мрії», VI — «Сповідь», VII — «Поїздка в монастир», IX, X, XI, XII розділам, присвяченим описові екзаменів, XXIII — «Нехлюдови», XXV — «Я ознайомлююсь»,— тоді як остаточний текст повісті має 45 розділів. Толстой згодом переробив повість, закінчивши другу редакцію 22 серпня 1856 р. За змістом і характером викладу вона близька 43 розділам остаточного тексту.

Третя, остаточна редакція «Юності» була написана за дуже короткий час — з 27 серпня по 24 вересня 1856 р. В цю редакцію введено новий розділ XXXIX — «Гульня» і значно розвинена тема дружби Миколеньки з Нехлюдовим (розд. XL—XLI).

«Современник» з великим інтересом ставився до роботи Толстого над «Юністю». Некрасов у листі від 15 червня 1855 р. повідомляв Толстого: «Для «Юності»... вже визначено місечко в № 9 «Современника» (там же, стор. 204). Він просив письменника надіслати рукопис до середини серпня.

Відповідаючи редакції, Толстой у листі від 8 серпня 1855 р. обіцяв надіслати «Юність» у вересні, але на цей час йому не вда-

лося закінчити повість. У листі від 22 червня 1856 р. Некрасов знову просив Толстого: «Повідомте мене, в якій книжці можна розраховувати на «Юність»?» (Некрасов, собр. соч., т. V, стор. 251, М.—Л., 1930 р.). 16 серпня 1856 р. Панаєв писав Толстому: «...Некрасов поїхав за кордон 11 серпня і передав мені, між іншим, Вашу обіцянку надіслати в «Современник» незабаром першу половину Вашої «Юності»... Я пристаю до Вас тепер сміливо, бо справа «Современника» так само близька Вам, як і нам... Ви знаєте, що Ваша повість необхідна до осені. Вона повинна бути кращою прикрасою журналу, я в цьому певен і говорю Вам це без лестощів і без будь-яких компліментів. В Вас тепер — сила і влада. Підтримуйте ж цією силою «Современник» («Красная Новь», 1928, кн. 9, стор. 225—226).

Толстой закінчив «Юність» 24 вересня 1856 р.

Одержавши рукопис «Юності» і переглянувши його, Панаєв повернув повість Толстому з листом такого змісту: «...Це річ прекрасна — і якщо вже треба робити якісь зауваження, то — на мою думку, місцями треба трохи стиснути, виразніше зробити Дмитрія... та щодо цензури — пом'якшити останні розділи, — в такому вигляді, в якому вони є тепер, їх не пропустять... (Панаєв мав на увазі опис рекрутства Семенова.—Ред.) В міру виправлення надсилайте мені зошити. Через кілька днів треба буде почати друкувати» (там же, стор. 230).

З численних записів щоденника Толстого з 10 по 22 грудня 1856 р. видно, що в цей час письменник готував рукопис «Юності» до друку. Водночас Толстой правив і коректури «попсовані духовною цензурою». Він змушений був давати пояснення членові петербурзького духовно-цензурного комітету архимандриту Іоанну Соколову і 18 грудня записав у щоденнику: «Поїхав до отця Іоанна, стерво» (Полн. собр. соч., т. 47, стор. 105).

Повість була надрукована в № 1 «Современника» за 1857 р. під заголовком «Юність» — «Перша половина». Толстой більше не повертався до роботи над «Юністю», і текст «Современника» є канонічним, за винятком розділу XLIV — «Зухін і Семенов», який появився в журналі в скороченому вигляді. Заборонені цензурою місця були опубліковані П. І. Бирюковим у Повному зібранні творів Л. М. Толстого, вид. Ситіна, М., 1913, т. 1, але Бирюков не вважав за можливе включити ці місця в текст повісті: вони були вперше введені в основний текст «Юності» у виданні ГИЗа. «Полн. собр. худож. произв. Л. Толстого», додаток до журналу «Огонек», М., 1928, т. I.

ПЕРШІ СПОГАДИ

Це уривок з початої Толстим у 1878 р. автобіографії «Мое життя». Вперше уривок опубліковано в 1892 р. у збірнику «Російським матерям» і з цього часу передруковувався без змін в усіх зібраннях творів Толстого.

СПОГАДИ

Толстой почав писати «Спогади» в січні 1903 р., на прохання П. І. Бирюкова, який працював над біографією Льва Миколайовича. Відповідаючи на окремі запитання Бирюкова, Толстой у 1903, 1904, 1905 рр. продовжував свої спогади, але так і не закінчив їх. Частково вони були включені в I том книги Бирюкова «Лев Миколайович Толстой. Біографія», вид. 1906 р., і повніше подані в другому виданні цієї книжки, в 1911 р.

Найповніший текст їх був опублікований у першому томі «Полн. собр. худож. произв. Толстого», 1928 р.

СЛОВНИК ВЛАСНИХ ІМЕН І ВАЖКИХ ДЛЯ РОЗУМІННЯ СЛІВ

Аляб'єв О. О. (1802—1852) — російський композитор, автор численних романсів, що користувалися великою популярністю. Найвідоміший його романс «Соловей».

Біленька — асигнація в двадцять п'ять карбованців.

Бірка — паличка, або дощечка, на якій зарубками робились відмітки для рахунку.

Буало Н. (1636—1711) — французький поет і теоретик класицизму, автор віршованого трактату «Про поетичне мистецтво».

Варити варом — скакати частими стрибками.

Вериги — залізнi ланцюги; їх носили «заради умертвіння плоти» на голому тілі.

Второчити — підв'язати позаду сідла.

Вишлятник — старший псар.

Gaudeamus igitur («Будемо веселитися») — старовинна студентська пісня.

Гораций Ф. (65—8 рр. до н. е.) — римський поет.

Гросфатер — старовинний танець.

Державін Г. Р. (1743—1816) — видатний російський поет XVIII ст.

Дмитрієв І. І. (1760—1837) — російський поет і байкар.

Доїжджачий — служник, що відає псарями.

Дюма Олександр (батько) (1803—1870) — французький письменник, автор ряду романів («Три мушкетери», «Граф Монте-Крісто» та ін.).

Єгер — мисливець.

Казеннокоштный студент — студент, що знаходиться на утриманні казни.

- Карл Великий* (742—814) — король франків з 768р.; з 800 р.— імператор Римської імперії.
- Жок Поль де* (1794—1871) — французький письменник, автор популярних романів.
- Корнель П.* (1606—1684) — французький драматург, один з основоположників класичної французької трагедії.
- Лексикони Гатіщева* — «Полный французской и Российской лексикон» (вид. 1786, 1798, 1824 рр.) — французько-російський словник.
- Лесаж А.-Р.* (1668—1747) — французький письменник, автор відомого роману «Жиль Блаз».
- Ліст Ф.* (1811—1886) — відомий композитор, піаніст і диригент, народився в Угорщині.
- Мазепа І. С.* (1644—1709) — гетьман України, який зрадив Петрові I і перейшов, всупереч волі українського народу, на бік шведів під час Північної війни.
- Мальтретирувати* (від. фр. maltraiter) — погано поводитися з людьми, принижувати їх.
- Мессаліна* (I ст. н. е.) — дружина римського імператора Клавдія, відома своєю розпутною поведінкою. Її ім'я стало загальним.
- Мольєр* (1622—1673) (псевдонім Поклена Ж.-Б.) — французький драматург, творець національної французької комедії.
- Монтень М.* (1533—1592) — французький філософ і письменник епохи Відродження. Його головний твір — «Досліди» — є зразком морально-повчальної гуманістичної літератури XVI століття.
- Ньютон І.* (1642—1727) — англійський математик і фізик.
- Острів* — лісисте чи болотисте місце, оточене полями, зручне для полювання з хортами.
- Пажеський корпус* — дворянський військовий учбовий заклад в Петербурзі (1802—1917).
- Парнас* — гора в Греції, яка вважалась місцеперебуванням Аполлона та муз (антична міфологія).
- Правознавство* (Училище правознавства) — аристократичний закритий навчальний заклад у царській Росії, який давав юридичну освіту.

Пілад і Орест — герої античної міфології. Дружба Ореста і Пілата зробила їх імена загальними, якими називають вірних друзів.

Расін Ж. (1639—1699) — французький поет-класицист, автор ряду трагедій («Андромаха», «Британник», «Федра» та ін.).

«*Роброй*» — роман англійського письменника Вальтера Скотта (1771—1832).

Своєкоштный студент — студент, що вчився на свої гроші.

Синенька — асигнація в п'ять карбованців.

Синод — вищий орган російської православної церкви в царській Росії з часів Петра I.

Сю Е. (1804—1857) — французький письменник; популярність мав його роман «Паризькі таємниці».

«*Таємниці*» — відомі в 40-х роках ХІХ ст. романи Феваля—«Таємниці Лондона», Сю — «Паризькі таємниці», Фереаля — «Таємниці інквізиції».

Торжковські чобітки — сап'янові строкаті чобітки, що їх виробляли кустарі м. Торжка.

«*Франклінів журнал*» — журнал, що в нього Толстой записував свої провини і сумніви; подібний щоденник вів американський вчений і державний діяч Веніамін Франклін (1706—1790).

Фенелон Ф. (1651—1715) — французький письменник, автор роману «Пригоди Телемака»; віршований переклад цього роману зробив Тредьяковський («Телемахіда»).

Ціцерон М. (106—43 рр. до н. е.) — римський оратор і письменник.

«*Швейцарський Робінзон*» — роман швейцарського письменника Рудольфа Вейса (1751—1797).

З М І С Т

Творчість Льва Толстого. <i>В. О. Капустін</i>	Стор. 5
--	------------

ДИТИНСТВО

Розділ I. Учитель Карл Іванович	43
Розділ II. Маман .	48
Розділ III. Папа	50
Розділ IV. Класи .	54
Розділ V. Юродивий	57
Розділ VI. Готування до полювання . . .	61
Розділ VII. Полювання	63
Розділ VIII. Ігри	67
Розділ IX. Щось схоже на перше кохання	69
Розділ X. Що за людина був мій батько?	70
Розділ XI. Заняття в кабінеті і вітальні .	72
Розділ XII. Гриша	75
Розділ XIII. Наталія Савівна	78
Розділ XIV. Розлука .	81
Розділ XV. Дитинство	85
Розділ XVI. Вірші	88
Розділ XVII. Княгиня Корнакова . . .	93
Розділ XVIII. Князь Іван Іванович	97
Розділ XIX. Івіни	101
Розділ XX. Збираються гості	107
Розділ XXI. До мазурки .	111
Розділ XXII. Мазурка	114
Розділ XXIII. Після мазурки .	117
Розділ XXIV. У ліжку	120
Розділ XXV. Лист .	122

Розділ XXVI. Що чекало нас у селі	127
Розділ XXVII. Горе	129
Розділ XXVIII. Останні сумні спогади	133

ОТРОЦТВО

Розділ I. Подорож на долгих	145
Розділ II. Гроза	151
Розділ III. Новий погляд	155
Розділ IV. У Москві	158
Розділ V. Старший брат	159
Розділ VI. Маша	162
Розділ VII. Дріб	164
Розділ VIII. Історія Карла Івановича	167
Розділ IX. Продовження попереднього	170
Розділ X. Продовження	174
Розділ XI. Одиниця	176
Розділ XII. Ключик	181
Розділ XIII. Зрадниця	182
Розділ XIV. Потьмарення	184
Розділ XV. Мрії	186
Розділ XVI. Перемелеться, мука буде	190
Розділ XVII. Ненависть	194
Розділ XVIII. Дівоча	196
Розділ XIX. Отроцтво	201
Розділ XX. Володя	204
Розділ XXI. Катенька і Любочка	206
Розділ XXII. Папа	208
Розділ XXIII. Бабуся	210
Розділ XXIV. Я	212
Розділ XXV. Приятелі Володі	213
Розділ XXVI. Міркування	215
Розділ XXVII. Початок дружби	219

ЮНІСТЬ

Розділ I. Що я вважаю за початок юності	225
Розділ II. Весна	226
Розділ III. Мрії	229
Розділ IV. Наше родинне коло	232
Розділ V. Правила	235
Розділ VI. Сповідь	237

Розділ VII. Подорож до монастиря 239
Розділ VIII. Друга сповідь 241
Розділ IX. Як я готуюсь до екзамену 244
Розділ X. Екзамен з історії 246
Розділ XI. Екзамен з математики 250
Розділ XII. Латинський екзамен 252
Розділ XIII. Я великий 256
Розділ XIV. Що робили Володя з Дубковим 260
Розділ XV. Мене поздоровляють 263
Розділ XVI. Сварка 267
Розділ XVII. Я збираюсь робити візити 271
Розділ XVIII. Валахіни 274
Розділ XIX. Корнакови 278
Розділ XX. Івіни 281
Розділ XXI. Князь Іван Іванович 284
Розділ XXII. Щира розмова з моїм другом 286
Розділ XXIII. Нехлюдови 291
Розділ XXIV. Любов 295
Розділ XXV. Я ознайомлююся 299
Розділ XXVI. Я показую себе з найвигіднішого боку	303
Розділ XXVII. Дмитрій 307
Розділ XXVIII. На селі 311
Розділ XXIX. Взаємини між нами і дівчатками 315
Розділ XXX. Мої заняття 318
Розділ XXXI. Comme il faut 322
Розділ XXXII. Юність 325
Розділ XXXIII. Сусіди 330
Розділ XXXIV. Одруження батька 333
Розділ XXXV. Як ми сприйняли цю звістку 336
Розділ XXXVI. Університет 341
Розділ XXXVII. Сердечні справи 345
Розділ XXXVIII. Світ 347
Розділ XXXIX. Гульня 349
Розділ XL. Дружба з Нехлюдовими 353
Розділ XLI. Дружба з Нехлюдовими 356
Розділ XLII. Мачуха 360
Розділ XLIII. Нові товариші 365
Розділ XLIV. Зухін і Семенов 371
Розділ XLV. Я провалююсь 375

**ПЕРШІ СПОГАДИ
СПОГАДИ**

Перші спогади. <i>Переклад В. Щербака</i>	. 381
Спогади. <i>Переклад В. Щербака</i> 386
Примітки 453
Словник 460

Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *К. К. Калугін*
Технічний редактор *М. А. Лихота*
Коректор *Н. М. Петрушевська*

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ
Сочинення в дванадцяти томах. Том I
(На українском языке)

Здано на виробництво 27. VI. 1957 р.
Підписано до друку 5. XI. 1957 р.
Формат паперу 84×108^{1/16}. Папер. арк. 7,313.
Друк. арк. 23,985+1 вкл. Обліково-видавн. арк. 21,03.
Ціна 9 крб. Зам. 1043.
Тираж 10 000.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе
Головидаву Міністерства культури УРСР.
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

9 ирб

ДЕРЖЛІТВІДАВ
УКРАЇНИ